А.Ю. КРИМСЬКИЙ

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ

Том III

А. Кримский

А. Ю. Кримський

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ

В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ III
ТЮРКОЛОГІЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

А. Ю. Кримський

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ

В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ III
ТЮРКОЛОГІЯ

КИЇВ – 2010

ББК 63.3(5)я44
К 82

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (протокол № 5 від 23.12.2010 р.)

Редакційна колегія:
Матвєєва Л. В. – головний редактор, Бубенок О. Б., Василюк О. Д., Дубровіна Л. А., Кочубей Ю. М., Мавріна О. С., Онищенко О. С., Радівілов Д. А., Рибалкін В. С., Хамрай О. О., Циганкова Е. Г.

Відповідальні редактори та упорядники тому
Мавріна О. С., Черніков І. Ф.

К 82 **Кримський А. Ю.**
Вибрані сходознавчі праці: В 5 т. / А. Ю. Кримський; редкол.: Л.В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – К.: [ВД «Стилос»], 2010 – .
ISBN 978-966-8518-85-0
Т. III: Тюркологія. – 2010. – 416 с.: іл. – Укр., рос.
ISBN 978-966-193-050-5

До видання увійшли праці вченого українською мовою, написані та опубліковані в 20–30-ті роки XX ст., що є бібліографічною рідкістю. Також до тому включено неопубліковану роботу А. Кримського, присвячену кримським еснафам (цехам).

Книга розрахована на фахівців-тюкологів, викладачів, студентів, а також на всіх тих, хто цікавиться Сходом.

ББК 63.3(5)я44+63.3(5ТУЕ)я44+83.35ТУЕ.я44

ISBN 978-966-8518-85-0
ISBN 978-966-193-050-5

© Інститут сходознавства НАНУ, 2010

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

На початку 2008 р. побачив світ Т. II Тюркологія П'ятитомника вибраних сходознавчих праць академіка А.Ю. Кримського (1871–1942). Це безперечно – велика подія не тільки для орієнталістів, а й для всієї наукової громадськості України. Адже вперше в умовах нашої незалежної Батьківщини демонструються у своєму первісному вигляді і без будь-яких купюр твори великого українського ученого зі світовим ім'ям.

Усвідомлюємо, що і резонанс, у тому числі міжнародний, з приводу даного видання буде цілком закономірним. Ось тільки його наклад у 500 примірників залишає бажати кращого.

Звертаючись до ласкавого і вимогливого читача, ми передовсім складаємо щире вибачення за неточності й огріхи, які виявились в процесі перевидання зазначених наукових праць Агатангела Кримського. Сподіваємось, що і цей повчальний досвід багато в чому допоможе нам у майбутньому.

Нижче пропонуємо перелік його творів та перекладів, що становить зміст другого тюркологічного Тому, або Т. III Тюркологія:

1. Історія Туреччини та її письменства. Письменство XIV–XV вв. // Українська Академія наук. Збірник Історично-філологічного відділу. № 10. Т. II, випуск 2, у Києві, 1927. С. III–VIII, 65–124. Сюди увійшла праця: "Турецьке письменство часів Тімурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV в.", с. 89–124. Вона складається з таких частин: I. "Вступні уваги про кінець XIV в." (С. 89–92); II. "Ходжа-Насреддін" (С. 92–106). У Змісті – "Що є в II-ім випуску". (С. V) заголовок цієї частини такий: "Ходжа-Насреддін, сміхач-жартун XIV–XVвв."); III. "Ахмедій Герміянський (бл. 1334–1413), автор поеми про Олександра Македонського (С. 106–117) і IV. "Мевлюд", або "Пречесне різдво Мохаммедове" Сулеймана-челебія XIV–XV вв., найстаршого з письменників чисто-османських» (С. 118–124). Майже аналогічна праця «Ходжа-Насреддін і його Жарти. Сторінка з історії турецького письменства XIV–XV вв., як матеріал "для фольклористів" складає частину академічного видання "Записки Історично-філологічного відділу", 1926, кн. VII–VIII, с. 170–180. У складі зазначеного твору "Історія Туреччини та її письменства. Письменство XIV–XV вв." міститься розвідка на тему про віршований романтичний епос "Сюнейль ве Невбенар 1350–1378" (С. 72–75), докладна розробка якого дана в наступній окремій публікації А.Ю. Кримського. "Із історії турецького письменства XIV в. (З приводу видання ту-

рецького тексту поеми "Сюнейль ве Невбеháр" 1350–1378 рр., що опублікував Й. Мордтман 1925 р.)" // Записки Історично-філологічного відділу, кн. X, у Києві, 1927, с. 313–327.

2. Тюрки, їх мови та літератури. Les turks, leurs langues et littératures. I. Тюркські мови. Вип. II. К., 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу. Всеукраїнської Академії наук № 105. – 212 с.

3. Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки // Энциклопедический словарь Русского библиографического Института Гранат. Москва, 1937. Т. 41, часть 10, с. 334–418.

4. Сторінки з історії Крима та кримських татар: // Студії з Криму. I–IX. – У Києві, 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук № 89. С. 1–17

5. До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму // Там само (с. 105–106).

6. Література кримських татар // Там само (с. 165–198).

7. История крымских эснафов (цехов), 1926. Рукопис. Ще ніде не публікувався.

8. Переклади з Шевченка турецькою мовою: "І день іде, і ніч іде..."; "О люди! люди небораки!" – у Києві, 1923, 1 с.

Названі праці давно вже перетворились на бібліографічну рідкість, а для Агатангела Кримського вони стали по суті лебединою піснею як тюрколога. Роботи вченого публікуються в авторській редакції.

В якості ілюстрацій використані такі твори живопису Тараса Шевченка, як "Дари в Чигирині" (присвячено відвіданню у 1657 р. гетьманської резиденції Богдана Хмельницького особистим емісаром турецького султана Мехмеда IV, який намагався отримати згоду України на покровительство з боку Османської імперії, за допомогою коштовних дарунків), "Богдан Хмельницький перед кримським ханом", "Казахи біля вогню", "Казахський хлопчик".

Щиро вдячні насамперед співробітникам Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Національного музею Тараса Шевченка у Києві за відчутну допомогу при підготовці до друку тому III. Тюркологія.

Черніков І.Ф., Мавріна О.С.

А. Ю. Кримський

ІСТОРІЯ ТУРЕЧЧИНИ ТА ЇЇ ПИСЬМЕНСТВА. ПИСЬМЕНСТВО XIV–XV вв.

Збірник Історично-філологічного відділу, № 10, Т. II, випуск 2, у Києві, 1927, с. III–VIII, 65–124.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Через низку всяких технічних перепон, головним чином через неспромогу мати своєчасно закордонні публікації, перший випуск цього тома вийде в світ пізніш од випуска другого (теперішнього); а через те доводиться в передньому слові до випуска другого сказати те, що мало-б сказатися в загальній передмові до цілого тома.

А саме. Київські друкарні не мають турецько-арабських літер, і наводити турецькі цитати з османських письменників нам доводиться транскрибуючи текст буквами українськими, не східніми. А відомо, що в турецько-арабському способі письма не зазначується точна вимова голосівок. Можуть-бо голосівки і зовсім не писатися (і в такому разі якийсь комплекс приголосних букв, прим. *д-ж-б-р*, має читатися або *джебр*, або *джабр*, або *джибр*, *джюбр*, *джибир*, *джюбюр*); буває й так, що для віддання голосівок пишеться якась *пів*голосівка (‘, w, й) – і от, одна й та сама півголосівка може часом визначати собою п’ять, шість, чи скількись неоднакових звуків (прим., арабська півголосівка *w* може однаковісінько читатися і *о*, і *у*, і *ö*, і *ü*, і *ав*, і *ев*). Даючи нашими українськими літерами транскрипцію турецьких текстів, писаних отим аж надто недостатнім арабсько-турецьким способом, ми – ясно – маємо графічну спромогу віддавати справжнє турецьке вимовляння значно й значно точніш, ніж його можна бачити в турецьких оригіналах: бо ми, добре знаючи живу турецьку мову, можемо транскрибувати турецькі слова точнісінько так, як вони в устах у турків чуються. Але треба тут зробити й важливе застереження. Точно знаємо ми живу турецьку мову яку? – теперішню. А транскрибувати в нашій “Історії турецького письменства” турецькі тексти нам доводиться давні, з віку XIV–XV. То чи можна-ж ручитися, що й у XIV–XV стол. османська вимова була достоту така сама, яка вона чується тепер у XX стол.? Живовидячки, ручитися про це аж ніяк не можемо. Півтисячі тому літ османська мова була безперечно архаїчніша і ближча до инших тюркських наріччів, і приміром “гармонія голосівок” ще не перепроваджувалася в вимові у османів XIV–XV в. з такою типовою послідовністю, як тепер; чулася в XIV–XV в. у багатьох випадках фонетика, близькая до азербайджанської та до середньоазійської. Через те, коли я, приміром, затранскрибую в дусі теперішньої османської фонетики: “ач ґьöзюню, hалына бак”, а у Мюльбахського студента 1438 р. ми знайдемо латинську транскрипцію: “aths goesingi, halinga bak”, то не слід ізвідси робити висновок, що Мюльбахський студент – мовляли – не спромігся віддати латиницею справжню тодішню османську вимову. Навпаки: цілком імовірна річ, що він од турків-османів XV в. саме отак-о й чув “ґьöзінґі”

(а не теперішнє "ґьозюню") і навіть "ħалинґа", а не "ħалына". Одне слово: ми повинні наперед виразно застерегтися, що транскрибувати старі османські тексти за теперішнім живим османським вимовлянням – це є певна умовність, певна конвенціональність.

Боюся, що лиш умовного транскрибування допускаємося ми навіть супроти кінцевої букви якогось слова. Як відомо, арабсько-турецька система письма збудована так, що, коли слово кінчається звуком приголосним, то відповідна приголосна літера має свою окрему, особливу, спеціяльно-кінцеву графічну форму, яка одразу вказує читачеві, що літеру тую написано в кінці слова, а не деинде. Через те, зустрічаючи – приміром – у Ахмедія (пом. 1413) написання "д-х", " '-й-д", я їх транскрибую "дах", "ід" (ст. 71–72) та й (на ст. 74) роблю з того відповідний фонетичний висновок для історії османської вимови початку XV в. та стилістичний висновок для Ахмедієвої творчости. Але – застережуся – навіть і тут я відчуваю не аби-яку нетвердість своїх висновків. Бо зовсім не виключено можливість думати, що в Ахмедія попід кінцевими буквами "х" та "д" був підписаний вокалізаційний знак – риска (т. зв. кесра)[1], яку дальший переписувач Ахмедієвого манускрипта не захтів переписати: адже додержувати "оголосів", вокалізаційних знаків тих – це річ у турецькій графіці не тільки не обов'язкова, ба навпаки вважається за непотрібну педантичність.

Через неспромогу роздобути своєчасно закордонні публікації, тоб-то через ті самі технічні труднощі, які приневолили мене видати другий випуск цього тома раніш од першого, довелося мені навіть цього другого випуска друк розбивати теж на дві частині: попереду (в кінці 1924 р.) видруковано кінець випуска, а вже потім, аж цього року – початок. І трапилося так, що, коли я вважав був стародавню поему "Сюгейль та Невбегара" Мес'уда ибн-Ахмеда XIV [в.] за загублену (див. у мене ст. 71), Мордтман її знайшов та й, 1925 р., фототипічно випустив у світ повний її турецький текст. Згідно з цим відкриттям, треба тепер поробити належні зміни в декотрих місцях моєї праці. Це я й роблю – в рубриці "Додатки"[2], куди заразом долучаю ще й скількись инших уваг.

Акад. А. Кримський.
У Київі, 3 липня 1927 р.

---

[1] Адже саме таку графіку, з позарядковими кесрами, даммами, фатхами, ми знаходимо, приміром, у найстарішому датованому турецькому манускрипті (731=1332 р.), що описав його В.Д. Смірнов в "Записках Восточного Отделения Имп. Русск. Археол. Общ." т. XXII (1914); див. особливо ст. 116 і д. Або, знов, те саме – в рукопису 1395 року Бурганеддінового "Дівана" як воно слідно з уривків, що опублікував П. Меліоранський у "Восточных Заметках" 1895.

[2] Додатки внесені до тексту у відповідних місцях, вказаних А. Кримським (ред. кол.).

Що є в П-ім випуску:

Переднє слово

IV. д) Шейх Ольван

V. Деяке затишшя в розвитку турецької поезії після чверти XIV в. Прозаїчні пам'ятки

е) Дрібні суфійські віршики. "Несефієве віршування", рукоп. 1332 р. Історик Табарій по-турецьки 1310 р., одночасно 1309–1310 з середньоазійськими Рубгузієвими "Легендами". Бекташеві "Навчання" і ин.

VI. Перевіршування XIV в. з перської романтики

ж) Мес'уд ибн-Ахмед, віршівник романтичного епосу: "Сюгейль та Невбегара" 1350–1378. – Инша перекладарська діяльність Мес'удова: "Каліла та Димна" 1340-их рр. Із Са'дієвого "Бустану" 1354 р.

з) Шейх-оглу, народ. 1341; його романтична поема про "Хуршіду та Ферехшада" 1387, або "Ферех-наме". Чи не він найстаріший тезкирист?

VII. и) **Бурганеддін Сіваський (1345–1397), кадий, владущий емір і поет-лірик**

Військово-політичний Бурганеддінів життєпис. – Місто Ерзинґян; опис у ибн-Батути 1330-их рр. Політичні тодішні заколоти в М. Азії. Молоді Бурганеддінові літа. Відносини до монгольської династії Ертене; Бурганеддін – султан. Загибіль його.

Бурганеддін, як письменник – в трьох мовах. Схоластичні та граматичні писання. Меценатська його діяльність; як повстало "Безм у резм" бл. 1394 р.? Бурганеддінові турецькі газелі, робаійяти та туюги.

Вибірки з Бурганеддінового "Дівана".

Турецьке письменство часів Тімурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV в.:

I. Вступні уваги про кінець XIV в.

Про турецьку поезію часів Баєзіда I Блискавичного, 1389–1402. В якій мірі Тімурове нашестя 1402 сталося переломною епохою в історії османського письменства?

II. Ходжа Насреддін, сміхач-жартун XIV–XV в.

а) Дещо біографічне за Ходжу Насреддіна. Ходжа та Тімур, 1402. Теперішня Насреддінова популярність.

б) Неоригінальність вигадок за Насреддіна, їхній бродячий

міжнародній характер. Арабський VIII віку Джоха – найближчий прототип для Насреддіна. Анекдоти за Джоху у турків XI в. і в М. Азії XIII в. Оборотний вплив; теперішній арабський "Джоха-румієць" – це відгомін тюрка Насреддіна.

в) Бібліографія про муллу Насреддіна. Рукописи "Лятаіф" та видання. Переклади та розвідки.

г) Вибірки з Насреддінових "Лятаіф" в українському перекладі.

III. Ахмедій Ґерміянський (бл. 1334–1413), автор поеми про Олександра Македонського

а-г) Ґерміянський період Ахмедієвого життя XIV в. – Зустріч із Тімуром, 1403. – Ахмедій в Адріянопільському колі Сулеймана, 1403–1411 і розцвіт його поетичної слави, як автора "Александра" та ліричного "Дівана". – Поворот до Азії і смерть, 1413.

д) Історично-літературна вага "Книги про Олександра"; її невисока художня вартість.

е) Зразки з Ахмедієвої лірики.

з) Дві слові про Ахмедієвого брата Хамзевія.

IV. "Мевлюд", або "Пречесне різдво Мохаммедове" Сулеймана-челебія XIV–XV вв., найстаршого з письменників чисто-османських

а) Мусулманські різдвяні "Мевлюди". Османський "Мевлюд" Сулеймана-челебія поч. XV в. Оцінка його в турецьких критиків.

б) Життєписних звісток за Сулеймана-челебія обмаль. Як повстав "Мевлюд", поч. XV в.?

в) Про літературну форму Сулейманового "Мевлюда" та про його зміст. – Бібліографія.

д) **Шейх Ольван**

До цих трьох малоазійських поетів XIII–XIV, що писали турецькою мовою (Султан-Велед 1226–1312, Юнис Емрé 1308, Ашик-паша 1271–1332) мабуть безпосередньо-таки треба долучити й четвертого – того, хто переклав перську композицію-трактат, де віршами викладається містика з її символічною мовою: "Ґольшен-и раз"[1] = "Рожевий квітник тайн" азербайджанця-перса Мехмуда Шебистерського (пом. 1320)[2]. Переклав на турецьке св. шейх Ольван.

Хто він, той Ольван?

Найпевніш не хто, як Ашика-паші син. Так воно виходить з підсумкового порівняння тезкиратних даних[3]. Видко, що шейх-Ольван далі провадив батькову літературну діяльність[4].

---

[1] Турецька вимова: "Ґюльшен-і раз".

[2] Про Мехмуда Шебистерського див. мою "Історію Персіи", т. III (М., 1915), ст. 94.

[3] Див., прим., в "Аш-шаqâиq ан-ноємâніййе" Таш-кьöпрю-задé 1558 р. (друк. на полях єгипет. видання ибн-Халликяна 1310=1893 р., т. I, ст. 7): "Шейх Ольван – то син Ашика-паші". Таш-кьöпрю-задé вміщає шейха Ольвана в рубрику тих письменників, котрі були сучасниками османського еміра Османа I (пом. 1326) і дуже вихваляє Ольванову побожність; каже він, що поховано Ольвана недалеко Амасії, і додає, що сам він, Таш-кьöпрю-задé, ще як був зовсім молодим парубком (фі єонфоwâни ш-шабâби), одбув прощу до святої Ольванової могили (qад зорто марqада-hу льмоqаддаса). Та ми маємо звістки, що Ольванова могила вже й більше ніж сто літ перед тим, принаймні в чверті XV-го в., вважалася за велику святиню. Т. зв. Мюльбахський студент бл. 1438 р., в XV розділі своїх споминів про перебування в Туреччині, де він повідає про чудотворні могили свв. шейхів, каже, що Ольванові-паші моляться люди, які мають сварку з близькими (Aliuan passa discordantibus patrocinium concordiae confert), і що він показує себе перед ними часом у вигляді молодика, а часом у вигляді старця. (Див. ст. 33 за базельським виданням 1543 р., в III томі додатка до Бібліяндрового латинського Корана). – Про літературну діяльність оцього Ольвана, Ашикового сина, Таш-кьöпрю-заде каже, що Ольванові належить "віршоване писання про обихідні подробиці містичної пути" (назм фі атwâр ес-солюк). Заголовка він не наводить, але-ж ясно, що оцей "назм фі атwâр ес-солюк" Ашикового сина і є той самий переклад перського "Ґольшен-и раз мин єильм ель-мешâйих", який в инших тезкиратах так і зветься перекладом Ольвана, чи "Ольвана-шіразця". Завважмо до речи, що тезкирист Сеhій (старший од инших; писав між 1520–1548 рр.), кажучи про турецький переклад "Ґольшен-и раз", зве перекладача не повним іменням, не "шейх Ольван-шіразець", а коротше, попросту: "Шейх-шіразець" (див. царгор. видання 1325=1907 р. ст. 57: "Мевля-на Шіразі, мешайихден").

[4] Европейські історики турецького письменства спинялися на Ольвані аж надто мало; порівн. якихсь сім рядків у Гаммера (Geschichte der osmanischen Dichtkunst, 1836, т. I, ст. 64; навіть без покликання на якесь джерело), та не більш і у нового E. Gibb'a (A hist. of the Ottom. poetry, т. I, 1900, ст. 180). У Ґібба ми добачаємо ще

Епітет "шіразець", якого надають св. шейхові Ольванові, вказує коли не на те, що Ольван сам побував у Шіразі в Персії, то принаймні на те, що Ольвановому серцю близькі були літературні течії не тільки Тебріза, ба й Шіраза, важливого тоді огнища перського письменства, де ще так недавно жив і помер преславний перський поет-мораліст Са'дій і де в XIV в. почала виблискувати ціла плеяда нових талановитих письменників (між ними молодий Хафиз і чимало поетів епічних)[5].

V

е) Деяке затишшя в розвитку турецької поезії після чверти XIV в. Прозаїчні пам'ятки (Табарій по-турецьки 1310 р., одночасно з середньоазійськими Рубгузієвими "Легендами", Бекташеві "Навчання" і ин.)

Після перших своїх значних отих поетів поч. XIV в. (Султан-Велед 1226–1312, Юнис Емре 1308, Ашик-паша 1271–1332 та очевидячки й його син Ольван) турецьке художнє письменство в уділах геть усіх декархів М. Азії не являє жодного видатнішого імення протягом чверти століття, або навіть більше – протягом років п'ядесятьох; в османському уділі тоді князював емір Урхан (1326–1359) та почав своє князювання (1359) емір Мюрад I (що потім, як герой, загинув на Косовому полі 1389).

Тільки-ж літературний настрій і традиція, будь-що-будь, під той час не переривалися і виявляли себе чи то в формі віршованій, чи навіть і в прозаїчній науково-літературній (а до тих часів була звичка – писати прозаїчні речі не мовою турецькою, ба традиційною загально-іслямською мовою арабською, або перською).

Попереду подивімся, чи видко якесь віршування І-ої половини XIV в. після вищеназваних поетів, – і побачимо, що складання суфійських віршиків, чи то під перським впливом, чи то підо впливом простонароднього Юниса Емре, там і сям тяглося в турків далі. І це була річ природня: бо зростало в М. Азії число черців-дервішів з їхніми манастирями, – а раз зроста-

---

й певну неакуратність. Джерелом для нього був Таш-кьöпрю-заде, але переказав його Ґібб не гаразд: тезкиретний вислів: "назм фі атwâр ес-солюк" обернув Ґібб в "a Divan" (тобто в "збірку ліричних поезій"). Не видко, чи знав Ґібб принаймні про упсальський рукопис турецького "Ґюльшен-и раз", що його давно вже описав Торнберг під № 184 (C. Thornberg Codices Univ. Upsal., Лунд, 1849, ст. 113); вже ж і Торнберг писав, що "Китаб-и Ґюльшен-и раз мин єильм ель-мешайих – fortasse scriptorem habet Elwan Schirazensem, qui regnante Urkhano Sultano versionem libri [persici, a Mahmudo Schebisterio scripti] turcicam edidit". Торнберг покликавсь ще й на Фляйшерів опис дрезденських рукописів, 66.

[5] Найважливішими осередками перського літературного життя в XIV в. були Тебріз в Азербайджані (столиця перських монголів) та Шіраз у Фарсі (васальний монголам).

ли дервішські обителі із своїм гуртовим, кенобійним життям, то повинно було далі розвиватися і їхнє віршування. Адже, як справедливо завважає проф. Менцель[6], в дервішському містичному ритуалі та манастирському дервішському житті грають вірші таку саму ролю, як у християнській богослужебній одправі музика. Проф. Менцель, спинившися на таких маловідомих у літературі йменнях, як Кайгусуз, добачає в них безпосередніх продовжників Юниса-Емре і вважає, що Кайгусуз витворив найкращі гімни в простонародньому дусі Юниса-Емрé[7]. А надто не міг завмерти літературний настрій, під неперервним впливом перським, серед дервішів-мевлевіїв[8], бо місто Конія (недавня столиця цілої Малої Азії), в розмірно-культурнішій Караманії, з пресвятою гробницею голови мевлевійського ордена, великого перського поета Джеляледдіна Румійського, природньо була таким мевлевійським осередком, де перські літературні традиції міцно трималися, а знайти собі літературний вислов могли не тільки в традиційних мовах перській та арабській, ба – очевидячки – і по-турецьки: дорóгу для цього показав і син Джеляледдіна Румійського Султан Велед. Знов-же, не могли сюди в Конію не доходити і не залишати впливу повсюдно-популярні віршування Юниса Емре. Окрім того з'являлися турецькі вірші і в найправовірнішому богословсько-мусулманському дусі, призначені для шкільного вжитку, про питання іслямської догматики та юриспруденції. Саме до таких виробів належить один з найстаріших датованих турецьких рукописів 1332=731 року, де міститься зроблений турецькими віршами (не в Анатолії, а в сусідній Сирії) переклад з арабського віршованого підручника (чи ніби й катехізиса) для богословів-правників ханефітського толку: "Аль-манзуме н-Несефіййе фі ль-хилâфіййâт" – "Несефієве віршування про спірні питання". Автор арабського первопису – то дуже славний туркестанський догматист-ханефіт Неджмеддін Абу-Хафс Омар Несефій; жив він ще в XI–XII в. (1068–1142) і в своїй оцій катехітичній поемі "Хилâфіййâт" (2700 віршів реджезного метру) погуртував і порівняв розбіжні погляди різних імамів на ті чи инші казуси та подробиці мусулманського права[9]. Турецький перекладач (Ібрагім

---

[6] Theodor Menzel: Die ältesten türkischen Mystiker – в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.", 1925 (т. 79), ст. 284.

[7] Див. названу статтю проф. Менцеля, ст. 285. Автор, безперечно, дуже рахується з писаною по-турецьки працею Мехмед-Фуада Кьöпрюлю-заде́: "Перші суфії в турецькому письменстві" (Царг., 1918). – Поруч Кайгусуза він підносить св. Байрама (пом. у XV в.).

[8] Деякі дрібні зразки, на підставі антологій, складених у XVI в., позазначав ще й старий Гаммер у своїй "Gesch. der osman. Dichtkunst", т. I (Пешт, 1836), ст. 63–67. Здебільша всіх їх злегка торкнувсь і Ґібб в "A history of Ottoman poetry", т. I (Лондон, 1900), ст. 421–426.

[9] Про Несефія див. К. Брокельман: Geschichte der arabischen Litteratur, т. I (Ваймар, 1898), ст. 427–428.

син Мустафи, внук Алішіра)[10] мав – це видко з його прикінцевого слова – якусь відповідальну посаду (був "хâким") у північно-сирійському місті Хамі; тільки-ж, і серед арабів (мамлюцьких підданих) живучи, не забував він про своїх земляків-турків: – до арабщини, каже він, вони якось прохололи (" 'Еребіййете регбетлер фâтир олду"), а тому для кращого навчання він зважився ("джюр'ет ейледі") дати турецький переклад з арабського Несефія[11]. По суті, це не є й поезія: коли-б не віршована форма, то ми-б віднесли цей трактат про "Спірні питання" до найчистішої прози.

Що до прозаїчних турецьких явищ XIV в., то зазначити їх випадає хоч три-чотири, наперед одначе пам'ятаючи, що декотрі з-поміж них може й не зовсім певні:

а) Мабуть, іще року 1310-го, саме тоді як молода Османська держава допіро розгорталася, перекладений був у М. Азії по-турецьки славнозвісний арабський-літописець Тáбарій (ум. 923), – тільки-ж турецького перекладa того зроблено не з великого арабського первопису, а з трохи пізнішої (963) перської вкороченої саманідської переробки[12]. – "За допомогою од Всевишнього бога я-бідний переклав це по-турецьки, на користь тим людям, котрі не володіють ('аджзі олан) мовою арабів та персів", – каже перекладач у вступі[13]. Турецька оця версія не дуже точна, часом трапляються вкорочення проти перського оригіналу, а часом бувають і додатки, що цікавенько ілюструють тодішні літературні вподобання Малої Азії. От, легендарну історію перських династій Пішдадідів і Кеянідів зачерпнуто

[10] Дідове ім'я Алішір чи не вказує на перський рід цього турка?

[11] Цей рукопис 1332 р. належить Британському Музеєві (№ 6815). Описав його (і подав факсимільні знімки) В.Д. Смирнов: "Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV века" в "Записках Восточного Отделения Имп. Русск. Археол. Общ." т. XXII (1914), ст. 107–125.

[12] Дата для турецького перекладу: 1310 р. (мусулм. 710) подається в маргінальних примітках до декотрих списків відомої бібліографічної праці Хаджі-Халфи XVII в. Звернув на це увагу ще 1827 р. Френ, а спопуляризував його вказівку Козеґартен у передмові (ст. XVI) до 1 т. свого латинського перекладу з арабського Tabaristanensis Annales regum atque legatorum Dei (Ґрайфсвальд, 1831) в рубриці "De epitome turcica". Сам Козеґартен висловив сумніви про рік 1310: "opus aliquanto recentius esse crediderim". Але тюрколог Ґ. Розен (в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.", т. II, 1848, у замітці, про яку мова буде нижче) справедливо завважив, що архаїчна мова турецького перекладу справді свідчить про належність його до початку VIII (XIV)-го віку (ст. 160). І так само, за сорок літ після того, авторитетний філолог Ріє у своєму описі турецьких рукописів Британського Музею (Лондон, 1888) висловився за те, що про ранню дату турецького перекладу виразно промовляє "the archaic style of the translation" (ст. 22, б). У Ріє названо й инші європейські рукописи турецького Табарія, окрім того що в Британськім Музеї.

[13] Див. ст. 6 царгородського видання 1260=1844 р.

із епоса "Шаг-намé" (живовидячки щоб своїм малоазійським читачам догодити), та й часом це буває зроблено не без комічности. Бо, приміром, переказавши великі лицарства героя-Ісфендіяра, турецький той перекладач кінчає словами: "Бу дюруг-и бі-фюруг бунда темам олду" = "Оця пустопорожня брехня тут і кінчається". У друкованому виданні ця турецька версія має трохи облудливий заголовок: "Переклад великого Тáбарія"; міг-би хтось із того гадати, ніби оригіналом було не перське вкорочення, а арабський, справді великий, первопис[14]. Родом був турецький перекладач, наскільки можна про це судити з особливостей його турецької мови, безперечно не османець, а найшвидше – із східньої частини Малої Азії[15].

Коли дата турецького Тáбарія 1310 р. точна, то вона – це варто зазначити – збігається з деякими аналогічними історико-літературними явищами в сусідній монгольській Персії. З монгольськими ханами, що резидували в сусідньому Азербайджані (в Тебрізі, чи в инших азербайджанських городах), М. Азія стояла в васальних відносинах, тоді ще навіть не чисто номінальних, а більше-менше реальних-таки; адже над Персією панував такий володар, як хан Олчжейту-Ходабендé (1304–1316), син не менше видатного Газан-хана (1295–1304). За обох тих монгольських ханів сильно виявила себе перська історіографія, закроєна в дуже широкому, всесвітньому напрямі: визначним тоді явищем була величезна історична "Всезбірка літописів", закінчена під керуванням везіра Решідеддіна близько того самого 1310 р., коли мала-б скластися турецька версія Тáбарія. І чи не могла-б отая турецькая переробка теж усесвітньої (тільки давньої) Табарієвої всезбірки бути відгуком тих жвавих піднесених історичних інтересів, що так яскраво висвічували в тодішній монгольській Персії?[16].

---

[14] "Тебері-йи кебір терджюме-сі" вперше видрукувано в Царгороді 1260=1844. Це п'ять частин, in-folio, ст. 167+147+138+164+201, – укупі по-над 800 сторінок. Дальші видання: Булак, 1275=1858, Царгород, 1288=1871 і, здається, ще. З приводу першого царгородського видання вмістив Ґ. Розен у "Zeitsch. d. Deutsch. Morg. Ges.", т. II (1848) замітку: Ueber die in Constantinopel gedrückte türkische Uebersetzung von Taberi's Geschichtswerke (ст. 159–187). Тут перекладено вступ до турецької версії, зроблено огляд, де що в книзі є, та подано уривки архаїчного того турецького тексту з перекладом, і з граматичними поясніннями старих особливостей мови. Там-само (т. II, ст. 285–314) подав А. Мордтман статтю: Nachrichten über Taberistan aus dem Geschichtswerke Taberi's з передмовою, де дано непідхвальну характеристику цього турецького історичного елаборату.

[15] "Зроблено переклад у Сирії або в Іракові", каже Мордтман (Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges., т. II, 1848, ст. 286), відносячи при тім цю переробку до початку віку не XIV-го, а XV-го, з лінгвістичних – як він каже – міркувань, зрештою нічим реально не обґрунтованих.

[16] Про історіографічну діяльність везіра Решідеддіна диви мою "Історію Персіи" т. III, 1 (1915), ст. 44–48 і д.

б) Заразом варто хоч мимохідь згадати тут: до тієї самої дати 1310 р. стосується ще одне літературне турецьке явище, з царини прози, тільки не в Анатолії, а в Середній Азії, монгольсько-підданій. То – ще й до наших днів дуже й дуже популярная серед татар Рубгузієва прозаїчна збірка: "Повісті за пророків" = "Qыçaç аль-анбійâ", що її складено в Нехшебі (по той бік Аму-Дар'ї) за давнішими арабо-перськими матеріялами[17]. Склав її шейх-кадий Насир Рубгузій 709–710=1309–1310 р., на бажання одного з членів монгольського владущого дому; про це Рубгузій сам оповідає у вступі та на-прикінці[18]. Загальний зміст Рубгузієвої збірки, коли виключити аж надто байкові наверствування, є більше-менше той самий, що й у відповідних (а саме – початкових) частинах історичної всезбірки Тâбарія, бо й Табарій оповідає про тих самих старозавітних і новозавітних пророків і здебільша навіть у тому самому порядкові, як і Рубгузій. При спільній монгольській сюзеренній зверхності і над Середньою Азією і над Анатолією, могли Рубгузієві легендарні "Повісті" дістатися до малоазійських турків тоді-ж-таки, в І-ій четвертині XIV в., становлячи собою для малоазійської турецької людности лектуру, рівнобіжну до турецького Тàбарія.

---

[17] Як бачиться, за підвалину для Рубгузієвої компіляції стався текст т. зв. псевдо-Кисаієвих "Повістей за пророків", тоб-то перська переробка мабуть чи не XIII в., надписана ім'ям Кисâія XI в., що скомпонував свої "Qыçaç аль-анбійâ" мовою арабською (Тепер арабський текст справжнього Кисâія видав J. Eisenberg у Лейдені 1922–1923, 2 т.т.).

[18] Ці джагатайські " Qыçaç-и Рубгузі" давненько надрукував Н. Ільмінський (Казань, 1275=1859), і про його видання казанський професор Ґотвальдт наперед оповіщав європейських орієнталістів, як про дуже цікаве явище (див. Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges., т. XIII = 1859, ст. 504–505). Шкода лиш, що Ільмінський використав для видання не дуже старі рукописи, а новіші, тобто з перемінами на лад новітньої татарської мови. Ріє в "Catalogue"-у турецьких манускриптів Британського Музею (Лонд., 1888) описав на ст. 269–273 британський манускрипт XV в., подав зміст Рубгузієвої збірки і схарактеризував архаїчну тюркську мову Рубгузія. Барон В. Розен в своїй рецензії на цей "Catalogue" Ріє (в "Записках Восточного Отделения Имп. Рус. Археол. Общ." т. III = 1888) уважніше спинився (ст. 287–288) на вміщеній там статті Ріє про Рубгузія. Уривок з Рубгузія про пророка Салиха переклав з британського рукопису на російську мову П. Меліоранський в юбілейній збірці на честь бар. В. Розена (СПБ, 1897, ст. 279–308). З друкованого тексту Н. Катанов подав російський переклад повісти про "Юнаків Печери" (тоб-то про сім ефеських молодиків, що заснули за часів Декієвого гоніння на християн) – в VIII т. "Записок Восточного Отделения" (1893), ст. 242–245, в статті: "Татарские сказания о Семи спящих отроках". Той переклад Н. Катанова передрукував я на ст. 66–69 мого видання: "Семь спящих отроков эфесских" (М., 1914, 41 вип. "Трудов по востоковедению Лазар. Ин-та"); пор. іще там у мене ст. 30–31 про перського лже-Кисâія.

в) Це зрештою лиш здогади. Здавалося-б, що за те цілком уже непохитно стоїть перед нами инший прозаїчний автор – захожий до М. Азії хорасанець св. Хаджі Бекташ, епонім дервішського ордена бекташіїв, патрон (принаймні після своєї смерти) яничарського війська, близький приятель поета Ашика-паші (що пом. 1332). Молитися Бекташеві, писав про нього т. зв. Мюльбахський студент-бранець бл. 1438 р., – це дуже добре тим, хто виряджається в дорогу[19]. Ми маємо підписаний Бекташевим ім'ям прозаїчний трактат про стадії містичного суфійського пізнання ("ме'рифет"), відомий нам у рукопису XVI в.[20] Найдокладніші біографічні відомості про Хаджі-Бекташа ми знаходимо у історика Алі-челебія XVI в.[21] Зроду був Хаджі-Бекташ хорасанський перс, – повідає Алі-челебі, – і там-таки на батьківщині пристав Бекташ до дервішів через одного з учеників святого туркестанського ходжі Ахмеда Йесевія [пом. 1167; це той самий Йесевій, що його, тюрксько-джагатайською мовою віршований, "Діван мудрости" являється одним з нечисленних старих пам'яток джагатайського письменства і не перестає пильно читатися серед татар ще й до наших днів. Таким чином, між Ахмедом Йесевієм та Бекташем має бути тісний ідейний зв'язок]. В М. Азії опинивсь Хаджі-Бекташ не одразу: він одбув далеку прощу до Арабії до св. Мекки, та звідти через Сирію проїхав не додому, а до малоазійського міста Кайсарійє, де за свою святість ізнайшов багато вчеників і прихильників. Османський емір Урхан, заводячи яничарський корпус (1329), попрохав у Хаджі-Бекташа поблагословити нове військо, і Бекташ – запевняє Алі-челебі – справді поблагословив[22]. Помер він – одні кажуть – року 738=1337 (ця дата дуже підозріло міститься в назві його ордену "Бектâшійє", в цифровому значінні літер того слова, – коли скласти всі літери-цифри до купи); але инші переносять рік Бекташевої смерти на пізнішу пору. От, історик літератури Таш-кьöпрю-заде (1558) вміщає Бекташа в рубрику тих шейхів, котрі померли за Мюрада I (що запанував 1359)[23]. – Що-ж до того дервішеського ордена, який зветься "бекташії"

---

[19] Див. базельськ. видання 1543 р., при Бібліяндровому латин. Корані, ч. III, ст. 33.

[20] У Ріє в Catalogue of the turkish mss. in the British Museum (Л., 1888) на ст. 246–247 подано докладний опис того суфійського трактату (обсягом 90 л.л.), надписаного ім'ям Хаджі-Бекташа.

[21] Алі-челебі: "Кюнhюль-ехбâр", царгород. вид. т. V, ст. 52–58, у відділі подій Урханового панування (1326–1359).

[22] Звістку про це поблагословіння ми, звичайно, знаходимо й у всіх инших османських істориків, в тім числі й у тих, що писали раніш од Алі-челебія, як, от, Ашик-паша-заде́ та Нешрій. Гаммер (Hist. de l'empire Ottom., т. I, 1835, ст. 124) покликається передовсім на Нешрія.

[23] Таш-кьöпрю-заде: "Аш-шаqâиq ан-ноємâніййе" на полях каїрського видання ибн-Халликяна, т. I, 1310=1893, ст. 22–23.

за іменням Хаджі-Бекташа, то орден існує й досі, до XX в.; ті дервіші-бекташії, хоч і титулують себе соннітами, в своїх доктринах держаться і завсіди держалися дуже крайніх тенденцій шіїтських. Вони раз-у-раз жили в тісній приязні з яничарським військом та й раз-у-раз брали жваву участь в усіх яничарських розрухах, і в четвертині XIX в. навіть добре постраждали за свій зв'язок з яничарами[24]. – Отак малювавсь Бекташ перед дослідниками XIX в. У XX-ім віці погляд на Бекташа і на ідейну його близькість до ордена бекташіїв сильно змінивсь[25]. Заперечують, щоб Бекташ брав участь у заснуванні яничарського війська: то вже мабуть пізніші дервіші-бекташії, заприязнившися з яничарами, мали вигадати таку легенду про свого епоніма; та й самий орден – гадають – є явище пізнішеє од Бекташа, принаймні літ на сто: сконстатовано, що назву ордена "бекташійє" можна зустріти допіру на початку XVI в. Тому ставлять під сумнів, чи й сам Хаджі-Бекташ визнавав ті єретичі ідеї, які визнав названий од його імення орден бекташійє[26]. У зв'язку з цим поставлено під сумнів: містичні "Бесіди" ("Maqâlât"), надписані Бекташевим ім'ям – чи справді належать його перу?

г) Але, здається, ніякісіньких уже вагань не може собою викликати прозаїчний турецький переклад збірки оповідань: "Каліла та Димна", зроблений з перської мови між 1339–1348 рр., що його рукопис-unicum переховується в царгородському рукописному книгосховищу Лалелі під № 1897[27]. Перекладач зве себе Мес'уд, – і це живовидячки є Мес'уд ибн-Ахмед, не аби-який малоазійський письменник, що несподівано

[24] бо коли султан Махмуд II в 1826 р. геть нищив яничарів, то заразом поруйнував чимало бекташіївських манастирів, надто в околицях Царгороду.

[25] Головним чином це зробив Г. Якоб в основній розвідці: Die Bektaschijje in ihrem Verhältniss zu verwandten Erscheinungen (в Abhandlungen Баварської Академії Наук, класа I, XXIV, відд. 3. Мюнхен 1909); там огляд джерел на ст. 4–12. Друга його праця – Beiträge zur Kenntniss des Derwischordens der Bektaschis, Берл., 1908 (в серії: Türkische Bibliothek, № 9). Якобові думки, загалом кажучи, прищепилися в науці: в його дусі склав Р. Чуді статтю "Bektash" в лейденській "Enzyklopädie des Islam" (т. 1, 1911, ст. 720–721). Поправки та модифікації до Якоба і Чуді вніс Кьöпрюлю-заде Мехмед-Фуад у своїй книжці "Тюрк едебіййатында ільк мютесаввифлер" (Царг., 1918). Уже знавши працю Кьöпрюлю-заде, написав відповідні сторінки Т. Менцель у своїй статті: "Die ältesten türkischen Mystiker" в Zeitschr. de Deutsch. Morg. Ges., т. 79 (1925), ст. 285–287.

[26] Варто згадати, що й у XVI в. турки це відчували. От у Таш-кьöпрю-заде (1558) читаємо: "За наших часів [тоб-то в XVI в.] деякі нечестивці (малâҗиде) брехливо почали виводити себе од Хаджі-Бекташа: але він безперечно не поділяв (hywa барî) їхніх думок". Див. "Аш-шаqâиq ан-ноємâніййе", ст. 23 на полях каїрського вид. ибн-Халликяна, т. I, 1310=1893, ст. 22–23.

[27] J. Mordtmann: "Suheil und Nevbehâr" Ганновер, 1925, вступ, ст. 11.

виступив перед нами із своєї безвісти лиш останнім часом, дякуючи Мордтману.

VI

Перевіршування XIV в. з перської романтики ж) Мес'уд ибн-Ахмед, віршівник романтичного епосу: "Сюгейль та Невбегара" (1350–1378)

До найостанніших наших часів письменник Мес'уд ибн-Ахмед був, можна сказати, зовсім невідома постать в історії турецької літератури. Сами турки ще в XVI в. ґрунтовно його призабули. В старих османських тезкиратах (історико-літературних антологіях) XVI в. ми не знаходимо про нього ніяких даних окрім дуже глухої, невиразної згадки у одного з тих тезкиристів – Ашика-челебія (пом. 1568–1571). Ашик-челебій, торкаючися епохи найперших османських емірів, каже між иншим от що:

"Хоч од їхніх часів у нас немає ані писаної ані усної звістки за якесь поетичне ім'я, все-ж казати рішуче, що таких і зовсім не було, ніяк не можна. От, один письменник, що звавсь Ахмед (sic!), звіршувавши таким метром, як в "Шаh-наме́", тоб-то метром "мютедâрик мехбу", присвятив славним їхнім [османським] іменням повість (десьтан): "Сюhейль ве Невбеhâр". Що правда, він її переклав з мови перської ("фарсіден") – та вмів і сам знайти деякі ідеї (ма'нілер, досл. "значіння"). Писав у дусі свого часу, – і виклад у нього аж занадто турецький[28]. В дитинстві ("hенґам-и туфуліййетде") я [цю поему] бачив, тільки-ж [тепер] вона трапляється аж надто рідко ("кямйаб"). Не через те що вона щільно ховала за запоною свою вроду-красу, а взагалі через те що вона не мала такого обличчя, яке-б варто показати народові, місце її так і залишилося поза запоною. От із теї книжки вірш, де описується ніч:

"Коли стає сумно, треба тобі під тую хвилину подивитися,
Як по ізумрудному морю [-небу] пливе золотий корабль [-місяць]"[29].

Минуло три з половиною століття після того – і англієць Ґібб у I томі своєї "A history of Ottoman poetry" (Лонд., 1900, ст. 226–227) витяг з Ашикової тезкире XVI в. оцю звістку, переклав її по-англійськи (не скрізь добре)[30] і, зареєструвавши того невідомого автора ("a certain Ahmed") до

---

[28] Живовидячки, це була велика вада в очах Ашика-челебія, що жив за Сулеймана Пишного XVI в., коли "занадто по-турецьки" писати – не належало до доброго тону.

[29] Цю Ашикову цитату, в турецькому тексті з німецьким перекладом, див. у Мордтмана: "Suheil und Nevbehâr" (Ганновер, 1925), вступ, ст. 5–6. В перекладі наведеного вірша я рішуче одступаю од Мордтмана, бо він перекладає так: "Recht ist es, dass er Kummer hat: achte auf diesen Augenblick: Smaragd im Meere und dieses goldene Schiff".

[30] Не знаючи, що "Сюhейль ве Невбеhâр" це власні імення закоханої пари, Ґібб віддав заголовок поеми через "Сузір'я Канопа та Весна" (Canopus and Vere –

рубрики поетів Мюрада I (1359–1389)[31], він – звичайно – приневолений був сконстатувати як сумний факт, що тая "Ахмедова" повість "Сюhейль ве Невбеhâр" загинула.

Тільки-ж вона не загинула. За якихсь 25 літ після Ґібба розшукав її Мордтман, серед рукописів Берлінської Державної Бібліотеки, і 1925 р. факсимільно видав її в світ[32], фотолітографією, з невеличким вступом; перекладу поеми він не дав, та для тюркологів важно й те, що тепер вони, дякуючи Мордтманові, мають турецький текст. І виявляється, що зміст тієї чималої поеми (5568 двостишшів, на 189 л. л.) – чисто любовний. Царевич Сюгейль, син могутнього йеменського царя, здобуває од батька всі ключі, до всіх царських комор; тільки од однієї зачиненої кімнати батько синові ключа не дає. Та Сюгейль, хитрощами, таки доскокує ключа – і, одчинивши замкнену світлицю, бачить там портрет незрівнянної красуні; це царівна Невбегара. Її батько – китайський імператор ("фагфур"). Сюгейль, ущерть закохавшись, їде з малярем (написателем того портрета) до Китаю – і, після довгих, важких пригод, нарешті дістає собі Невбегару та й, привізши додому, до Йемена, після того щасливо панує над рідним краєм. Автор цієї поеми точно називає і своє ім'я в передмові (віршованій, як і ціла поема). Показується, що Ашик-челебій XVI в. помилився: не "Ахмед" зветься автор, ба "ибн-Ахмед", а ще точніш: Мес'уд ибн-Ахмед (ст. 13, вірш 12); що правда, першу тисячу віршів звіршував теж за перським оригіналом не сам він, а його небіж, який справді звавсь Ахмед: усю-ж решту дописав дядько, Мес'уд той (ст. 21:12; ст. 25:4). Почалося віршування 1350=751 р. (ст. 26:3), а закінчилося, як видко з епілога (ст. 378:1), року 1378=780-го; тоб-то праця тяглася літ трицятеро. Просодія – зовсім не перський метр, позичений із "Шаг-намé" (як був запевняв Ашик-челебій у XVI в.), а звичайний старотурецький силабічний, по одинацять складів у кожному півстишші. Мова поеми, це, як зазначав Ашик-челебій справедливо, таки дуже турецька, без надто великого обтяження арабськими та перськими елементами; автор – цілком свідомий того і пишається з того (див. епілог, ст. 370:10 і д.). В мові є прикмети східньо-тюркські.

Звідки був родом Мес'уд ибн-Ахмед? Натяк на це Мордтман справедливо добачає в прикінцевому поетовому слові (на ст. 376, вв. 13–14). Там Мес'уд, згадавши про вірмен та жидів, смиренно додає і про себе гріш-

---

двічі: на ст. 226 і на ст. 427). Для двостишшя, наведеного у Ашика-челебія, Ґібб так само подав переклад мало принятний; тільки-ж слід завважити, що пізніш і Мордтман, маючи вже цілу поему в руках і знаючи весь контекст двостишшя, переклав його більш-менш однаковісінько з Ґіббом.

[31] Ґібб дає дату 1390. Так у нього і на ст. XVII.

[32] Suheil und Nevbehâr. Romantisches Gedicht des Mes'ûd b. Ahmed (8 Jhdt d. H.). Nach der einzig erhaltenen Handschrift in der Preuss. Staatsbibliothek. Mit einem Geleitwort von J.H. Mordmann. Hannover, 1925. Ст. 13 (нім.) та 378 (тур.).

ного: "Мюсюльман ола, банâ нисбет, фиренґ" = "В порівнянні зо мною франк (ґяур) буде мусулманин". Взявши на увагу з одного боку східньо-тюркські особливості в Мес'удовій мові, а з другого боку – той факт, що Мес'уд (як буде видко) мав колись літературні справи в західній М. Азії, в Айдині, Мордтман із того висновує (вступ, ст. 12), що Мес'уд був родом з Туркестана, прийшов шукати кар'єри в М. Азії та й писав свою поему "Сюгейль та Невбегара" перебуваючи в Смирні: не де бо, як у ґяурській Смирні, автор найлегше міг зустрічатися і з жидами, і з вірменами, і з франками. – Тільки-ж мені здається, що такий Мордтманів висновок черезлад скорий, бо в наведеному Мес'удовому двостишшю приховано виразну вказівку ще на одну народність – курдську, якої у Смирні навряд щоб було багацько. Адже речення: "В порівнянні зо мною франк (ґяур) буде мусулманин – це ж видюща парафраза, чи – там – ремінісценція, дуже відомого турецького прислів'я: "В порівнянні з ґяуром курд – мусулманин" – "Ґьавура ґьöре кюрд – мюсюльман". Очевидячки, віршував свою поему Мес'уд там, де багатенько було курдської людности і де евфемістично випадало – аби не ображати курда – вжити слова "фиренґ" замість "курд". Живуть курди в східній (не в західній!) частині М. Азії, та в західній Персії та в Закавказчині. Поруч них, чи всуміш із ними, сидять і вірмени, бо Вірменщина тісно переплітається з Курдистаном; сидять і жиди – почасти навіть у селах (на Кавказі), почасти-ж у великих містах, таких як Сівас, Ерзинґян, Ерзерум у М. Азії, Тебріз у перському Азербайджані, і ин. Що-до Тебріза, то там у XIV в., навіть за таких могутніх монгольських володарів як Газан (пом. 1304) та Олчжейту (1304–1316), сам великий везір (Решідеддін) був із жидів, ба навіть державні літописи – казали вороги – робилися "руками проклятих жидів"[33]. В тих місцях, чи поблизу, жили (та й досі живуть) і перси, котрі себе звуть "тати" – отак як вони титулуються в Мес'удовій поемі "Сюгейль та Невбегара" (ст. 26:3)[34]. Варто завважити, що в Мес'уда згадка про татів трапляється в комплексі: "тати та монголи", – Мес'уд у вступі висловлює надію, що його, за його віршування, похвалять і "тати і монголи" ("тат у мугал" ст. 26:3). А це найбільше вело-б нас ізнов до тих самих місцевостів, ближчих до Тебріза, де мали в XIV в. свою резиденцію перські монголи, – инакше сказати, до тих курдсько-вірменсько-татсько-жидівсько-турецьких країв передньої Азії, що ближче лежали до монгольської столиці Тебріза, або взагалі до

[33] "би дест-и джеhудâн-и мердуд". Це каже історик Абдаллах Кашанський (пом., мабуть, 1335). Див. мою "Історію Персіи" т. III, вип. 1 (М., 1915), ст. 46.

[34] Правда, вузько-топографічний термін "тати" часом переносивсь і на всіх персів. В Середній Азії термін "тат" для персів уважається за образливий, за погордливий. Див. прим. замітку А.Н. Самойловича з приводу "Светоча ислама" в "Записках Вост. Отдел. Импер. Русск. Археол. Общ.", т. XVIII (1908), вип. 4, ст. 0161.

зах. Персії. Не диво було-б, коли-б виявилося, що писалася поема про "Сюгейля та Невбегару" прим. в Ерзинґяні, де була столиця малоазійського намісника монголів і де треба в XIV в. сконстатувати, будь-що-будь, не аби-яке літературне турецьке життя.

У зв'язку з цим можна поставити й питання: щó було оригіналом для Мес'удової поеми? – Отже мабуть чи не серед літературних інтересів сусідньої західньої Персії треба шукати слідів і того поетичного перського первопису, якого трицять літ Мес'уд перевіршовував, бажаючи дати в своїй поемі "Сюhейль ве Невбеhâр" тюркською мовою такий твір, щоб ним можна було сміливо попишатися "і перед татами і перед монголами". Правда, я особисто не можу пригадати такої перської поеми, яку дословно мав-би перекласти Мес'уд. Але-ж тоді в XIV в. не дуже й дбали за точне наслідування якогось класика. Видатний перський тебрізький поет Сельман Саведжі (1291–1377), даючи в своїй поемі "Джемшід і Хôршіда" (1362, про любов китайського царевича Джемшіда до дочки римського імператора Хôршіди) нову обробку старого Низамієвого сюжета (про "Хосрова і Шіріну"), так і казав у передмові, що "старій тій срібній монеті (Низамієвому писанню) час уже вийти з обігу, час вибити монету нову, з новим іменням". Рівночасно з Сельманом творив і Хаджу Кирманський, що присвятив 1332 р. у Багдаді везірові монгольського хана Абу-Саіда одну з найкращих своїх романтичних поем "Гомâй о Гôмаюн". Це повість про любов старо-іранського царевича Гомая, сина шаха Гушенґа, до Гомаюни, дочки китайського "фагфура" (імператора); тут трапляється і ім'я "Соhейль", тільки-ж – правда – той Соhейль не є головний герой поеми, а одна з дієвих осіб другорядних[35]. В кожному разі спільні настрої у Хаджу Кирманського і у Мес'удâ ибн-Ахмеда приловити можна. Згадати тут варто ще й за иншу поему Хаджу: "Ґоль о Новруз" = "Царівна Троянда та царевич-Нововесняний" (імення "Новруз" і "Новбеhâр" – по суті те саме); тут хорасанський царевич Новруз заочно закохується в римській царівні Ґоль-Троянді, не через портрет, правда (як у Мес'уда царевич Сюгейль), а через оповідання за її вроду; він (як і Мес'удів герой) кінець-кінцем таки їде до царівни і, після перепон, здобуває її руку. Ця тема була тоді улюблена. На той самий сюжет і з тим самим заголовком написав 1333 р. поему "Новруз о Ґоль" поет Джеляль-Тебіб, що жив у Шіразі при дворі монгольських намісників. Можлива річ, що знайдеться ще й безпосередній, точний перський оригінал для турецького "Сюгейля і Невбегари"; а як ні, то живовидячки доведеться гадати, що Мес'удова віршована повість "Сюhейль ве Невбеhâр" являється "перечеканенням" однієї з тих поем, що рясно циркулювали в

[35] В поемі Хаджу Кирманського Согейль – батько китайської панни, якій стає шкода царевича-Гомая, що його засадовив до в'язниці "фагфур", китайський імператор.

обихідці азербайджанських монголів та їхніх намісників. І це все, вкупі з иншими міркуваннями, теж у деякій мірі могло-б стверджувати наш здогад, що віршував Мес'уд десь поблизу тієї персько-монгольської території. Я не ховаю від себе, що, взятий сам по собі, цей довід іще не має остаточної рішучої сили[36]; тільки-ж з другого боку кожному повинно бути ясно й те, що не можна так категорично прив'язати написання "Сюгейля та Невбегари" спеціяльно до Смирни чи до Айдина, як цього бажає Мордтман.

Инша перекладарська діяльність Мес'удова. "Каліла та Димна" 1340-х рр. Із Са'дієвого "Бустану" 1354 р.

Разом з тим, одначе, цілком можлива річ – що й до Айдину мав колись Мес'уд певнеє літературнеє відношення. Тільки-ж це мало бути не тоді, як віршував він "Сюнейль ве Невбеhâр" (поч. 1350, закінч. 1378), ба значно давніш, іще в 1340-х рр., тоб-то ще за молодих Мес'удових літ. Ми вже були згадували (йдучи за Мордтманом, ст. 11), що в царгородській бібліотеці Лалелі є прозаїчний турецький переклад перської переробки славнозвісних повістей "Каліла та Димна", де в кінці зазначено, що "тат ділінден тюркчейè" = "з мови татів на турецьке" переклав "Калілу та Димну" Мес'уд, "заіф-неніф дуаджи кул" = "слабий, нікчемний богомолець і раб божий", для володаря Умурбеґа, сина Мехеммеда, внука Айдина. З історії XIV в. ми знаємо, що той Умурбеґ панував над Айдинським князівством (в Лідії) між 1339–1348 рр.; а що підписаний Мес'уд, турецький перекладач "з мови татів", є живовидячки наш-таки Мес'уд ибн-Ахмед, то виходить, що він замолоду справді шукав собі кар'єри в Айдині.

Літературна діяльність Мес'уда ибн-Ахмеда не обмежилася на названій поемі "Сюнейль ве Невбеhâр" і прозаїчній "Калілі та Димні". В 1354=755 р. турецькими месневійними віршами, такими самими, які ми бачимо в поемі "Сюнейль ве Невбеhâр", перекладено з перської мови "Ферненґ-наме" = "Книгу знаття"; з тих невеличких уривків, які ми знаємо, видко, що це є "Бустан" ("Плодовий сад") великого перського поета-моралiста Са'дія Шіразького (пом. 1291), звіршований по-турецьки десь-певне не в цілості, а тільки в частині[37]. В рукопису зазначено перекладаче-

[36] Перське літературне життя XIV в. концентрувалося в Тебрізі та Шіразі; а тому в усіх територіях турецького світу, де перське письменство мало вплив, той вплив повинен був являтися переважно тебрізьким та шіразьким.

[37] Рукопис (51 лл.) є і в Копенгаґені; див. опис Mehren'a (Копенг., 1857), ст. 57, № XX: versio libri Persici "Ferheng-nameh" quo S'adi in Bostano suo componendo usus est i. e. "Liber sapientiae" auctore Mas'udo quodam (пор. у Мордтмана вступ, ст. 10). Дещо про инший рукопис подав турок Велед-челебій в статті "Едебіййат-и іслямійye – "Іслямське письменство" 1897, в спеціяльному числі газети "Терджюман-и хакікет" та "Сервет-и фюнун", випущеному на користь

ве ім'я: "Мес'уд", – і Мордтман справедливо здогадується, що це знов той самий наш письменник – Мес'уд ибн-Ахмед[38].

з) Шейх-оглу (народ. 1341); його романтична поема про "Хуршіду та Ферехшада" 1387 (або Ферех-наме"). Чи не він найстаріший тезкирист?

Таким чином, дякуючи Мордтмановому виданню, вималювалася перед нами не аби-яка літературна постать – невідомого досі турецького письменника XIV в. з широкими літературними інтересами, що зробив своєю метою давати землякам класичні твори перського письменства. Заповнилася цією постаттю одна з темних прогалин османської літературної історії XIV в.

Та заразом починає висвітлятися ще одна темрявая сторінка тодішньої епохи: вимальовується з безвісти, або принаймні стає на належне місце, ще один цікавий письменник більше-менше того самого напряму, що Мес'уд ибн-Ахмед. Це Шейх-оглу, або, на перський лад Шейх-заде́, що народивсь 1341 р., а 1387 р. закінчив свою романтичну "Хуршід-намѐ" = "Книгу про Хуршіду" (про дочку мітичного перського царя Сіявоша, в якій закохавсь Ферехшад, син царя Ма́грибського); инакше титло цієї поеми – "Ферех-наме́"[39].

Турецькі тезкирати XVI в. (а саме-ж вони досі й правили нам за головне джерело літературної історії попередніх XIV та XV вв.) про Шейх-оглу говорять здебільша глухо й невиразно, окрім Сеhі-бея (пис. між 1520–1548) та – за Сегієвим уже прикладом – історика Алі-челебія, теж XVI в. Ці двоє висловилися за Шейх-оглу виразніш або й зовсім виразно. Та, на жаль, допустилися вони при тім великої плутанини: вони цього Шейх-оглу XIV в., автора "Ферех-наме́", зілляли в одну особу з иншим Шейх-оглу, що жив аж у XV в. і доводивсь небожем поетові Шейхію (пом.

кретських мусулман 1313=1897 р.; у Веледа-челебія наведено й цитати з того рукопису, – вони являють собою дуже близький переклад Са'дієвого "Бустана".

[38] Ґібб (A hist. of Ottom. poetry, т. 1, 1900, ст. 202) мав про це писання лиш ті звістки, які – із своїми висновками – безапеляційно подав у своїй статті про "Іслямське письменство" вищеназва́ний турок Велед-челебій 1897. А Велед-челебій цілком безпідставно вирішив, ніби під "Мес'удом", турецьким перекладачем Са'дієвого "Бустана", треба-б розуміти високовченого хорасанського арабознавця-філолога, логика та богослова XIV-го віку Тефтазанія (народ. 1322, пом. 1389; повне ім'я – Са'деддін Мес'уд ибн-Омар). Такий здогад – живовидячки непринятний. Дуже непевна річ, чи взагалі вмів-би віршувати турецькою мовою той перс-Тефтазаній, кладязь арабської премудрости. Про характер Тефтазанієвих праць див. у Брокельмана: Gesch. der arab. Litteratur, т. II (Берл., 1902), ст. 215–216.

[39] "Ферах-наме" – так її зве бібліограф Хаджі-Халфа XVII в. Див. вид. Флюгеля: Lexicon bibl. т. IV, ст. 412, № 9007. Хаджі-Халфа виразно звязує цю поему з ім'ям Йилдиримовим.

бл. 1430 р.) та й дописав після дядькової смерти недокінчену його поему "Хосров і Шіріна"[40]. Цю Сегієву та Алі-челебієву плутанину засвоїв собі у другій чверті XIX віку Гаммер[41]; а за ним, на переломі XX в., не зміг дати собі ради Ґібб, і теж переніс він обох Шейх-оглу в XV в., як єдину особу[42]. Тільки-ж таку хронологічну помилку викриває нам і відкидає сама поема "Хуршіда та Ферехшад"[43]: в кінцевому (звичайно, теж віршованому) слові автор виразно каже, що він свою "Хуршід-намé" дописав на прикінці місяця Ребіуль-ахира року 789 = бл. 20 травня 1387 р., і що сталася ця подія саме тоді, "чу шімді еллі-йе йаклашты йашым" = "коли вік мій наблизивсь до 50 [місячних] літ".

З инших ліричних уступів поеми ми довідуємося од автора ще про деякі його життєписні дані. Поетові батьки були із значного роду, люди освічені ("єильм иссі фахир бейлер"), і сам він, Шейх-оглу той, був довіреною особою та головним скарбником у ґерміянського еміра Сулейман-шаха, "царя над цілим Ґерміяном", "кі шаhы-ды темамет Ґермійанун". Ця остання автобіографічна звістка дозволяє нам належно використати відповідну ширшу вказівку в "Тезкире" Сеhі-бея XVI в. (звичайно, й Алі-челебія), що Шейх-оглу був у ґерміянського еміра за нішанджи та дефтердара. Свою "Книгу про Хуршіду", – це каже автор у самій поемі, – взяв він віршувати для отого ґерміянського еміра Сулеймана-шаха, а як той помер, то поет став служити новому ґерміянському володареві, османському царевичеві Баєзідові Йилдириму. З історії ми знаємо, що

---

[40] Не завадить мабуть, і перекласти тут замітку "Мевля-на Шейх-оглу" із Сегієвої "Тезкире" (за царгородським виданням 1325=1907 р., ст. 55–56): "Шейх-оглу – син Шейхієвого брата. Він перебував коло [еміра] Ґерміян-оглу на посаді нішанджи [що прикладає державну печатку] та дефтердара [скарбника]. Це була людина наукова, достойна, з нахилом до суфійства. Йому належить багато [ліричних] поезій (аш'âр) та повчальних касид. От зразок: (далі в Сегі-бея наводяться вірші, 9 рядків). "Багато він попрацював над месневійним писанням і звіршував поему під назвою "Хуршіда та Ферехшад", присвячену покійному султанові Баєзідові Блискавичному (Йилдиримові), повну нових ідей та гарних образів (ме'ані-йи беді' we лятайиф-и мені'). Ця його книга з кожного погляду люба й читається охоче, а [ліричні] його поезії всіма сторонами принадні. Після смерти мевляна-Шейхія він узявся дописати його поему "Хосров і Шіріна" і остаточно обробив її, не одступаючи од Шейхієвого стиля (Шейхі сöзлерінден фарк олмаз)".

[41] Geschichte der osmanischen Dichtkunst, т. I (Пешт., 1836), ст. 109. Звичайно, що Гаммер знав Сеhі-беєву тезкире та Алі-челебієву історію тільки з рукописів, бо вони ще не були друковані.

[42] E. Gibb: A history of the Ottoman poetry, т. I (Лонд., 1900), ст. 256 та 427–428.

[43] Диви статтю "Shaikh-zade" Ж. Дені (Deny) в лейденській "Enzyklopädie des Islam" 1926, вип. E, ст. 303–304. Дені, в цій статті, перестудіювавши рукопис "Хуршід-намé", понаводив звідти все те, що має біографічну інтересність.

Баєзід Йилдирим (Блискавичний) доводивсь ґерміянському емірові зятем; пізніш, уже 1389 р., він стався султаном османським; але тоді як писалася "Книга про Хуршіду", з Баєзіда ще був "літами юнак, тільки розумом старець", "йійіт дюр ömр-іле, aqл-іле – пір". Поема, що присвятив йому Шейх-оглу, вийшла чимала: 7640 двостишшів. Метр – II-складовий "hезедж"[44]. Перського первопису треба шукати, живовидячки, в літературних явищах Тебріза та Шіраза XIV в.

Чи не оцьому Шейх-оглу XIV в. належить і дуже цікавий прозаїчний життєписний збірник: "Кенз ель-кюберâ" = "Скарбниця великих людей"? Рукопис-автограф становить власність царгородського професора турецького письменства Кьöпрюлю-задé. Він за цього рукописа згадує в своїй праці: "Перші суфії в турецькому письменстві" ("Тюрк едебіййатында ільк мютесаввифлер", Царгород, 1918) під № 124 свого бібліографічного реєстра, і характеризує Кьöпрюлю-заде цеє Шейх-оглу писання, як дуже важливе і для історії турецької мови й для історії турецького письменства.

VII

и) Бурhанеддін Сіваський (бл. 1345–1397), кадий, владущий емір і поет-лірик

У третій четвертині XIV в., і знов таки не в дервішській Конії і не володіннях османських, а в далеченькому півн.-східн. кутку М. Азії, геть ближче до Вірменщини, Персії та Кавказа, ми одкриваємо і досить визначного і досить цікавого турецького поета, – що правда, цікавого більше для європейців. Сами турки його призабули[45]. Той поет – кадий-володар Бурhанеддін Сіваський.

Військово-політичний Бурhанеддінів життєпис

Поет-кадий Бурганеддін Ахмед Абуль-Аббâс (народ. бл. 1344, уб. бл. 1397) всією своєю діяльністю тісно звязаний із східнім малоазійським містом Ерзинґяном, що лежить у теперішньому Ерзерумському вілаєті, на території з вірменською людністю. Теє стародавнєє місто Ерзинґян, геть укрите садами та виноградниками, розгорнулося серед околиць, теж багатих на всякі земні блага, "кяѵірет аль-хейрâт", як казав про Ерзинґян

[44] Зміст поеми "Хуршід-намé" переповідає, за берлінським рукописом, Гаммер (Dichtkunst т. I, 1836, ст. 109–112), а Ґібб, не мавши ніколи турецького оригінала в руках, мусів лиш переказати те, що знайшов у Гаммера (Gibb т. I, 1900, ст. 429–431). J. Deny мав у руках рукопис паризької Національної Бібліотеки; та короткий розмір статті в "Enzyklopädie des Islam" (вип. E, 1926, ст. 303 б), очевидячки, не дав йому спромоги переказати зміст поеми навіть коротко.

[45] Допіро 1922 р. видрукувано в Царгороді його "Діван", тим часом як в європейський науковий обіг увійшов він ще 1895 року.

у XIII в., географ Якут[46], а окрім того в цьому районі розвивалася й гірнича промисловість: близько Ерзинґяна – копальні мідні, в недалекому сусідстві – срібні. Звичайно, що це був і торговий пункт не абиякий. Тому міське життя було в Ерзинґяні добре-таки розвите і – не завсіди в побожному напрямі. Якут у XIII в. журився, що ерзинґянські мусулмани зовсім одкрито п'ють вино[47]. Серед людности видко було чимало енергії, був нахил гуртуватися в цехові "братства" та обороняти себе, своїх клієнтів і свої заробітки своїми власними силами, не надто спускаючися на офіційну владу. Араб ибн-Батута, що об'їздив М. Азію в 1330-х рр., подав у своїх подорожніх записках ось які звістки про Ерзинґян[48]: "Як перебували ми в Ґюмюш-ханé[49], великому місті, монгольсько-підданому[50], з його срібними шахтами..., то навідав нас намісник еміра-Ертене[51] і прислав нам, як гостям, усякої їжі та хáрчи на дорогу. Виїхавши з Ґюмюш-ханé, ми прибули до Ерзинґяна, теж монгольсько-підданого міста. Воно велике і багато залюднене. Більшина людности – вірмени, причому мусулмани говорять там по-турецьки. Там є всякі базари, добре впорядковані. Виробляється в Ерзинґяні гарний одяг, що так і зветься "ерзинґянський". Є там і мідяні копальні; із добутої міди виробляють посуд ("аль-awâні") та ставники-байсуси[52]. Спинилися ми в Ерзинґяні в дуже гарному пристановищі ("зâwiє") одного з членів юнацького братства". Про таких "братчиків-юнаків" (аль-ахіййет аль-фитйâн) пише ибн-Батута от що: "Є вони в цілому туркменському краї Малої Азії, в кожному місті, в кожному селі. І нема на світі таких людей, щоб більше ніж вони дбали за приїжджих та постачали їм їжу і все потрібне та придержували руки насильникам та смертю карали їхніх лютих прибічників. Братчик ("аль-ахійй") – це в них такий молодик, з нежонатих-самітних, що його обирають люди однакового з ним ремества та инші (аhло çанâєати-hи wa γейро-hом) і ставлять над собою за старшого (моqаддам); замість слова "братство" кажуть і "юнацтво"

---

[46] Див. Якутів географічний словник у виданні Ф. Вюстенфельда, т. I (Ляйпц., 1866), ст. 205.

[47] Якут, т. I. ст. 205: wa шорбо ль-хамри wa ль-фисqо би-hâ зâhuрон, шâ'иєон.

[48] Див. паризьке видання ибн-Батутиних подорожей, т. II (1854), ст. 293–294.

[49] Ибн-Батута перекладає "ханé" через арабське "мадінет": "мадінет Кюмиш", т. II. ст. 293:4.

[50] "мин билâди малики ль-єИрâqи" – дословно: "з міст володаря Іракського (тоб-то монгольського хана Персії)".

[51] Цей Ертене був, як нижче побачимо, представник монгольської влади в М.Азії.

[52] "Байсус – поясняє ибн-Батута в иншому місці (т. II, 263) – це ніби ставник чи мідний стовпчик для світла, на трьох ніжках, з приправленою на версі стоячою мідною лямпою, де посередині дна є дірка для ґнота ("анбуб ли ль-фатіле"). Наливають тую лямпу лоєм, а збоку приставляють мідну посудину, теж з лоєм, та ножиці, щоб підстригати (нагорілий) ґніт".

(аль-фотуwwe). Той старший споруджує "sâwiє" (пристановище), застеляє його килимами, ставить там лямпи та всякі потрібні речі ("alât"), а його товариші цілий день служать-заробляють і приносять до нього ввечері те, що придбали. Тим коштом вони купують садовину, харч і т. и. на потребу для пристановища. Коли того дня заїде до міста якийсь подорожній, то вони його притуляють у себе та й гостюють тим, що настачили, і він не перестає бути їхнім гостем, аж доки не поїде. Коли-ж нема нікого приїжджого, то юнаки сами сідають до їжі, їдять, співають, танцюють[53]. Другого дня зранку повертають кожен до своєї звичайної роботи (иля çанâєâтиhим), а ввечері приносять до свого старшого (моqаддам) свої надбання. Ото-ж вони й звуться "юнаки" (аль-фитйâн), а їхній старший – "братчик" (аль-ахійй), як ми [ибн-Батута] згадали вище[54].

От серед такої обстанови та таких громадських настроїв і виріс в Ерзинґяні Ахмед Бурганеддін. З біографічного погляду Бурганеддінова постать цікава особливо через його політичну кар'єру: йому на прикінці 1360-х рр. пощастило зробитися володарем над своїм містом, а тоді – і еміром, навіть "султаном" над сіваською країною, і хоробро князювати літ трицятеро. Допомогли-ж йому висунутися вгору ті загальні заколоти останньої половини, або четвертини XIV в., які шматували східню половину Малої Азії.

Подробиці всіх тих заколотів можна знайти, не раз-у-раз однакові, на відповідних сторінках спеціяльних історій Османської держави.

У Гаммера: Histoire de l'empire Ottoman див. т. I (Пар., 1835), кн. V–VI, з завершенням на ст. 308–309 (за Са'дедіном та Нішанджи) та т. II (1835) кн. VII, тісніш ст. 58–59 (покликається Гаммер тут на араба ибн-Арабшаха XIV–XV в. та перса Шерефеддіна поч. XV в.).

У Цінкяйзена: Geschichte des Osmanischen Reiches див. т. I (Гамбург, 1840) розд. V, § 4, тісніш ст. 351–353. Він будує свій виклад на турецькій хроніці Са'деддіна XVI в., відомій йому в старому італійському перекладі Братутті (у царгор. вид. турецького тексту[55] треба-б найбільше дивитися т. I, 133–135 і т. II, 410).

Значно критичніший огляд подій маємо ми у G. Weil'я: Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten, т. I (Штутґарт, 1860), розд. XI (тісніш – про династію Ертене в т. I, ст. 345 і д.: джерело – араб Макрізій XV в.); т. II (1862) розд. I (на ст. 59–61 хронологічні міркування про дату Бурганеддінової смерти). Для Вайля правили за джерела і Шерефеддін і ибн-Арабшах і Са'деддін, та найбільше мабуть араби ибн-Хаджар XIV–XV в., Абульмахâсин XV в. та ибн-Іяс XV–XVI в.

[53] В иншому місці у ибн-Батути (т. II, ст. 274) оповідається, що братчики, як поїдять, то попереду послухають читання з Корану, а тоді вже співають і танцюють.

[54] Ибн-Батута, т. II (1854), ст. 260–262.

[55] "Тâдж ут-тевâріх" 1279=1862.

По-російськи див. без покликання на джерела "Историю ислама" Авг. Мюллера, т. III (СПБ., 1896), ст. 312 і дал., 327; і коротеньку замітку-нотатку (11 рядків) В. Бартольда в "Мусульманских династиях Стэнли Лэн-Пуля" (СПБ., 1899), ст. 158, виноска 1-а. Джерела для В. Бартольда – Ghalib Edhem, Essai de numismatique Seldjoukide (Царг., 1309=1892, по-тур.) ст. 105–109; та історія османів новітнього турка Хайруллаха (Царг. вид.), IV, 30 і V, 43–45; та Меліоранський: "Отрывки из дивана Бурhан-эд-Дина" в факультетських "Восточных Заметках" (СПБ., 1895).

Що до згаданої у В. Бартольда статті П. Меліоранського: "Отрывки из дивана Ахмеда Бурhан-эд-Дина Сивасского" (Спб., 1895, у збірці "Восточные Заметки" факультета східніх мов петербурського університету, ст. 131–152), то мета її не загально-історична, а спеціяльно літературна. Тільки ж, видаючи віршований "Діван", мусів Меліоранський у переднім слові встановити ідентичність особи автора-поета того "Дівана" (рукоп. Британ. Муз.) з кадиєм-султаном Бурганеддіном. Для цього Меліоранський почасти притяг деякі історичні свідчення араба ибн-Арабшаха XIV–XV в. (та зовсім небагато), а головна для нас джерельна заслуга Меліоранського – тая, що він, на ст. 132–133, видав з недрукованого рукопису (правда, мовою тільки арабською, без перекладу) дуже важливу виписку із сирійсько-єгипетського історика 'Айнія (1360–1451)[56]; а саме – видав він те, що 'Айній подає під 800=1398 роком у рубриці: "Некрологи славних людей, котрі померли того року". Цей 'Айніїв некролог Бурганеддіна Сиваського, що опублікував Меліоранський, хоч і який він короткий, збагачує собою наші історичні джерела не аби-як. Все инше в статті П. Меліоранського має інтерес суто-літературний.

Так само без великого клопоту про загально-історичну картину, ба трохи чи не виключно з життєписною метою, написано відповідні сторінки про Бурганеддіна у Едв. Ґібба (Gibb): A history of Ottoman poetry, т. I (Лонд., 1900), в розділі: "Початки світської поезії" (I, ст. 204 і д.). Та не можна не зазначити, що оця (найвідомішая серед орієнталістів) Бурганеддінова біографія, яку спробував тут намалювати Едв. Ґібб, має за підставу самісінькі ті дані, що йдуть од араба ибн-Хàджара (1372–1449); читав ибн-Хàджара Ґібб одначе не безпосередньо, ба в переповіданні Таш-кьöпрю-заде́ XVI в. (та й то не в арабському оригіналі самого-таки Таш-кьöпрю-заде́, а вже в турецькому перекладі). Дивним дивом, невідомий для Ґібба залишивсь ибн-Арабшах (1389–1450), що в своїй ворожій історії Тімура присвятив Бурганеддінові так багато сторінок (розд. 58 і д.).

В моїй "Истории Турции и ее литературы", т. I (М., 1916) в розділі "Бурhанеддин Сивасский" (ст. 270–279) і в стислій статті "Бурханеддин" у "Новом Энциклопед. Словаре" Брокгауса и Ефрона (Спб., 1912,

[56] Про Махмуда 'Айнія (1360–1451) див. у К. Брокельмана: Gesch. der arab. Litter., т. II (Берл., 1902), ст. 52–53. Там – і про його історичну всезбірку "'Иqд альджомâн", – чотирі великі рукописні томі (довед. до подій 1446 року). Автор добре знав турецьку мову, – двірську мову тодішніх мамлюцьких султанів Єгипту.

т. VIII, стп. 663–664) – так-само, очевидячки, переважають чисто-літературні інтереси, хоч намагавсь я брати добре до уваги й політичний бік Бурганеддінової епохи XIV в. В тій точці я був тоді прилучавсь переважно до Вайля, в його єгипетсько-мамлюцькій історії Єгипта. Та дивно, що навіть начитаний Вайль (а він писав уже в 1860-х рр.) не використав тої цікавої картини політичних і економічних відносин Малої Азії 1330-х рр., яку дуже жваво намалював нам подорожній араб ибн-Батута (т. II, ст. 255–348). А вже ж у світ вийшли друком ибн-Батутині "Подорожі" на скількись літ раніш од Вайлевої праці.

Нове, та й то дуже важливе історичне джерело притяг до діла царгородський американець Фред Фільд Ґодсель[57] у своєму (неповному) виданні "Діван-и qазі Бурhанеддін" (Царгород, 1338=1922). В передмові до свого видання (писаній мовою турецькою, не англійською) Ґодсель використав історичну (панегіричну) працю кінця XIV в. про Бурганеддінове життя й славну кар'єру, – дієписання, що має заголовок: "Безм у резм" = "Бенькетування й воювання". Скомпанував тую працю історик 'Азіз ибн-Ардешір Астерабадський з Багдаду, що, покинувши джелаіридський Багдад, опинився 796=1394 року при дворі Бурганеддіна Сіваського в ролі офіціозного дієписа. Цей, узятий у Ґодселя за джерело, Бурганеддінів дієпис 'Азіз ибн-Ардешір Астерабадський з Багдаду – живовидячки є той самий автор, про якого згадує араб ибн-Арабшах XIV–XV в., а за ибн-Арабшахом – османець-бібліограф Хаджі-Халфа́ XVII в., подаючи однак дієписове ім'я неточно, а саме: " 'Абдаль-'Азіз Багдадський"[58]. Тая праця "Безм у резм" не тільки ще не була досі друкована, ба мало-кому була й відома. На жаль, вичерпав Ґодсель не цілу (аж чотирьохтомову!) книгу "Безм у резм", ба лиш перший її розділ, що загально трактує про "Хвальні прикмети" = "Меζâмид" героя тієї книги[59].

Так от, для характеристики тих політичних обставин, які дозволили Бурганеддінові висунутися в-гору, коротко можна сказати, що в Малій Азії XIV в. з одного боку не припинялася ворожнеча сельджуцьких князів та князівства османського, яке намагалося їх підбити під себе (остаточна перемога османської єдинодержавности над декархією настала до-піро за

[57] Або "Гудсель"?

[58] Про цю " 'Абдаль-'Азіза Багдадського" велику історію Бурганеддіна, доведену "трохи чи не до його смерти" (иля qорби wафâти-hи) ибн-Арабшах каже, що "вона переховується в Караманії, в чотирьох томах (моджаллядâт)". Див. Манґерове видання ибн-Арабшахової "Vitae et rerum gestarum Timuri, т. I (Leovardiae 1767), розд. 40, ст. 554–556; у Хаджі-Халфи (що вид. Флюгель): Lexicon bibliographicum – див. т. II, ст. 139.

[59] Точніший заголовок того I розділу в "Безм у резм" подано у Ґодселя (ст. 7, з явними помилками) такий: "Меζâмид-и пâдишâh-и ислâм, Абульфетζ сольтâн Борhâн ель-ζаqq ве д-довлет ве д-дін, Еζмед ибн-Меζеммед, хâльлада л-Лáho Таєâля (у Ґодселя неможливе читання: "халльадâ-ho Таєâля") хильâфата-ho (у Ґодселя неможливе: "хильâ-фата") wa молька-ho wa сольтâна-ho".

османського султана Баєзіда I Блискавичного 1389–1402); а з другого боку, у сусідньому – із сходу – Азербайджані та північній Месопотамії вели міжусобну боротьбу туркменські династії, що серед них бл. 1378 р. висунулися Чорні Барани в Ерзерумі та Білі Барани в Діярбакрі. А в Ерзинґяні, де Бурганеддін жив із-за молоду і потім був кадиєм та в поблизьких містах (Сівасі, Кайсарійє, Ерзерумі і ин.), більш-менш чи не до 1380 р. перебувала своя династія емірів з роду Ертене[60]. Це були такі самі самостійні еміри, як і ті західньо-малоазійські декархи, що незабаром позливалися в єдину османську державу. Саме з династією Ертене і зв'язується хід та розвиток політичної кар'єри Ахмеда-Бурганеддіна.

Вже й Бурганеддінів батько, першої половини XIV в., мав в Ерзинґяні не аби-яку вагу. Син кадия, внук кадия, правнук кадия, праправнук кадия, нащадок одного захожого туркестанця, Бурганеддінів батько теж, за панування ерзинґянського еміра (монгольського намісника) Ертене, був кадиєм[61] і тішився повагою при дворі[62]; а як помер Ертене (1352), поки-

[60] Монгол Аладдін Ертене (вимовл. і "Артена") одпав од центральної монгольської влади бл. 1336 р., як і багато инших монгольських васалів, після смерти монгольського хана Абу-Саіда, серед заколотів, що тоді настали. Інвеституру був дав йому египетський мамлюцький султан Нâсир, та Ертене не довго перебував і в його васальстві. Подробиці – у Вайля: Abbas.-chal. in Eg. т. I (1860), ст. 346 і д. за єгиптянином Макрізієм XV в. А характеристику Ертене та його життя-буття літ за троє перед його самостійністю ми знаходимо в записках сучасника, не раз у нас цитованого, подорожнього араба ибн-Батути XIV в.; див. париз. вид. т. II (1854) ст. 286–294. Про монети, як джерело хронологічних дат для часу Ертене та його династії (сина і внука), ми вище були вже згадали, за В. Бартольдом, каталог Ghâlib Edhem'a: Essai de numismatique seldjoukide (Царг., 1309=1892, по-тур.); але треба ще додати, теж друкований по-турецьки, нумізматичний каталог Ахмеда Тевхіда: Catalogue des monnaies des khakans turcs і т. д... de Beni-Artina, Karakoyounlis et Akkoyounlis du Musée Impérial Ottoman (Царгор., 1321=1903), ст. 427 і д.

[61] Цю генеалогію подає "Безм у резм" XIV в. (Ґодсель, передмова до "Дівана", ст. 8). Предок усіх тих кадиїв, на ймення Мехеммед, був родом з середньоазійського плім'я салирів ("Сâлур", пише "Безм у резм") і "прийшов до малоазійського міста Кастамуні з Харезма"... "Бурганеддін мав претенсію, що з одного боку він належить до роду сельджуцького, а з другого боку – до князів монгольских, і ця претенсія не зовсім безпідставна, бо Бурганеддінова бабка була дочка одного монгольського еміра, а жінка одного з Бурганеддінових предків була дочкою одного з князів сельджуцьких" (передмова до "Дівана", ст. 8, за свідоцтвом "Безм у резм"). Звичайно, що надто вірити панегіристичній генеалогії не доводиться, бо на сході це звичайна річ, що історик-панегірист складає для свого патрона фіктивний родовід.

[62] "Кâна бейна ль-омарâ'и wa ль-wозарâ'и δâ макâнатин wa имкâнин", каже ибн-Араб-шах, т. I, розд. 58, ст. 522.

нувши сина, Мехеммеда-Ертене, то Бурганеддінів батько з деякими иншими вельможами допоміг тому, щоб на ерзинґянському троні засів неповнолітній той хлопець Мехеммед[63].

Свого власного сина, талановитого й честолюбивого Ахмеда Бурганеддіна, кадий-батько виховав добре[64]. Ахмед (народ. 1345)[65] утратив матір незабаром після того, як народивсь на світ, і про його виховання та науку подбати довелося самому батькові. З п'ятьох літ почав малий Ахмед учитися в тата, і в 11 літ знав він уже мову турецьку, арабську, перську та логіку й иншу мудрість. А як настало Ахмедові 14 літ, тобто 1358 року, то батько вирядив тоді Ахмеда-парубчака до Єгипту, до Каіра, щоб він там у добрих професорів послухав і мусулманську юриспруденцію, і коранські науки, ба навіть медицину[66]. Отак літ якихсь п'ятеро слухав Ахмед курси тих наук у Єгипті, аж доки йому настав 19-тий рік життя (1363). Того року їхав Ахмедів батько на богомілля, на прощу; поїхав з ним разом і син, та й отаким чином зробивсь він "хадджі", ще й двацятьох літ не мавши[67]. Одбув він прощу – та й, щоб довершити свою науку, подався ще до Сирії, в м. Хàляб (Алеппо)[68], що належало, як і ціла Сирія, мамлюкам Єгипта. В Хáлябі студіював він науки цілий рік[69]; та чи не побував він знов ще раз і в самому Єгипті?[70] В Алеппі вчившися, по-

[63] Деталі – у ибн-Арабшаха, I, ст. 526–528 (розд. 58).

[64] Характеристика високих Бурганеддінових здібностей – коротша у Таш-кьöпрю-заде́ 1558 (на полях єгип. вид. ибн-Халликяна, т. I, 1310=1893, ст. 22, за ибн-Хáджаром), довша – у ибн-Арабшаха, ст. 524 та особливо 546–548. А в уста Бурганеддіновому ворогові ибн-Арабшах вкладає дуже непохвальний відзив про його інтригантську підступність: "Фа инна-hо ражолон γабіййон – wa би анwâєи ль-макри wa açнâфи ль-хадієати єабіййон" (т. I, ст. 544, розд. 60). 'Айній (1360–1451) під 800=1398 р. гудить його за вино та за великий нахил до почуттєвих насолод, але відносить це до пізнішого його віку ("після 40 літ"). Заголовок панегіричної Бурганеддінової історії "Бенькетування та воювання (Безм у резм)" свідчить, що нахил до бенькетування не здававсь ані панегіристові, ані самому Бурганеддінові за ваду.

[65] Народивсь 3-го рамазана 745 р. Г. (8 січня 1345 р.) в м. Кайсарійє. Див. свидоцтво "Безм у резм" XIV в. в передмові до друкованого "Дівана", ст. 8.

[66] Всі ці дані ми знаємо з "Безм у резм". У 'Айнія про дитячі Бурганеддінові літа нема згадки, та виразно зазначено, що задля ширшої освіти він поїхав до Єгипту і вчивсь у Суюргатмишевій медресі.

[67] Всі ці звістки – в "Безм у резм" (ст. 8 передм. до друк. "Дівана").

[68] Окрім "Безм у резм", так у Таш-кьöпрю-заде (= ибн-Хáджар), ст. 22, і у Са'деддіна II, 410 (= ибн-Хáджар).

[69] "Безм у резм" (= передм. до друков. царгор. "Дівана", ст. 8).

[70] Принаймні у ибн-Арабшаха ми знаходимо про Єгипет, що молодик-Бурганеддін був-би посидів у Єгипті довше, коли-б не зустрів на вулиці одного

винен він був дещо довідатися і про славного алепського суфія-пантеїста Сohравердія (страч. 1191), що його свята могила ще й досі має високу пошану в народі, та й очевидячки познайомився і з Сohравердієвими філософськими писаннями; на одно з них, що трактує логіку, фізику та метафізику і зветься "Тальвіх" (або, там, "Тальвіхât", тобто "Пояснiння"), Бурганеддін чи не написав і свої коментарі[71]. Повернувшися до рідного краю, до батька, в Ерзинґян, він іще знайшов батька в доброму здоров'ї; а як той помер, то замість нього зробивсь Бурганеддін кадиєм[72]. Це, виходить, сталося близько 1365 року[73].

З еміром-монголом Мехеммедом-Ертене (1352–1366) новий кадий-Бурганеддін поладнав був добре. Кінець-кінцем, емір навіть видав за нього свою дочку[74]. Та далі проміж тестем-володарем та зятем-кадиєм (він-таки й поет) зчинилася нелагода-сварка[75]. Честолюбивий і хитрий Бурганеддін убив тестя, заволодів Ерзинґяном та й запретендував на ціле його емірство, що перейшло до покійникового сина, останнього з Ертенейового роду – Аладдіна (1366–1380); Бурганеддін одібрав од Аладдіна й прилучив до своїх володіннів сусідні округи – Сіваську та Кайсарійську[76]. Так він і в історію перейшов з епітетом "Сіваський"[77].

Відколи династія Ертене вигасла, бо Аладдін помер (1380), Бурганеддінові права зробилися незаперечимими, і ті 17 літ, що він після

старця-харпака, який, здобувши од нього милостину, віщо сказав: "Не довго живи в цій країні, бо ти-ж султан Рума (М. Азії)!". Це пророкування так сильно вразило честолюбивого парубка, що він негайно покинув Єгипет тай повернув додому. Див. у ибн-Арабшаха, т. I, ст. 524 (розд. 58).

[71] Той Бурганеддінів коментар ("ç̂âшіє") ибн-Хаджар (у Таш-кьöпрю-заде) зве "славнозвісним і добре вживаним серед учених" (ст. 22); порівн. і у ибн-Арабшаха т. I, ст. 548. – Що під "Тальвіç̂" треба розуміти трактат Согравердія, а не якийсь инший, це – звичайно – лиш мій здогад. Про Согравердієві писання див. у Брокельмана: Gesch. der arab. Litter., т. I (Ваймар, 1898), ст. 437–438. У Тефтазанія XIV в. (Брок., II, 216) є "Тальwiç̂" правничого змісту, пис. 1357 р.; той "Тальвіç̂" теж міг бути для Бурганеддіна відомий.

[72] "ще кращим, ніж батько був". Ибн-Арабшах, т. I, ст. 528 (розд. 58). І у 'Айнія.

[73] "Здобув посаду кадия своєї країни, маючи всього 21 рік". Див. в передмові до друков. царгор. "Дівана", ст. 8 (за "Безм у резм").

[74] "Безм у резм", ст. 8. Са'деддін II, 410 (= ибн-Ха́джар).

[75] "Waqaєa бейна- hомâ танаффорон", Таш-кьöпрю-задé, ст. 22.

[76] За ибн-Хаджаром – Таш-кьöпрю-заде (ст. 22) та Са'деддін (царгор. вид. 1279=1862, т. I, 133 в загальному оповіданні про події Баєзідового панування, та почасти т. II, 410 в історично-літературній частині).

[77] От і 'Айній XIV–XV в. під 800=1398 р. починає некрологічну згадку так: "Того року помер кадий Абульфатх Бурганеддін Ахмед, син Абдаллаха, володар Сіваса та Кайсâрії та инших місць (çâç̂иб Сіwâс wa Qайсâріййе wa гейри-hâ)".

того князював, князював він як повноправний володар, б'ючи монету, навіть з титлом "султан"[78]. Маючи кінноти 20–30 тисяч[79], він раз-у-раз воював з сусідами: то з мамлюками[80], то з туркменами[81], то з османським султаном Баєзідом I Блискавичним[82]. Наприкінці, володар Білобаранних

[78] Титул "султан" ми бачимо і в написі на "Дівані" Бурганеддіна Сіваського, писанім за авторового життя (див. "Восточные Заметки" 1895, ст. 132). Монету бити почав він на своє ім'я року 783=1381 (див. передмову до друков. царгор. "Дівана", ст. 9:9 – свідоцтво, живовидячки взяте або з якоїсь монети, або з "Безм у резм" XIV в.). 'Айній XIV–XV в. під 800=1398 пише в Бурганеддіновім некролозі: "Заволодів він Сівасом і иншими місцями та й став поминати ім'я своє на ектенії-хотбі і бити менету із своїм ім'ям і зробився малозійським султаном (солтâн ар-Рум) у Сівасі та його околиці та в цілій тій країні". Ибн-Арабшах (I, 532, розд. 58) оповідає, чому-саме Бурганеддін узяв титулуватися "султан". Згадує про цей титул і турок-Са'деддін XVI в. т. I, ст. 133–134 вид. 1279=1862 р. (з нього італійську цитату був дав іще Цінкяйзен, т. I, 1840, ст. 351, користуючись старим перекладом Братутті, ст. 170).

[79] Цю цифру вказує Са'деддін XVI в., т. I, ст. 133 внизу (Царгород, 1279=1862).

[80] Про сутичку з мамлюками див. під 789=1387 р. в історії єгиптянина ибн-Шихне (1348–1412), що надрукована на полях єгип. видання ибн-аль-Асіра (т. IX, ст. 198–199 Булак 1290=1873). За ибн-Хáджаром (1372–1449) див. у Ташкьöпрю-заде 1558 (I, ст. 22 на полях єгип. вид. ибн-Халликяна 1310=1893). У 'Айнія в некрологі Бурганеддіновім ми маємо про сутички з мамлюками лиш коротку згадку ("лям йанкос ра'са-ho ли çâʿиби Миçра"); але під 789=1387 роком знаходимо ми у 'Айнія широченьке оповідання про експедицію мамлюцького султана Загира Баркука проти Бурганеддіна, що дав у себе притулок Баркуковому ворогові Минташеві (див. "Вост. Заметки", ст. 134–135).

[81] Про це – у всіх істориків. Але з побутового погляду мабуть чи не найцікавішеє оповідання дає баварський бранець Шільтбергер (полонений під Нікополем 1396 р.); див. рос. переклад Ф. Бруна в "Записках Импер. Новоросс. У-та", – кн. I (Одеса, 1867), ст. 14–15, розд. IX.

[82] Про воювання з Баєзідом Йилдиримом див. коротко (і некритично) в старій анонімній османській хроніці, що видав Ф. Ґізе (Бреслав, 1922, тур. текст ст. 34:18–20; нім. перекл., Ляйпц., 1925, ст. 47, під 798=1396 р.); докладніше – в "Історії Османів" Ашик-паша-заде кінця XV в. (царгор. вид. 1332=1914, ст. 73 під 797–798 р.) та у Нешрія Бруського бл. 1485–1495 (вид. Нельдеке в Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges. т. XV=1861, ст. 341–342; про дві війні). Значно докладніщеє, часом аж розволіклеє оповідання про відносини Бурганеддіна з Баєзідом знаходимо ми в ибн-Арабшаха (1389–1450) в т. I (1767), ст. 428 і д. (розд. 51 і д.). У османських істориків XVI в. (між ними Са'деддін, царг. вид., 1279=1862, про Бурганеддіна т. I, 133) дається згадка про відносини Бурганеддіна Сіваського до султана Баєзіда Йилдирима побільше при оповіданні вже за Бурганеддінів загин (коротко).

туркменів (він же й первозасновник династії) Осман Кара-йелекь (1378–1436)[83] захопив Бурганеддіна, після бійки, в полон (або 1397, або – не так певно – 1398) і без жалю почвертував його перед брамою його столиці Сіваса[84], а володіння Сіваське незабаром припало султанові Баєзідові I Блискавичному[85].

---

[83] Не встановлено, як треба вимовляти це ймення (варіянти: Кара-Ілюкь, Кара-Юлюкь). Перекладають це ім'я "Чорна піявка", епітет для кровожерности, і між иншим так переклав і Едв. Ґібб (A history of Ottoman poetry, т. I, Л., 1900, ст. 206, виноска), – хоч іще Авг. Мюллер ("История ислама", СПБ, 1896, т. III, ст. 327) висловив сумнів, чи такий переклад правдивий. – В "Мусульманских династиях" Стенлі Лен-Пуля (рос. переклад В. Бартольда, СПБ., 1899, ст. 215) роки Кара-Юлюкового панування показано з дуже великою помилкою, і проти цього застерегає читача перекладач на ст. 302 (в додатках до перекладу).

[84] Цікаві подробиці про Бурганеддінову загибіль ми знаходимо в записках Шільтбергера (бранця 1396 р.). Див. рос. перекл. Ф. Бруна в "Зап. Импер. Новоросс. У-та", кн. I (Одеса, 1867), ст. 14–16. – Докладненько оповідає й ворожий Тімурів історик ибн-Арабшах, т. I (1767), розд. 50, 60, тим часом як Тімурів історик-хвалій перс Шерефеддін згадує про подію лиш двома дуже невиразними рядками (див. "Зефер-наме", калькут. вид. т. II, 1888, ст. 255; старий франц. переклад Петі деля Кроа: Histoire de Timur-bec, т. III, Пар., 1722, ст. 256).

[85] Я уважно перестудіював джерела (арабські, перські, турецькі) – і все-ж я не певен, чи цілком точний вийшов у мене поданий тут нарис політичної історії Бурганеддіна. Джерельні звістки часто не виразні і легко ведуть до помилки. З-осібна це треба сказати про дату Бурганеддінової смерти. Ибн-Арабшах (1389–1450) не вказує точно року цієї події, але з загального оповідання видко, що він Бурганеддінову загибіль відносить аж на р. 802=1399–1400 (порівн. у виданні Манґера 1767 р. т. I, ст. 514 в розд. 56, ст. 520 в розд. 57, ст. 567 в розд. 62); дата – надто пізня. Датують Бурганеддінову смерть роком 800=1398 'Айній (1360–1451) та ибн-Хаджар (1372–1449) (у Таш-кьöпрю-заде 1558, ст. 22 на полях I т. єгип. вид. ибн-Халликяна), – і оцей рік наводять потім ще й инші єгипетські історики-араби (Макрізій XV в., Абуль-махâсин XV в., ибн-Іяс XV–XVI в. і ин.); дата – живовидячки недалека од правди, так само як не далекий од правди – рік 798=1396, показаний у сучасника подій єгиптянина ибн-Шихни (1348–1412; див. ст. 208 на полях IX тома єгип. видання ибн-аль-Асіра). Але цілком не можлива, черезлад передчасна дата – у османського історика Нешрія кінця XV в.: 794=1392 (вид. Нельдеке в Zeitschr. der Doutsch. Morg. Ges. т. XV, 1861, ст. 341–342). На жаль, саме оцю яскраво-непринятну дату 794=1392 засвоїли собі й дальші османські історики, в їх гурті й Са'деддін XVI в. (цей, правда, I, 135, застерегається, що є вказівки й на пізніший час). А за османськими істориками XVI в. задатував Бурганеддінову загибіль 1392-им роком і Гаммер (Hist. de l'Emp. Ottom., т. I, 1835, ст. 309–310), далі й Цінкяйзен (Gesch. des osman. R., т. I, 1840, ст. 353, виноска 1). Вайль (Abbasidenchalifat in Eg., т. II, 1862, ст. 62), не одхиляючися од своїх арабо-єгипетських джерел, спиняється на даті: бл. 800 = бл. 1398 року.

Напис на Бурганеддіновій могилі в Сівасі, у зв'язку з написами на могилах його родичів, зазначає дату його загибели 799=1397[86].

Бурганеддін як письменник. Турецькі "робаійяти" та "туюги". "Газелі"

Як письменник, Бурганеддін повинен би був належати не тільки до письменства турецького, ба й до арабського та до перського, адже писав він і по-арабськи і по-перськи. Цими мовами міг він навіть вірші віршувати[87], і його за вірші дуже хвалили[88]. А прозою, науковою прозою, Бурганеддін писав, під вузлуватими заголовками, всякі трактати із своєї спеціяльности – богословського правознавства та логіки (фі ль-маєqул) та граматики[89]. Може чи не на Согравердієву XII в. логіку та метафізику ("Тальвіх") склав він дуже путящого коментаря ("хâшіє") звичайно теж мовою арабською, під заголовком "Тарджіх" (Перевага), чи повніш: "Ат-тарджіҗ єаля т-Талwіҗ"[90]. Ця книга (свідчить ибн-Ха́джар XIV–XV в.) тішилася славою серед учених людей та й охоче ними читалася[91]. А одній граматичній своїй розвідці[92] Бурганеддін надав такого заголовка: "Иксір ас-саєâдет = "Еліксір щастя". Сам людина вчена й освічена, Бурганеддін силувавсь і при своєму дворі створити непоганий науково-літературний осередок. До нього, до відомого щедрого мецената, звідусіль – каже ибн-Арабшах – сходилися, наче прочани до Ка'би, всякі письменники, чи вчені, чи поети[93], кидаючи всяких инших меценатів-володарів. Вже на що славився літературний рух в азербайджанському

---

[86] Див. у F. Grenard'a в "Journal Asiatique" 1901, т. XVII, травень-червень, ст. 555, в його археологічній статті: Notes sur les monuments du moyen-âge de Malatia, Divrighi Siwas, Darendeh, Amasia et Tokat (ст. 549–558). В написі над Бурганеддіновою могилою одбито цифру десятків. Про Сіваські написи Ф. Ґренар умістив іще давніш окрему статтю в "Journal Asiatique" 1900, т. XVI, ст. 451.

[87] 'Айній XIV–XV в. під 800=1398 р. Пор. нижче, дальшу нотатку.

[88] Ибн-Арабшах XIV–XV в. кваліфікує Бурганеддінові вірші як елегантні (йанзомо ш-шиєра р-раqіqа, – т. I, ст. 526, розд. 58), а його самого зве гарним поетом (шâєиран зарîфан, т. I, ст. 546, розд. 60). Порівн. про його "назм" згадку у Таш-кьöпрю-заде XVI в. (ст. 22 на полях I т. ибн-Халликяна). У 'Айнія XIV–XV в.: "wa лаhо шиєрон җасанон би ль-єарабіййи wa т-торкіййи wa ль-єаджаміййи".

[89] Про його прозаїчні писання теж див. у ибн-Арабшаха, т. I, ст. 526 та 548, та у Таш-кьöпрю-заде (ст. 22) і Са'деддіна, т. II, ст. 410.

[90] Порівн. у нас вище, в оповіданні про молодечі літа Бурганеддінові.

[91] "Wa, hійа машhуратон бейна ль-єолямâ'и wa маqбулатон єинда-hом", цитує Таш-кьöпрю-заде 1558 (ст. 22 в I т. єгип. вид. ибн-Халликяна); Са'деддін II, 410. Пор. ибн-Араб-шаха XIV–XV в., т. I, ст. 548.

[92] Про тую граматичну розвідку див. бібліографію Хаджі-Халфи (вид. Флюгель): Lexicon bibliogrphicum, т. I, ст. 391.

[93] "аль-одабâ'о wa ш-шоєарâ'о". Ибн-Арабшах, т. I, ст. 550 (розд. 60).

Тебрізі та Багдаді, при дворі монгольських воєводів-джелаїридів, а й ізвідти письменські люди – кажуть – перебігали до Бурганеддіна Сіваського. Ибн-Арабшах оповідає, як од джелаїридського султана втік не без комічних хитрощів (вдавши, ніби втопивсь у Тигрі) один відомий тоді історик-стиліст[94]; він, як пожив у добрій шанобі коло щедрого Сіваського володаря, склав про нього чотирьохтомову історію його діяннів і панування та й довів історію мало не до самої смерти Бурганеддінової. Стиль тієї панегіричної "Історії султана Бурганеддіна Сіваського"[95] – такий квітчастий та перлистий та всякими красномовними метафорами оздоблений, що перевищив навіть пишномовну "Ат-тâріх аль-Йаміні" = "Історію Махмуда Газневідського", якою в XI в. вславив своє ім'я історик-панегірист 'Отбій[96] – тільки що 'Отбій XI в. писав про Махмуда по-арабськи, а оцей дієпис XIV в. написав про Бурганеддіна по-перськи.

Тільки-ж усе це про Бурганеддіна Сіваського потроху забулося, і самісінькі його турецькі вірші зберегли йому місце в історії письменства.

Та й то сказати, видобули його наново на світ не земляки його, а європейці: навіть і турецьким Бурганеддіновим поезіям пізніші турки не скла-

---

[94] 'Абдаль-'азіз Багдадець, – зве того дієписа ибн-Арабшах. " 'Азіз ибн-Ардешір Астерабадський (з Багдаду)" – зве себе він сам у рукописі своєї праці "Безм у резм", яку використав Ґодсель для своєї турецької передмови до царгородського видання Бурганеддінового "Дівана" 1338=1922 р. (ст. 7). Ґодсель (черпаючи свої звістки безперечно не звідкіля, як із самого ж таки рукопису "Безм у резм") переказує подробиці про Азізову втечу з Багдаду трохи йнакше, ніж ибн-Арабшах. З тих звісток виходило б (ст. 7), що Азіз ибн-Ардешір Астерабадський (дієпис-перс) утік був з Багдаду не через нехіть до джелаїрида (султана-Ахмеда), ба лиш через те, що місто-Багдад захопив завойовник Тімур. Та й діставсь 'Азіз до Бурганеддіна не одразу, а вже як пожив якусь часину коло Міраншаха, Тімурового сина; – і ото допіру од Міраншаха перебіг Азіз Астерабадський до двору Бурганеддіна Сіваського, в 796=1394 році.

[95] Точний її заголовок, як ми вже не раз цитували, є "Безм у резм", тобто "Бенькетування та воювання".

[96] Оцю ибн-Арабшахову (I, 554) звістку про чотирьохтомову пишноглаголиву "Історію Бурганеддіна Сіваського" переписав, трохи вкоротивши, османський бібліограф Хаджі-Халфà XVII в. (див. вид. Флюгеля: Lexicon Bibliographicum, т. II, ст. 139), а з Хаджі-Халфи переклав по-англійськи Е. Ґібб (A hist. of Ottom. poetry, т. I, 1900, ст. 207–208). Як-же текст у Хаджі-Халфи – трохи вкорочений проти ибн-Арабшахового, то Ґібб не зміркував, що ибн-Арабшах рівняє "Історію Бурганеддіна" з відомою високостильною "Історією Махмуда Газневідського" красномовного 'Отбія, та й переклав так: "and it is more beautiful than the History of 'Utba in its subtle phrases". Ім'я " 'Utba" (Отба) трапляється в романтичних оповіданнях про щедрого бедуїнського князя Хâтима Тайського і в героїчних арабських переказах, – то чи не їх і пригадував собі Ґібб?

ли ціни та й, кінець-кінцем, пустили в непам'ять. Діван його, переписаний ще за авторового життя (1395), дійшов до нас в одному однісінькому примірникові Британського музею[97].

В Бурганеддіновому дівані – два нерівні відділи. Перший, більший – то газелі. Другий, менший – містить у собі передовсім щось із двацятеро т. зв. "робâ'і" ("чотиростишшів")[98]; їх доводиться вважати за найдавніші "робаійяти", турецькою мовою писані[99]; а окрім того – тут чималенько (аж 118) "туюгів", тоб-то коротких містико-еротичних віршиків, теж на чотирі рядки. Виходило-б, що "туюги" по суті теж четверостишшя; – тільки-ж вони не такі, як "робаійати": в туюгові кожне півстишшя має 11 складів, з трохаїчною частиною в середині, і вони нагадують простонародні пісеньки[100]. З технічного погляду Бурганеддінів діван звертає на себе увагу саме отим, усе ще сильним, впливом силабічної, простонародньої віршобудови, що ми її зустрічали в усіх визначних давніших поетів: в частині "Ребаб-намé" султана-Веледа (1301), в ліриці Юниса-Емре (1308), в "Книзі чужинця" Ашика-паші, в поемі "Сюгейль та Невбегара" Мес'уда ибн-Ахмеда (1350–1378); це тая силабічна метрика, яка потім ув османському письменстві заглухла літ на півтисячі, геть аж до початку нашого століття[101]. Саме в "туюг"-ах і держиться Бурганеддін виключно турецької системи віршування; в газелях помішано вже систему турецьку й перську; в робаійятах – самісінька вже перська метрика.

---

[97] Британський музей придбав Бурганеддінового Дівана року 1890-го, а тому його не зміг описати Ріє в своєму каталозі турецьких манускриптів Музею 1888 р. Описав його вже Меліоранський 1895.

[98] Ґібб (I, 210) каже, що робаійят в "Дівані" є рівно два десятки (стільки, скільки й опублікував був Меліоранський 1895). Але Ґодсель в своїй "мокаддиме" (передмові) до видання 1922 р., де опубліковано теж 20 №№, виразно зазначає (ст. 5), що він оголошує друком лиш частину робаіййят ("qисман"), – тобто, що в рукописі єсть їх більше, ніж 20.

[99] Які бувають "робаі" перські, ми бачили вже, приміром, у творчості малоазійця Джеляледдіна Румійського XIII в. Серед Джеляледдінових робаійят трапляються такі, де чергуються речення арабські, перські та турецькі. Тільки-ж чи сам Джеляледдін поскладав їх, чи їх йому накинуто вже пізніш, не можна вирішити з певністю; швидше, що він турецькою мовою писати не міг. (Стаття Н. Мартиновича в "Зап. Восточн. Отделения" т. XXIV=1917: "Новый сборник стихов Джелял-ед-дина Руми" не вирішила справи).

[100] Див. у статті Хв. Корша: "Древнейший народный стих турецких племен" ст. 153 – в "Записках Вост. Отдел. Имп. Русс. Археол. Общ.", т. XIX (Спб., 1909, ст. 139–167). Всі думки орієнталістів про метр "туюг" розглянуто у А.Н. Самойловича: "Четверостишия-туйуги Неваи" – в "Мусульманском Мире", вип. 1 (Спб., 1917), стр. 10–22.

[101] Мабуть через те й призабули Бурганеддіна турки.

Бібліографія Бурганеддінової поезії не велика.

В "Geschichte der osmanischen Dichtkunst" Й. ф. Гаммера (т. I, Пешт, 1836), понад усяке сподівання, із та про Бурганеддіна Сиваського нема нічого, а коротенька (не про нього) замітка в кількох словах на ст. 66 під заголовком: "Burhaneddin Elias-Tschelebi" може хіба в помилку впровадити. В своїй Histoire do l'empire Ottoman, т. I і т. II (1835) Гаммер на Бурганеддіні Сіваськім таки спиняється (т. I, ст. 308–309; т. II, ст. 59), тільки-ж там інтересує Гаммера Бурганеддін виключно як політичний діяч і володар, і жодного зразка з його віршів ми в Гаммера не знайдемо.

Уривки з Бурганеддінового віршування видав з російським прозаїчним перекладом попереду П. Меліоранський: "Отрывки из дивана Ахмеда Бурhан-эд-Дина Сивасского" – в факульт. збірникові "Восточные Заметки" (Спб., 1895), ст. 131–152[102]. Тут текст і переклад 20 робаійят та 12 туюгів; в передмові – важлива цитата з сирійця-історика 'Айнія (1360–1451), по-арабськи, без перекладу (ст. 132–133). – В рец. Хв. Корша на "Вост. Заметки" (в "Древностях Восточных", т. II, вип. 2, М., 1901) присвячено увагу й для статті Меліоранського (ст. 110–111).

Далі, E. Gibb дав англійський віршований переклад 6 газелів, 8 робаі та 9 туюгів на ст. 214–224 своєї "A history of Ottoman poetry", т. I (Лонд., 1900) за текстом рукопису Британського музею; російським перекладом П. Меліоранського англієць Ґібб не міг покористуватися[103]. Там-само в I томі на ст. 204–214 Ґібб, попереду, вмістив статтю про Бурганеддіна (за ибн-Ха́джаром XIV–XV в. в ексцерті турка Таш-кьöпрю-заде 1558: "Ашшаqâиq ан ноєманіййе"). В (посмертному) VI томі Ґіббової праці (Лонд., 1909, ст. 16–20) надруковано турецький текст тих Бурганеддінових поезій, котрі перекладено в I томі.

А. Крымский: а) стаття "Бурханеддин Ахмед" в VIII томі "Нового Энциклопедического Словаря" Брокгауза й Ефрона (Спб., 1912, стовп. 663–664); – б) він таки: "История Турции и ее литературы", т. I (М., 1916), розділ "Бурhанеддин Сивасский", ст. 270–279. Тут попереду йде життєпис та літературна оцінка (на ст. 270–274), а далі передруковано всі переклади Меліоранського (на ст. 274–279) з деякими змінами, що вносять инший відтінок в розуміння того чи иншого вірша (Посутні зміни в № 25 та № 29).

Cl. Huart: "Burhân al-Dîn" – в лейденській "Enzyklopädie des Islâm", т. I, (1913), ст. 832. В основі невеличкої тої статті – Ґібб та Меліоранський, з додатком двох-трьох власних Гюарових уваг. (Є французьке і англійське видання Енциклопедії).

"Дівân-и qâзі Бурhанеддін" видав у Царгороді 1338=1922 (63 ст.) директор американської школи мов Фред Фільд Ґодсель[104], за рукописом-уніком Британського Музею 796=1395 р. Хоч це видання ще далеко не

[102] Підзаголовок цієї великої книги: "Сборник статей и изследований профессоров и преподавателей факультета Восточных языков, посвященный Специальной Школе Живых Восточных языков в Париже ко дню ее столетия" (1895).

[103] "Тому що цей джентльмен (містер Меліоранський) вважав за краще (elected) писати цілком по-російському, його праця мало придатна по-за кордонами його рідного краю", – поясняє Ґібб (I, 213–214, виноска 1).

[104] Або, може, "Ґудсель". З-під турецьких букв не можна вгадати справжньої вимови цього ймення, бо *у* та *о* пишуться по-турецьки однаковісінько.

повне, все ж воно має велику вагу. Після "моqаддиме", тобто передмови (по-турецьки писаної, з біографічними даними, що Ґодсель зачерпнув їх із "Безм у резм" кінця XIV в.) подано у Ґодселя 4 газелі (ст. 18–21); цифра – дуже незначна, тільки ж ці Бурганеддінові газелі – не ті, котрі видано у Ґібба, а инші, ще невідомі ширшій публіці. "Робаійят" опублікував Ґодсель 20 №№ (ст. 24–29); це ті самі, що й у Меліоранського 1895. За те Бурганеддінові простонародні "туюги" видрукувано в Ґодселевому виданні (ст. 32–61) чисто-всі, які містяться в рукописному "Дівані", тобто 118 №№; а Меліоранський був опублікував лиш 12 туюгів, Ґібб – навіть лиш 9 (та й то тих самих, котрі були вже й у Меліоранського). Щоб теперішній читач легше міг розуміти архаїчний турецький текст XIV віку, Ґодсель надрукував Бурганеддінові вірші не тільки так, як вони стоять написані в манускрипті (тим самим правописом), ба додав рівнобіжно ще транскрипцію правописом новим, тобто зроблену буквами так само турецькими, але з додачею голосівок, яких у манускрипті XIV віку не було. Зазначити треба, що Ґодселеве читання турецького оригінала не один раз одрізняється од того, як був читав Меліоранський.

Своїм змістом вірші Бурганеддіна Сіваського, як і инших турків, виявляють собою що-найсильніший вплив од суфійської поезії персів. Тільки-ж, хоч ідеї в них не оригінальні, та жвавости буває часом чимало. За тим турецьким текстом, що опублікував Фред Фільд Ґодсель, подамо переклади з робаійят та туюгів[105], а за турецьким текстом, що опублікували видавці VI-го Ґіббового тома, перекладемо двоє газелів.

Робаійяти

I (14)[106]

Деді-кі: "Нечюн ґьöзюню пюр-нем ґьöрюрем?[107]
Вона сказала: "Чому я бачу такі сльози в твоїх очах?
Чому я бачу такий сум і в твоєму серці?"
– Ідолко! – кажу я: – Це-ж тому, що уста твої
Не раз-у-раз я бачу, а тільки вряди-годи!

II (1)

Дедім: "Лебюню сурсам у емсем ола-мы?
Кажу: "Чи не можна-б уста твої посмоктати, кріпко поцілувати?
Невже-ж не ліком було-б це для мого болю? Або, може, отрутою?!

[105] І разом з тим вдаватимемся й до тексту, опублікованого у Меліоранського і цікавого особливо через те, що Меліоранський позначив і вокалізацію (фатхи, кясри, дамми), яку він знайшов в рукописному оригіналі (з діялектичними особливостями); а Ґодсель вокалізацію одкинув.

[106] Цифри, поставлені в дужках, відповідають формальному порядкові робаійят.

[107] Вокалізація, як бачимо, дуже не збігається з османською вимовою, принаймні теперішньою. Те саме – і в дальших цитатах.

Не щастить руці моїй доп'ястися до тебе! далеко до того!
Дак хоч уві сні чи не можна твій образ-привид в уста поцілувати?"

III (6)

Ґьönлюм йіне ол Лейлі-йе Меджнун олмуш.

Знов моє серце сталося Меджнуном [що гірко страждає] за Лейлою!
Знов потоки моїх сліз за милою любкою обернулися в ріку Джейхун!
Її уста потрощили моє серце, – чи можна-ж так!
І вдививсь я в ті [червоні] уста: чи не в крові вони?

IV (2)

Шад олур исем васлун-ила, уамм ола-мы?

Як-би на радість мені ти стала моя, я-б уже й горя не знав.
А тобі й не шкода, коли я нічого не діб'юся!
На сто шматків я-б був пошматував-поранив своє зболіле серце,
Якби знав, що бальзамом моїм будуть твої рубінові губи.

V(8)

Ле'люн, санама, дердюме; ам сем олур-ісе,

Мій ідоле! твої [губки-] рубіни – то лік для мого болю. Та коли-б вони були й отрута,
То чи не можна було-б мені їх разок скоштувати-поцілувати?
Дмухнули твої уста мені на серце – і солодко йому стало.
Я-б і душу за це оддав, коли-б воно в ряди-годи знов траплялося!

VI (3)

Шаһа! юзнюн гюліні дірсем, ола-мы?

Царице! чи не можна мені зірвати троянду твого [рум'яного] лиця?
Чи не можна-б сказати тобі в вічі, як я перемучивсь?
Твої губки, [смачні] фісташки, велять, щоб я душу оддав.
Невже я можу тобі одмовити, твого слова не послухати?

VII (5)

Сервюн кі реван олду, ревана вірелер-мі?

Чи оддадуть [мені] за мою душу твій гнучкий стан-кипарис?
І за ввесь світ, – з його життям, – чи оддадуть мені твої [губки-] рубіни?
Та коли-б я й усеньку душу жертвував, аби на твою вроду хоч раз позирнути,
То чи вважатимуть її за таку жертву, що її можна заколоти як слід по закону?

VIII (13)

Дедюм-кі: "Лебюн!" Деді: "Нé шірін сöйлер!"

Я сказав: "Уста твої!" А вона: "Про яку солоднечу він говорить!"
Я сказав: "Стан твій!" А вона: "Про яку гожість він говорить!"
Я сказав: "Усенькою своєю душею заплатю за один твій локон!"
То вона: "Цей голодраб балакає так, ніби [за душею] щось він має!"

Туюги

IX (5)

Ґьönюльде sізлю болса, бір тасе дюр.
Коли в серці щось [мовчки] приховується, то шкода:
Єдина-бо чаша – і життя і смерть!
На сьогосвітньому бенкеті і цей світ і той світ
В очах закоханого – то єдина чаша.

X (12)

hеміше ашыq sьönлю бирйан болур.
Хто закоханий, того серце завсіди печеться.
Хто в розлуці, того очі раз-у-раз заплачуть.
[Отак і] суфії душею пнуться до вівтаря-михраба та до молитви,
[Отак і] юнак-молодець прагне герцю на майдані.

XI (10)

Суhбет итдюкь бу sіджe шол йар-иле.
Перебув я цю нічку з тією любою людиною,
Що в неї очі – розбійничі, і сама – розбишака.
Ех, поладнати-б з нею саме-отепер так,
Як іще не був я поладнав ані з ким!

XII (1)

Все, що одвіку Бог наперед написав, – одбудеться.
Все, що очі мають побачити, – побачуть.
І на цьому й на тому світі ми покладаємся тільки на Бога;
Що-ж [нам] якийсь Тохтамиш, або Аксак-Тімур?
Езельде Хаq[108] *не йазмыш-ыса – болур.*
Ґьöз нені-кі sьöреджекь-ісе – sьöрюр.
Ікі алемде Хаqа сыґынмыш-уз;
Тохтамыш нé ола, йа Ахсах-Тимур?

Газелі

XIII (Gibb, VI, 16, № 13)

Тюнs-и шекері, ḏe'л-и лебюн – тенге sьötюрдю.
Тонко стиснуті, як сахар солодкі, рубінові твої уста завели [мене]
в тісну безвихідь
І красномовну пташину[109] мого серця навчили вони співати аж надто смутно.
Я своє серце поклав-простелив на тім шляху, кудою має ступати серце її,
І вже не чекаю поратунку! – на скляницю летить камінь!

[108] Так у Меліоранського. У Ґодселя (ст. 32): "Хаq езельде".
[109] Дослівно: "папугу".

Вона навела лук своїх брів і націлилася стрілою своїх очей:
Видко, що отих своїх лютих турків веде вона вже на бій.
Мою душу, наче з неї кадильний алой, палять на попіл її коси-кучері,
Бо то вже в неї такий закон воювання.
Агов, чашниче! налий-подай їй повну чашу і зрозумій,
Скільки краси-принади додає вона собою рожевому вину!

XIV (Gibb, VI, 16, № 14)

Ей сійah-sicy ву сепід-зеqен!
Гей ти, з чорними косами і з білими підборіддям,
Із стотисячами закруток у косах!
Де сияє твоє світло, там свічка, хоч би й яким великим кнотом горіла,
Здається за темне начиння.
Через твої коси душа губиться-розбігається.
І, хіба, десь у кутку твоїх очей знаходить вона собі притулок.
Мої очі – вони [вірний] твій Джа'фар, а повіки –
Одне з них – то Хюсейн, друге – то Хасан[110].
Задля стрункого її стану, тонкого, як волосинка, нехай ціле моє тіло схудне, як волосинка!
Нехай я на шляху до неї обернуся в [подвижника] Овейса Каранійського.

[110] Всі три названі особи належать до сім'ї імама Алія, святого шиїтського кумира (пізніш – халіфа). Джа'фар, Аліїв брат, загинув іще за часів пророка Мохаммеда, поклавши за нього своє життя в нещасливім передсмертнім Мохаммедовім поході проти Сирії (в бою при Муті, поблизу Мертвого моря). Хасан і Хосейн (чи, в турецькій мові, Хюсейн) – то Алієві діти, що теж боролися за Мохаммедову апостольську справу; надто Хосейнові приписують геройські вчинки в бою при Хонейні (Автасі), де поганські араби спробували були дати ісламові останню військову одсіч (і слово "Хонейн" зробилося в перській поезії навіть невідкличною римою для "Хосейн"). – Порівняння, якими орудує в цім-о вірші Бурганеддін Сіваський, мають дуже шиїтський характер і являються одним із численних історичних свідоцтв про те, наскільки міцні були шиїтські настрої в Малій Азії XIV–XV вв.

ТУРЕЦЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО ЧАСІВ ТІМУРОВОЇ НАВАЛИ (1402) ТА ДАЛЬШОГО ОСМАНСЬКОГО ЛИХОЛІТТЯ ПОЧ. XV в.

I

Вступні уваги про кінець XIV в.

Дещо про турецьку поезію часів Баєзіда I Блискавичного (1389–1402). В якій мірі Тімурове нашестя 1402 сталося переломною епохою в історії османського письменства?

Саме тоді, як у далекому закутку Малої Азії в Сівасі примітивно подвизавсь емір-кадий Бурганеддін[111], вся инша Мала Азія із старою столицею Брусою та зайнята османською владою частина Балканського півострова з м. Адріянополем зазнавали пишну епоху султана-об'єднача Баєзіда I Блискавичного (1389–1402), висуваючи низку нових людей, нових діячів. У пізніших моралістів епоха Баєзіда I Блискавичного з її новітніми віяннями характеризується, як занепад добрих старих норовів, як правдива розпуста, і вони нею гірко побиваються. Та й звичайно, що такі риси, як поширення піяцтва та педерастії, вже-ж не дуже доводиться хвалити[112]. Тільки-ж, заразом з тим, панування Баєзіда I Блискавичного будь-щобудь сталося порою, коли виявилася вже не аби-яка культурність серед османів: – бо ті недавні кочовики-варвари вже збагатилися припливом инших, культурніших елементів – сельджуцьких, грецьких, слов'янських. В тих новітніх умовинах часів Баєзіда I Блискавичного зароджуються такі турецькі письменники, що показуються вже значно більш вирафінованими, ніж наприклад не надто мудрагельний давній Юнис-Емре, або навіть ніж Бурганеддін Сіваський. От, хочби, поет Ахмедій (майбутній наслідувач перської Низамієвої романтики), Сулейман-челебій (майбутній автор "Поеми про різдво Мохаммедове"), містики-каббалісти "хуруфії" з їхнім типовим представником Несімієм (майбутній автор пантеїстичного "Дівана") – всі вони, дарма що в славу повбивалися вже пізніш, а повиростали й поформувалися ще за доби Баєзіда I Блискавичного. Поміж ними Ахмедій, якщо покладатися на вказівки пізніх турецьких біографів XVI віку, був старою людиною вже навіть за Баєзіда I і пережив його загибель лиш на 10 років. До часів Баєзіда I Блискавичного належить також наївно-хитра постать не ученого письменника, не вітіюватого віршописа, ба зовсім простонароднього штукаря: це безсмертний турецький усний гуморист молла-Насреддін, або ходжа-Насреддін – східній Балакир.

---

[111] Про Бурганеддіна див. у попередньому розділі.

[112] Див. А. Кримський: "Історія Туреччини" (Київ, 1924), ст. 19–20.

Тідьки-ж випадково збіглися обставини так, що всі оті згадані османські турки славнозвісними поробилися або допіро тоді, як на Малу Азію в початку 1400 рр. насувавсь Тімур (Ахмедій і молла-Насреддін мали й особисто розмовляти з Залізним Хромцем), або – вславилися вони ще пізніше, вже аж після Тімурового відходу, протягом першої четвертини XV віку, в період тимчасового розпаду Туреччини на давніші удільні володіння.

Коли просто читати те, що кажуть про XV в. турецькі історики письменства, то довелося-б з їхніх слів зробити, ніби, безперечний висновок, що тільки Тімурове нашестя дало турецькому письменству й поезії благодійний підгін.

От Алій-челебій (писав 1593–1599) дає таку характеристику контрастові поміж епохою перед-Тімуровою (тоб-то XIV в.) і після-Тімуровою:

"За перших османських емірів – Османа, Урхана і султана Мюрада – ми не знаємо жодного путящого поета[113]. Якщо й траплялися якісь віршописи (мюджерред саде назма кадыр), то вони не сталися дуже відомими, бо за тих часів у Румі жили більше-менше самісінькі тюрки-войовники з татарами, а на окраїнах сиділи діти тих ґяурів, що попереходили на мусулманство, і поміж ними теж не було таких, щоб поезію тямили (ши'р-ши-наслар). Отож нікого такого, кого варто було б звати поетом, не було аж до часів султана Баєзіда Йилдирима (Блискавичного): жодного справжнього поета не було, доки не прийшли до Руму вкупі з Тімурханом декільки поетів перських, – одтоді позаводилися вони в Румі. – За тих часів поезію шанували найбільш у Персії, а на румському письменському базарі не складали їй великої ціни".

Така думка Алія-челебія (XVI в.), відомого автора всезбірки "Сама суть історії"[114], знайшла собі не аби-який відгомін в європейських істориків. Приміром, російський професор-тюрколог В.Д. Смірнов (1890-их рр.) добачає в словах Алія-челебія незаперечиме "разъяснение в характеристике турецкой поэзии первого периода"[115].

Тільки-ж безперечно, що літературну вагу Тімурового нашестя аж надто прибільшувати на підставі слів Алія-челебія та инших турецьких критиків не доводиться, і ті європейські історики турецького письменства, котрі безоглядно йдуть за ними, стають на непевну путь. Адже нема сумніву, що й без Тімурової навали, попросту шляхом мирного розвитку державного й культурного османського життя, XV-ий вік повинен був-би піднестися над XIV-им. Це-ж річ природня. І мабуть чи не ближче до правди стоїть англійський історик турецької поезії Едвард Ґібб (1900-их рр.): він, спорячися проти слів Алія-челебія, каже, що, коли розцвіт турецького

---

[113] Слово "путящого" я додаю од себе. У Алія-челебія попросту: шу'арâ.

[114] "Кюнhюль-ехбар", де останній том присвячено історії османів (вид. в Царгороді 1277–1285=1861–1868). Див. т. V, ст. 115, ряд. 7 і д.

[115] Див. у "Всеобщей истории литературы" Корша-Кірпічнікова, т. IV (СПБ., 1892) статтю В.Д. Смірнова: "Очерк истории турецкой литературы" ст. 457–458. Там подано й російський переклад з цитати Алія-челебія.

письменства збігся з Тімуровим нашестям, то це була чиста випадковість; як-би що Тімур і ніколи не перейшов був османських кордонів, то однаковісінько в османському письменстві сталося-б те саме, що сталося. "Побільшення числа поетів в Туреччині – завважає Гібб – треба поясняти загальним поступом культури, що потроху зазнавав турецький народ після хаосу, внесеного монгольською навалою і сельджуцькими усобицями"[116].

Увага Ґіббова – справедлива, але-ж і Гібб підступив до справи не зовсім так, як випадало-б. Здається, що він не зовсім точно з'аналізував Алієві слова. Адже, коли ми на підставі вищенаведених Алієвих слів хочемо вирішати питання про реальний перський вплив на турецьку поезію XV в. і про відсутність турецьких поетів у XIV віці, то ми повинні критично себе спитати і дати собі виразну відповідь ось про що: "Але-ж про яку поезію, про яких поетів каже Алій (або й котрийсь инший турецький історик письменства), що, мовляв, їх у XIV столітті не було зовсім? Хіба-ж Алієві не були відомі такі письменники, як, приміром, Ашик-паша?" Що правда, таке питання приходило європейцям в голову. Гаммер поясняє Алієву заяву так, що Алій мабуть чи не вважає поетичних письменників Туреччини XIV в. попросту за шейхів, а не за поетів[117]. Ґібб, наводячи слова Алія-челебія і ще иншого тодішнього турецького тезкириста Ашика-челебія (із вступу до його "Тезкире") про те, ніби за часів Османа та Урхана не було в Малій Азії жодної турецької поезії, здогадується, що Ашик-челебій (очевидячки, і Алій-челебій) хоче сказати: "не було поетів серед підданців Османського князівства"[118]. Гадаю, що справа стоїть зовсім по-інакшому. Адже терміни "ши'р" ("поезія") і "шâ'ир" ("поет") прикладаються у мусулманських народів тільки до такого віршування, яке відбувається за правилами метрики арабської, чи арабо-перської, а всяке инше віршування може титулуватися хіба "назм" ("нанизування"), а не "ши'р" (поезія). Турецька віршована література XIV в. додержувалася просодії здебільша чисто-тюркської, а не арабської, отже в очах Алія-челебія та инших тезкиристів турецькі версифікатори XIV в. ще не були "шâ'ирами" (поетами), і їхня творчість ще не була "ши'р" (поезія). Лиш після епохи Тімурового нашестя старе турецьке віршування вийшло з літературної моди і замінилося віршами, складаними за правилами метрики арабської. Мабуть чи не цього факта й хоче зазначити Алій-челебій? Виходило-б, що таким чином Алій-челебій більше каже про вплив Тімурового гуртка на зовнішню форму турецького віршованого письменства, ніж на його внутрішній зміст і числовий зріст.

---

[116] Edw..Gibb: A history of Ottoman poetry, т. I (Лондон, 1900), ст. 253–254.

[117] Hammer-Purgstall: Geschichte der osmanischen Dichtkunst, т. I (Пешт, 1836), ст. 67 в розділі про Сулеймана-челебія.

[118] Edw. Gibb: A history of Ottoman poetry, т. I (Лондон, 1900), ст. 225 (цитата з Алія) та ст. 226 (цитата з Ашика).

Але ясна річ, що це не приневолює нас зовсім одкидати питання про те, чи міг початок XV століття, поруч розвою в зовнішній літературній формі, принести з собою для османів ще й кращий внутрішній розвій між иншим і через Тімурове нашестя. І, поставивши такий запит, доведеться визнати, що нема поважних причин одбирати, вкупі з Ґіббом, геть усяку вагу тому культурному підгонові, який був даний для Малої Азії через похід Тімура-войовника. Адже через Тімура Персія і Мала Азія як-стій дуже близько дотулилися одна до одної. Турки-османи вже не через рукописи, а безпосередньо, побачили перське культурне життя; знов-же, перські літератори побачили і зміркували, що вони можуть знайти плодюче поле для своєї діяльности в Малій Азії, що вони там знайдуть цінувачів-меценатів і вдячну авдиторію. Та й сам Залізний Хромець не був виключно вояком-руїнником, грізним "джегансузом" ("світопалієм"). Він на дозвіллі любив балакати з розумними й інтересними людьми. Що правда, зацікавити Тімура і викликати до себе симпатію міг і не літературний (навіть аж надто не літературний) жартун ходжа-Насреддін-Малоазієць, що поводився з покорителем своєї батьківщини вільненько-таки, а Тімур ставився до того штукаря так поблажливо, як російський цар Петро Великий до сміхача Балакирева. Але ж не менше любив Тімур слухати й дотепну та гожу causerie et charlatannerie талановитих поетів чи – там – инших представників красного письменства. І їм (приміром, Ахмедієві) він так само легко вибачав деяку вільність і навіть нахабство, що вони дозволяли собі в розмові з володарем світу. Віршописи, і ще більше – дієписи-історики, їздили навіть укупі з військом Залізного Хромця. Та опинялися там, у військовому таборі, навіть люди ерудитні: чи знавці богословія та права, чи знавці філології-мови. З відомим арабським лексикологом Фірузабадієм Тімур зустрівся саме в Малій Азії, в Брусі, і вшанував його, подарувавши йому 5000 червінців[119]. Отак скрізь, куди посувавсь Тімур, посувалося за ним і наукове та письменське виробництво, додаючи заохоту й місцевій людності. На двох Тімурових приятелях: штукареві ходжі-Насреддінові та поеті Ахмедієві ми спинимо ширшу увагу.

II

Ходжа-Насреддін

Славнозвісні й широкопопулярні анекдоти про малоазійського жартуна ходжу-Насреддіна (инакше муллу-Насреддіна) типу російського Балакирева скристалізувалися на турецькому ґрунті, звичайно, вже в XV та XVI вв., але сам ходжа-Насреддін, як жива особа, мав жити ще в XIV в. і на грані XV віку. Я думаю згуртувати в своїй статті ті біографічні дані,

[119] Див. життєпису збірку "Шаqâиq" Таш-кöпрю-заде (1558), друков. на полях єгип. видання ибн-Халликяна 1310=1893 р., т. I, ст. 33:11.

які ми можемо вишукати про нього, а разом з тим подати про ходжу найпотрібнішу бібліографію, щоб цей матеріял міг в де-чому допомогти і нашим українським фольклористам.

а) Дещо біографічне за ходжу-Насреддіна. Тімур. Теперішня Насреддінова популярність

Ті географічні назви, що цитуються в анекдотах та побрехеньках про ходжу-Насреддіна, раз-у-раз зв'язують його особу з Малою Азією (Румом), тісніш із Караманією, – там де столиця Конія. Цілком можна повірити переказові, що народивсь ходжа-Насреддін в місті Сіврі-хисар ("Гостроверха фортеця"), недалеко од Ангори. Бо цей Сіврі-хисар справді цитується в анекдотах в ролі такого міста, куди ходжа-Насреддін їздить гостювати, як на батьківщину[120]. Тільки-ж найчастіше згадується в анекдотах місто Ак-шегір (Білгород), – місто в Караманії на віддалі трьох днів од караманської столиці Конії. Там Насреддін, коли вірити анекдотам (№ 26), був муллою і вчив школярів; там в Ак-шегірі він якось був зажартував із багатого жида і видурив од нього 1000 червінців (№ 54); туди до Ак-шегіру (№ 39) їдуть чужі люди, щоб познайомитися з ходжею. Там, треба гадати, бачив він і скинутого султана Баєзіда I Блискавичного, коли туди до Ак-шегіру заслав Баєзіда після Ангорського бою (1402) його переможець Тімур. Та безперечно в Ак-шегірі Насреддін і помер; там і досі показують його могилу, про яку ми маємо європейське свідоцтво ще в XVIII в.[121]

Для хронологічного визначення Насреддінового життєпису деяку вказівку дає № 70, де ходжу викликає до себе (запевне в столицю Конію) караманський емір Аладдін 1390-их років, щоб ходжа в словесному диспуті переміг трьох християнських черців. Але найбільше нам доводиться рахуватися з тим фактом, що Насреддінове ім'я сполучається, в анекдотах, головним чином з ім'ям Залізного Хромця – Тімура-Ленґа, коли той в початку XV в. прибув до Малої Азії для боротьби проти Баєзіда I Блискавичного. Оповідають, приміром, в одній із вигадок[122], що людність Ак-шегіру вирядила ходжу-Насреддіна вийти назустріч грізному завойовникові, щоб його змилостивити. Ходжа вирішив узяти з собою невеличкого гостинця для Тімура – або інжирових ягід (фиг), або айвових яблук – і тільки був вагався, щó саме взяти. Вибір вирішила жінка: вона порадила

---

[120] Пор., приміром, анекдоти №№ 52, 93 і 120, коли триматися Декурдеманшевої нумерації ("Plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja", Париж, 1876, ст. 45, 78 і 96).

[121] Насреддінову могилу бачив, приміром, Ж. Оттер і зазначив це в своїх "Voyages en Turquie et en Perse", Париж, 1748, т. I, ст. 58.

[122] За нумерацією Декурдеманша це більш-менш підходило-б було під № 71. Але архаїчний варіянт ми бачимо, прим., в Кантеміровій історії Туреччини (Париж, 1734) т. I, (ст. 58, та в Гаммеровій історії Туреччини франц. переклад 1835, т. II, ст. 464.

понести айву, – і ходжа взяв інжиру, додержуючись мудрого правила, що треба все чинити не так, як радить жінка. Залізний Хромець, як побачив такого гостинця, наказав швиргати його в голову ходжі, ягоду за ягодою. Ходжа за кожним разом, як влучала в нього інжирова ягода, казав: "Ну, слава Богу!" – "За що ти славиш Бога?" – здивувавсь Тімур. – "Ну, а коли-б я послухався жінки та приніс айву, – з комічною повагою одказав Насреддін, – то досі-б голівонька моя вже була-б зовсім провалена". Тімур розлігся реготом і обдарував ходжу своєю ласкою. Инша знов анекдота (№ 75) каже, що ходжа поніс Тімурові варену гуску на гостинчик, але дорогою, зголоднівши, од'їв у гуски ногу, а тоді надумався запевняти грізного володаря, що всі гуси в їхній країні одноногі: – "Та поглянь-но, ген-ген на річці стоять живі гуси, і всі на одній нозі", – поважно зааргументував він. Тімур, насмішений, загадав своїм барабанщикам одразу вдарити в барабани. Гуси стрепенулися й поставали на дві ноги. "А бачиш? – сказав Тімур: у кожної з'явилося по дві нозі". – "А то-ж, – одказав Насреддін, адже коли-б одтарабанити палицями самого тебе, то ти пішов-би на чотирьох ногах, а не те, що на двох!" Є чимало инших анекдот, де, Насреддін фігурує поруч Тімура. А втім, більшина побрехеньок за Насреддіна-ходжу не зв'язується з жодними історичними особами, попросту оповідає про якусь його шахрайську штуку, несподіваний дотеп, спішну дурницю і т. и., що він викинув або перед своєю паствою, або перед якимсь безименним еміром та султаном, або з своєю жінкою та сином, або – і то дуже часто – із своїм сірим приятелем-ослом. Поналипати на Насреддінове ім'я могли всі ті жарти ще в XV віці, Ляміий Бруський (1471–1531) у своїх "Лятаіф" подає анекдоти і про Насреддіна[123]; а в XVI в. ім'я ходжі-Насреддіна було однаково популярне і в османів, і в персів далекого Хорасана. Принаймні, це видко з оповідання 1556 року про розмову османця-адмірала Сіді-Алія (часів Сулеймана II Пишного) з перськими вченими в Мешхеді. Адмірал оперує перед персами ім'ям Насреддіна-ходжі, як чимсь дуже відомим для обох сторін[124].

Цікаво, що популярність Насреддіна-ходжі в народній турецькій пам'яті зробила кінець-кінцем з нього святу, преподобну особу. Приміром, у тому рукописі "Жартів" Британського музею, якого описав Рієє[125], в кінці додано од редактора, як "річ несумнівну", що Насреддін-ефенді був один з великих святих, і через те редактор прохає читачів прочитати вступну

---

[123] Про Насреддінові жарти у Ляміия див. вказівки у В. Гордлевського – в "Восточн. Сборнике в честь А.Н. Веселовского", М., 1914, ст. 301.

[124] Див. "Подорожі Сіді-Алія", розд. XIII. Їх ще в І-ій четв. XIX в. переклав на німецьку Діц (Diez, 1815), а переказав по-французькому Morris. Див. Journal Asiatique 1826, т. IX, листопад, ст. 289–290.

[125] Ch. Rieu: Catalogue of the Turkish mss. in the British Museum, Лондон, 1888, ст. 224.

суру з Корана за упокій Насреддінової душі. Узагалі-ж серед турецької людности, чи османської, чи азербайджанської, чи якої, Насреддін є дуже улюблена фігура – найкраща персоніфікація високого гумору й дотепу. Не дурно-ж і дуже дотепний сатиричний журнал російської Закавказчини, що почав видаватися в Тіфлісі після революції 1905 року, прибрав собі титло: "Молла Насреддін".

б) Неоригінальність вигадок за Насреддіна, їхній бродячий міжнародній характер. Арабський Джоха, як найближчий прототип для Насреддіна. Оборотний вплив. Теперішній арабський "Джоха-румієць" – це відгомін тюрка-Насреддіна

Анекдоти про муллу-Насреддіна не становлять виключної власности турків. Вони, навіть з тим самим ім'ям "Насреддін", дуже відомі і у персів; знають Насреддіна так само й вірмени, грузини, болгари, серби, румуни, греки, італійці. На Україні і в Росії ім'я "Насреддін" не відоме, але трохи чи не всі анекдоти, що турки про нього переказують, живуть і в нас у народніх устах, тільки пристосовуються до инших осіб. Насреддін був "ходжа", "мулла", тоб-то духовна особа, – і в паралель до мусулманського мулли чи ходжі українська вигадка оповідає про жарт якогось безименного "попа" чи "ксьондза", а иноді називає Балакирева, чи ще кого-иншого. Та й загалом кажучи: всі жарти, що турки переказують про Насреддіна, відомі скрізь, у всіх народів, і одміна бува лиш тая, що у инших народів жартун-штукар носить уже инакшеє ім'я: у німців, – Тилль Уленшпігель, у арабів – Джоха, і т. ин. і т. ин. Одно слово – це цілком міжнародня, т. зв. "бродяча" словесність, "бродячий" фольклор. Тільки-ж, будь-що-будь, ім'я турецького Насреддіна виходить мабуть чи не найголоснішим в довгій низці міжнародніх жартунів того самого типу, хоч знайдуться поміж ними ймення безперечно багато давніші, ніж сам "ходжа-Насреддін".

Ми не спинятимемся на безименних, чи менше відомих, дурниках-жартунах індійських, греко-римських, або арабських із перших віків гиджри[126]. Але для історії розвитку вигадок про Насреддіна безперечно має вагу один із дуже відомих старих арабських жартунів "Джохâ", або "Джихâ", комик часів халіфатських, що вдає з себе дурника і що його наї-

[126] Анекдотам про дурників, причинних, божевільних і т. ин. здавна присвячувалися окремі розділи в арабських стилістичних і инших літературних антологіях. Див. прим., у Джâхиза (ум. 869): "Баян" т. II (Каїр, 1313), ст. 159 і д. (пор. т. I, 95:21; т. I, 100:6 і д.); у ибн-Котейби (ум. 889): "Джерела звісток" ч. IV (Лейден, 1908), ст. 427–450; у андалусця ибн-Абд-Раббиhи (ум. 940): "Намисто" т. III (єгип. вид. 1293), ст. 307–321. Або див. окрему збірку філолога ибн- Мáзйада, ум. 937 (що про нього див. в Gesch. der arab. Litteratur Брокельмана т. I (1898), ст. 154, № 6). Чимало фацецій звязано з іменнями араб. письменників Абу-Долями (ум. 777) та Гарун-ар-Рашідового поета Абу-Новâса (бл. 756–813).

вність давно сталася в арабів прислів'ям. Як жарти й инших штукарів, жарти того Джохи зібрані були в окрему книжку не пізніш од Х-го віку. Це видко з того, що у відомій арабській бібліографії "Фиhрист" Надіма Багдадського (988) серед инших анекдотних книжок зазначається "Книга анекдот про Джоху" = "Китâб наwâдир Джоζâ"[127]. А в збірці арабських прислів'їв Мейдâнія (пом. 1124) є таке: "аζмаq мин Джоζâ", тоб-то "наївніший од Джохи", або – "дурніший, ніж Джоха"[128]. В поясненні того прислів'я вказано, що Джоха був родом з арабського плім'я бану-Фазâра і жив у Куфі (в Межиріччі). Иса ибн-Муса гашимієць побачив якось, що Джоха поблизу куфійської брами розкопує землю; вияснилося, він шукає грошей, що тут приховав, – і не може розшукати. –"Дак чому-ж ти зазначки не поставив?" – спитав Иса. Виявилося, що Джоха, закопуючи скарб, уважав за достатню зазначку тую тінь, що падала з хмаринки, а тимчасом тієї хмаринки тепер не видко! Другого разу Джоха побачив коло дверей своєї хати мертве тіло – і швиргонув його в криницю, а Джошин батько, боячися, щоб не сталося халепи через його балакучість, витяг трупа і натомість кинув до криниці зарізаного барана. Ішли вулицею родичі вбитого чоловіка та й розпитували, чи не бачив його хто, чи не знає хто чого. – "А йдіть-но погляньте на нашого вбитого? Чи то не він?" – загадав їм Джоха. Прийшли, спустили Джоху до криниці. Там лежав баран, і Джоха з глибу гукнув на гору до криничної цябрини: "А чи були у вашого небіжчика роги?" Всі, регочучись, покинули його[129]. Про Джоху і його балакуче дурництво дійшла чутка і до Абу-Мюслима, омейядського правителя. Скоро він прибув до Куфи, то сказав: "Коли хто знає Джоху, нехай надведе його до мене". Один Джошин знайомий, на ймення Якти'н, переказав Джосі, що Абу-Мюслим запрохує його до себе. Пішли вони вдвох. Абу-Мюслим зустрів їх сам-один. Нікого окрім їх трьох там не було – а проте Джоха, задля кращої точности, спитавсь у Яктина: "Слухай-но, Яктине! Котрий-же з-поміж вас двох буде Абу-Мюслим?"

В кінці того самого XII віку, коли компілював етнограф-філолог Мейдâній, ми знаходимо побрехеньки про Джоху у арабського енциклопедиста багдадця ибн-аль-Джавзія (1116–1201) в його "Книзі про дурників" ("Китâб аль ζомаqâ")[130]. Але цікавіше для нас занотувати, що в середині

[127] У Флюгелевому виданні "Фиhриста" див. про це ст. 313:21. До речи сказати: з тієї примітки, що зробив видавець у т. II, ст. 154–155, видко, що Флюгель навіть не уявляв собі, про кого йде мова в "Книзі анекдот за Джоху". Він намагався зблизити той заголовок з ім'ям одного старо-арабського героя Джохеййі (про якого див. "Хамâсу" вид. Фрайтага, ст. 68 унизу і ст. 70, та латинський переклад Фрайтага ст. 130–132 = № 27 Фрайтагової нумерації).

[128] Див. вид. Г. Фрайтага: Arabum proverbia т. I (Бонн, 1838), ст. 403, № 175.

[129] Мотив дуже відомий і в наших казках про дурня.

[130] Брокельман: Gesch. der arab. Litteratur, т. I (1898), ст. 503.

XIII віку анекдоти про араба-Джоху відомі були і в турецькій Малій Азії, в Конії, тоб-то в столиці тієї самої Караманської країни, де потім, якимись стома роками пізніш, народивсь і жив турок ходжа-Насреддін. Славний малоазійський поет-перс Джеляледдін Румійський (1207–1273), що жив і писав у Конії, в II книзі своєї славнозвісної збірки "Месневі" наводить, як приповість для ілюстрування однієї філософської ідеї, жартобливу анекдоту про Джоху (чи – там – Джуху), – і виходить, що Джоха був тоді тип дуже для всіх відомий у Малій Азії. Варто навіть навести тую месневійну анекдоту в цілості, переклавши її з перської мови на українську:

Один хлопець за труною свого батька йдучи,
Гірко плакав і бився в голову.
– "Тату!" – лементував він: "Куди вони тебе несуть,
"Щоб тебе заховати під землю?
"Несуть вони тебе до тісної вбогої хатини,
"Де нема ані килима, ані постеленої рогожини-мати.
"Нема там лямпи вночі, нема там хліба вдень,
"Їжі там ані паху нема, ані познаки.
"Нема там цілих дверей, нема ходу на дах,
"Нема й сусіди, до якого можна було-б удатися.
"Твої очі, що їх усі люди були цілували, –
"Ох, що із ними станеться в тому сліпому, темному домі! –
Отаким чином він довго повідав про тую оселю,
А з очей його точилися криваві сльози.
"Це Джуха чуючи, сказав своєму батькові: "Шановний тату!
"Та їй-богу-ж, вони його несуть до нашої хати!
"Бо в ній нема ані постеленої рогожі, ані лямпи, ані жадної їжі,
"Нема цілих дверей, ані подвір'я, ані даху[131].

[131] Див. "Месневі" Бомбейське видання 1267=1851 р., зошит II, ст. 85. В англійському перекладі К. Вільсона (Лонд., 1910), ст. 272. У цій своїй статті про турецькі жарти Ходжі Насреддіна, я хтів лиш занотувати, що в середині XIII в. анекдоти про араба Джоху відомі були і в турецькій Малій Азії, і на доказ навів оцю цитату з перського поета Джеляледдіна Румійського (1207–1273), що жив і писав у малоазійській Коніі. Після того мені дісталася до рук замітка проф. Артура Крістенсена (Christensen): "Juhi in the Persian literature" (на ст. 127–136 юбілейного збірника, присвяченого Едварду Бравнові, Кембридж, 1922). Проф. Крістенсен зазначає, що найстарішу згадку про Джоху в перському письменстві треба вказати не у Джеляледдіна Румійського, а ще в дівані Енверія (пом. 1190). Я зовсім не мав на меті розглядати тут історію Джохи в перському письменстві (якщо згадав я перса Джеляледдіна Румійського, то це лиш тому, що мені важно було зазначити існування анекдот про Джоху на турецькому ґрунті, в серці турецької М. Азії). Але коли вже ставиться питання про літературну історію Джохи у персів, то треба сказати, що діван Енверія (пом. 1190 р.) в жодному разі

За теперішніх часів серед арабів (приміром, у Сирії) анекдоти за Джоху тішаться великою популярністю[132], не раз і друкуються. Тільки і що-ж виявляється? Якщо давніший, халіфатський Джоха був араб з бедуїнського плім'я бану-Фазâра, і жив на Тигрі, то теперішні арабські побрехеньки про Джоху не раз титулують його: "Джоха Малоазійський (Джоҙа р-Румі)", – це-ж виразненька вказівка, що під старим халіфатським іменням арабського сміхача-Джохи тепер фігурує у новітніх арабів ніхто инший, як малоазійський типовий жартун-тюрк ходжа-Насреддін. І справді: те, що теперішні араби оповідають про Джоху, не раз дословно збігається з тим, що турки й перси переказують про Насреддіна. З другого боку цілком ясно, що й турецькі анекдоти, де фігурує ім'я новішого жартуна-тюрка XIV віку ходжі-Насреддіна, часто виходять простісіньким переповіданням тих, давніших анекдот, які за халіфатського періоду сполучалися з ім'ям араба-Джохи.

Таким чином турецький Насреддін мав відворотну силу і на свій найближчий прототип – на арабського Джоху. І з того фольклорист може витягти не аби-яку науку. Та для нас, звичайно, найцікавіша наука лежить у тім факті, що ходжа-Насреддін безперечно вплинув на фольклор слов'янський. На цю тему є декілька розвідок, і поміж ними почесне місце належить фольклористичним працям М. Драгоманова та недавно померлого академика Мик. Сумцова[133].

в) Бібліографія про муллу-Насреддіна. Рукописи та видання "Лятаіф". Переклади та розвідки

Звичайний заголовок для збірки жартів ходжі-Насреддіна це – "Лятаіф" ("Жарти"), але звуться вони й "Менакыб" (чи навіть з турецьким закінченням "Менакыб-лар"), і, приміром, у рукописові XVIII віку Британського музею (диви каталог Ріє, Лондон, 1888, ст. 224) заголовок саме отакий: "Ходжа-Насреддін-ефендінін менакыблары". Тексти збірок дуже не збігаються поміж собою. В більшості манускриптів бувають поділи на 8 роз-

не дає найстарішої згадки. Бо Джоха відомий у перському письменстві принаймні на 150 літ раніш од Енверія. Адже у газневідського поета Минучигрія, що помер в 1040-их рр., ми знаходимо в одній елегії (№ 87 за виданням Казімірського, Пар., 1886, ст. 216) скаргу, що сучасна йому публіка вже не цінує старого поважного письменства, а захоплюється тільки всякими жартами та побрехеньками, чи-то Абу-Бекра Ребабія ("що грає на зурну"), чи-то дурними жартами Джохи ("тенз-и Джоҙа"). Мабуть, оце місце з Минучигрія і буде найстарша згадка про Джоху в перській літературі. (Принаймні, я в перській літературі попереднього, X-го віку не можу собі пригадати імення Джохи.

[132] Я сам зібрав їх цілу збірку з уст арабського простолюддя на горах Ливанських у 1897 році та в надморському Бейруті.

[133] Ми їх нижче назвемо серед иншої бібліографії.

ділів: "Жарти з простим людом; жарти з володарями та князями; жарти з жінкою; жарти з сином; жарти із школярами-учнями; жарти з суддями; жарти з ослом; жарти з биком". Але взагалі така систематизація послідовно не переводиться, і жарти однієї категорії дістаються до другої. Окрім того додаються, окремою низкою, ще й зовсім помішані анекдоти, – це в кінці збірки, – і такий додаток рідко коли буває однаковий по різних рукописах.

Друкованих (чи там літографованих) виданнів "Насреддінових жартів" було чималенько. Доки з'явивсь найпопулярніший французький переклад Декурдеманша (1876), турецький текст опублікувавсь, чи в Туреччині, чи в Єгипті, разів уже п'ятнацятеро-двацятеро. Можна зазначити такі східні видання:

Стамбул, 1253=1837, Булак, 1254=1838, 1257=1841, 1259=1843; Стамбул, 1259=1843 (вірменськими буквами); Стамбул, 1264=1848 (вірменськими літерами) і того самого 1264=1848 турецькими літерами (звідси німецький переклад Камерлоера та Прелоґа 1857); далі – Стамбул, 1266=1850 (турецькими буквами, 46 ст.) і того самого 1266=1850 року вірменськими буквами; Смірна бл. 1854 з франц. перекладом Н. Маллуфа; Стамбул, 1273=1857; Смірна бл. 1276=1860 (текст з вірменським перекладом О. Дедеяна); Стамбул без дати (на полях казка: "Mah-фіруз та Раз-нихан"), – отож ізвідси потім Декурдеманш зробив свого відомого французького переклада 1876 р. Раніш – арабський переклад "Hawâdир", Каір, 1280=1863 (56 ст.).

Після того можна назвати ще багато инших стамбульських видань. Поміж ними варті уваги ті, котрі публікувалися в 1880-их рр. Одні з них – типу зовсім вульгарного, часто з лубочними малюнками, як от ці: Стамбул, 1299=1882 (32 сторінки); Стамбул, 1303=1886 (32 ст.; а на полях казка: "Mah-фіруз та Раз-нихан"). Без дат: Стамбул, 38 ст.; Стамбул, 41 ст. і т. д., і т. д. Але було й таке видання турецького тексту "Жартів", яке розпочав (хоч і не довів до краю) відомий турецький літератор Мехмед-Тевфік (пом. бл. 1898). Вийшло з того тільки два випуски, з ілюстраціями, а заразом Мехмед-Тевфік видав ще й иншу аналогічну збірку: "Бу адам" = "Цей чолов'яга" (Стамб., 1302=1885), – і все те потім стало за підвалину для німецького перекладу Мюллендорфа бл. 1900 р. в ляйпцігській Рекламовій серії класиків та для перекладу Т. Менцеля (1911) в серії "Türkische Bibliothek"[134].

Не в Туреччині, а в Угорщині вийшли "Насреддінові жарти" ("Tréfai" = "Лятаіф", Будапешт, 1899) в етнографічному записі Гн. Куноша, вкупі з мадярським перекладом. А тимчасом у Стамбулі не переставали друкуватися свої турецькі видання і в кінці XIX в., і в XX в. Зазначити варто чималеньке на обсяг стамбульське видання 1325–1327=1907–1909 р.

[134] Ширша буде мова про Мох.-Тевфікові збірки нижче, там де подамо бібліографію європейських перекладів, під №№ 18–20.

Оті всі збірки "Жартів" – більше-менше по-своєму повні, хоч і не раз-у-раз однакові поміж собою. Що-ж до часткових публікувань лиш якихсь декількох анекдот із тієї збірки "Лятаіф", то вони не раз траплялися в Европі; приміром, 7 жартів про Насреддіна вмістив (за текстом берлінських манускриптів) Фр. Дітеріці в своїй "Chrestomathie ottomane" (Берлін, 1854). Так само 7 анекдот ми знаходимо в "Dialogues turcs-français" Насифа-Маллуфа (Смірна, 1854).

Казавши за друковані тексти, ми за одним ходом згадали були й декотрі переклади Насреддінових "Лятаіф" на європейські мови. Та на перекладах треба зупинитися й детальніш.

1–2). Здається, що найстаріші переклади декількох Насреддінових "Жартів" подав в Европі молдавський господар Дмитро Кантемір XVII–XVIII в. в своїй історії Туреччини, а саме в розділі про Баєзіда Йилдирима, на якого пішов війною Тімур (див. паризьке видання 1734, т. I, ст. 58). Не звідки, як з Кантеміра, троє тих анекдот про відносини Насреддіна з Тімуром наводить і Гаммер у своїй історії Османської імперії (див. франц. переклад, J. De Hammer: "Histoire de l'empire Ottoman" т. II, Париж, 1835, ст. 464).

У першій половині XIX віку Европа потроху, частками, пізнавала не так уже мало анекдот про Насреддіна; а звідти довідувалася про них і Росія. Уваги варто:

3). Собрание турецких анекдотов. Турецкие остроты или Менакиби Назир-Эдин-Хояга. – Литературное прибавление к "Русскому Инвалиду", 1835, № 90 і № 91. Російський перекладач не вмів прочитати транскрипцію "Chojah" та й обернув його в "Хояг"-а.

Кориснішая бібліографія перекладів починається допіро з другої половини XIX в.:

4). Насиф Маллуф (N. Mallouf), автор багатьох підручників для турецької мови, видав у Смірні бл. 1854 р.: "Plaisanteries de Nasr-Eddin Khodja", тур. текст і франц. переклад. Роками двома пізніш (бл. 1856) це видання передрукувала "Французька Книгарня" в Царгороді.

5). Wilh. von Camerloher und Dr. W. Prelog: Meister Nasr-Eddin's Schwänke und Räuber und Richter. Aus dem türkischen Urtext übersetzt. Трієст, 1857; ст. VI+72. На підставі оцієї збірки дав фольклористичну розвідку Р. Кёлер 1862, про яку мова йтиме нижче (ст. 101, № 1).

6). Сборник сведений о кавказских горцах (що видавало кавказьке намісництво), Тіфліс, 1868 (вип. I) і д. Серед зразків гірської народньої словесности тут трапляються й анекдоти за Моллу Насреддіна, що чергуються одначе і з анекдотами про дурників безименних (пор. у вип. I відділ 5-ий, ст. 68–71).

7). Деякі анекдоти – в тіфліській офіціозній газеті "Кавказ" 1876, № 54 та № 56.

8–9). J.-A. Decourdemanche: а) Les plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja, traduites du turc, Париж, 1876 (в серії "Bibliotheque Orientale Elzévirienne"); 108 ст. in 16; – б) він-таки: Sottisier de Nasr-Eddin Hodja, bouffon de Tamerlan, suivi d'autres facéties turques, Брюсель, 1878; ст. XII+314. – На цих Декурдеманшевих перекладах збудував свою розвідку Драгоманів 1886 (про ню мова нижче, ст. 101, № 2–3).

10). Отрывки из шуточной сказки про Муллу Насыр Эддина – "Терские Ведомости" 1881, № 31, № 33, № 34.

11). G. Borrow дав англійського переклада "Жартів", Іпсвич (Ipswich) 1884.

12). А. Захаров[135]: Анекдоты Муллы Наср-Эддина – в "Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа" (Тіфліської Учебної Округи), вип. IX (Тіфл., 1890, ст. 52–74). – В инших випусках того "Сборника материалов" теж трапляються видрукувані анекдоти й казки про ходжу-Насреддіна.

13). Про розвідку Драгоманова 1886 з російськими перекладами, зробленими за Декурдеманшем, див. нижче.

14). Вс. Миллер: Материалы для изучения еврейско-татского языка (Введение, тексты и словарь), Спб., 1892. Серед текстів є записи декількох анекдот за Насреддіна (між иншими – про осла, що своїм вітром віщує смерть), по-татськи (тоб-то перським діялектом гірських кавказьких жидів) і з російським перекладом.

15). В.Д. Смирнов: Очерк истории турецкой литературы – в IV томі "Всеобщей истории литературы" Корша й Кірпічнікова, т. IV, Спб., 1892. На ст. 455 дві османські анекдоти за ходжу (одна – з Тімуром).

16). В. Величко: Анекдоты о мулле Наср-Эддине. Из восточных мотивов – в "Сборнике Нивы" 1892, квітень, № 4, ст. 70–71. Тут звіршовано: I. Мертвий котел. II. Пилав. III. Аба (Плащ). Потім ці віршування увійшли в збірку Величкових поезій.

17). Ign. Kunos (чит. "Куношъ"): Tréfai, Будапешт, 1899; ст. 96 і 46. Текст, транскрипція й мадярський переклад.

18–19). Müllendorf: Schwänke des Nasreddin und Buadem – в ляйпціґській серії класиків: Reclam's Universal bibliothek, № 2735. Цей німецький переклад вийшов у світ на початку 1900-их рр., але рік не зазначено. Зроблено його з видання (чи виданнів) Мехмеда-Тевфіка (Стамб., 1302–1885). Тип "Бу адем" (звичайніша вимова – "Бу адам"), тобто "Сей чоловік" – це такий самий балакун-сміхач, як Насреддін, і часто одні й ті самі жарти приписуються і ходжі-Насреддінові, і "Бу адам"-ові. Та Мехмед-Тевфік (народ. 1844, пом. бл. 1898) подав не дословні етнографічні записи

[135] А. Захаров перед тим (1888) надрукував "Народные сказки закавказских татар" – в "Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа", вип. VI (Тіфл., 1888), ст. 77–156.

про "Бу адама", а свою власну редакцію, свою літературну переробку[136]. Але основа в нього – безперечно не власна фантазія, а ті простонародні побрехеньки про Насреддіна, які Мех.-Тевфік чув з дитячих літ у царгородській кофейні свого батька. Тому його збірка "Бу адам" не переставала й пізніш притягати увагу орієнталістів. Зазначити треба переклад Т. Менцеля (Th. Menzel): Das Abenteuer Buadem's. Aus Mehmed Tevfiq's Anekdotensammlung "Buadem" (1302 h.) ins Deutsche üb. von T. Menzel, Берл., 1911, в орієнталістичній серії "Türkische Bibliothek"[137].

21). Для фольклорно-літературних паралелів велику вагу має видання Весельського: Der Hodscha Nasreddin. Türkische, arabische, berberische, maltesische, sizilianische, kalabrische, kroatische, serbische und griechische Märlein und Schwänke, gesammelt und herausgegeben von Albert Wesselski. Веймар, 1911; 2 частині: Ч. I – ст. LII+284; Ч. II – ст. VIII+266. (Видала фірма Олександра Дункера, як 4-ий том серії: "Narren, Gaukler und Volkslieblinge, hrsg. von Albert Wesselski). Ціна аж 28 марок; було ще й розкішне вид., ціною на 45 марок.

22). Пословицы, поговорки и приметы кримских татар..., под редакцией А.Н. Самойловича и П.А. Фалева, Симферопіль, 1914 (відбитка з № 52 "Известий" Таврійської Вченої Комісії). На ст. 15–16 – кримська анекдота про осла, що своїм вітром віщує Насреддінові смерть (те, й у Вс. Міллера в жидівсько-татських "Материалах").

Нарешті треба подати бібліографію й тих фольклористичних розвідок, за які побіжно ми вже й згадували.

1). Reinh. Köhler: стаття про Насреддінові "Schwänke" в ґеттинґенському Бенфеєвому журналі "Orient und Occident", т. I (1862), ст. 431–448 + додаток, ст. 764–765. Взявши за основу переважно німецький переклад "Schwänke" Камерлоера та Прелоґа (Трієст, 1857), Кёлер показав, що анекдоти за Насреддіна не раз збігаються з анекдотами, вміщеними в збірках західньо-европейських фацецій, а всі вони разом часто висходять до якогось індійського первопису.

2–3). М.П. Драгоманів (під псевдонімом "П. Кузьмичевскій"): Турецкие анекдоты в украинской народной словесности – в "Киевской Старине" 1886, февраль (ст. 209–236) та март (ст. 445–466). Передруковано, вже не по-російськи, а в українському перекладі, у I томі львівського посмертного видання: "Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню сло-

---

[136] Вл. Гордлевський у статті про Мехмеда-Тевфіка ("Очерки по новой османской литературе", Москва, 1912, ст. 99) висловлюється рішучіш: Зная любовь османцев к своему шуту ходже Наср-Эддину, М. Тевфик написал, в подражание народным анекдотам, целый ряд разссказов под заглавием: "Этот человек" ("Бу адам").

[137] (№ 20). До цього зазначимо рецензію Вл. Гордлевського на той німецький Менцелів переклад – в журналі "Живая Старина" 1911, №№ 3–4, ст. 526–528.

весність і письменство" (Львів, 1899), ст. 217–260 (в серії "Збірник філологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка", т. II). – Додатком до розвідки М. Драгоманова являється стаття O.L: "По поводу турецких анекдотов в украинской народной словесности" – в "Киевской Старине" 1886, октябрь (ст. 388–391).

4–5). Н.Ф. Сумцов: а) Современная малорусская этнография, ч. II, розділ про "Кузьмичевського" (Драгоманова) – в "Киевской Старине" 1895, июль-авг., ст. 36 і д. (і, звичайно, в окремій відбитці "Современной малорусской этнографии"). Сумцов, виходячи з того факту, що саме ймення "Насреддін" ніколи не трапляється в народніх українських анекдотах, має сумніви, чи "турецкий Насрэддин проникал в Украину в личном типическом виде". Тому українські побрехеньки про штукарів-жартунів Сумцов ладен виводити не безпосередньо з турецького впливу на Україну, ба із впливу західньо-европейського – через "приклади" церковних казнодіїв, через мандрованих черчиків та дяків, і т. и. (Нижче побачимо, що я силувався збити цю Сумцова думку).

б) він-таки: Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах – в "Сборнике Харьковского Историко-Филологического Общества", т. XI (1898). Тут 200 ст. тісного друку. Подано й бібліографію для анекдот про дурників.

6–7). А. Кримський: а) екскурс на ст. 73–76 мого доповненого перекладу з англійської праці В.А. Кловстона: "Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються" (Львів, 1896, в серії "Літературно-наукова бібліотека", 2-га серія, книжка 6). Тут я цілковито прилучивсь до думки Драгоманова, що українці безпосередньо позичали од турків жарти про ходжу, тільки що його круте ймення "Насреддін" не ввійшло в простонародню вкраїнську обихідку. Спорячися проти Сумцова, я вказував, що по 1-ше недурно-ж український жартун-штукар часто зветься "ксьондз" або "піп": цей епітет цілком відповідає турецькому епітетові "мулла" або "ходжа"; по 2-ге – і поміж турками багацько анекдот тієї категорії циркулюють не раз-у-раз з особистим іменням "Насреддін": частенько Насреддінові жарти повідаються і про якогось безименного штукаря, який попросту зветься "Цей чолов'яга" ("Бу адам").

б) моя-ж таки замітка "Насреддин-ходжа" в "Энциклопедическом Словаре" Брокгавза і Ефрона, полутом 40 (Спб., 1897), ст. 655.

8–9). Paul Horn – стаття про "Жарти" ходжі-Насреддіна в будапештському орієнталістичному органі "Keleti Szemle – Revue Orientale" 1900, № 1. Цінна стаття. Далі її розвиває René Basset, там само в Keleti Szemle 1900, № 3.

Увага. До бібліографічного реєстру я не заводив будь-яких чисто-белетристичних європейських переробок. Зазначенії під № 16 Величкові "Анекдоты о мулле Наср-Эддине" мають етнографічний інтерес, бо

В. Величко жив довго на Кавказі і, живовидячки, знав Насреддінові жарти з усних, місцевих переказів. А от, виключно літературний характер мають, прим. українські віршування В. Щурата: "Насреддін-ходжа", уміщені в галицькому дитячому часописі "Дзвінок" 1896, чч. 1, 2 і 5.

ВИБІРКИ З "ЛЯТАІФ"[138]

З відділу І-го ("Ходжа та люди")

1). Повідають, що одного разу вийшов ходжа-Насреддін на амбону й удався до пастви: "Чи знаєте ви, добрі люди, про що я вам сьогодні маю проповідь казати?" – "Та ні, не знаємо". – "Ну так що-ж мені говорити перед нетямущими!" – заявив ходжа й покинув казальницю. Другого разу він знову вийшов проповідувати. – "Чи знаєте, мусулмани, те, що я вам казатиму?" – вдавсь він до слухачів. То вони йому: "Знаємо". – "А коли ви сами знаєте, то на що-ж я маю вам говорити те, що ви знаєте?" – одказав їм ходжа-Насреддін і покинув амбону. Тоді парахвіяни умовилися, що иншим разом вони йому заявлять: одні – "знаємо", а другі – "не знаємо". І коли ходжа знову спитався в них з амбони: "Чи знаєте, брати мої, про що я маю вам казати?", – то вони так і заявили: одні – "знаємо", а другі – "не знаємо". А ходжа їм: "Так нехай ті, котрі знають, навчать тих, котрі не знають".

2). Спитали в ходжі: "Коли народиться молодик, то щó стає з старим місяцем?". А він: "Його трощать і роблять з нього дрібні зірки".

3). Прийшов ходжа на весілля. Була на ньому старенька одежина, і через те люди на нього не вважали. Ходжа помітив це, зараз покинув весілля, побіг додому і, передягшися по-доброму, повернувсь ізнову на весілля. Ледві він із'явивсь, його щиро привітали, кажучи: "Пане-ходжа! Сідайте отам на покуті!". Тоді він схопився за рукава своєї одежі і сказав: "Будь ласка, погодуйте мою одіж". – "Що це за знак – така мова?" – здивувалися ті. А він їм: "Коли на весіллі така пошана до моєї одежі, то чом би й не погостювати її?"

4). Вирядили ходжу в посольство до курдів, і, як прибув він до них, вони запрохали його на бенькет. Ходжа взяв одягатися, щоб туди йти, але не зчувся як пустив голосного вітра. – "Сором тобі, пане-мулло, ото так смородити!" – сказали вони йому. – "Ой, та хто-ж би був догадався, що курди так добре розуміють по-турецькому?" – почав виправдуватися він.

5). Поставили ходжу за кадия, – і ось одного разу прийшли до нього двоє людей позиватися. Один каже: – "Цей мене за вухо вкусив". А другий каже: "Неправда: це він сам себе за вухо вкусив". – "А ну, вийдіть-но на часинку звідси! – сказав їм ходжа, – а тоді я вас покличу та й дам суд". Вони вийшли з покою, а ходжа зачинив двері і почав себе ловити зубами за вухо, щоб його вкусити. З таких заходів він гепнувсь об землю та й забив собі голову – і прикликав обох позовників до себе. – "Знайте, люди добрі, – заявив він їм, – що чоловік може не тільки кусати себе за вухо, ба навіть ще й упасти і голову собі провалити".

---

[138] Переклад зроблено з нестарої рукописної збірки (десь певне, 1820-их р.р.). Два №№ подано в російському віршуванні В. Величка, що жив довго на Кавказі і, живовидячки, знав Насреддінові жарти з усних переказів; тільки-ж застерегти треба, що Величкове віршування виходить надто розволікле, коли його порівнять до стислої, лаконічно-влучної мови турецького оригіналу.

6). Приніс один мужик зайця для ходжі на гостинець. Його вшанували, погостювали, а з зайця зварили юшку. Другого тижня той мужик прийшов до ходжі знов. "А хто ти?" – спитав ходжа. – "Та я-ж отой чоловік, що вам був приніс зайця!" Його привітали, погостювали. Минув якийсь час, приходять до ходжі в гості скількись людей. – "А ви хто?" – спитав ходжа. – "Ми сусіди того чоловіка, що вам був приніс зайця". Погостював ходжа і їх, але за скількись днів знов приходить до нього гурт людей у гості. – "Хто-ж ви такі?" – питає ходжа. – "Та ми-ж сусіди сусідів отого чоловіка, що був приніс вам зайця". – "Заходьте, заходьте!" – запрохав їх ходжа і поставив перед кожним з них по мисці чистої води. – "Чи він здурів?" – почали вони міркувати одно до одного. То ходжа до них: "Це-ж юшка з юшки отого зайця".

7). Сидів ходжа над річкою і побачив, що йде десятеро сліпих. Вони сторгувалися, що ходжа їх переведе через воду, а вони йому заплатять кожен по одному пара́. Як він їх переводив, то одного сліпця підхопив вир, і він утопивсь. Всі инші сліпці взяли галасувати. – "Та чого ви кричите? – сказав їм ходжа: – заплатите мені за труда на одне пара́ менше, от і все!".

8). Ішов ходжа стежкою, а по дорозі трапилася канава. Він хотів її перецибнути та й покотивсь на дно в будяки. – "Е-ех! Минули мої літа молодечі!" – гукнув він, вилізаючи з канави. Потім озирнувся навкруг, побачив, що нікого нема, і тихенько додав: "Правду кажучи, я й за молодих моїх літ не цибав краще".

9). Покупив ходжа яєць по дев'ятеро за п'ятак і зараз-таки їх випродав в иншому місці по десятеро за п'ятак. У нього спитали: "Нащо ти даєш десятеро крашанок за ті гроші, які ти сам платив за дев'ятеро?" – "Добре й те, що торг іде!"[139].

10). Позичив ходжа-Насреддін у свого сусіди великого казана, а як повертав йому то вклав туди в середину ще й маленького казанка. – "А чого це в моїм казані отой казанок?" – спитався сусіда. – "Та це-ж твій казан привів на світ маленького!" Сусіда забрав обидва казани. Минув якийсь час, знов ходжа позичив казана в сусіди та й не віддавав його якийсь тиждень. Сусіда сам прийшов до нього: "Ходжа-ефенді! Мені треба шмаття прати, оддай мені мого казана!" – "Дай тобі Боже віку довгого, а твій казан помер!"... Сусіда розсердивсь: – "Та хіба ж може казан померти?!" – "А то ж! Коли ти повірив, що казан привів на світ малого казанка, то чом-же ти не хочеш вірити, що казан помер?".

11). Прийшов один чолов'яга позичити в ходжі шворку. Той зайшов до хижі, і як вийшов, то сказав, що на шворці порозвішували борошно, нехай сушиться. – "Та хто-ж сушить борошно на шворках?" – спитав сусіда. А ходжа йому на те: "Чим більше не хтять позичити шворку – тим більше сушать борошна на ній".

12). Похожав одного ра́зу ходжа-Насреддін по Ак-шегіру і, побачивши жида-багатиря, став на молитву й помоливсь: "Господи Боже! Пошли мені тисячу червінців! Тільки-ж коли Ти не додаси мені хоч одного, то я нічого не візьму". Жид зацікавився, вклав до капшука 999 червінців і, як був ходжа удома, то жид спустив того капшука крізь комин до ходжі. Той побачив капшука перед собою на долівці і голосно подякував Богові за те, що той почув його благання. Далі розв'язав він капшука і полічив червінці, – вийшло 999. Тоді він сказав: "Хто дав мені дев'ятьсот дев'яносто дев'ять, той запевне дасть і ще одного, – через те беру їх і дякую". Жид, що все підслухував, швидче спустивсь униз і загрюкав до

[139] У нас кажуть: "Аби свіжа копійка була!".

ходжі в двері. Той одчинив. – "Добридень тобі, ходже! – сказав жид. – Я прийшов забрати в тебе мої гроші". – "Чи ти, жиде, з глузду з'їхав? Я ж благав Бога, Він преславний ніколи не одурить, Він і вчув має благання. То яким же побутом ці червінці мають бути твої?" – "Та присягаюся моєю душею, що це був тільки мій жарт!" – "Не знаю я, за які ти жарти говориш!" – одказав ходжа. – "Я жартував з тобою через те, що чув, як ти казав, що не візьмеш грошей, коли там не ставатиме хоч одного червінця". – "Але ж я так само сказав, що я їх беру". – "Ну, так ходім до суду!" – сказав жид. – "Тільки-ж я пішки не піду!" – заявив ходжа. Жид привів мула. – "Треба мені й кереєю накинутися", – казав ходжа далі. Жид позичив йому й керею, а тоді вони вдвох попростували до судді. – "Чого вам треба?" – спитав у них суддя. Жид і заявив: "Оцей чолов'яга взяв мої гроші і не хоче їх мені вертати". – "Пане-суддя!" – сказав ходжа: – "Я молився, щоб Бог преславний послав мені тисячу червінців, – і Бог зглянувся на моє благання. Але коли я гроші полічив, то одного червінця не ставало. Проте, пане-суддя, я не відмовився їх узяти. А цей жид тепер не тільки вимагає, щоб я їх оддав йому неначе його добро, але ще каже, що й керея на моїх плечах і мул, на якому я приїхав – то теж його добро, а не моє!" – "А вже ж, пане суддя, вони мої!" – гукнув жид. – "Іди ти, жиде, к чорту!" – закричав кадий і наказав палицями вигнати його з суду. А ходжа любісінько вернувся додому з кереєю та мулом.

13). Зайшов якось ходжа до чужого городу і почав рвати й накладати собі в торбу та за пазуху всяку городину: моркву, редьку, то що. Аж тут його застукав хазяїн того городу і гукнув: "Чого тобі тут треба?" – "Та бачиш, налетів сильний вихор, підхопив мене та й закинув аж сюди", – сказав йому стурбований ходжа. – "А оце-ж хто нарвав!" – ткнув хазяїн на городину. – "Ну, коли вихор був такий сильний, що аж сюди мене перекинув, то чому ж не він повиривав з корінням і твою городину?" – "Так скажи: хто ж поскладав це в торбу?" – спитався знов хазяїв. А ходжа йому на те: "Та я й сам був мізкував над цим, аж тут ти надійшов".

14). Заліз ходжа до чужого садку й видрапавсь на абрикосову деревину. Коли це, як стій, надходить хазяїн і гукає: "А що ти тут робиш?" – "А хіба ти не бачиш?" – сказав ходжа. – "Я-ж соловейко і сів тут співати". – "Добре, добре, – сказав хазяїн, – співай, я тебе слухаю!" Ходжа почав тьохкати ніби по солов'їному, а садівничий аж розлягався сміхом: – "Оце такий солов'їний спів!" Ходжа пояснив: "Так ти-ж не забувай, що з мене соловейко ще молодий, невчений".

З відділів III–IV-го ("Ходжа й його сім'яни")

15). Подала жінка ходжі-Насреддінові гарячого борщу на обід, сьорбнула попереду сама та й так попекла собі горло, що аж сльози з очей поллялися. – "Чого ти, жінко, плачеш?" – спитав ходжа. – "А я згадала мою покійну маму: вона дуже любила цей борщ". Набрав і ходжа ложку борщу, попік собі горло – і заплакав. – "Що з тобою, чоловіче?" – спиталася жінка: "Чого ти плачеш?" – "Бо мені жалько, що твоя проклята мама, як помирала, то тебе з собою в пекло не забрала".

16) *Пилав*

У муллы строптивый нрав.
– "Эй, мулла! Несут пилав".
– "Ну, а мне какое дело?"...
– "Ведь тебе-ж его несут!"...

Огрызнулся он и тут:
– "Так тебе какое дело?"...
В. Величко.

17). Народивсь у ходжі хлопчик, і хтось швидше побіг до ходжі, щоб сказати йому цю радісну звістку та й здобути гостинця. Ходжа переслухав та й каже: "Коли мені народився синок, то, звичайно, я повинен за те дякувати Богу. Але за що я повинен дякувати ще й тобі?"

18). Пішов ходжа на базар продати корову. Ходив з нею туди-сюди, ніхто її не купує. Один знайомий, побачивши його, спитався: "Чого це ти держиш корову на налигачі і не продаєш?" – "Та ніхто не купує", – пожалівся ходжа. Тоді той чоловік забрав корову з його рук і сам її повів по базарі, вигукуючи: "Телиця! Молоденька! Вже півроку тільна!" Заразісінько знайшлися покупці і дали за корову добрі гроші. Ходжа повернув додому, наче п'яний з радощів, а тимчасом прийшли до нього свахи, щоб висватати його дочку. Жінка каже до ходжі: "Чоловіче! Ти часом буваєш не дуже догадливий, тому й не плутайся в нашу справу. Я сама побалакаю з гостійками, вихвалю нашу дочку як знаю, і може таки вони її візьмуть". – "Е, ні! Я сам тепер знаю, як діло треба зробити". І пішов він до свах. – "Ну, розкажи нам про свою дочку", – сказали йому ті жінки. – "Це дівчина молоденька, вже півроку як непорожня. Коли брешу, можете й назад її мені привести!" – сказав ходжа. Свахи повтікали.

19). *Аба* (Плащ)
Для чего-то ночью выглянув на двор,
Наср-Эддин увидел белую фигуру –
И решил спросонья, или, просто, сдуру:
– "Надо защищаться. Это, верно, вор"...
И мулла не медля принялся за дело:
Самопал кремневый снявши со стены,
Он пополз к фигуре, что в лучах луны
Страшным привиденьем у плетня белела.
Но, найдя не вора, а свой плащ-абу,
Прошептал он в страхе: "Шутка-ль? Хороше-же,
"Что меня в плаще нет! Ведь не то, – о Боже! –
"Выпалив, я был бы сам теперь в гробу!"...
В. Величко.

З відділу VI-го ("Ходжа та судці")

20). Двоє сусідів, що жили один напроти другого через вулицю, любісінько перебалакувалися були один з одним, коли це як стій надбіг собака та й напаскудив посеред вулиці поміж їхніми хатами. – "Це ближче до тебе, – сказан один, – а тому ти й прибери". – "Ба ні, воно ближче до тебе, – ти прибирай!" Посварилися вони й пішли до суду. Саме тоді прийшов до кадия і ходжа. Кадий захтів поглузувати з ходжі та й удавсь до нього: "А ну, візьми й розсуди цих двох людей". Ходжа спитав у позовників: "Скажіть мені: чи ваша вулиця – проїзжий шлях?" – "Звичайно, що так!" – "Ну, то мій суд такий: ані ти, ані ти не повинен прибирати того, що собака наробила, бо це-ж діло кадиєве".

21). Одного дня Сіврі-хисарський кадий упивсь і заснув у винограднику.

Ходжа-Насреддін, похожаючи вкупі з своїм помічником, зайшов до виноградника, побачив, що кадий лежить п'яний, зняв із нього його плаща і сам накинувсь ним. І пішли вони собі геть далі. Як прокинувсь кадий та побачив, що нема його плаща, то він доручив своїм жандармам розшукати те, що пропало. Побачили вони кадиїв плащ на плечах у ходжі, схопили його та й привели до кадия. – "Ну, ходже!" – вдавсь до нього кадий: – "Розкажи-но, звідки в тебе цей-о плащ?". Ходжа почав розказувати: "Так було діло. Вийшов я з моїм помічником, щоб трошки перейтися, і от він побачив якогось п'яного. Лежить той людець, сам – п'яний як ніч, а пані-стара в нього – заголена. Тоді мій парубіка підлабузнивсь до його пані-старої, чи раз там, чи два, а я взяв оцього плаща та й накинувсь їм. Коли це твій плащ – то будь ласка, забирай його назад". – "А ну, йди собі!" – сказав стурбований кадий: – "Це не мій плащ".

З відділу VII-го ("Ходжа та його осел")

22). Поїхав ходжа в гори, щоб нарубати дров. Нарубав, наклав дрова на осла, тільки-ж тому було так важко, що він ледві посувавсь. Тимчасом переїздив коло нього чоловік на своєму ослі, і ходжа бачить, що той натер вуха своєму ослові нашатирем. Тоді й ходжа взяв нашатирю та й зробив своєму ослові те саме. Побіг ходжин осел так прудко, що ходжа вже ніяк з ним збігти не міг. – "От дак диво!" – гукнув він, та й швидче натер нашатирем собі зад. Як стій, його так припекло, що він уже й осла наздогнав, ще й перегнав, і далі побіг. Вбіг додому, ніяк не може спинитися: крутиться та й крутиться. – "Що з тобою, чоловіче?" – здивувалася жінка. А він їй: – "Якщо хочеш мене впіймати, то хоч трошки нашатирем натрися".

23). Виліз одного разу ходжа на дерево, сів на гиляці та й почав її рубати. Побачив його знизу один перехожий і гукнув: "Агов, приятелю! Хіба-ж ти не знаєш, що ти впадеш, скоро-но гиляка одчахнеться од дерева?" Ходжа нічого не одказав, але як справді таки впав разом з одрубаною гилякого, то побіг наздогін за перехожим і, наздогнавши, спитав: "От що, добрий чоловіче! Ти знав наперед, коли я впаду, так напевне ти можеш мені сказати й коли я помру". – Той, аби од нього одчепитися, сказав: "Коли твій осел, піднімаючися на горбок, зареве й голосно насмердить, то пропаде половина твоєї душі, а коли він отак насмородить і вдруге, тоді й уся твоя душа тебе покине". Поїхав ходжа в дорогу. Осел під ним рипнув раз, рипнув і вдруге, ходжа сказав собі: "Я помер", – і поклавсь на землю. Позбиралися коло нього люди, притягли мари з труною і понесли Насреддінове тіло до його дому. Дорогою трапилася їм канава, повна болота та води, і вони почали міркувати, як їм її перейти. Тоді ходжа висунув з труни свою голову і сказав: "Як я був іще живий, то переходив я на той бік он-тудою".

III

Ахмедій Ґерміянський (бл. 1334–1413), автор поеми про Олександра Македонського

Рівночасно з Бурганеддіном Сіваським (загин. 1397) жив инший "сівасець" Таджеддін Ахмед ель-Ахмедій (бл. 1334–1413), відомий у дальших поколіннів під прізвищем або "Сіваський", або "Ґерміянський", автор великої віршованої "Книги про Олександра Македонського" ("Искендернамé"). Можлива річ, що він навіть родом був з того самого м. Сівасу, де

жив і потім панував Бурганеддін, – принаймні таку звістку подає дехто з турецьких істориків XVI віку[140]. А инші звістки кажуть, що Ахмедій народився в Ґерміяні, невеличкому князівстві XIV віку, яке межувало з князівством Османським[141], і що народитися мав він більше-менше, так, 1334 року[142].

а) Ґерміянський період життя Ахмедієвого (XIV в.)

Замолоду Ахмедій готувавсь до богословсько-юридичної кар'єри і виявив був тут чималу пильність. Здобувши науку у себе на батьківщині, в Малій Азії, він учинив те, що й тепер охоче чинять турки та татари: поїхав довершати свої наукові студії в Єгипті, в Каїрі, – очевидячки покладаючи свою найбільшу надію на славнозвісний схоластичний каїрський університет (медресе) при мечеті Азгарі[143]. Разом з декотрими иншими малоазійськими турками, що мали потім дуже вславитися, учивсь він у одного з найкращих каїрських професорів-богословів[144], але, хоч набравсь од нього схоластичної науки багацько, та мабуть і тоді вже виявляв більший нахил до поезії, до віршування, ніж до богословської юриспруденції. Принаймні історики турецького письменства переказують анекдоту, що от, перебуваючи в Каїрі, Ахмедій зазирнув був із двома своїми товаришами-турками до одного прозорливого святого суфійського шейха, і той, пильно подивившись на вчених студентів, наворожив двом з них наукову кар'єру[145], а Ахмедієві сказав: "Ой, лишенько-ж моє! Ти витратиш своє життя на віршування!"[146].

---

[140] Про Сівас, як Ахмедієву батьківщину, кажуть: історик письменства Лятифій (1546) та загальний історик Алій-челебій (ум. 1599): "Кюнhюль-ехбар", царгород. вид. т. V, стр. 128. З орієнталістів категорично звуть Ахмедія "Сіваським" Гаммер (Gesch. d. osman. Dichtkunst, т. I, Пешт, 1836, ст. 89) та В.Д. Смірнов ("Султан Calepinus Cyriscelebes" – в Записках Восточного Отдел. Имп. Русск. Арх. О-ва, т. XVIII, 1907, ст. 51).

[141] "Кâна аçло-hу мин wилâйети Гярмійâн" – Таш-кьöпрю-заде́: "Аш-шаqâиq" (1558), на полях єгип. вид. ибн-Халликяна, т. I (1310=1893), ст. 52. Тепер Ґерміянська територія належить до бруського вілаєту.

[142] Точніш мовити, вони кажуть, що Ахмедій помер 815=1413 р., маючи понад 80 (місячних) літ.

[143] Див. про Азгар мою статтю в "Древностях Восточных" т. II, вип. 3, Москва, 1903.

[144] А саме – у шейха Екмеледдіна Бâбартія (пом. 786=1384 р.), що про нього див. у Брокельмана: Gesch. der arab. Litteratur, т. II, Берлін, 1902, ст. 80-81.

[145] Один з них був Хадджі-паша, родом з малого турецького князівства Айдин (про його відомий медичний підручник 1381 р. див. у Брокельмана: Gesch. der arab. Litteratur, т. II, 1902, ст. 233), а другий був Мехеммед Фенâрій (1350–1431), що потім уславивсь як відомий улем у Брусі.

[146] "Wa áсафі! са тодîєо єомра-кя фі ш-шиєр!" – див. Таш-кьöпрю-заде́ (1558):

Як повернув Ахмедій з Єгипту до Малої Азії, оселивсь він у Ґерміяні. Своєю вченістю заслужив він собі там пошану, і кінець-кінцем ми його бачимо при дворі ґерміянського еміра на почесній посаді князівського вчителя[147]. Та що напророкував йому святий шейх у Єгипті, те й сталося. Ахмедій і серед своєї улемської науки "тратив життя на віршування". Якби він писав самісінькі ліричні поезії (а їх у Ахмедія є багато), то в тім не було-б іще нічого надзвичайного для тих часів: багато улемів на сході бували рівночасно й ліриками. Та маємо ми згадки, що Ахмедій виклав віршами й цілий трактат з такої зовсім непоетичної науки, як медицина, "а вжеж тії вірші не дають утіхи ані лікареві, ані поетові" – каже одна рукописна примітка на полях книги історика турецького письменства Лятифія XVI віку[148]. Не відомо лиш, коли саме вийшов з-під Ахмедієвого пера отой віршований медичний трактат. А от дуже точно ми знаємо, що на весну 1390 року, вже як перейшов Ахмедій за п'ядесять літ, в нього була готова довжезна поема "Искендер-намé"[149] на 8.250 двостишшів, де переважна частина – це так само не поезія, а найпрозаїчніша наука з усяких галузей: космологія, філософія, історія, географія і т. и.[150] Варто тут зазначити, що оцей свій несмачний chef d'oeuvre Ахмедій не переставав любовно доповнювати й пізніш і додавав туди вставки про події вже й XV віку. План поеми легко йому це дозволяв, бо історія в Ахмедієвій "Искендер-намé" подається як усна наука од Аристотеля своєму вже вславленому ученикові Олександрові Македонському: про давнину Аристотель оповідає як про відомі, відбуті події, а дальшу політичну історію, геть до XV віку по Різдві Христовому, мудрець викладає вже як віщий пророк, що наперед знає все майбутнє, в тому числі й історію османської держави аж до часів міжусобної боротьби синів султана Баєзіда I Йилдирима, що його розбив Залізний Хромець Тімур.

Ахмедій готував свою "Искендер-намé" 1390 р. для ґерміянського володаря, тільки-ж не мав перед ним великого щастя з отим довжелезним несмачним віршуванням. Двірське коло зустріло Ахмедієву поему доволі

"Аш-шаqâиq", т. I, ст. 53 (на полях єгип. вид. ибн-Халликяна 1310=1893 р.), а звідти і в инших істориків, приміром, в "Тадж ут-теваріх" Са'деддіна XVI в. (Царгор. вид. 1279=1862, т. II, ст. 422) та у Алія-челебія в "Кюнhюль-ехбар" (царг. вид. 1285=1868, т. V, ст. 128).

[147] "моєаллим", як каже Таш-кьöпрю-задé та Са'деддін, т. II, 422, "ходжа" – кажуть инші біографи.

[148] Цю примітку наводить Гаммер: Gesch. der osman. Dichtkunst, т. I, Пешт, 1836, ст. 90.

[149] Цю дату, 1390=792, Ахмедій геть виразно зазначив сам у кінці, в віршованому епілозі.

[150] Про історично-літературну вагу Ахмедієвої "Искендер-намé" буде мова нижче. Там і бібліографічні вказівки.

іронічно, насмішкувато; та не видно, щоб і державний читач, отой емір ґерміянський, здобув велику втіху з книги свого ходжі, або витягнув з неї корисну для себе науку. А в тім, і часу вже йому не було на те. "Книгу про Олександра" закінчив Ахмедій 1390 р. весною, а в кінці того самого 1390 року вже не стало й ґерміянського князівства: його знищив новий османський султан Баєзід I Йилдирим (1389–1402)[151]. Правду кажучи, князівство ґерміянське могло-б було сподіватися, що османи не зачеплять його самостійности: адже емір доводивсь Баєзідові тестем ще з 1381 року (ще за часів Мюрада I) і міг-би вірити, що зять і потім його князівство пошанує. Але Баєзід I, скоро запанував після батька, вбитого на Косовому полі (1389), зараз заходивсь політично об'єднувати всеньку Малу Азію, тоб-то нищити самостійність сельджуцьких дрібних князівств, та й за одним походом 1390 р. він припинив самостійне існування аж п'ятьом таким князівствам, не виключаючи й ґерміянского, і поприлучував їх до єдиної османської держави. Отак Ахмедій зробивсь підданцем османським.

б) Зустріч із Тімуром (1403)

Старому поетові-улемові судилося пережити до кінця цілу епоху пишного султана Баєзіда I Блискавичного і бути свідком того, як насунув на Малу Азію середньоазійський завойовник, "Залізний Хромець" Тімурленґ, та й, розбивши султана Баєзіда I під Ангорою (1402), засадовив його в залізну клітку і розвалив столітню османську державу[152]. Підчас цієї катастрофи ми бачимо Ахмедія не в Ґерміяні (його він мабуть давненько покинув), а в Амасії; це город далекий од Ґерміяна, близький аж до трапезунтської области. Тімур, той новітній Олександер Македонський[153], міг добре захопити своєю величною постаттю поетичну фантазію автора "Искендер-наме́", і через те мабуть зовсім щирою була тая похвальная касида (ода) на честь Тімурові, що її підніс Ахмедій могутньому завойовникові, як той із своїми військами прибув до Амасії (очевидячки, 1403 р.). Залізному Хромцеві касида дуже сподобалася, і він, доки перебував у Амасії, не раз був закликáв дідуся-автора до свого двірського гурту, де бувало чимало й инших письменників. Сюди відноситься анекдота, яка напевне надала Ахмедієві безмірно більшу світову славу, ніж уся його пильна письменська діяльність. Одного разу Ахмедій удостоївсь піти до лазні вкупі з Тімуром і його людьми. Звичайно, що всі, геть і Тімур, висвічували своїми голими тілами; тільки-ж, як і досі воно водиться на мусулманському сході, ко-

[151] Порівн. вище, у рубриці про Шейх-оглу".

[152] Ширше про це див. "Історію Туреччини", т. I, Київ, 1924, ст. 25–27.

[153] До Олександра Македонського рівняють Тімура східні історики надто часто, навіть пізніші, напр. перська "Лобб ет-теваріх" XVI в., колись дуже популярна серед європейських орієнталістів (про ню див. мою "Історію Персіи", т. III, 1915, ст. 73).

жен був оперезавсь тим вузьким попередничком, або запаскою, що зветься арабським словом "изâр", або вульгарніш "ме́йзар"[154]. – "А ну, Ахмедіє, – вдавсь до старого діда Тімур, – визнач ціну, якої вартий кожен, хто отут зо мною в лазні". – "Добре – згодивсь Ахмедій та й почав цінувати: за оцього можна дати тисячу, а за отого – стільки, а за отого знов – от-скільки". І отак він склав ціну кожному хто був у лазні, геть до останнього. – "А за мене що можна дати?" – спитав Тімур. – "Вісімдесять диргемів" – одказав Ахмедій. – "Ну, ти не по правді судиш! – заявив Тімур: – аджеж сам изâр, що на мені, коштує вісімдесять диргемів". На те старий Ахмедій одказав: "Ото-ж за изâр я й поклав ціну вісімдесять диргемів, а сам ти й одного диргема не вартий". Ця оцінка дуже сподобалася Залізному Хромцеві, він довго з неї сміявсь[155] та й подарував шейхові-поетові все золоте й срібне добро, котре було в лазні; а було його багатенько[156].

---

[154] Цілком голий, без тієї запаски, мусулманин у лазні не миється. Цей звичай іде не од Мохаммедових часів, а допіро з XI віку, од часів халіфа Моктадія (1075–1094). Про те свідчить, напр., історик ибн-аль-Асір XIII віку (в некролозі того халіфа під 487=1094 роком: "wa манаєа н-нâса, ан йадхоля аζадон оль-ζаммâма илля би ми'зарин", т. X, єгип. вид. 1290=1873 р., ст. 85.

[155] Ахмедієві слова кульгавий Тімур мабуть зрозумів так, що на невільничому базарі ніхто кульгаву людину не схотів-би був купувати. А вже-ж Тімур і сам охоче згадував про своє каліцтво, яке йому не перебило завоювати пів світа. – "З мене не людина, а тільки пів-людини ("ниçфо-адамиййин"), а проте я підбив під свою руку таку силу країв!" – говорив він з побожним виглядом до алепських улемів у 803=1401 році (див. у тодішнього літописця-алепця ибн-Шихне, 1348–1412, на полях єгип. вид. ибн-аль-Асіра, т. IX, ст. 215). Незабаром, 1402 р., розбивши султана Баєзіда I під Ангорою, Тімур так само богобійно або лицемірно сказав йому: "Я кульгавий, ти подагрою спаралізований, а Бог нам-двом оддав панування над світом од Індії до Угорщини" (див. виписки з турецьких істориків в "Історії Туреччини", Київ, т. I, 1924, ст. 26).

[156] Найстаріша мені відома версія цієї анекдоти (з деякою історичною плутаниною) знаходиться в "Лятаіф" Ляміия Бруського 1471–1531 (її подав д'Ербло в своїй "Bibliothèque Orientale" 1697, в статті про Тімура, в самому кінці). Значно простішу і тому правдоподібнішу версію дає Таш-кьöпрю-заде́ (1558): "Ашшаqâиq", на полях єгип. вид. ибн-Халликяна, т. I (1310=1893), ст. 53–54 (оцеж її я й подав, у перекладі з арабського тексту). Більше-менше зовсім таксамо, як і Таш-кьöпрю-заде, переказує цю анекдоту про Ахмедія з Тімуром Са'деддін (Царгор. вид. т. II, ст 423); з рукопису видав її з Са'деддіна, з англійським перекладом, Ч. Веллз (Wells) у своїй турецькій хрестоматії: The literature of the Turks" (Лонд., 1891), ст. 28. Лятифій (але не в царгор. вид. 1314=1896, ст. 82–84). Лятифій та инші літературні біографи XVI віку додають до того подробиці кучерявіщі і квітчастіщі (їх можна знайти в Гаммера: Gesch. der osman. Dichtkunst, т. I, 1836, ст. 90–91, і в Ґібба: A history of the Ottoman poetry, т. I, Л., 1900, ст. 262–263).

Оця анекдота – вона відома не тільки орієнталістам, ба й широкій публіці, і через анекдоту Ахмедієве ймення можуть часом затямити й такі читачі, яким геть байдуже до історії турецького письменства[157]. (В дужках не завадить додати, що все оте цікаве оповідання любісінько може бути найзвичайнішим апокрифом, бродячою побрехенькою. Цього либонь не треба довго й доводити)[158].

в) Ахмедій в Адріянопільському колі Сулеймана (1403–1411) і розцвіт його поетичної слави

Після Тімурового одходу почавсь у Малій Азії сильний заколот. Знов поновилася, що її був знищив Баєзід I Йилдирим, політична самостійність сельджуцьких емірств, а котрі країни позалишалися під пануванням османським, то там розпочалася міжусобна боротьба синів того, вже покійного султана Баєзіда I. Амасію, де сидів тоді Ахмедій і де його вшанував був Тімур, захопив Мехеммед Челебій (майбутній османський султан Мехеммед I). Він іще й за батькового життя здебільша перебував в Амасії[159], почував себе в ній рідним господарем, і може Ахмедій мав певні причини сподіватися, що хто-хто, а Мехеммед Челебій не подарує йому його залицяннів до Залізного Хромця, а коли через свою благородну вдачу і подарує, то знов не оцінить його талану, так само як і досі не був цінив. Чи не через те поет і прихиливсь тепер на бік Мехеммедового ворога, його брата, розпутного п'яниці Сулеймана, що в боротьбі з братами встиг закріпитися не в Азії, а в Европі, в батьківській столиці Адріянополі (1403–1410/1).

Там, в Адріянополі, довелося старому поетові наново шукати собі доброї поетичної кар'єри. Знов на сцену виступила давня енциклопедична "Книга про Олександра Македонського", яку доти ще ніхто був не оцінив. Ахмедій, цим разом собі вже на велику славу, підніс її Сулейманові Адріянопільському, напевне добре її переробивши[160]. Тільки в цій редакції

---

[157] По-російськи анекдоту про Тімура з Ахмедієм надруковано вперше-мабуть у кінці XVIII віку: "Ахмеди, стихотворец турецкий" – в "Библиотеке ученой, экономической" 1793, часть 2, ст. 147–149. Після серед. XIX віку анекдота дісталася до п'ятитомової "Энциклопедии весельчака" (Спб., 1872).

[158] Авг. Мюллер в "Истории ислама", т. III, Спб., 1896, ст. 401, каже з аналогічного приводу: "Каждый выдающийся человек, живший в исходе XIV века, должен был (в памяти потомков) иметь личные сношения с великим Завоевателем Мира".

[159] Див. Auszüge aus Neschri (турецького історика з кінця XV віку), що подав Нельдеке в Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Gesellsch., т. XV (1861), ст. 362.

[160] "Çâʒаба маєа ль-аміри Солеймâни бни с-солтâни Байазіда-хâна wa таqарраба єинда-ho, wa ʒаçала ла-ho жâhон єазімон wa ʒишматон wâфиратон, wa назама ли-ажли-hи катâба-ho, ль-мюсаммâ би-Искендер-нâмé, wa назама каѵіран мина ль-qaçâиди, wa ль-ашєâри" – див. Таш-кьöпрю-задé: "Аш-шаqâиq" (1558), ст. 53 на полях I т. єгип. вид. ибн-Халликяна.

ми її й знаємо. Історичні події (в віщих пророкуваннях Аристотелевих) доведено тут до часів Сулеймана Адріянопільського, високо вшановано історію османської держави[161], а щоб виправдатися од докору, чому османська історія оповідається пізніш од усіх инших (напр., од римської та од халіфської), виставлено облесливе міркування, що адже-ж і Мохаммед, найвищий серед усіх пророків, був і останнім пророком. Окрім того, поприсвячував Ахмедій Сулейманові чимало ліричних поезій (касиди, газелі), що ввіходять в склад його "Дівана"[162]; в "Дівані" містяться й давніші Ахмедієві ліричні вірші, які він понаписував іще в XIV столітті[163]. Вся тая його лірика не оригінальна, вона наслідує перські ліричні зразки, та й то не стільки "царя газелі" Хафиза (хоч він у кінці XIV віку вже мав світову славу, і Ахмедій напевне його теж читав), скільки Сельмана Саведжія (1291–1377), класика трохи старшого од Хафиза[164]. Дехто з турецьких істориків (от, Лятифій XVI віку) вважають, що Ахмедій не раз попросту перекладав перські касиди Сельмана на турецьку мову. Вони добачають у Ахмедія Сельманів вплив і не тільки в ліриці[165].

г) Поворот до Азії й смерть (1413)

Не більше, як літ семеро, могла тягтися щаслива Ахмедієва кар'єра в двірському адріянопільському колі. Сулейман, розпусний гульвіса, раз-у-

---

[161] В давнішій ґерміянській редакції напевне дано було як-найпочесніше місце для династії ґерміянської.

[162] По-при ймення "Сулейман" згадує Ахмедій у своїх віршах ще й "мір-Сельмâна", і важко вгадати, чи це той самий емір Сулейман османський, чи може під "мір-Сельмâном" розуміється первісний Ахмедіїв патрон, ґерміянський емір.

[163] Рукописи Ахмедієвого "Дівану" є в Британському Музеї (843=1439 року. Orient. № 4127; в каталозі Ріё ще цього нема), в Берлінській Королівській Бібліотеці (по каталогу Пертша 1889, № 366), в хедівській каїрській бібліотеці (ст. 113 у друкованому каталогові, Каїр, 1306=1888).

[164] Одну Ахмедієву газель переклав німецькими віршами Гаммер: Gesch. d. osm. Dichtk., т. I, 1836, ст. 90. У Ґібба (Ottom. poetry, т. I, ст. 293–298) перекладено по-англійськи шість газелей, і в VI томі подано їхній турецький текст (під №№ 43–48). В. Смірнов ("Образцовые произведения османской литературы" Спб., 1903, ст. 438–440) опублікував з Ахмедієвого "Дівану" за британським рукописом 1439 р. турецький текст алегоричної спірки між мечем та пером, яка, правду кажучи, більше була-б підходила до "Искендер-намé", ніж до ліричного "Дівану". Мій український переклад 4 газелей я подам нижче.

[165] От і Сеній (пом. 1548) і Лятифій (1546) і бібліограф Хаджі-Халфá XVII в. подають звістку, що Ахмедій склав і романтичну поему "Джемшід і Хоршіда", тоб-то однойменну з поемою Сельмановою. Про Сельмана та про його "Джемшід о Хôршід" (пис. 1362) див. в "Истории Персии", т. III, вип. 1, 1915, ст. 99–100 та 97–98.

раз п'яний, закінчив своє життя трагічною смертю. В 1410–1411 році через його недбалість йому довелося нагло втікати з Адріянополя од свого брата Муси, що вів справу в згоді з Мехеммедом Челебієм. Сулейман був поскакав до візантійського Царгороду, бо доводився свояком візантійському імператорові, та не пощастило йому доскакати з Адріянополя до того притулку: дорогою він звалився з коня, коло одного села, і мужики одрубали Сулейманові голову.

[166*]Шаh-ді дюн Байезід іле Тімур, –
Бу ґюн аны мар йейер, ве буну – мур.
Мір-Сулейман – ід дюн мюльке пенаh, –
Бу ґюн олду йерде ош хак-и сійаh.
hер кешійе кі анда вар нур-и басар
Мір-Сулейман ölдюйю ибрет йатар.
= Царями були вчора Баєзід і Тімур, –
Сьогодні одного їсть гадюка, а другого – комаха.
Емір-Сулейман учора був державним притулком, –
Сьогодні в землі він, ось, зробився чорним порохом.
В котрої людини є світлий погляд,
Для неї загибель еміра-Сулеймана – то добра наука.

– отакі меланхолійні вірші вставив тоді старезний Ахмедій в свою "Искендер-наме́"[167], мабуть оплакуючи разом з тим і свою дальшу долю.

Ясно, що після Сулейманової загибели не було вже чого Ахмедієві тулитися до Адріяпоноля. Старець повернув до Малої Азії, до Амасії, та за рік-два там і помер (1413=815), наживши́сь на світі більше, як 80 літ.

д) Історично-літературна вага "Книги про Олександра"; її невисока художня вартість

Своє почесне місце в історії турецького письменства неталановитий Ахмедій завдячує тому, що його розволіклая й нехудожняя "Александрія", отая "Искендер-наме́", коли являється не що-найпершою спробою дати по-турецьки світську чи напів-світську романтичну повість, то в усякому разі являється одною з найстаріших турецьких поем такого роду з-поміж тих, які дійшли до нас[168].

[166*] Згідно з тим, що я зазначив у передньому слові, підкреслюю тут, що замість читання "шаh-ді" можливе читання: "шаh[и]ді", а замість "ід" чи не можна-б читати: "ід[и]".

[167] Див. виписку у Ріё, опис турецьких рукописів Британського Музею, Лонд., 1888, ст. 163. Ці вірші Ахмедій лірично додає в "Искендер-наме́" до Аристотелевого оповідання про те, як винищено сім'ю Ростема, відомого легендарного героя перської "Книги царів".

[168] Турецькі історики письменства (от, Ашик-челебій XVI в., в передмові) згадують, що іще за часів Мюрада I (1359–1389) написано чи перекладено з пер-

Автор, сам Ахмедій, вважав своє писання за дуже оригінальне, незалежне од чужих зразків; він запевнює, ніби він

Кімсейе ол сёздé пейрев ол-ма-ды,
Кімесне-ден дах ол сёз ал-ма-ды
= Нічиїми слідами він у цьому слові (поемі, éпосі) не йшов,
Од нікогісінько він цього слова не взяв[169].

Тільки-ж направду Ахмедій любісінько йшов слідами двох перських великих поетів – Фирдовсія X–XI віку та Низамія XII віку, і од них "ол сёз алды" – "теє слово взяв". Головний проводир для Ахмедія – то перс Фирдовсій X–XI в. у тій частині своєї "Шаг-намé", де оповідається про Олександра Македонського, а додаткові подробиці бере Ахмедій із славної "Искендер-намé" перса-Низамія (пис. бл. 1197 р.)[170]. За оригінальне Ахмедієве твориво можна вважати хіба довжезну передмову побожного змісту та тії численні вставочні розділи наукового, філософського та дидактичного характеру, які роблять з Ахмедієвої "Александрії" суху підручну енциклопедію мусулманської науки й мудрости XIV віку. Що правда, вони розміром дуже великі, і, становлячи в сумі білш як половину Ахмедієвої "Александрії", вони їй надали й велетенський обсяг: 8.250 двустишних строф, що розпадаються на передмову й 13 книг, або героїчних пісень ("десьтан" – буквально "історій"), в кожній білше-менче по 30 розділів; цеб-то всього разом трохи чи не чотири сотні розділів. Але певну художню

ського месневійну белетристичну поему "Сюhейль у Невбеhар" = "Сюгейль та Невбагара", яку вже й у XVI віці мало-хто знав; автор мав-би зватися Ахмед. Але з того, що у нас сказано раніше, ми вже знаємо, що поема про Сюгейля та Невбегару 1350–1378 не загинула (її-ж факсимільно видав тепер Мордтман, 1925) та що автор звавсь не Ахмед, ба Мес'уд ибн -Ахмед. Дійшла до нас і инша белетристична тема XIV в.: "Хуршіда та Ферехшад" 1387 р. – Середньоазійська, ще раніша, поема "Юсуф та Зюлейха" 1233 р. (див. про неї в попередньому відділі) до рахуби не йде, бо до західньо-турецького письменства вона не належить.

[169] Це Ахмедій говорить у передмові до своєї "Искендер-намè", л. 24 в рукописі Брит. Музею (опис. Ріё, 1888, ст. 162 б).

[170] Ґібб не добачає Низамієвого впливу на Ахмедієвій "Искендер-намé": "Ahmedi's poem has little beyond the name and general subject in common with Nizâmî's celebrated poem", каже Ґібб (A history of the Ottoman poetry, т. I, 1900, ст. 268–269). Що воно не так, це кожному буде видно, хоч-би, з оповідання Ахмедієвого про похід Олександра Македонського на Русь (спеціяльніш на хазарську Русь, – це після розправи з Ґоґом та Маґоґом). У Фирдовсія нема навіть натяку на такий похід, а у Низамія є на цю тему великий епізод (див. у мене в "Истории Персии", т. II, 1912, ст. 234–238). – До речи згадати, що в Ахмедія ім'я "Русь" трапляється не раз. Чарівний камінь "філаqôс" (φιλόφωτος? πολύφωτος?), що світиться вночі мов дзеркало, водиться в Китаї і на Русі, – так навчає Аристотель Олександра вже як той двічі побував у Китаї.

вартість може мати не тая "оригінальна" Ахмедієва писанина, тільки вся инша, тоб-то менча частина твору, властива "Адександрія", белетристична легендарна історія Олександра Македонського, як її розуміли середні віки.

Починаючися в Ахмедія допіру з XXX-го, або точніш навіть з XL-го розділу книги (бо перші 29 або й 39 розділів – то-ж Ахмедієва передмова на всякі побожні теми), поема розповідає, як Олександер Македонський народивсь і як його виховували та навчали мудреці: Аристотель, Платон, Сократ та Гіппократ, а далі – як він блискуче підбивав під свою владу цілий світ: на сході він дійшов до Індії, Китаю та островів Ваквак, тоб-то до Японії, на півночі – до землі Хазарів і Русів, а на заході – до Мáгриба, цеб-то теперішнього Марокка над Атлантицьким океаном, і все те сталося його державою. Цеє белетристичне оповідання, позичене з Фирдовсія та Низамія, раз-у-раз і перебивається згаданими Ахмедієвими науковими або моралізаторськими вставками. От, коли мудреці виховують молодого Олександра Македонського, то вони викладають йому космогонію, – звідки світ почавсь та як склавсь. Коли їхній вихованець-герой проголошує війну перському шахові Дарієві і виряжається завойовувати цілий світ, то при цій нагоді подається в Ахмедія в загальних рисах фізична географія цілого світу та космографія; а коли Олександер уже справді завойовує всякі світові країни, то Ахмедій присвячує спеціяльніщі розділи пам'ятним речам у тих країнах – зоологічним, ботанічним, мінералогічним, не забуваючи їх розглядати і з лікарського погляду. Коли, ставши паном над усією землею, Олександер бажає знати її минулу історію, він удається до філософів, і Ахмедій – ми вже це бачили – вкладає в уста Аристотелеві віршований підручник всесвітньої історії аж до XV віку по Р. Хр., до часів османського володаря Сулеймана, сина Баєзіда I Блискавичного; вже й самісінький оцей курс історії заповнює собою безмаль цілу другу половину книги. А як помирає великий Олександер, то над ним елегічно голосять, моралізують і викладають мудру етику п'ятнацятеро грецьких філософів: Гіппократ, Платон, Матрім, Руф, Бертас, Балос, Філос, Амріос, Сократ, Пітагор, Зенон, Міравес, Майнос, Бідагорас, Солон.

Широкий огляд Ахмедієвої "Искендер-намé", навіть з деякою антологією, дають Гаммер та Ґібб:

а) J. v. Hammer-Purgstall: Geschichte der osmanischen Dichtkunst, т. I, Пешт, 1836, ст. 91–104. Пор. ще раніш в Wiener Jahrbücher der Literatur, 1832, т. 57, Anzeigeblatt, ст. 1.

б) E. Gibb: A history of the Ottoman poetry, т. I, Лондон, 1900, от. 269–284 та 287–292.

в) Рiё в каталозі турецьких рукописів Британського Музею (Лондон, 1888, ст. 163 б) зазначає, що в рукопису Брит. Музея (XV віку, Harl. 3273, л. л. 59–100) є великий епізод про Олександрове перебування в Сістані і про його кохання з Ґюльшаhою, дочкою царя Зереспа, – епізод, якого нема в инших рукописах. Може це пізніша вставка, не Ахмедієва? Пор. і в Ґібба, ст. 272.

г) У Ріё перелічено й инші рукописи "Искендер-наме́". До того переліку можна додати берлінський манускрипт Королівської Бібліотеки (№ 965 у писаному каталозі). Поміж рукописами один з найцікавіших – Упсальський, бо дуже ранній: 815=1424 р. Див. Tornberg: Codices Univers. Upsal., Лунд, 1849, ст. 115, № 188.

Не тільки для європейських орієнталістів, ба й для самих турків, істориків письменства, ще з XVI віку було ясно, що Ахмедієва "Искендер-наме́" має вагу самісіньку історично-літературну, а не об'єктивно-естетичну. Малохудожня змістом і обробкою, вона до того не блищить ані гожістю в версифікації, ані гожістю в мові. Версифікація – незграбна мішанина старої простонародньої силабічної просодії з перською метрикою, а що до мови, то свою рідну Туреччину Ахмедій не боїться перекручувати й насилувати, та й, аби вбгати якесь слово в вірш, вкорочує теє слово дуже несмачним способом: от, замість "іді" (був) пише "ід"; замість "дахы" (же, таки) пише "дах" і т. ин.[171] Не без жовчи завважає історик Алій-челебій XVI в., що, на жаль, таки збулося сумне віщування єгипетського прозорливця, сказане до Ахмедія: "Ой лишенько-ж моє! Ти витратиш своє життя на віршування!"[172].

є) Зразки з Ахмедієвої лірики

Ахмедієві ліричні поезії – кращі за "Искендер-наме́" і своєю не такою присилуваною мовою, і своєю старанніщою версифікацією (в дусі перської метрики). Оригінальности в їхньому змісті, одначе, нема жаднісінької: це єсть сліпе наслідування перських зразків, та й наслідування

---

[171] Ці приклади я беру з тих цитат, які я навів на ст. 71 і 72. Для історика турецької мови ці факти, одначе, дуже цінні, бо показують, що в XIV–XV в. наголос у турецьких словах міг бути ще не на кінці. (Тепер, як відомо, турецька мова наголошує лиш останній склад кожного слова). Коли Ахмедій укорочував "іді" на "ід", а "дахы" на "дах", то мабуть же він вимовляв "і́ді", "да́хы", а не "іді́", "дахы́". А в тім, є ще багато й инших доводів, які можуть ствердити, що в старій турецькій мові наголос міг падати на корінь, а не на флексію. Адже напр. коли інфінітивна флексія "м-к" звучить теперь у дієслові "алмак" (брати) як "мак", а в дієслові "ölьмекъ" (помирати) як "мекъ", то це свідчить, що у старих османців наголошувавсь у цих словах корінь ("ал", "öль"), а не закінчення; бо як би наголос був падав на закінчення, себто на флексію, то т. зв. закон "гармонії голосних звуків" поробив би потім відповідні звуковії "гармонійні" зміни в коріні, а не у флексії. (Що закон "гармонії голосівок" іще не мав повної сили в початку XV в., це ми добре бачимо і з тієї латинської транскрипції османських текстів, яку нам подає т. зв. "Мюльбахський студент-бранець" четвертини XV в.; див. його записки прим. у додатку до Бібліандрового видання латинського перекладу Корана, Базель, 1543, ст. 57).

[172] Алій-челебій: "Кюнhюль-ехбар", Царгород. вид. т. V, ст. 128. Инші тезкиристи (приміром Таш-кьöпрю-заде) згадують про це без сарказму.

не раз-у-раз талановите[173]. А коли иноді вони роблять дуже гарне враження, то теє враження треба цілком однести на кошт Ахмедієвих оригіналів: Сельмана та, мабуть, і Хафиза.

Ми подаємо переклад чотирьох Ахмедієвих газелей[174].

I

Ейлет бенім селямімі дільдара, ей саба!
Занеси мое привітання до коханої, вітре-леготе!
Лети й шанобливо надай милій про мене звістку, вітре-леготе!
Навій з її кіс пахощі фіалок на рожевий садок,
Розсип на квітники ароматну амбру з її волосся, вітре-леготе!
Ховайсь, підкрадаючися до неї, а як там опинишся,
Не показуйсь на очі моїм ворогам, вітре-леготе!
Ти хорони мою тайну, тільки тебе я зробив своїм повірником,
Бога ради! Не виявляй моєї таємниці перед чужими людьми, вітре-леготе!
Про моє безталання ти лиш отій моїй любці донеси: –
Може, для мого болю вона знайде гоючий лік, вітре-леготе?
Скажи-но їй: "Нащо ти Ахмедові наносиш пекучі рани?
Нащо моргаєш, нащо ласкаво стріляєш очима тому, хто його обмовляє?"
Так і скажи, вітре-леготе!

II

hер кім ґьозюне сайд ола, мест у хараб олур.
Кого підстрілить твоє око, той п'яніє-туманіє.
Кого твої кучері візьмуть у полон, той уже не може ані їсти, ані спати.
Де твоє волосся, там ніч для мене буде священною Ніччю Присуду та Призначення.
Де твоє обличчя, там день для мене буде сходом сонця.
Тільки-ж, коли хтось сподівається, покладаючись на твою обіцянку, добутися до твоїх уст,
Нехай він тямить, що джерело вічно-живої води часто буває лиш фата-морганним маревом у пустелі.
Як надходить вечір, серце моє серед твого волосся сумно тріпочеться.
Воно почуває, що воно там чуже, і з жалю воно роздирається.
Наче сльозу за сльозою з очей, я своє тіло геть виплакав:
Не треба мені тіла, коли воно, мов запона, одгорожує мене од тебе.

---

[173] Іхню бібліографію подано на стор. 69–71 в примітках.

[174] Турецький текст цих газелей подано в додатковому (VI) томі Ґіббової "A history of the Ottoman poetry", під №№ 43–46.

І хоч замість сліз тече вже з очей кров, – честь і слава такому потокові!
Бо він одчиняє двері виходу для того огня, що мене палить.
Ахмедіє! Терпеливо знось усі люті кривди од милої, коли того треба,
Бо мине час – і кров скорбної печінки обернеться в чистий мускус.

III

Не йюзюнюн назыры миһр у маһ вар.
Ані сонце й місяць не можуть рівнятися з твоїм обличчям,
Ані рубинова шкатулка, що повна царських перлин, не може стати на рівні з твоїми рожевими устами й білими зубоньками.
Твоя коса – то китиця пахучих васильків,
Та для мене-безталанного вона обертається в чорну гадюку.
Я нічим перед тобою не винен, та й то ти одбираєш у мене душу своїм бистрим поглядом.
А що-ж би мало бути, коли-б я справді був винен?!
Мету для свого життя я знайшов у тому, що кохаю тебе,
Хоч-би й судилося мені на такому шляху вічно блукати, не припочивати.
Хто схоче описувати твої уста, тому сором буде згадувати якісь каміння-самоцвіти,
А хто говоритиме про чорну родинку на твоєму білому личку, тому ганьба буде згадувати камінь-аґат.
З любови до твоїх фіялкових локонів,
Серце моє або тихо смуткує, або голосно ридає.
Чого бажає Ахмедій твоїй красі? –
Нехай твою красу охороняє сам Господь!

IV

Ол кі йюзюню ґюль, зюльфюню рейҗан ейлеміш.
Той, хто твоє обличчя зробив трояндою, а твої локони – васильками,
Він і моє смутне серце зробив несамовитим з кохання.
Що таке твоя постать, про те кожен не однаково скаже,
Та одно ясно: Господь зробив її наочним доказом того, як гарно Він уміє творити.
Що таке твої уста, – я не зможу описати язиком,
Бо тайну цієї високої природи Господь од усіх приховав.
Твої очі сьогодні то хвилюються, то мліють. Та на диво
Моїм очам вони, отії чарівниці з чорними серцями[175], вже починили криваві рани[176].

---

[175] "чорне серце" в ока = зінка.

[176] Замість надрукованого "ґьозюне" читаю "ґьöзюме".

Коли Хизр та Олександр Македонський захтять шукати води життя,
тебé нехай шукають, бо Господня творчість
Зробила твої чорні локони країною темряви, а твої уста – джерелом
живлющої води[177].
Ось уранці вітрець-легіт розвіває пасма твого волосся.
Як подихне він, то всеньке повітря стає повне пахощів з амбри.
Той, хто прикрасив тобі вид кучерявим волоссям, тими гіацинтами
та васильками, та очима-нарцисами,
Він і Ахмедія настановив співати похвали такому квітникові.

з) Дві слові про Ахмедієвого брата Хамзевія та про його Хамзе-намé

Ахмедій Ґерміянський мав брата, що здобув письменське прізвище "Хамзевій". Літературний напрям у Хамзевія був трохи йнакший, ніж у Ахмедія. Бо коли Ахмедій у своїй "Александрії" дав туркам романтичний епос світський, то брат його заспеціялізувавсь на романтичнім епосі релігійнім, тай то переважно прозаїчнім, саме-ж на легендарних подвигах Хамзи, пророкового Мохаммедового дядька, славного героя перших літ іслямських, що мужньо загинув в Оходському бою 625 р.[178]; – звідти й прізвано Ахмедієвого брата "Хамзевій", тоб-то "оповідач про Хамзу" (чи, там, навіть "співець Хамзи").

Турецькі історики письменства XVI в. (Ашик – у своїй "тезкирé", Алій-челебій – в історичній своїй всезбірці "Кюнhюль-ехбар") зв'язують літературну діяльність Хамзевія з Адріянополем, з двором того самого Сулеймана (одного з синів Баєзіда I Блискавичного), що протегував і Ахмедія. Скинуто й убито Сулеймана, як знаємо, в 1411 році, і нам ясно, що й Хамзевієві, так само як і його братові Ахмедієві, довелося тікати з Адріянополю до Малої Азії. Чи справді він після того прожив на світі лиш один рік, як це гадає Гаммер, датуючи Хамзевієву смерть 1412-им роком[179], про це тяжко сказати.

Легенд про Хамзині подвиги призбирав Хамзевій – кажуть історики XVI в. – аж 24 томи; переважно це була проза, а вірші впліталися поміж

[177] Джерело живлющої води, що Александер з весняним святим Хизром шукали його, знаходиться в країні вічної темряви. Про це оповідає один з епізодів "Александрії" = "Искендер-намé".

[178] Найстаріші, а тому найменше фантастичні дані про Хамзу ми маємо в "Житії Апостола Божого" ибн-Гишâма (пом. 834; див. арабський текст у виданні Ф. Вюстепфельда, Гёттинг., 1858, ст. 184–185, ст. 419–420, ст. 442–443, ст. 516, ст. 563–566) та в "Табаqâт"-ах ибн-Са'да (пом. 845; див. араб. текст у виданні Sachau, т. III, 1, Лейд. 1904, ст. 3–11).

[179] Hammer-Purgstall: Gesch. der osman. Dichtkunst, т. I (Пешт, 1836), ст. 71. У новіщого історика турецької поезії, Е. Ґібба, ледві згадано за Хамзевія (т. I, Л., 1900, ст. 255, п'ять рядків).

прозу[180]. Хамзевій мав для себе численних попередників і в арабському, і – особливо – в перському письменстві. У персів усякі "Книги про Хамзу" ("Хемзе-наме́") частенько-таки оброблялися літературно, і окрім старожитійних оповідань про те, як багато допоміг Хамза Мохаммедові в його апостольстві, тії "Книги про Хамзу" містять у собі іще й зовсім фантастичні, любовно-романтичні легенди про (навіть хронологічно неможливий) побут Хамзи при дворі перського шаха Хосрова I Анушірвана (531–579), про те як Хамза закохавсь у шаховій дочці Мигрниґарі та як він їздив воюватися проти царя велетнів на острові Серендібі (Цейлоні) та проти візантійського імператора, і т. и., і т. и.[181] Діставшися з перського письменства до османського, "Книга про Хамзу" надбала собі значно більшої популярности проти тієї, яку вона мала серед персів, бо у османів увійшла вона в вульгарний репертуар тих спеціялістів-оповідачів ("меддахів"), які й досі розважають публіку турецьких кофейних домів своїми оповіданнями. Що саме в їхніх теперішніх оповіданнях може належати перу Хамзевія XV в., а що наверствувалося значно пізніш, це тепер вияснити навряд уже чи можна.

Хоч Хамзевій своєю літературною працею проклав шлях улюбленим мусулманським "Книгам про Хамзу" до османів і допоміг широко їм спопуляризуватися, ім'я його самого не спопуляризувалося. Що воно призабуте тепер, це ще не диво, але й у літературних істориків XVI в. не має Хамзевій великої слави, ба про нього вони ледві-ледві й згадують. Цей факт набирає особливо-сильного контрасту, коли ми з цим порівняємо ті високоентузіястичні, нічим необмежені похвали, які здобув у тих літературних турецьких істориків XVI в. автор іншого релігійно-поетичного писання – про самого Пророка Мохаммеда – Сулейман-челебій, що жив і писав тоді само, як і Хамзевій. Зветься тая вславленая Сулейманова поема – "Мевлюд".

IV
"Мевлюд", або "Пречесне різдво Мохаммедове" Сулеймана-челебія XIV–XV вв., найстаршого з письменників чисто-османських

а) Мусулманські різдвяні "мевлюди". Османський "Мевлюд" Сулеймана-челебія поч. XV в. Оцінка його в турецьких критиків

У мусулман перші дванацять днів місяца Ребіоль-еввеля – то пам'ятне, позначне свято: тоді (тісніш 12-го Ребі) вони святкують різдво свого про-

[180] "назм ве неср-іле", Алій-челебій: Кюнhюль-ехбар, т. V, ст. 130.

[181] Див. про це у Rieu: Catalogue of the persian mss. in the British Museum, т. II, (Лонд., 1881), ст. 760–762, а звідти (з деякими додатками) у Г. Ете́ (1896) в страсбурському Grundriss der iranischen Philologie, т. II, ч. 1, ст. 318–319). Про рукопис турецького перекладу з перської мови див. G. Flügel: Die arab., pers. und türkischen Handschriften der k.-k. Hofbibliothek zu Wien, т. II (Відень, 1865), ст. 29.

рока, посланця божого Мохаммеда-Мустафи ("Вибраного"). Сторонню європейську увагу найбільше притягає до себе тая урочиста султанська парада, яка одбувається тоді привселюдно[182]. Тільки-ж ця парада – чисто офіційне святкування, зовсім не народнє, а широкі народні маси святкують різдво Мохаммедове зовсім по-інакшому. В них благочестивий звичай – збиратися тоді цілою сім'єю (або й сім'ями) і слухати легендарно-історичних оповіданнів (так сказати "євангелій"), або віршованих колядок – про те, як пророк Мохаммед народивсь, та які чуда знаменували його народіння, та з якими чудами минали його дитячі й дорослі літа. От, – кажуть такі оповідання, – од Мохаммеда не падала тінь, бо його тіло – то-ж було чисте світло; а де бувало падав його піт, там виростали пахучі рожі. Цикл отаких легенд або колядок зветься "Мевлид-и-шеріф = "Пречесне Різдво", або коротше "Мевлид" = "Різдво", або в інакшій граматичній (пасивній) формі – "Мевлюд". Здебільша разом із "Мевлюдом" ("Різдвом"), або різдвяним євангелієм, мусулмани слухають на ті свої свята ще й "Ми'радж" = "Вознесення", тоб-то чи оповідання, чи колядки про те, як Мохаммед на чудеснім повітрянім коні ("Борак") возносився вночі аж на сьоме небо, до престолу Пречистого Господа. "Ми'радж" найчастіш являється невіднятною частиною "Мевлюда", і коли хтось каже про писану книжку "Мевлюд", то розуміє, що там повинен бути й "Ми'радж". Окрім "Ми'раджа" долучаються до "Мевлюда" оповідання про останню хворобу та смерть Мохаммедову.

Мусулманські різдвяні святки встановилися з найдавніших часів ісляму, і безперечно тоді заведено й звичку слухати громадою "мевлюди"[183]. Деякі з тих легенд могли дістатися до ранніх записаних "Житій пророка Мохаммеда". Ці мали тоді в собі ще не так багато надприродніх вигадок. Та фантазія людей віри не бажала спинитися на тих первісних, не дуже хитрих легендах, а йшла та йшла далі, тим більше, що для декламування "мевлидів" виробилася ціла класа спеціялістів-професіоналів (у персів вони звуться "мевлид-ханами" = "колядниками", у турків – "мевлюдджіями" = "різдвяниками"). І народилася ціла література всяких писаних "мевлюдів", повних пречудесного елементу. В турецькому світі серед безлічи колядних писань такого роду найславнішим зостається ще й досі аж до наших часів теє "Мевлид-и-Небі" = "Пророкове різдво" (обсягом, так, на 600 двостишшів), що його склав – напевне вже після Тімурового нашестя – бруський мулла Сулейман-челебій, який виріс і поважних літ дійшов ще безперечно за султана Баєзіда І Йилдирима. Зробившись по-

[182] Muradjea d'Ohsson: Tableau général de l'Empire Ottoman, т. II (Пар., 1788), ст. 358–368.

[183] А. Шпренгер: Das Leben und die Lehre des Mohammad, т. III (Берл., 1868), ст. LIV і д.; А. Кримський: "Источники для истории Мохаммеда", Москва, 1902, ст. 92–93 та ст. 100.

пулярним, очевидячки, ще в 1-ій четвертині XV віку, як свіжа літературна новинка, "Мевлюд" Сулеймана-челебія не тільки не тратив своєї слави з дальшим ходом часу, ба навпаки: не переставав зростати в своїй популярності. У всіх найдавніших турецьких літературних істориків (тоб-то XVI в.) ми знаходимо про це дуже яскраві похвальні свідоцтва. Та чи не вистачило-б навести слова самісінького Алія-челебія (історика письменства, †1599): "Під щасливу годину склав Сулейман-челебій оте своє писання, що з року на рік читається в тисячах благородних гуртків. І дарма, що є ще й багато инших поем про Різдво: жодної з них до рук не беруть, і навіть на них не дивляться. Сулейманового "Мевлюда" навіяв наче-б святий дух Гавриїл"[184]. Більше-менше тими самими словами характеризують Сулейманів "Мевлюд" і Лятифій (1546), і Ашик (пом. близько 1568) та ин. При тій нагоді Лятифій зазначає[185], що він сам мав у руках більше-менше аж сотку всяких "мевлюдів" (певне не стільки турецьких, як иншомовних: арабських, то-що), і жоден – каже він – не має такої слави, як "Мевлюд" Сулеймана-челебія. В XVII віці те саме стверджує бібліограф Хаджі-Халфá[186]. Та й за найновіших часів Зія-паша, в передмові до своєї антології "Херабат", зазначає, що протягом 400 літ, які минули після появи Сулейманового "Мевлида", ніхто не зміг написати чогось кращого. Тая Сулейманова поема, – каже Зія-паша, – не має в собі красномовних прикрас, з початку до кінця вона дихає недосяжною простотою, і хоч багато письменників силувалися написати щось ісхоже, Сулейманове писання залишається таким самим дівоче-чистим, як Коран[187].

Окрім загальних похвал Сулеймановому "Мевлидові" Алій-челебій XVI в. зазначає ще й того факта, що автор тієї поеми явивсь найпершим (найстаршим) османським поетом.

За часів Османа, Урхана і султана Мюрада зовсім не було поетів, – запевняє Алій (Т. V, ст. 115) у тій цитаті, яку ми вище вже розглянули (ст. 47), – і до часів султана Баєзіда не було – каже Алій – жодної людини, гідної назватися поетом, допіро Сулейман-челебій явивсь таким. Правда, в іншому уступі Алій-челебій сам був зазначив, що вже й Сулейманів дід шейх-Махмуд склав був похвальне двустишшя на честь переходові турків через Геллеспонт (1357); але-ж одне двостишшя – це ще невелика письменська творчість: і тому за першого письменника у османців вважає Алій Сулеймана-челебія. Аналізуючи згадану цитату з Алія, ми підкреслили були, що під "путящим поетом" Алій повинен був

[184] Алій-челебій: "Кюнhюль-ехбар", царгород. вид. 1277=1861, т. V, ст. 115.

[185] "царгор. вид. 1314=1896, ст. 57:9–13".

[186] Див. його бібліографічний лексикон, що вид. Флюгель, т. VI, ст. 270.

[187] Див. вступ до "Херабат". Ці "Херабат" ("Харчевні") Зія-паші – то дуже гарна антологія турецької та арабської поезії, 3 тт. (Царгород, 1291–1292=1874–1875).

розуміти лиш такого віршівника, котрий додержувавсь правил просодії арабської (і це справді є в Сулеймана-челебія). Але можлива річ, що, звучи Сулеймана-челебія першим османським поетом, Алій рахувавсь і з тим фактом, що всі ті турецькі письменники, котрі жили в XIV ст., були родом не з османського князівства, а з инших сельджуцьких місцевостей Малої Азії.

б) Дещо життєписне за автора

Дивним ділом, ми аж надто мало знаємо життєпис цього найдавнішого високовславленого чисто-османського письменника.

Ми не знаємо точно ані коли він народивсь, ані коли помер. Всі тезкиристи[188] одноголосно звязують початок літературної діяльности Сулеймана-челебія з часами султана Баєзіда I Йилдирима (1389–1403). Тільки-ж народитися він повинен був очевидячки ще перед Йилдиримом, близько полов. XIV віку, десь-певне так бл. 1354 р., тоб-то в кінці панування Урханового. Народивсь він у османській столиці Брусі, тому й носить прізвище "Бурсеві" = "Бруський". Там він і учивсь у одного шейха-містика, – це живовидячки було за Мюрада I[189], а за Баєзіда I став Сулейман імамом, тоб-то муллою, при султанському "дівані". Той "блискавичний" султан Баєзід I збудував у Брусі соборного мечета. Вже після Баєзідової загибели (1403 р.) Сулейман-челебій був муллою в тому соборі. Оце такі скупі біографічні звістки маємо ми в тезкиристів, ото такий у них увесь життєпис Сулеймана-челебія. А скількома роками пережив Сулейман Тімурове нашестя і Баєзідову загибель і коли саме помер – ми цього вже точно не знаємо.

Найширші, тільки не так біографічні, як бібліографічні, звістки про нього – це перекази про те, яким чином і за яких обставин він написав свій славнозвісний "Мевлюд". Історія оповідається в двох версіях: одна – коротша, друга – довша.

Коротша версія (у Алія-челебія XVI в., † 1599)[190] каже, що Сулейман-челебій написав свій "Мевлюд-и-Небі" як надхненний протест проти неправовірної заяви одного вільнодумного перського купця, який заїхав до Бруси. Купець той (напевно містик-суфій) привселюдно, серед гурту, був торкнувсь коранського тексту (II, 285): "Ля нофáрриqо бейна аʒадин мин рюсолиħи" = Ми не кладемо одмін поміж тим або иншим з апосто-

[188] Див. прим. у Алія-челебія т. V, ст. 115; у Лятифія, царгор. вид. 1314=1896, ст. 56.

[189] Тезкиратну звістку XVI в., буцім учивсь він у бруського святенника Еміра-Султана (пом. 833=1430) ми повинні одкинути як різко анахроністичну, бо, визнавши її за правдиву, ми мусіли-б тим самим визнати, що той святий жив на світі літ сто чи понад сто.

[190] Див. "Кюнħюль-ехбар", царгородське видання т. V, ст. 115–116.

лів Господа". На думку того купця, ці коранські слова мають визначати, що всі пророки – рівні поміж собою, а тому нема причин уважати, ніби Мохаммед – вищий од Ісуса. Сулейман, дарма що сам учивсь у суфіїв, сильно обуривсь, – і серед спірки, яка зчинилася з приводу купцевих слів, експромтно склав похвального вірша на честь Мохаммедові, ставлячи його по-над Ісусом. На прохання од зібраних людей, Сулейман далі замість одного вірша скомпонував на честь Мохаммедові цілу поему: "Мевлюд-и-Небі" отеє.

Довша версія (у Лятифія XVI в., 1546, в розділі про поетів Баєзідового часу, а за Лятифієм, з дальшими додатками – і у инших тезкиристів) одрізняється декотрими, багато складнішими, подробицями. Оті вільнодумні слова про Мохаммеда (що він, мовляв, не вищий од инших пророків) мав сказати не заїзжий перський купець, а один з османських бруських народніх казнодіїв ("wâиз"), і побожний протест найперше вийшов не од Сулеймана-челебія, а од якогось заїзжого арабського купця. Як казати загалом, то для арабів, усупереч туркам, релігійний фанатизм буває дуже чужий. Але в даному разі трапивсь очевидячки виняток: купець-араб показався значно нетерпимішим, ніж бруська людність. Він картав казнодія, взивав його неуком ("надан не джагиль", Лятифій, ст. 56), цитував инші уступи з Корану, де говориться про перевагу Мохаммеда над усіма иншими пророками (II, 254), але люди обстали за своїм проповідником-суфієм. Чому обстали? Може бути, що дервішівство-суфійство було дуже любо для турецького серця. Та мабуть чи не було там у Брусі й багацько греків, які лиш недавнечко одкинулися од християнства. Будь-що-будь, так і не пощастило арабському купцеві добитися в Брусі судового засуду для того проповідника. Тоді він поїхав по всіх арабських краях: Сирії, Єгипту, Арабії (що перебували під владою мамлюцьких султанів) і привіз до Бруси скількись "фетв" ("вироків") од видатних улемів: кожна "фетвá" засуджувала бруського казнодія на смерть, коли-б він не одмовивсь од своїх нечестивих слів. Та брусяни не звернули уваги ані на фанатика-купця, ані на ті його "фетви". І так-о шість разів виїздив він поміж Брусою та арабськими краями, кожного разу привозячи до Бруси нові й нові фетви в тому самому дусі. Та ніщо не пособлялося. За сьомим разом він привів ще й таку фетву, де було сказано, що коли в Брусі не покарають нечестивого казнодія, то на османські володіння піде походом військо (тобто, очевидячки, вирядять військо мамлюки Сирії та Єгипта, із своїм султаном). Та й це не переконало людей Бруси, і побожний арабський купець вирішив сам покарати бруського проповідника: він його підстеріг коло мечету і, кажучи словами тезкиристів, зарізав його так, як різник ріже вівцю. – Ото-ж серед усіх тих обставин, – додає Лятифій, – Сулейман-челебій і написав свою поему про Мохаммедове різдво.

В подробицях Лятифієве оповідання може бути апокрифічне, але в цілому воно показує, що Сулейман-челебій мав скласти свій "Мевлюд" уже

не за часів султана Баєзіда I, а допіро після Тімурового розгрому, коли знесилену Малу Азію мучили усобиці. Бо навряд, щоб мамлюцькі султани (або араб-купець од їхнього ймення) так легко зважувалися були грозитися походом на Малу Азію, на первопрестольну османську столицю Брусу, коли-б усенька тая справа трапилася за часів грізного й могутнього султана Баєзіда I Блискавичного: так нахвалятися можна було, хіба, аж тоді, як у Брусі сидів уже не Йилдирим, а його син Мехеммед I Челебій, що йому доводилося рівночасно боротись і проти своїх братів-суперників, і проти непокірних сельджуцьких емірів. До того-ж і геть уся основа отієї історії з офіційно-непокараним релігійним вільнодумством теж мало гармоніює з часами Баєзіда I Йилдирима: вона, найшвидче, веде нас саме до панування Мехеммеда I Челебія (1403–1421), коли взагалі всеньку Малу Азію анархічно шарпали єретичі повстання з їхньою проповіддю про рівність усіх релігій – мусулманства, християнства й жидівства. Дехто з новітніх турецьких істориків пристосовує Сулейманів "Мевлюд-и Небі" більше-менше до 1409 року. Таку думку висловлює Риза-ефенді у передмові до царгородського видання "Мевлюда" 1904 р. Але не диво було-б, коли-б виявилося, що написано "Мевлюд" іще й кількома роками пізніш, ближче до розгару релігійно-економічного повстання Сімавна-оглу з його дервішами (1415–1418)[191].

в) Дещо про літературну форму Сулейманового "Мевлюда" та про його зміст. Бібліографія

Ми вже бачили, яку високу літературну вагу надають Сулеймановій поемі турецькі критики XVI в. Вони ладні (прим. Алій-челебій) уважати Сулеймана-челебія навіть за першого путящого османського поета, навіть за справжнього засновника османського письменства, дарма що й у XIV в. турецька література вже існувала.

Неможна заперечити: отак-о вихваляючи "Мевлюда", старі турецькі критики не забувають і тих вимог, котрі ставимо й ми тепер для кожного художнього писання. У автора видко літературний хист, він своє віршоване оповідання (до 600 двостишшів) уміє вести не нудно, не розволікло, цікаво для читача, ще й природнім, простим стильом, – і цього не забуває зазначити турецька критика ("Жодної иншої теми про Різдво читачі й до рук не хтять брати", – свідчить Алій-челебій, – "дарма що інших мевлюдів можна й сотку налічити", – додає Лятифій, 1546)[192].

Тільки-ж нема де правди діти: не варто нам забувати, що турецька критика XVI в. вихваляє Сулейманів "Мевлюд" головним чином за його просодичну форму. Як і слід чекати од поета після-Тімурових часів, ми в

---

[191] Подробиці про той релігійно-комуністичний рух 1415–1418 рр. див. в "Історії Туреччини", т. I (К., 1924), ст. 31–33.

[192] "Алій-челебій т. V, ст. 116:6; Лятифій, царг. вид. 1314=1896, ст. 57:9".

Сулеймановому віршуванні бачимо, можна сказати, вже повну перемогу арабо-перського типу просодії над тією силабічною, чисто-турецькою, яка панувала в XIV віці, а потім залишилася тільки в поезії народній (піснях). Турецьким псевдокласикам XVI в. подобалося, що Сулейман рішуче пішов шляхом арабо-перської метрики. Ми не-турки, очевидячки, не можемо ані похваляти, ані гудити Сулеймана-челебія за оцю чисто-формальну прикмету його творчости, а швидше вже можемо пригадати, що у найновіших турків, наших сучасників XX в., відчувається націоналістичний нахил знов до "тюркче ші'рлер"[193], до силабічної просодії, яка більше відповідає духові турецької мови, ніж чужа арабо-перська.

Загально-естетичну вартість ми за "Мевлюдом" Сулеймана-челебія визнати, одначе, повинні. Але-ж подавати звідти якісь витяги в перекладі на українську мову ми не станемо, бо читачеві треба було-б мати відповідний побожно-мусулманський настрій, щоб як слід відчути душею всеньку силу "Мевлюда" і зрозуміти, вкупі з Алієм-челебієм, що цю поему навіяв Сулейманові св. дух Гавриїл.

Перекажімо лиш загальний зміст.

Починається Сулейманова-челебієва поема – як і кожне інше мусулманське писання – недовгим трафаретним відданням хвали Богові та й переходить на довгі славословлення благодатному апостолові Мохаммедові та його надземній істоті. Це-ж задля Мохаммеда Бог сотворив небо і землю. Найперше світло, яке появив Господь, то було світло істоти Мохаммедової, – і вже через неї сяють на небі і сонце, і місяць, і зорі. Теє передвічнеє світло Мохаммедової істоти сяяло на праотця-Адама і задля Мохаммеда Бог од грішного Адама каяття прийняв, задля Мохаммеда він і праотця-Ноя з потопи вирятував, і праотця-Авраама з вогня спасенно вивів, і в руці пророка-Мусія перед грізними очима лютого фараона палицю в змію чудесно обернув. А вже ж коли Йсус не вмер, а живий на небо вознісся, то це лиш тому, що Йсус наперед прилучивсь до громади Мохаммедової:

Öльмейіб Іса ґьöйе булдугу йол –
Üмметінден олмагы-йчюн іді ол.

---

[193] "Тюркче ші'рлер" – це вираз поета Мехеммеда-Еміна. Він випустив під таким заголовком (Царг., 1316=1899) збірку патріотичних віршів, що в їхньому змісті можна безперечно добачити вплив од французьких патріотичних поезій Поля Деруледа, але в зовнішній формі вони йдуть за народніми турецькими піснями. Другій його збірці ("Ґьöз йашым" = "Сльоза моїх очей"), повіршованій тим самим силабічним способом ("пармак хисабы́"), я дав місце в редагованих мною московських "Древностях Восточных" за 1903-ий р. (в транскрипції і з перекладом В.Хв. Мінорського).

Далі йдуть похвали й славословлення його пречесним батькам, особливо його матері Амині, а з 9-го розділу оспівується вже само різдво пророка-обранця, Мохаммеда-Мустафи.

Одбулося воно – це само собою наперед ясно – не інакше, як у найщасливіший день на тижні, тоб-то в понеділок (бо всі великі святенники і родяться, і вмирають вже-ж у понеділок)[194]. Одбулося воно при великих чудах у природі й серед людей: ми читаємо в "Мевлюді", як сонце й місяць дають знамення на небі, чортячі співи припиняються, ідоли валяться із своїх піедесталів, за одним заходом падають в руїнах і чимало християнських церков, і т. и. Ці всі легенди брав Сулейман, живовидячки, або з давніх прозаїчних "мевлюдів" (от, хочби, й з арабських), або з усних релігійних переказів.

Часом до тих усіх чуд додає Сулейман-челебій і побутові картинки, в яких малюються перед нами сценки, вихоплені з живого турецького життя XIV–XV в. От, щоб побажати щастя-долі новонародженому немовляткові, надлітають до нього з раю і янголи і хурії: всі в руках держать блюда повні дорогоцінностів, і, закрутившись танком, вони розсипають навкруг святої дитини дорогі самоцвіти, – тобто нехай її житейська путь стелеться всім найясніщим, усім найдорожчим на світі[195].

Як і кожен інший мусулманский "Мевлюд", оповідає Сулейманова поема і про пізніші чуда, які появив Мохаммед чи то за дитячих, чи то за дорослих літ, не виключаючи й його славетньої нічної подорожі до Єрусалима ("ми'радж") на небесному дивовижному коні; оповідає поема і про Мохаммедову смерть та й співає йому з цього приводу дуже поетичну, дуже щиру прощальну літанію-панахиду.

Усіх розділів (чи циклів) у Сулеймановому "Мевлюді" є до 20, і трохи чи не кожен з них кінчається й одділяється од дальшого одним і тим самим двостишшям-приспівом:

Ґяр ділер-сіз була-сыз отдан неджат,
Ишк-іле, дерд-іле е́дін ас-салат!

"Коли ви бажаєте знайти поратунок од пекельного вогня,
То з любов'ю і з болем помоліться!"

---

[194] На сході (мабуть ще з вавилоно-асирійських часів) понеділок уважається за днину щасливу, а вівторок – за нещасливу. Див. "Історію Туреччини" (К., 1924) ст. 66.

[195] Пор. описи таких чи аналогічних (весільних) обрядів у давніх турецьких істориків, ще сельджуцьких часів, прим. у ибн-Бібі XIII в. – В. Гордлевський: "Из комментариев к старо-османскому переводу хроники малоазийских сельджукидов, т. н. хроники ибн-Биби", у IV томі "Древностей Восточных" (М., 1913), ст. 4–5.

Коли якийсь "мевлюдджі", читаючи перед гуртом слухачів "Мевлюд", доходить до цього приспіву, то слухачі, його вчувши, повинні "салават ґетірмекъ" = віддати молитовні привітання, проказуючи дружнім гуртом по-арабськи: "Аç-çалâт wa с-салям єалейк, йâ расуль Аллâh! Аç-çалâт wa с-салõм єалейк, йа ʒабîб Аллаâh" = "Благословення й привітання тобі, апостоле Божий! Благословення й привітання тобі, приятелю Божий!"[196].

[196] Рукописи Сулейманового "Мевлюда" бувають у кожній більшій бібліотеці манускриптів; див. прим., Ріе, каталог тур. рукописів Брит. Музею (Лонд., 1888), ст. 240 б (де зазначено манускрипти "Мевлюда" й по инших европ. рукописних бібліотеках). Друковане видання "Мевлюда" відоме мені повне лиш одно – Риза-ефенді (Царг., 1322=1904), але ще літ трицятеро перед тим Зія-паша подав друком деякі уривки з "Мевлюда" в III томі своєї антології "Херабат" (Царг., 1292=1875). Три уривки в німецькому віршованому перекладі дав Й. ф. Гаммер у своїй "Gesch. der osmanischen Dichtkunst" (т. I, Пешт, 1836, ст. 68–70); він користувався турецьким текстом почасти з антології Лятифія XVI в., почасти з віденського рукопису "Мевлюда". По-англійськи троє інакших уривків (чималих, разом – 106 двостишшів) читаємо ми, віршами, у Е. Ґібба: A history of the Ottom. poetry, т. I (Л., 1900), ст. 241–248 (турецький текст до них у VI томі Ґібба, 1909, № 36–38).

А. Ю. Кримський

ТЮРКИ, ЇХ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 23, у Києві, 1929, 313–351.

Тюрки та їх мови

I

Всіх тюрків досі об'єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу та єдиного тюркського побуту і культури. Іслям, як переважна національна віра у тюрків. Скільки всіх тюрків на світі і в СРСР?

Тюрки (турко-татари) – сім'я народів, що говорять тюркською мовою. Мова тая, дарма що розпадається на чимало наріччів, ба навіть окремих мов, усе-ж становить собою незаперечиму єдину лінгвістичну цілість. Навпаки, з антропологічного погляду – між тюрками нема одности, це раса надзвичайно мішана, надто на периферіях.

Найчистіший тюркський тип, гадають, заціліз в осередку теперішнього тюркського розселення, у Середній Азії: у киргиз-казаків, у кара-киргизів та узбеків. У цих, найменш змішаних, тюрків – зріст середній; голова округла; обличчя подовжено-овальне; очі, – не так як у монголів, – лежать на одній простій лінії, але горішнє повіко, загортаючися ближче до внутрішнього кута ока, робить очну щілину вузькою та й справляє тим деяке враження монголуватости; вилиці – широкі, тільки-ж менше випинаються, ніж у монголів; ніс простий; губи товсті; колір шкури смуглявий; волосся чорне, просте; поросль – аж надто слабка на щоках, як і в монголів, але дужча на губах (вуси) і на підборідді (вузенька клинцювата борідка).

Ідучи далі од центру, ми постерегаємо, що ці тюркські ознаки змінюються.

От, у якутів помітно чималу домішку типу тунгузького, а в деякої частини – то й типу російського; у сибірських татар на Єнісеї – мішанина з самоїдами[1], а тюрків Алтая (ойратів) не дурно звуть "білі калмики" (монголи)[2]. В тюрках зах. Монголії (урянхайцях та ин.) – яскрава міша-

---

[1] Кастрен, відомий лінгвіст уралоалтаїстики, сконстатував в початку 1850 рр., що старі люди коло Саянських гір (в південній частині Єнісейського басейну) ще пам'ятали самоїдську мову, а молодші – говорили лиш по-татарськи. Пор. і в дисертації Н. Катанова (про урянхайську мову, Каз., 1903) його звістки про камасинців-качивців (ст. XVII–XVIII).

[2] Що історичні ойрати говорили мовою монгольською, тільки иншою говіркою, про те свідчить "Збірка літописів" монгольського везіра Решідеддіна поч. XIV в. Див. вид. Березина в VII т. "Трудов Вост. Отдел. Археол. Общ." (Спб., 1861): Qowm-и Ойрат. Логет-и ишан, hep-ченд могуліст, ба логет-и діґяр eqвам-и

нина з монголами; у таранчів є домішка китайська. Башкири та їх західні сусіди волзькі татари – одні скидаються на фіннів (а чуваші – аж через лад), инші, знов, схожі з слов'янами: багато поволзьких татарів мають тип цілком європейський. В туркменах сила антропологічних ознак іранських-перських; азербайджанці й собі аж надто скидаються на іранців (персів, курдів). У кримських татарів в середині півострова непогано зацілів щирий тюркський тип (рештки ногайців; вони-ж – острівці у Добруджі, на півн. Кавказі та в Астраханському краї); та татари кримського узбережжя – тюркська мішанина хазарів, греків, генуезців і ин., навіть українців (через жінок-бранок, через помусулманених рабів), то-що. В османських турках Малої Азії та Европи, головних теперішніх носіях усетюркської ідеї, таку силу мають грецькі, слов'янські, албанські, черкеські та ин. домішки (на узграниччях північної Сирії та північної Месопотамії – домішки арабські), що од давнього чистого тюркського типу в османах, сказати-б, що й нічого не залишилося.

Це протяжне вікове змішування тюрків з різними чужими народами, у зв'язку із впливом неоднакових географічних та економічних умов довгого історичного життя тюркських племін, на величезному просторі од Льодового океану (якути) аж до теплого Середземного моря (османи), призвело до того, що тепер не існує так-само й єдиного національного тюркського побуту, єдиної тюркської культури, єдиної тюркської етнографії.

Можна, правда, притягаючи до діла і те, що каже історія, і те, що кажуть теперішні етнологічні постереження[3], з певністю говорити, що одвічна ознака тюркського побуту – то було життя не мисливське, як у монголів, а кочове-номадське, з родовою громадською організацією, з кочовою державою-ордою, що розпадається на родові улуси. Кочовий побут у середньо-азійських степах ще й досі животіє (хоч з кожним десятиріччям, не з своєї волі, скорочується), а котрі тюрки давно попереходили до осіло-хліборобського й осіло-міського життя, на їхньому побуті одбивається кочування в формі т. зв. культурних пережитків: звичаїв, обрядів. – За головне багатство для кочовика-тюрка правили, нехай які вони економічно важливі, не вівці й не велика рогата худоба, а табуни коней; їх маючи, тюрки, в своїй кочовій історії, могли раз-у-раз бути рухливими й легко пересуватися з місця на місце в своїх мандруваннях; усякі громадські оборудки, міна, купівля-продаж, колективні наради – не так давно, за історичної пам'яти, навіть в османів одбувалися верхи, на кінських спи-

---

Моголь ендек тефавоті даред. Меселян, ан-ки "кард"ра ("ніж") діґяран "qiтyqa" ґуйенд, ве ішан "хидга" (ст. 101).

[3] Основна робота – H. Vambéry: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert, Ляйпц., 1879; його-ж таки: Das Türkenvolk in einen ethnologischen und etnographischen Beziehungen geschildert, Ляйпц., 1885.

нах, – як і тепер це робиться в кочових тюрків Середньої Азії. – Рухоме тюркське житло, сказати, старо-національного типу – кругла кибитка. Тюркський тип кибитки одрізняється од монгольського тим, що верх у неї становить собою не конус, а округлу баню; тички, що творять собою дах кибитки, вигнуті. В осілих тюрків, які живуть у чотирикутніх хатах, а не в кибитках, весільні обряди та весільне хатнє прибрання ще й досі не раз показують, що вони виробилися були в житлі округлому. Та й групи хат у якомусь татарському селі, прим. на Поволжі, нераз розставлені бувають не рівними вулицями, а кружалом, родовим гніздом, наче кибитки на кочовищі. – Харч у тюрків-номадів – почасти м'ясо (кінське теж), варене, не смажене; почасти – молочні вироби, що поміж ними сироватка й кисле молоко залишаються й до наших днів за улюблену їжу навіть в османів, дарма що вони давно вже кинули кочувати; а кумиз з кобилячого молока – то визнане спільно-тюркське національне питво. – Споконвічна обробна промисловість у тюрків – шкуряна та смушева справа; цей промисл і городяни досі полюбляють, а що-до своєї техніки – то й до цього часу він у цілому тюркському світі однаковий. Дуже практичний у кочовому побуті, виробляється й посуд-начиння з шкури; оброблюють тюрки й ріг, легко приступний пастушачий матеріял. Національний тип одежі, як знати з найдавніших статуй тих тюрків, яких китайці узивали тукю (з VI в. починаючи), залишається в багатьох тюрків, ще й досі, усе той самісінький стародавній: високоверхі шапки в чоловіків, циліндричні високі убори в жінок; до цього – халати з довгими полами, пристосовані щоб їздити верхи. Скрізь у тюрків, хоч-би й городян, досі заціліла любов до м'якого взуття, без закаблуків та підшитих підметок, – що їх і не потрібував кочовик-верхівець, не маючи багато ходити пішки.

Не важко і ще нашукати низку инших побутових особливостів, які можна вважати за всетюркські національні; тільки-ж, загалом кажучи, важко вже тепер говорити про єдину тюркську етнографію та єдину тюркську культуру.

В релігії знайдеться тепер одности у тюрків куди-більше, ніж в иншій-якій царині. Геть-геть переважна маса тюркської людности визнає тепер іслям (замість давнього шаманства), ба ще й уважається за його підпору. Та єднання навіть і тут не абияк порушується через поділ тюрків на секти шіїтів та суннітів, які досі раз-у-раз фанатично ворогували між собою, тяжче ніж з иншими вірами, та й инакше не звали одні одних, як "прокляті", "мель'ун"; проповідь паніслямського об'єднання усіх тюрків лишається справою самісінької інтелігенції. А окрім того частина тюрків, що сидять у сусідстві з монголами, калмиками та китайцями, визнають буддійство. Є зреформовані шаманісти (напр. алтайці-ойрати). Частина алтайців – православні християни, так само як якути десь аж до Льодового океану, чуваші на Волзі, гагаузи в Басарабії, Добруджі та Болгарії.

Скільки всіх тюрків – того не встановлено як слід з належною статистичною точністю. Основна праця, що од неї узагалі доводиться виходити у питанні про тюркську народність, це Н. Аристов: "Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности" 1896[4]; і отож, як вираховував Н. Аристов, цифра усіх тюрків на світі була на 1896 рік менша ніж 26 мільйонів (25.843.266 душ, чоловіків та жінок). Всеросійський перепис 1897 року, що наслідки його опублікував Н. Троїцький (СПБ., 1905), показав, що принаймні для тих тюрків, котрі живуть у Росії, можна Аристова цифри трохи підбільшити. Французький тюрколог J. Deny у вступі до своєї Grammaire de la langue turque (Пар., 1921) і в розділі присвяченому тюркам у виданні A. Meillet et M. Cohen: "Les langues du monde" (Пар., 1924) використав дані як Аристова, так і російського перепису 1897 року та й, у підсумку своїх статистичних вирахувань, вивів загальну цифру 30.331.960. При цьому, одначе, Дені зазначив[5], що, вважаючи на той відсоток нормального зростання тюркської раси, який показано у виданні "Азиатская Россия" (Спб., 1914), треба покласти, що на наші часи цифра тюрків зросла мабуть ще мільйонів на дев'ять, себ-то переходить за 39 мільйонів. Висновок Дені трохи чи не цілком збігається з вирахуваннями німецького орієнталіста Март. Гартмана в "Mitteilungen" берлінської сходознавчої семінарії 1917 р. (ст. 98): "В османській державі за найвищим підрахуванням є 7 мільйонів тюрків; російсько-підданих – безперечно не більш, як 25 мільйонів; у Персії – їх що-найбільше 7 мільйонів; коли на тюрків, розпорошених по инших країнах, покласти 1 мільйон, то загальна цифра вийде – і то вже добре – 40 мільйонів".

І француз Дені, і німець Гартман приймають цифру 39–40 мільйонів як максимальну. Турецькі письменники та публіцисти йдуть далі; напр. літератор Ахмед Мидхат у своїй статті, яку він умістив для російських читачів у "Стамбульских Новостях" (1909, № 9), каже: "турков на земном шаре считается от 40 до 50 миллионов" (ст. 6); а орган ліберальних османських богословів часопис "Іслям меджмуа-сы" = "Іслямський збірник" у статті, присвяченій пантюркізмові (1914, II, ст. 471–480), трактує питання, як "розбуркати почуття одности у мусулманської тюркської нації, що нараховує аж 100 мільйонів"[6].

---

[4] Праця Аристова (між иншим, повна бібліографічних вказівок) – у петербурській "Живой Старине" 1896, вип. 3 та 4-ий. Посутня на неї рецензія – В. Бартольда в "Зап. Вост. Отделения Русск. Археол. Общества" т. XI (1899), ст. 341–356. "Указатель" власних іменнів, що склали Н. Бравин та Н. Бєляєв – у "Записках Русск. Геогр. Общ. по отделу этнографии", 1903, вип. 2.

[5] Les langues du monde, ст. 195–196.

[6] Саме-іменно проти цього запевнення часопису "Іслям меджмуа-сы" М. Гартман і захтів зазначити в берлінських "Mitteilungen", що більш як 40 міл. тюрків налічити ніяк не можна.

Насправжки, навіть цифра 40 мільйонів викликає сумнів. А вже-ж будь-що-будь у межах колишньої Росії, теперішнього СРСР, важко налічити ті 25 мільйонів тюрків, що їх, правда з застереженням, ладен був визнати Гартман: російські офіційні дані хитаються між 15–17 мільйонами.

У "Списке народностей С.С.С.Р." І. Зарубина (Ленінгр., 1927), що його видала "Комиссия по изучению племенного состава населення С.С.С.Р. и сопредельных стран" Усесоюзної Академії Наук, ми знайдемо для тюркського плім'я (погрупованого за системою А. Самойловича) такі дані:

А. Чуваші – 1.062.005.

Б. Північно-західня тюркська група: алтайці-ойрати, кумандинці, теленґети, телеути – 43.157. Білоруські татари, ногайці, карачаївці, балкари, кумики – 332.539. Башкири, тептярі – 610.314. Татари Поволжя, мішари (мещеряки) – 2.450.568. Тобольці, сибірські бухарці, барабинці, чулимці – 64.852. Киргиз-казаки, кара-калпаки, кара-киргизи – 4.740.075.

В. Південно-західня: басарабські гагаузи, південно-кримські татари[7], азербайджанці, грузинські кара-папахи, османи – 1.814.110.

Г. Південно-східня група: узбеки, кураминці, таранчі, кашгарці – 3.916.197. Алтайські черневі татари, томсько-кузнецькі татари – 14.506.

Д. Північно-східня група: шорці, лебединці, кизилці, абаканські татари (сагайці, качинці, бельтіри, койбали й камасинці); урянхаї-сойоти, карагаси – 50.668.

Е. Якути з долганами – 221.007.

Усього – 15.217.998.

Трохи більший підсумок можна вивести в заокруглених, себ-то не надто точних цифрах, з офіційно видаваних довідкових календарів С.Р.С.Р., напр. "Все республики и автономные области С.С.С.Р" (Москва, 1928).

Згідно з їх даними, радянський Азербайджан мав тюрків 1.396.000, Нахичеванська автономна країна у кол. Ериванській губ. – 90.200, Нагірний Карабах у кол. Бакинській губ. – 12.500 (9,6% серед 90% вірмен), у Вірменщині – 79.200, у Грузії – 187.700. На півн. Кавказі автономні республіки: Дагестан – 157.800 тюрків, Чечня – 3.000 (решта людности – чеченці), Кабардино-Балкарська країна – 36.700 (решта кабардинці), Карачай – 53.300. У північно-кавказькій калмицькій країні ("Калмыцкой области", на території кол. Ставропільської губ., Терської обл. та Астраханської губ.) живе серед калмиків 1400 тюрків. У Криму – 178.000 (бл. ¼ людности). Чувашія – 690.000. Марійська країна – 24.100; Вотська країна 37.900; республіка німців Поволжя – 2.900. Татаристан (осередок Казань) – 1.400.800. Башкирія (центр Уфа) – 1.370.000. Казакистан (Киргиз-казацька республіка; столиця попереду Оренбург, далі Кизил-Орда або кол. Перовск, теперішня-ж столиця Алма-Ата, кол. Вєрний) – 3.900.000;

[7] Жадної цифри для кримських татар академічний "Список народностей" 1927 р. не подає, і ми її черпаємо з иншого джерела.

автономна Каракалпакська країна Казакистану (коло Аральського моря й Аму-Дар'ї) – 296.000. Киргизистан (Кара-киргизія, на узграниччі Кашгара й Турфана) – 794.500. Ойратська (алтайська) автономна країна (Томської губ.) – 42.000. Узбекистан (центр Самарканд) – 4.002.800, з автономною республікою Таджікистаном – 164.500 (бл. 20% людности) й автономною памірською країною Гірно-Бадахшанською – 3.900. Туркменистан (центр Ашхабад) – 892.800. Якутія – 235.000.

Усього: бл. 16.053.000

Беручи на увагу, що багато з статистичних племінних даних СРСР зібрано зовсім недавно, вже в 1920-х роках, навіть у другій їх половині, доводиться цифру навіть 20 мільйонів, поки-що, покласти лиш як максимальну для числа всіх тюрків в С.Р.С.Р.

II

Лінгвістична приналежність тюркської сім'ї мов. Деякі типовіщі її особливості. Становище якутів та чувашів

Оті мови тюркські ("турецько-татарські"), якими говорить може з 40 мільйонів людей і які, по суті, являються лиш однією мовою, що розпадається на силу наріччів (або теж "мов") та піднаріччів, становлять собою галузь алтайської сім'ї або (коли узяти ще ширше) – урало-алтайської мовної сім'ї. Спеціяльно до алтайської групи ввіходять як члени: галузь тюркська, галузь монгольська (монголи, буряти, калмики) і галузь тунгузька, або манчжуро-тунгузька (тунгузи, манджу та ламути). Як члени групи уральської – мали-б долучитися ще мовна галузь угро-фінська та самоїдська; тільки ж слід пам'ятати, що, хоч група уральська (мови уг.-фінська та самоїдська) і класифікується у значної частини дослідників як споріднена з алтайською[8], все-ж така класифікація для багатьох залишається ще спірною, не остаточно доведеною. А от тунгузів, монголів і тюрків лінгвістична спільність – заперечень не викликав.

Своєю будовою мова тюрків, як і инших алтайців (та й як мови народів сім'ї уральської), належить до типу аглютинативного, або наростково-го: ролю морфологічних флексій грають афікси, що безпосередньо сполучаються з чистою основою слова, а спеціяльніші граматичні відтінки виявляються через вставлення певних інфіксів між основою та закінченням. Прим. "ев" – хата, "ев-лер" – хатѝ (pl.), "ев-ім" – моя хата, "ев-лер-ім" – мої хати; "сев-мекь" – любити ("сев" – то пень "люб", а "мекь" – інфінітивне закінчення), "сев-дір-мекъ" – приневолити любити, "сев-іш-мекь" – любитися, "сев-іль-мекь" – бути любленим. Або: "йаз-маq" – писати,

[8] Див. прим. H. Winkler: Die Zugehörigkeit der finnischen Sprachen zum uralaltaischen Sprachstamm – в "Keleti Szemle", т. XII (1911), ст. 1–38.

"йаз-(γ)ы" – писання, "йаз(γ)ы-джы" – писар, "йаз(-γ)ы-джы-лыq" – писарство. – Приіменників (praepositiones) нема, а є післяйменники (postpositiones), що долучаються або безпосередньо до nominativ'а, ніби відмінкова флексія ("ев-дé" – *в* хаті, "ев-дéн" – *із* хати, "ев-іле" – *з* хатою), або долучаються до форми genitiv'а: "евін-ічюн" – *для* хати.

З наведених прикладів почасти вже видко, що в усіх таких будуваннях граматичних форм та вивідних слів має силу (не чужий і для уральської групи) закон т. зв. сингармонізма, або "гармонії (тоб-то асиміляції) голосівок": наростки, що долучаються до переднього звукового ряда, до "мнякого" (піднебінного) пня (де є звуки "е", "і", "ö", "ÿ"), набирають і собі відтінку "мнякого"; наростки, що долучаються до заднього ряда, до "твердого" (не піднебінного) пня (де є звуки "а", "ы", "о", "у"), набираються "твердости". Приміром, в "с*е*в-м*е*кь" = любити, "д*ö*н-м*е*кь" = вернутися, інфінітивне закінчення звучить "мекь", але в "ал-маq" = брати, "q*ы*р-м*а*q" = розбивати, закінчення звучить "м*а*q". Таксамо: "ев-л*і*" = хатній, але "ав-л*ы*" = мисливський. Инший випадок "гармонії голосівок" – той, коли губна пнева голосівка ("о", "у", "ö," "ÿ") має вплив на негубні звуки "і" та "ы" в доданих наростках, асимілюючи їх із собою на губний лад. Приміром од "суч" (гріх)[9] прикметник звучить "суч-л*у*" = грішний, вивідне слово – "суч-л*у*q" = грішність, хоч од "ав" (полювання) прикметник чується як "ав-л*ы*", од "баш" (голова) вивідне слово звучить "баш-лыq"; "кьöй" = село, "кьöй-лÿ" = сільський, "кьöй-лÿкь" = сільськість (замість сподіваного "кьöй-лі", "кьöй-лікь"). Разом с тим змінюється, при таких формуваннях, і характер задненебінних ("горлових") приголосних (консонант): в першім випадку чується вимова передньонебінна: "кь", "ґь" ("сев-ме*кь*" – любити, "біль-ґ*і*" – знаття), а в другім випадку – вимова задньонебінна ("ал-ма*q*" – брати, "йаз(γ)ы" – писання). Найпослідовніше, найсистематичніше переводиться закон сингармонізма в мові тюрків османських.

Ще риса з тюркської (та й загалом алтайської) фонетики: слово на своєму початку не терпить збігу двох, а тим паче трьох приголосних. Через те, позичаючи чужі слова, що починаються двома приголосними, тюрк намагається перед тими приголосними ставити звук "і" чи "ы"; приміром, ім'я "Степан" тюрк вимовляв як "*І*степан", слово "statistique" обертає в "*ы*статыстык"[10]. Знов-же: тюркські мови не люблять починати слово з протяжно-дзвінкого (сонорного), звука, навіть без збігу з иншим

[9] Слово "суч" тюрки позичили, напевне, з мови китайської, але це запозичення – дуже давнє, і слово зробилося цілком тюркське.

[10] Правда, тепер по деяких наріччях трапляються вже й одхилення од такого правила, та й то в своїх рідних словах. Возьмім "qызыл" (червоний), де перший склад "qы" не має на собі наголосу. В вимові, прим. киргиз-казаків, це слово чується як "q^{ы}зыл", "qзыл".

якимсь приголосним, і через те в чужих запозиченнях вони до протяжно-сонорного початкового звука теж охоче додають призвук "і" чи "ы" (варіянти – "ў", "у"). Приміром, *р*усів татари звуть "*у*рус"; позичене з російської мови слово "*л*авка" вимовляють "*у*лавка"; перське слово "*р*узä" (піст) обертають в "*у*руза"; ім'я іранського витязя *Р*устама (Ростема) переробили вони в "Уруслан", і т. и.

З синтактично-морфологічних тюркських (чи, там, узагалі алтайських) особливостей варто зазначити, що рід чоловічий і жіночий граматично не одрізняються: "о" = він, вона; "*еї* оγлан" = добр*ий* хлопець, "*еї* qыз" = добра дівчина. – Типова синтактична особливість – визначник повинен стояти перед визначуваним словом (повна супротивність мовам семітським). Не можна по-тюркськи (як і в инших алтайських мовах) сказати: "хата парубка", а тільки: "парубка хата", "оγлан*ы*ш еві"; не можна сказати: "вона – дівчина добра", а треба: "вона – добра дівчина", "о еї qыз дыр". Допомічне дієслово "дыр" ("є") поставлено тут, як бачимо, в кінці речення; це – загальне правило і для кожного иншого дієслівного предиката; прим. щоб перекласти наше "дівчина оця іде додому" говориться за звичайним тюркським синтактичним порядком слів: "оця дівчина додому йде", "бу qыз еве ґідер".

Серед тюркської сім'ї мов дуже відокремлене місце належить мові якутів у Сибіру та мові чувашів (нащадків волзьких булгар) на Волзі коло Чебоксар. Чувашська мова, як показують порівняльні досліди Н. Поппе, то – середина між мовою тюркською та монгольською: очевидячки, передісторична монголо-чувашсько-тюркська прамова розпалася на дві групі: а) монгольську, б) чувашсько-тюркську[11].

Коли виключити мови якутську та чувашську, то всі инші тюркські наріччя або мови, що розкинулися на величезному просторі од сибірського Алтаю й китайського Туркестану геть аж до Егейського архіпелага й європейської Туреччини, вийдуть дуже близькі поміж собою. У декотрих російських тюркологів є нахил звати їх усі одним іменням: "турецька мова". Тільки-ж, у живій обихідці лиш за мовою тюрків османських (у Малій Азії, або в Анатолії, і на Балканському піво-ві) закріпилася спеціяльніш ота назва "мова т*у*рецька"; а щоб од османів одрізняти тих, хто говорить инакшими тюркськими наріччями, вони всі звуться "т*ю*рками" (з "ю", а не "у") або "тюрко-татарами". І цю термінологію, прийняту й у самих-таки тюрків, ніяк не можна нехтувати, дарма що в очах тюрколога-лінгвіста усі

[11] Див. Н. Поппе: "Чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркскому" в Изв. Росс. Акад. Наук 1924; "О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков" (Чебоксары, 1925, з бібліографією); "Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältniss za den Türksprachen" у будапештському "Körösi Csoma-Archiv" 1926, II; "Altaisch und Urtürkisch" – в Ungarische Jahrbücher VI, 1926; "Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen" – Ungarische Jahrbücher VII, 1927.

вони могли-б зватися однобірно: або лиш "турками", або лиш "тюрками". Французи пишуть "tur*c*" для османів, "tur*k*" для инших тюрків.

III

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів. Перестарілий погляд Ремюза та ин. Система Вамбері та Авг. Мюллера.
Скептичні думки Вінклера. Класифікація Радлова, Корша та Самойловича

Сильна близькість поміж тюркськими мовами почасти навіть не дає легкої змоги покласифікувати їх по тісніш об'єднаних групах.

Число пропонованих класифікацій дуже велике, вони здебільшого різко не збігаються у різних учених, і тепер здебільша являють нам лиш інтерес історичний.

Приміром, один час мав успіх своєю класифікацією Абель Ремюза (Rémusat: "Recherches sur les langues tartares", Пар., 1820). Ремюза одрізняв п'ять галузів: якутську, уйгурську (куди він вносив мову і джагатайців і туркменів), ногайську (кримсько-астраханську), киргизьку й "турецьку" (себ-то османську, разом з чувашською мовою). Тепер така класифікація мусить здаватися кожному не тільки за явно перестарілу, ба навіть може викликати осміх[12]. Инші, теж застарілі системи наведено у І. Березина в його "Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs" (Каз., 1848). Тільки ж і самого Березина систему наука незабаром одкинула, як і багатьох дальших, включаючи сюди навіть відомого дослідника середньоазійських наріччів Г. Вамбері: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen (Ляйпціг, 1885, ст. 85–86).

Безперечно був обізнаний з Вамберієм, пишучи свою "Історію ісляму" (1885–1887)[13], Авг. Мюллер, що його праця в російському перекладі мала дуже довгий час величезну силу над усім напрямом сходознавчої науки в Росії. З Авг. Мюллера був не тільки історик, а й тюрколог-лінгвіст (йому належить турецька граматика)[14], і тому його слова про тюркські мови мусіли бути для читачів аж надто авторитетні. В розділі "Блукання тюрків" (нім. т. II, ст. 72–74; рос. т. III, ст. 76–77) Авг. Мюллер дає ось яку класифікацію: треба окроме виділити якутів і чувашів, бо в них мови доволі

---

[12] А втім, навіть шісдесятьма роками пізніш (1881) цю самісіньку, яскраво застарілу й недоладню Ремюзову класифікацію популярно подавали російським читачам, як начеб-то прийняту в європейській лінгвістиці. Див. "Лингвистика Абеля Овелака, перевод, со 2-го франц. издания, Спб., 1881, издание Л.Ф. Пантелеева", ст. 100–101. Видавнича фірма Л. Пантелєєва вважалася за дуже солідну.

[13] Aug. Müller: Der Islam im Morgen- und Abendlande – в Онкеновій серії. Російський переклад: "История ислама" 4 тт. (Спб., 1895–1896).

[14] Aug. Müller: Türkische Grammatik, Берл., 1889, у серії "Porta linguarum orientalium".

самостійні, – і тоді всі инші тюрки становитимуть собою три групи. Перша група – тюрки північні, або сибірські татари. Друга – тюрки східні, тоб-то кашгарські татари (в зах. Китаї), узбеки, бухарці, хівінці, то-що (та й давні уйгури, див. нім. т. II, ст. 232; рос. III, ст. 252) і близько з ними споріднені татари кримські і казанські, – рештки тих тюркських племін, котрі в XIII і XIV в. на південному сході Руси під головуванням ханів монгольського роду становили могутню кипчакську державу, що звичайно зветься "Золота Орда". А третя група – тюрки західні: азербайджанці (та й деякі тюрки в инших провінціях Персії), османи, та ще туркмени, що довгий час їх помилково зараховували до гурту тюрків східніх. В Передню Азію в XI–XIII вв. насунули з середньої Азії тюрки західні: гузи (сельджуки і ин.) та туркмени, та їх мішанина османи; а в південну Русь у XIII в. – тюрки східні.

Дуже заслужений спеціяліст в урало-алтайському порівняльному мовознавстві Г. Вінклер (H. Winkler) не вважав за неминуче-обов'язкову річ, у порівняльно-філологічних дослідах, зводити теперішню безліч тюркських наріччів до нечисленних вужчих комплексів: він (принаймні у головній своїй праці: Die ural-altaischen Sprachen, Берл., 1884), оглядаючи тюркські наріччя, попросту характеризує кожне наріччя зокрема, покликується рівнобіжно на старовинну мову середньоазійських уйгурів та південно-руських половців (куманів), на сьогочасну мову турків-османів, азербайджанців, туркменів, узбеків Хіви та Бухари, казанців, чагатайців, на наріччя південного Сибіру, Монголії та Степового краю: алтайців, телеутів, черневих татар (туба́), шорців (на півн. Алтаї, по горішній Обі), сойотів або урянхайців (у західній Монголії), тут-таки й горішньоєнісейців – сагайців, койбалів, карагасів, качинців, кизилців, кюериків (на р. Чулимі), далі – киргизів (киргиз-казаків), барабинців, тобольців, тюменців, башкирів і т.д., – одне слово: користується ними не групуючи їх в тісніші сім'ї, а поодиноко та в суміші. Тільки-ж і той самий Вінклер тямив, що все-ж куди-вигідніш – розрізняти в тюркських мовах обмежене число груп[15]. Та чогось самостійно-оригінального він не дав[16].

Найбільшого поширення набула класифікація акад. В. Радлова[17]. За Радловим, тюркських наріччів є чотири групи: 1) східня (мови Алтая, Барабинського степу, горішньої Обі та Єнісею); 2) західня (татари зах.

[15] Див. Вінклерові "Die uralaltaischen Sprachen" у будапештському часописі Keleti Szemle 1900, ст. 132–140, 195–205; на ст. 132 зазначено инші його писання.

[16] Останнє його слово про цілу алтайську сім'ю – H. Winkler: Die altaische Völkerund Sprachwelt, Ляйпціг, 1921 (ст. VI та 86); це – резюме (аподиктичне, без показання джерел) ціложиттєвої праці автора.

[17] Свою класифікацію Радлов обґрунтував у Phonetik der nördlichen Türksprachen (Ляйпц., 1882–1883, I, ст. 280–291) і в Alttürkische Studien (в Известиях Росс. Акад. Наук 1911, ст. 305 і 427).

Сибіру, кара-киргизи, киргиз-казаки, башкири, себ-то потюрчені угро-фіни, татари Поволжя); 3) середньо-азійська (у китайському Туркестані таранчі, кашгарці та ин., узбеки емірства бухарського та ханства хівінського, сарти, себ-то потюрчені середньо-азійські іранці) і 4) південна (туркмени, азербайджанці, османи, болгаро-румуно-басарабські гагаузи, південно-кримські татари). В основу Радлівського поділу покладено переважно різний ступінь додержання "гармонії голосівок" та глухість або дзвінкість приголосних у певних фонетичних позиціях[18], – звичайно, з оглядом і на инші деякі фонетичні особливості[19]. У цій Радлівській класифікації доволі непохитно поставлено тільки останню групу (туркмено-азербайджансько-османську), що її Радлов узивав південною, хоч географічно вона з повним правом могла-б була зватися й західньою.

Та так її потім і називав акад. Хв. Є. Корш у своїй "Класификации турецких племен по языкам" 1910 р.[20], що на ню й досі ще не аби-як уважають. За Коршем, тюркські наріччя поділяються на такі три (або кінець-кінцем чотири) групи: 1) західньо-тюркська (османи, азербайджанці й туркмени, – звичайно, так само гагаузи та південнобережні кримчаки); 2) східня, що сильно не збігається з Радлівським групуванням – почасти мертві мови (орхонсько-єнісейських написів VI–VIII вв., уйгурська, чагатайська, половецько-куманська), почасти-ж живі (карагаська, койбальська, сагайська, саларська в східньому Туркестані); 3) північна – переважно ті самі татарські мови зах. Сибіру та Поволжя, які Радлов узивав "західньою" групою. Та ще Корш установлює четверту групу – змішану, куди запроваджує дуже неоднакові підгрупи, от як з одного боку якути в глибу Сибіру та чуваші на Волзі, а з другого – середньо-азійські мови Туркестану. За підвалину для свого класифікування Хв. Корш кладе спо-

---

[18] Наприклад, у Радлівських східніх діялектах (алтайських, то-що) на початку і в кінці слів чуються тільки глухі приголосні, прим. *п, т,* ("*п*аш " = голова, "*т*іль" = язик), а в середині слова між двома голосівками – чуються приголосні дзвінкі (па*ж*ы = голова його, кі*ж*і = людина). На протилежному-ж кінці тюркської території, в діялектах південних (у туркменів, османів і ин.) на початку і в кінці слів переважають приголосні дзвінкі ("прим. *б, д*; "*б*аш" = голова, "*д*іль" = язик), а в середині слова поміж двома голосівками глухі приголосні можуть залишатися (ба*ш*ы = голова його, кі*ш*і = людина). Група західня (як от, діялекти волзьких татар) та середньо-азійська (от, узбеки) займають з цього погляду середнє становище.

[19] От, для Радлівських середньо-азійських наріччів типова особливість – тая, що в них нема голосівки *ы* (є лиш і) і нема твердого *л* (а є мняке *l*), – а в инших Радлівських групах є й *ы* і *і*, є тверде *л* і мняке *l*.

[20] Стаття Хв. Є. Корша – в "Этнографическом Обозрении" 1910, кн. 84–85, ст. 114–124. До неї пор. його статтю "Происхождение формы наст. времени в западно-турецких языках" в "Древностях Восточных", т. III, вип. 1 (М., 1907).

стереження: вимовляє певна група "таγ" (гора; осм. "даγ"), чи "тау"? формує вона дієслівний теперішній час на "р", чи на "ä"? вимовляє вона participium praes.: "qал*ан*" = "той, що залишається" (як османи), чи архаїчніш: "qа*лγ*ан"? і так само dativ: "qа*ра*" = "снігові", чи "qа*ргa*"? (словом: чи викидає вона звук γ після приголосних?).

Новішими часами проф. Самойлович спробував погодити Радлівську класифікацію з класифікацією Коршевою, запроваджуючи до їхніх систем свої додатки та модифікації. За Самойловичем, усі тюркські ("турецькі") наріччя треба поділяти на шість груп: 1) мова османів, азербайджанців та туркменів ("південна" група за Радловим, "західня" за Коршем) примиренно названа у Самойловича групою південно-західньою, або історичніш – огузько-туркменською. Инші групи – то такі: 2) південно-східня – од півн. Афганистану й Бухари геть аж до Кашгара, Хотана та инших оаз західнього (турецького) Китаю; 3) середня – у межах Хорезма (давнішеє Хівінське ханство); 4) північно-західня (за Коршем – "північна", за Радловим – "західня") – од кримських степів через Поволжя й Уральщину в західній Сибір аж до Алтайських гір, включаючи сюди й старовинну мову половців (куманів, кипчаків); 5) булгарська (чуваші) та 6) північно-східня, куди ввіходять і стародавні мертві мови – орхонсько-єнісейська й уйгурська, а тепер її репрезентують тюркські народи Монголії (сойоти, або урянхайці), середнього Єнісею (кизили, качинці, сагайці й т.д.) й Якутської Автономної Республіки[21]. В основу поділу Самойлович, ще, кладе вимову: а*д*аq, а*т*аq, *аз*аq, *ай*аq ("нога"), qо*д*, qо*т*, qо*с*, qо*й* ("поклади!"), *о*лмаq – *бо*лмаq ("бути"). Взаїмозрозумілість тюркських наріччів він висловлює емпірично в таких словах: "Кто знает османский язык, для того наиболее практичными являются переходы от османского через южнобережное наречие крымских татар к их степным говорам и затем к наречиям турецких народностей сев. Кавказа: ногайцев, карачаевцев, балкаров, кумыков, или к наречию последних через азербайджанско-турецкий язык; далее через туркменский язык – к наречиям хивинских сартов и узбеков, а через последних – к наречиям прочим узбецким и турков зап. Китая. Все указанные пути ведут с другой стороны к языку поволжских и тобольских татар и мишарей". Сам Самойлович не заплющує очей на те, що й його класифікація – "тоже временная", і "попытки классифицировать турецкие языки увенчаются окончательным успехом, кто бы их ни предпринимал, не ранее, чем завершится сравнительно-историческое изучение этих языков, т.е. весьма еще не скоро"[22].

---

[21] Див. А.Н. Самойлович: а) "Некоторые дополнения к классификации турецких языков" Ленінград, 1922, б) передмова до "Грамматики османского языка" Лнг., 1925; в) доповідь на 1-му всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку 1926 р. (ст. 131–139).

[22] "Некоторые дополнения" 1922, ст. 3.

IV

Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикою та лексикологією тюркських наріччів: а) османли

Справді, філологічно вивчено тюркські наріччя ще дуже недостатньо.

Найкраще стоїть справа з **османською** мовою (в обихідці: "турецькою"), яка має вже й свої рідні, шкільно-міродатні граматики[23] та має й дуже багато гарних європейських підручників.

На межі посеред тими й тими можна поставити затверджену й од турецького міністерства народньої освіти граматику Юсуфа (1892)[24], себто царгородського єзуїта о. Йосипа Реалі, і теж єзуїтську, з таким самим заголовком: "Grammaire complète" (Царгород, 1907), підписану "F.E.L." (frère Eustache Louis). У Царгороді-ж не раз видавано корисну "Méthode théorique et pratique" (1885–1889; 1908) місцевої людини – "спаньйола" Мойсея даль-Медіко. Видано там і низку всяких "Guide de la conversation", що серед них в 1880 рр. часто передруковувався й успіхом у подорожніх тішився кешеньковий, тоб-то ніби невеличкий, але дуже змістовний "Guide" вірменина Guy-bey (Nar-bey) de Lusignan'a, доповнюваний його-таки кешеньковим словничком: "Dictionnaire de poche français-turc" (усе – з французькою транскрипцією[25]. З инших місцевих східніх виробів на цім полі треба ще згадати корисні "Türkische Gespräche" М. Салахеддіна (1917).

Що до чисто-европейських опрацьовань **османської граматики**, то на першому місці тут стоїть дуже недавно оброблена, велика обсягом (1218 ст.) і високоавторитетна наукова Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli) par J. Deny (Пар., 1921)[26]; вона позбавлена, тільки, чисто-практичного відділу – діялогів, розмов. Почали-ж європейці складати турецько-османські граматики ще з першої половини XVII віку[27], і в

---

[23] Деякі з тих турецьких граматичних праць – не аби-якого обсягу. Прим. "Ходжа-йи лисан-и Османі" Мехмеда Риф'ата, 8 частин (Царг., 1310–1311 = 1885–1886) обіймає собою щось аж 1000 сторінок.

[24] R. Youssouf: Grammaire complète de la langue ottomane, Царгород, 1892 (340 ст.). Він-же видав і чималий "Dictionnaire turc-français" (Царг., 1888), потім укоротивши його на "Dictionnaire portatif" (Царг., 1890).

[25] Приміром 15-е видання (èd. entièrement refondue) Guy-bey: Guide de la conversation français turc вийшло в Царгороді 1885 (449 ст.) з присвятою Абдульхамідові II. Його-ж Dictionnaire de poche français turc мав своє 5-е видання р. 1865, а 7-ме – 1881 (448 ст.; Пар.).

[26] Дені – професор паризької Ecole des langues orientales vivantes.

[27] В Липську 1612 р., studio Hieronymi Megiseri, видруковано "Institutiones linguae Turcicae libri quatuor", з "exercitia" і словником. А французький дипломат в Царгороді, що й Коран на французьку мову переклав, André du Ryer видав у

другій половині того століття Франц. Менінський, видаючи в Відні свого великого турецько-латинського словника (Thesaurus linguarum orientalium, Viennae Austriae, 1660), додав уже й до нього турецьку граматику, а за двацять літ після того опублікував і великі, поважні "Linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones, seu Grammatica Turcica" (Відень, 1680). У XVIII столітті тая Менінського граматика була передрукована наново (1756, "curante A.F. Kollar"), так само як і словник (1780), дарма що тоді повиходило в світ чимало вже й інших праць у цій царині[28]. Давати бібліографічний реєстр для довгої низки всіх тих османських граматик, що повиходили в Европі у XVIII-му і в більшій частині XIX віку, тут не варто, але все-ж слід зазначити три-чотирі видання, що ними філологи й ширша публіка користувалися найчастіше. Така була практична "Grammaire turque" П. Гольдермана (Царг., 1730, ст. 194)[29], що її двічі переклали на російську мову за Катерини II підчас російсько-турецької війни (Спб., 1776; М., 1777), а словник з неї взяв для своєї граматики Amédé Jaubert: "Elémens de la grammaire turke" (Пар., 1823; 2-ге вид. 1833, бл. 400 ст., з діялогами, з Гольдермановим словником). Жоберову ж працю використав російський профессор А. Казембек для своєї "Грамматики турецко-татарского языка" (Каз., 1839; 2-е вид. 1846), а Казембека, знов, переклав і почасти переробив Ю. Ценкер по-німецьки (Лпц., 1848)[30], що потім уславився як турецький лексиколог. Варта уваги через славне авторове ім'я – H. Fleischer'a: Die vollkommene und schnelle türkische Selbstlehre (Відень, 1833; 446 ст.). Широко відому в XIX в. граматику дав царгородський англієць Редгавз (J. Redhouse): Grammaire raisonnée de la langue Ottomane (Пар., 1846); а ніби-додаток до неї – то його-ж таки практичні розмови: "Vade mecum of Ottoman colloquial language" (2-е вид. Л., 1877; 3-є 1882; 1909) та англ.-турецький і тур.-англійський словник, що первісно призначалися (Лонд., 1856–1857) для потреб Кримської війни[31]. Нарешті слід згадати серед практичних підручників османської мови XIX віку –

Парижі 1630 "Rudimenta gramatices linguae Turcicae"; 2-ге вид. 1633. Меґісером часто тепер користуються тюркологи для історії османської вимови.

[28] "La Gramatica del Mininski e in molta laude ed in pregio", характеризував її в кінці XVIII віку Дж. Тодеріні у III томі своєї "Letteratura Turchesca" (Венеція, 1787, ст. 94), називаючи разом з тим і самого Менінського: "questo grande Maestro".

[29] Підпису P. Holdermana не було на книзі надруковано, і граматика вийшла в світ як анонімна.

[30] О. Бётлінґ в V томі (1848) петербургського академічного "Bulletin de la classe hist.-philol." дав свої "Kritische Bemerkungen" і до 2-го видання Казембекової граматики; і до німецької її обробки (ст. 289–301, 321–336, 337–352, 353–368).

[31] Той Редгавзів словник одразу вийшов великий (1149 ст.), а в дальших виданнях він значно був збільшивсь (Лонд., 1861; 1880; Царг., 1890, 2224 ст.; без змін Лонд., 1901).

Ad. Wahrmund: Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache (Ґісен 1869; без змін 1884; 1898), що автор тоді склав такі самі практичні підручники і для мови ново-арабської (1861–1866) і для перської (1875).

Найкорисніші одначе османські граматики та підручники – то ті, що повиходили вже в кінці XIX в. та в XX-ім. Їх – багато, але ми зазначимо лиш найпридатніші, чи теоретичні, чи практичні: а) в берлінській серії "Porta linguarum orientalium" – Aug. Müller: Türkische Grammatik (Берл., 1889, ст. 136 та 136; без практичних розмов); б) вид. берлін. семін. східніх мов – J. Manissadjian: Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache (Штутг., 1893; практичний елемент тут слабкий); в) L. Pekotsch: Praktisches Uebungsbuch der osm.-türk. Sprache, sammt Schlüssel (Відень, 1894); г) в Гартлебеновій поліглотній серії коротких самонавчителів – K. Wied: Leichtfassliche Anleitung zur Erlernung der türkischen Sprache (1-ше вид. бл. 1888; 1895; 1903; 1912; 5-е 1915; 184 ст.); д) дуже зручні через свою точну стислість "Elementi di grammatica turca" Л. Бонеллі (Мілан, 1899; 199 ст.), а як додаток – стисло-практичний курс розмов із словничком тогож-таки Л. Бонеллі: "Il turco parlato" (Мілан, 1910; 343 ст.); е-ж) з практичного погляду найвище стоять видання, складені за легкою методою Otto-Gaspey-Sauer. Одне – Г. Єглічка (H. Jehlitschka): Türkische Konversations-Grammatik (Гайдельберг, 1895; 420 ст.) з ключем (1897), та з додатком A. Helmling: Umschreibung der türkischen Uebungsstücke in Lateinschrift (Гайд., 1916)[32]. А друга практична граматика за тою самою системою, для англійців – V. Hagopian: Ottoman-turkish conversation grammar (Гайд., 1907; ст. 492 та 34). Підчас світової війни в ляйпцігській універсальній серії "Sammlung Göschen" вийшов (під №№ 771, 775, 777, 778) практичний підручник J. Németh (1916–1917), а берлінська семінарія східніх мов випустила Gotth. Weil: Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache (Берл., 1917; 258 ст.)[33]. А всіх перевершив своєю великою науковою граматикою паризький професор Дені (1921), що з нього ми й почали свій огляд османських граматик.

В Росії потреба турецько-османських граматик дотклива відчулася в XVIII в. за Катерини II, що довго воювалася з Туреччиною. Ми згадували, що анонімну практичну турецьку граматику (П. Гольдермана), видрукувану в Царгороді 1730 року, аж двічі переклали з французької мови на російську (Спб., 1776; М., 1777)[34]. За військових часів Миколи I

[32] Про російську переробку з Єглічки – В. Гордлевського – див. нижче.

[33] Цінну рецензію на Вайлеву граматику надіслав із Царгороду G. Bergsträsser в "Zeitschr. der D. Morg. Ges." т. 72 (1918), ст. 268–282.

[34] От заголовок того перекладу, що вийшов у Петербурзі: "Турецкая грамматика, или краткий и легкий способ к изучению турецкого языка, с собранием имян, глаголов, нужнейших к познанию речей и многих дружеских разговоров. В типографии Академии Наук. Спб., 1776". Заголовок московського видання 1777 р.

"сочинил" практичного підручника піонер російської орієнталістики Ос. Сенковський: "Карманная книга для русских воинов в турецких походах", 2 чч. (Спб., 1828–1829). Другий тодішній російський тюрколог, сам зроду азербайджанець, мірза Ал. Казембек, – це ми згадували, – взяв за підвалину граматику француза Жобера (1833) і переробив її на російську "Грамматику турецко-татарского языка" (1839; 1846), але туди ввійшла сильна домішка елементу зовсім неосманського; а як почалася Кримська війна, то Казембек видав для слухачів-офіцерів свій (літографований) теоретичний курс: "Учебные пособия для временного курса турецкого языка" (Спб., 1854), і той курс здобув премію од Російської Академії Наук[35]. Непогано надумано було – З. Мсерианц: "Начальное учение турецкого языка" (М., 1857), як додаток до його-ж таки книжки: "Новые разговоры на турецком и русском языках" (М., 1856; ст. 119); тільки-ж увесь турецький текст "разговоров" подано буквами лиш арабськими, а з-попід них не видно справжньої вимови. Військові події другої половини 1870 рр. викликали на світ довгеньку низку підручників. Найважливіщу працю видав майор М.А. Терентьев, в двох частинах: "I. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская (Спб., 1875; 209 ст.). II. Хрестоматия" (Спб., 1876; ст. 108 та 8)[36]. За головною участю того-ж-таки М.А. Терентьєва російський Генеральний Штаб видав: "Военный переводчик с русского языка на турецкий, болгарский и румынский" (Спб., 1877; ст. 363)[37]; малі ґіди – К.П. Зубков: "Путеводитель для разговора на турецком языке, для действующей нашей армии за Дунаем и в М. Азии" (М., 1877; ст. 124, in 32°) та Вл. Андреевич (Осман-бек): "Турецкий проводник для русского солдата" (Тіфліс, 1877; ст. 63) та "Краткий переводчик для русских в Турции" (Спб., 1877; ст. 34). Чималої популярности зажив був А. Старчевський: "Переводчик с русского языка на турецкий" (Спб., 1886; ст. 174). До того ж типу коротких ґідів, тільки спеціально для перебування в Царгороді, належить і "Русский в Турции" (Спб., 1908, ст. 49, = № 10 в серії "Русские за границей")[38]. Звичайно, що все

(переклав Рейнг. Габлицль) кінчається трохи архаічніш: "... и нужнейших к сведению речей, також некоторых дружеских разговоров" (По-французьки: "... et des matières de parler les plus nécessaires à sçavoir, avec plusieurs dialogues familiers").

[35] Див. Бернг. Дорн: "Разбор сочинения проф. Александра Казем-Бека" і т.д. – в "XXIV присуждении Демидовских наград", Спб., 1855, ст. 93–98.

[36] Працю М. Терентьєва навіть недавно вшанувала берлінська семінарія східніх мов, переклавши з неї в своїх "Mitteilungen" (1917) частину киргизьку та узбецьку.

[37] З деякими змінами ("в связи с развитием техники военного дела") цей самий "Военный переводчик" передрукований був і за світової війни 1914–1918 рр.

[38] По плагіяторському, не подбавши навіть переробити царгородську обстанову на иншу, Д.А. Казаров в Тіфлісі підчас світової війни передрукував цю бро-

таке наукової ваги не має, та й практично здебільша пособляє не гурт. Зле переробив Wied'а Терлецький: "Самоучитель турецкого языка" (Тифл., 1908; 352 ст.). Для студентів "Лазаревского Института Восточных языков" В. Гордлевський видав літографічно переклад з першої половини Єглічки: "Практическое руководство для изучения турецкого языка" (М., 1908; ст. 172 рос. та 52 тур.). Далі він опублікував: "Руководство для изучения османского языка, с ключем. По материалу Г. Еглички переработал по-русски В.А. Гордлевский" (М., 1916; ст. 1–128 та 1–16); дав він і свою теорет. граматику (1928). Лектор практики османської мови в Лазаревському Інституті С. Дзерунян видав склографічно "Курс османских разговоров" (М., 1924), – труд "почтенный", як його захарактеризував ленінградський тюрколог А. Самойлович у передмові до своєї, дуже добре й стисло складеної "Краткой учебной грамматики современного османско-турецкого языка" (Лнгр., 1925; 154); тільки-ж практичної частини ("уроков", "разговоров") в граматиці А. Самойловича нема.

Словників османських опубліковано багацько. Мають турки і свої власні тлумачні словники, тоб-то турецько-турецькі, що їх складали османські лексикологи і в XVIII-му і в XIX в. (прим. Ахмед-Вефік-паша: "Леhдже-йи Османі", 1-ше вид. 1876, 2-ге вид. 1888; Самі-бей: "Камус-и тюркі" 1899, дуже путяща праця). Що-ж до словників османсько-європейських, то їх легко налічити понад сотню, почавши з італійсько-турецьких словників XVII в. (як, от, драгомана Дж. Моліно, Рим, 1641) та вже згадуваного волюмінозного, ще й досі цінного турецько-латинського "Thesaurus" Фр. Менінського (Відень, 1660; 2-ге вид. 1780) і кінчаючи великими лексиконами й кешеньковими словничками XX-го століття в усяких мовах. Головну, після латинщика Менінського XVII в., роботу зробили – французькою мовою – в XIX віці дипломати французького правительства T. Bianchi et J. Kieffer: Dictionnaire turc-français a l'usage des agents diplomatiques, des commerçants, des navigateurs, 2 тт. (Пар., 1835–1837; сильно збільшене 2-ге вид. Пар., 1850; т. I – ст. XXX і 1097; т. II – ст. 1320). Трохи передше випустив Біянкі у світ великого словника французько-турецького (1-ше вид., "Vocabulaire fr.-t." однотомове, Пар., 1831; 2-ге вид. "Dictionnaire fr.-t.", двохтомове, Пар., 1843–1846) і, як сам зазначає в передмові, зачерпнув для 2-го видання обох своїх словників чимало матеріялу з виданої в Москві величенної трохтомової праці князя Ол. Ханджері (Al. Handjeri): Dictionnaire français-arabe-persan et turc (М., 1840–1841). Незабаром арабмароніт з Лівану, викладач східніх мов в "Колегії пропаганди" в Смирні, Насиф Ма'люф (писав він себе Mallouf) випустив свій, зручний для швидкого користування, словник-ґід, виходячи з мови французької: Dictionnaire

---

шюру і надав їй такого заголовка: "Необходимая книга для живущих на Кавказе [! sic]. Самоучитель турецкого языка" (Тіфліс, 1916; ст. 46). Мова залишилася чисто османська, стамбульська.

de poche franç is-turc (Смирна, 1849), що потім, без титулу "de poche", вийшов з великими додатками авторовими-таки (Пар., 1856; ст. 912); 3-тє, посмертне видання Dictionnaire fr.-turc par N. Mallouf (Пар., 1881; ст. 1026) переглянуто в паризькій Ecole des langues orientales vivantes[39], а в передмові зазначено "la faveur toujours croissante qui s'attache aux productions sorties de la plume du laborieux levantin: les ouvrages de N. Mallouf se trouvent dans toutes les mains". Серед тих Малюфових дуже спопуляризованих "ouvrages" (окрім турецької практичної граматики та діялогів)[40] найважливіще – N. Mallouf: Dictionnaire turc-français, 2 тт. (Пар., 1863–1867; ст. 1489). Про англійсько-турецький і турецько-англійський словники Redhouse'a (Лонд., 1856–1857), що первісно повстали для потреб Кримської війни 1854–1856 р., була згадка вище у звязку з Редгавзовою "Grammaire raisonnée". Позбавлені дуже потрібної для не-турків "prononciation figurée" (латинськими буквами), Редгавзові словники хоч і витримали декільки виданнів (5-е 1901), не змогли затінити ані давнього Біянки з Кіффером та вигідного підручного Ма'люфа, ані новішого J. Th. Zenker'a Dictionnaire turc-arabe-persan, 2 тт. in 4-to (Ляйпц., 1866–1876)[41] та Barbier de Meynard: Dictionnaire turc-français 2 тт. in 4-to (Пар., 1881–1890). Найкращого за всіх і найзручнішого для користування дав словника турецький письменник, албанець зроду, Samy-bey Frachery: Dictionnaire turc-français (1-ше вид. Царг., 1885); двацятьма п'ятьма роками пізніш, того Самі-беєвого словника видрукувано наново, але, замість імення справжнього автора, безцеремонно надписано чуже: Kélékian (Царг., 1910–1911, 2 тт.; разом буде 1373 ст.); Самі-бей опублікував і "Dictionnaire français-turc" (Царг., 1882, 1898; 3-є переробл. вид. Царг., 1901; ст. 2240). Здебільша вже на підвалині Самі-беєвих праць оброблялися всякі дрібніщі словники, в тім числі мовою німецькою. Корисніший од инших – Omer Fa'ik: Deutsch-türkisches Wörterbuch (Царг., 1314=1896; 731 ст.); а значно гірший для пересічного орієнталіста (бо не містить в собі слів звичайних, а переважно спеціяльні) Türkisch-deutsches Wörterbuch von Hacki Tewfik (Galandjizade), Beamter der Deutschen Bank (Ляйпц., 1907; 388 ст.; 3-є вид. 1921).

В російській мові скільки-небудь добрих османських словників не виходило. Дипломати російські користувалися турецько-французькими або

[39] Доповнював Малюфа царгородський вірменин О. Сагирян, лектор турецької мови.

[40] Ані Малюфової "Grammaire turque, suivie de dialogues familiers" (Пар., 1862; 204 ст.; 1889), ані його "Guide de la conversation" (3-тє вид. Пар., 1880) або "New guide" (2-ге вид. Пар., 1880) ми не згадували вище, в огляді підручників для вивчення османської мови. Тільки-ж безперечно, вони в XIX в. були справді "в руках у всіх", так само як і Ґюі-бей.

[41] Окрім французького перекладу турецьких слів подає Ценкер і німецькі їх значіння.

французько-турецькими працями, часом і сами казали їх друкувати "дипломатичною" мовою французькою[42]. А для військових потреб на поході, вважалися за зовсім достатні "военные переводчики", що видавав Главный Штаб, або Міністерство закордонних справ, як от М. Гамазов: "Краткий военно-технический русско-французско-турецко-персид. словарь" (Спб., 1887; 1889)[43]. Невеличкий "Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского" Л. Лазарева (М., 1864; 120 ст. граматики, 336 ст. словника) – то швидше для наріччя азербайджанського, ніж для османського. У XX столітті працьовита військова людина П. Цвєтков, взявши за підставу Самі-бея, скомпонував два величенькі словники – і турецько-російський, і російсько-турецький; та їх видано лиш літографічним способом (Спб., 1902), і на них не раз-у-раз можна покладатися. Про загально-тюркські словники Будагова (1868–1871) та Радлова (1893–1911), куди втягнуто й османські знадоби, згадка буде нижче, на прикінці.

Османська мова вважається, своєю лексикою з її добре виробленими відтінками, за найбагатшу серед инших тюркських мов. Тільки-ж вона куди-більше, ніж инші, пересякнута **чужими елементами**. Найпередше – арабськими та перськими. Всі хоч-трохи абстрактні розуміння у османів звичайно віддаються арабськими та перськими словами (часто цілими-готовими реченнями), дарма що в простонародній мові не раз можна було б те саме висловити чисто по-турецьки. Про вплив таких елементів на турецьку мову – М. Біттнер: Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische (1900, в 142 томі "Sitzungsberichte" Віденської Академії Наук) та L. Bouvat: Les emprunts arabes et persans en turc osmanli – в "Keleti Szemle" т. IV (1903), ст. 316–334.

Чимало слів позичила османська мова і од повойованих греків, слов'ян, румунів, мадярів, та й од своїх давніх торгових сусід – італійців (переважно з вимовою венецькою). Од повойованих народів, найбільше од греків, бралися слова місцевої матеріяльної культури та побуту, прим.: "аґыл" – хлів (ἀγέλη), "демет" – сніп, букет (δεμάτιον), "анахтар" – ключ (ἀνοικτήριον), "керемід" – черепиця (κεραμίς), "панайыр" – ярмарок (πανηγύριον), "йорту" – свято, празник (ἑορτή), "фідан" – парость, молодий кущ (φυτάνιον) і т. ин.[44]. Од італійців-венеціянів охоче бралися терміни мореплавні, фінансово-комерційні, назви краму (от, матерій, меблів), то що. Вичерпної, збірної розвідки про всі такі чужі в османській мові

[42] Сюди належить Razis: Dict. français-turc. Спб., 1829 (ст. 327 in 4-to) та й вищезгадуваний prince Al. Handjeri (М., 1840–1841).

[43] Дуже прихильну оцінку для "Военно-технического словаря" Гамазова дав бар. В. Розен в "Записках Вост. Отдел.", т. IV (Спб., 1889), ст. 123–124.

[44] Звичайна річ, слова позичалися так, як вони чулися в буденній грецькій вимові, а не в літературній формі (прим., по простонародньому: "φυτάνι", а не "φυτάνιον", "κεραμίδα", а не "κεραμίς").

елементи ми ще не маємо, а частково їх повисвітлювали в своїх працях філологи австрійські, як от Ф. Міклошич (1889)[45] та Ґ. Майєр (1893)[46], почасти – екскурсами – й инші[47], а італійсько-османські взаїмопозики – Л. Бонеллі (1894)[48]. Бонеллі налічує безмаль чотирі сотні (388) італійських слів, що попереходили до османської мови.

В XIX столітті, та й у XX-ім, у зв'язку з величенним увпливом французької літератури на новоосманську, османська мова присвоїла собі багацько слів з мови французької, чи то слів чисто-французьких, чи то спільно-европейських (латинських), що перейшли через французьке посередництво. Позичення з французької мови і чинилися і досі чиняться нераз без усякої потреби. Приміром, якась французька театральна пієска, перероблена на турецькі норови, зветься "адаптасійун" (тобто adaptation, пристосування).

V

Літературно-інтеліґентна османська мова столиці Стамбула – і провінціяльні наріччя Малої Азії (Анатолії) та Балканського півострова. Дві слові про "татарське" південноберегове наріччя в Криму

Вважають, що поміж иншими тюркськими мовами османська – найлюбіща для вуха (надто в своїй столичній стамбульській говірці) і найелеґантніш оброблена в синтаксі й фразеології.

На жаль, фразеологія османська в писаному-літературному вживанні має тую ваду, що зрозуміти написане бува не так-то й легко, бо тая літературна фразеологія повна поплутаних періодів (це, мабуть, спадщина од візантинізму)[49]; інтеліґент – той привчається її розуміти, а простому людові – важко. Та не тільки писана, ба й жива розмова турецьких інтеліґен-

---

[45] Fr. Miklosich: Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschatze – в "Sitzungeberichte" віденської Академії Наук, т. 118 (1889).

[46] Gust. Meyer: Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen – в віденських "Sitzungsberichte", т. 128 (1893).

[47] От, М. Фасмер: Османския этимологии – в "Живой Старине" 1909, вып. II–III.

[48] Luigi Bonelli: Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano – в органі неаполітанського сходознавчого Інституту "L'Oriente", т. I, № 3 (Рим, 1894), ст. 178–196. – Прихильна, коротка рецензія Н. Катанова, – в казанських "Известиях Общества Археологии, Истории и Этнографии" 1894, т. XII, ст. 531–532.

[49] В инших тюркських мовах такої крученої синтакси нема, і приміром мова азербайджанців визначається легкістю й природністю свого синтактично-фразеологічного будування.

тів – вона дуже одрізняється своєю фразеологією од простої, неприневоленої, природньої мови народніх мас. Знов же, можна сконстатувати, що й фонетика стамбульського інтеліґентного вимовляння – не така, як у простолюддя, навіть стамбульського таки. А коли ми подивимся на провінцію, де інтеліґенція силується говорити по-стамбульськи, а народ говорить по місцевому, по своєму, то одмінність поміж мовою освічених османських клас та неосвічених османських мас стає ще виразніша. Цьому відомому фактові європейська орієнталістика не забула приділити свою увагу. От, прим., Ґ. Якоб (1898)[50] позначив таку несхожість звукову й граматичну, взявши для ілюстрації, як основу, фольклорні видання мадярського тюрколога Гн. Куноша, а саме османські казки, що позаписував Кунош у Царгороді серед простого люду, та царгородські-ж-таки простонародні театральні пієси т. зв. Караґьозівського репертуара, де дійові особи комічно виступають із особливостями своїх говірок[51], "комічно" – для присутньої простої царгородської публіки[52]. Потім над цим питанням, про специфічні одміни простонародньої османської мови од інтелігентної, широко спинивсь італієць Л. Бонеллі[53], і стисло, та дуже змістовно, захарактеризував інтелігентну стамбульську мову Берґштресер (G. Bergsträsser): "Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache" (1918)[54]. Аналізу, дану у Берґштресера, далі розвивали инші, і в їх гурті А. Фішер (1920) у своїй розвідці про фонетичний вигляд чужих слів в османській мові[55].

---

[50] G. Jacob: Zur Grammatik des Vulgär-Türkischen – в "Zeitschr. der D. Morg. Ges.", т. 52 (1898), ст. 695–729.

[51] Ign. Kunos: а) Oszmán török népköltési gyüjtemény, 2 тт. (Будап., 1887–1889), б) Három Karagöz játék (Будап., 1886), і ин. А 8-го тома "Образцов народной литературы турецких племен" Радлова (Спб., 1899), де в російсько-академічній транскрипції містяться османські записи Гн. Куноша і царгородські і малоазійські (почасти, правда, це лиш передрук того, що вже давніш було опубліковано), Ґ. Якоб іще не мав у руках. Так само, натурально, не зміг він користуватися іще пізніщим виданням – I. Kunos: Türkische Volksmärchen aus Stambul, gesammelt, übersetzt und eingeleitet (Ляйден, 1905; ст. XXII і 410).

[52] Звичайно, що в мові персон караґьозівських пієс є багато пересади, бо, щоб викликати сміх у публіці, навмисне перекручують мову дійових осіб у комічному напрямі сильніше, ніж вона звучить у живій дійсності.

[53] L. Bonelli: Appunti grammaticali e lessicali di Turco volgare – в Actes du XXII. Congrès International des Orientalistes, т. II (Флоренція, 1902), ст. 285–401.

[54] Статтья Г. Берґштресера – в "Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch.", т. 72 (1918), ст. 233–262 (нескінч.).

[55] A. Fischer: Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen – в "Morgenländische Texte und Forschungen, hsg. von A. Fischer", т. I, зошит 2 (Ляйпц., 1920); 26 ст. – Важливий додаток до Фішера дав у своїй рецензії J. Németh в "Zeitschr. d. D. Morg. Ges.", т. 75 (1921), ст. 275–278.

Зазначаючи факт несхожости стамбульської літературно-інтеліґентної мови і нелітературної народньої балачки різних місцевостей османської держави, ми тим самим підносимо питання про **османську діялектологію** (що в статті Ґ. Якоба 1898 і зроблено) і про потребу територіяльного розмежування османських говірок (чого, як раз, Ґ. Якоб і не зробив, бо в нього діялектичні одміни розглядаються мішма). Поле для дослідів тут дуже широке-просторе. Адже певні діялектичні одміни проти царгородської, столичної говірки ми часом бачимо навіть на близькій території Румелії, навіть там де Царгород – головне місто. А далі-далі од Царгорода, чи то буде в Европі на тому самому Балканському-таки півострові, де й Царгород, чи то буде в Азії, в Малій Азії (Анатолії), по тім боці Мармурового моря, – усе значнішають та й значнішають діялектологічні особливості.

Про османські говірки **Малої Азії** вже й найдавніщий дослідник-діялектолог, росіянин В. Максимов (Спб., 1867) зазначав у своїй дисертації (ст. 97), що вони дуже численні. З того часу минуло півстоліття; малоазійських (чи, як побільше кажуть, "анатолійських") фонетично записаних діялектичних матеріялів призбиралося чималенько, до того ж не раз укупі з лінґвістично-граматичними увагами до тих матеріалів, – і тії матеріали навіч кожному показують, що справді мова анатолійсько-османська сильно не однобірна. Часом повстає навіть питання, чи скрізь її можна звати "османською". В грубих загальних рисах можна про малоазійські османські говірки сказати, що в західній половині півострова вони ближчі до стамбульської, яка лягла в основу літературної османсько-турецької мови. В східній половині Анатолії відчувається діялектичний вплив азербайджанський, і що ближче до Азербайджана, то сильніші азербайджанські елементи. В південній Анатолії і на межах північної Сирії ми в турецькій мові постерігаємо такі особливості, які ріднять тую мову з туркменською; та не раз дослідники так і звуть південно-анатолійські й північно-сирійські говірки туркменськими, не османськими. Зовсім точная, або хоч більше-менше точная, діялектологічна класифікація малоазійської мови можлива буде аж тоді, як обслідувані будуть з діалектологічного погляду геть-усі кутки Анатолії. Підвалини для цього покладено вже солідні, хоч здебільшого допіру в XX столітті. Бо в XIX столітті ми мали лиш дисертацію В. Максимова (1867, про Худавендґяр і Караманію) та Йос. Турі (1885, про Кастамуні) та ще численні (але переважно навіть без претенсій на діялектологічність) фольклорні записи Куноша, який окрім Царгорода звернув деяку увагу й на Малу Азію (Бруса, Айдин 1890–1892; Ангора та Конія 1896). А більший рух у цім напрямі почавсь допіру з заснуванням (1900) орієнталістичного журналу в Будапешті "Keleti Szemle" = "Revue Orientale", що на вивчення османської діялектології поклав особливу увагу. Працювали в XX в. у цій царині М. Гартман (туркмени північної Сирії 1900), Фой (Айдин 1900), Гюар (туркомовні греки Ангори 1900; Кастамуні 1921), Літтман (Чорох; Ангора 1899; північна Сирія 1901;

Смирна 1915), Писарев (Трапезунт 1901), Бонеллі (Трапезунт 1902), [Неджіб-Асим] під псевдонімом Балкан-оглу (або так само й Балхасан-оглу; Кіліс у північній Сирії 1902, Бегесні 1903, Ерзерум 1904), Люшан (північна Сирія 1904, фонографічно), Ґізе (Конія 1907), Мартинович (Єні-шегір бруськ. вилаєту 1907), Вінце (переважно Конія 1908), Гордлевський (Ангора, Ізмід, Конія, Сівас і ин., 1916); Ковальський (Бруса, Смирна, Ангора, Конія і ин., 1917–1925, – записи од поранених вояків, що гоїлися в австрійських шпиталях), Шпіс (про турецьку мову в анатолійських вірмен, 1925), Räsänen (північно-східній кут півострова: Трапезунт, Різе, Ерзерум, 1926). І роботи в цій царині не припиняються.

Подамо точні заголовки згаданих публікацій; порядок – більш-менше хронологічний:

1) В. Максимов: Опыт изследования тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании, Спб., 1867 (маґістерська дисертація; 98 ст.)[56].

2) J. Thury: A kasztamuni-i török nyelvjárás: Ertekezések a nyely és széptudományok köréböl. XII kötet, VII szám. Будапешт, 1885. Це граматичний нарис, словник і тексти.

3) Про фольклорні видання Ign. Kunos'a була згадка вище; це пієски Караґьозового репертуара, казки, пісні, друковані почасти в Будапешті 1886–1889, почасти в Петербурзі 1899 в VIII томі "Образцов" Радлова. Саме найбільше в останньому виданні, поруч царгородських, містяться й малоазійські Куношеві записи. Тільки ж про це Кунош згадує лиш у передмові (каже, що збирав матеріяли і в Стамбулі, і в околицях Смирни й Айдина, та в містах Конії, Кютахії й Ангорі); але в виданні самих текстів нераз дуже важко розпізнати, щó звідки взято. Для діялектолога значно лекше орієнтуватися в попередніх публікаціях Гн. Куноша: а) Kisázsiai török nyelv – в Nyelvtudományi közlemények, т. XXII (Будапешт, 1890–1892), де виразно одрізняються бруські та айдинські пісні або бруські прислів'я; – б) діалектичні зразки з Ангори та Конії: Kizászia török dialektusairól = Értekezések a nyelv és széptudományok köreböl, XVI kötet, IX szám (Будапешт, 1896).

4) За статтю Ґ. Якоба: Zur Grammatik des Vulgärtürkischen (ZDMG 1898), що широко користувався саме Куношевими текстами, була згадка на припочатку цього розділа.

5) Mart. Hartmann: Zur türkischen Dialektkunde – в будапештському орієнталістичному журналі " Keleti Szemle" т. I (1900), ст. 154–156. Про туркменську мову в північній Сирії.

6) Karl Foy: Das Aidinisch-Türkische – в "Keleti Szemle", т. I (1900), ст. 177–194, ст. 286–307. Це аналіза мови в анекдотах за Ходжу Насреддіна, що їх, айдинською говіркою, записав і видав Кунош (Будапешт, 1899)[57].

7) Cl. Huart: Notices sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés

---

[56] До Худавендґярської країни належить і Бруса.

[57] Ті-ж самі "Насреддінові жарти" увійшли і в VIII том Радловських "Образцов".

[1806–1816] en caractères grecs – в "Journal Asiat." 1900, nov.-déc, ст. 459–477.

8) Enno Littmann: а) Türkische Volkslieder aus Kleinasien (первісно записані вірменськими буквами од вірмен на р. Чорох коло Кавказа та на заході піво-ва в Ангорі) – в "Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.", т. 53 (1899), ст. 351–363[58]; – б) він-таки: Ein türkisches Märchen aus Nordsyrien – в "Keleti Szemle", т. II (1901), ст. 144–150; – в) він-таки: Tschaqydschy, ein türkischer Räuberhauptmann der Gegenwart (коло Смирни), Берлін, 1915 (53 стор. + тур. 20 стор.)[59].

9) В. Писарев: Несколько слов о требизондском диалекте – в спб. "Записках Вост. Отдел. Русск. Археол. Общ.", т. XIII (1901), ст. 173–201.

10) L. Bonelli: Voci del dialetto turco di Trebizonda – в "Keleti Szemle", т. III (1902), ст. 55–72[60].

11–12) Balkanoglu (Неджіб Асим): а) Dialecte turc de Kilis – в "Keleti Szemle", т. III (1902), ст. 261–273; це говірка сирійських туркменів; б) він-таки: Dialecte de Behesni – "Keleti Szemle", т. IV (1903), ст. 125–127; – в) Balhassanoglu: Dialecte turc d'Erzerum – "Keleti Szemle", т. V (1904), ст. 126–130[61].

13) Felix von Luschan: Einige türkische Volkslieder aus Nordsyrien (а саме із Зенджірлі) und die Bedeutung phonographischer Aufnahmen für die Völkerkunde – в Zeitschrift für Ethnologie, т. XXXVI (1904), ст. 178–202. На ст. 203–221 – музикально-акустична аналіза фонографічних тих записів[62].

14) F. Giese: Materialien zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch. I. Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah, Галле, 1907; ст. VII +

---

[58] Багато є у Літтмана дуже непевних місць і безперечних помилок. Див. мою передмову до "Турецких народных песен" Бор. Міллера (М., 1903), ст. IX–X.

[59] Дуже лиху оцінку цій статті Е. Літтмана дав Т. Ковальський у своїй, нижче вказаній, роботі про Чакиджи (1919).

[60] Доповідь Л. Бонеллі на ширшу тему, про турецьку простонародню мову взагалі (1902) – зазначено вище. При нагоді згадаємо ще L. Bonelli: Locuzioni proverbiali del turco volgare – "Keleti Szemle", т. I (1900), ст. 308 і д.

[61] Року 1852 тюрколог Bélin у статейці про своє перебування в Ерзерумі (Journ. As. 1852, avril, ст. 365–378) навів зразки того, як говорить простий люд в Ерзерумі (ст. 370–373), і явно вагавсь назвати тую говірку османською. Барбіє де Мейнар (1886), на підставі тих Беленових записів, захарактеризував ерзерумську говірку як чисто-азербайджанську (Jour. Asiat. 1886, janv., ст. 7, в передмові до "L'Alchimiste" азербайджанця Фетх-Алі Ахундова). Та й К. Фой у своїх "Azerbajğanische Studien" 1903–1904 (в "Mittheilungen" берлінської сходознавчої семінарії), хоч і визнає османську основу ерзерумської говірки, але вказівки для своїх азербайджанських студій широко черпає і з ерзерумських записів.

[62] Рец. на ті північно-сирійські записи фон-Люшана – Ф. Ґізе в Zentralblatt für Anthropologie IX (1904) ст. 289 і д.

126[63]. На цю важливу Ґізеву працю дано скількись рецензій, переважно одначе фольклористичних[64].

15) Н. Мартинович[65]: Турецкая сказка об "угадчике поневоле" – в юбилейнім "Сборнике в честь Потанина" (Записки Русск. Географич. Общества по отделу этнографии, т. 34, Спб., 1909), ст. 87–98. Казку тую записав Н. Мартинович в Ескі-шеґірі Бруського вилаєту. Дано текст (російською транскрипцією) і переклад, без граматичних і фонетичних пояснінь.

16) F. Vincze: Beiträge zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch – в "Keleti Szemle", т. IX (1908), ст. 141–179; й окроме 1909 (ст. 1–41). Матеріял переважно з Конії. Багато посутніх помилок. Дуже негативна (але доводлива) – рецензія В. Гордлевського в московськім "Этнографическом Обозрении" 1909, кн. 81, ст. 209–211.

17) Вл. Гордлевский: Образцы османского народного творчества, 1, М., 1916 ("Труды по востоковедению" Лазар. Інституту, вип. 34). Тексти прози і пісень (без російського перекладу) подано тут з Бруси, Ангори, Ізміда, Конії, Ніґде, Сіваса і ин.

18) Tad. Kowalski (записував у лазаретах Відня та Кракова од поранених турків: а) Piosenki ludowe anatolskie o rozbójniku Czakydżym – в "Rocznik Oryentalistyczny" т. 1, вип. 2, і окремою відбиткою (Краків, 1919; 24 ст.). Це почасти рецензія (неґативна) на однойменну німецьку роботу Е. Літтмана (1915), почасти – записи самого Т. Ковальського од жовніра з Кютахії бруського вилаєту; – б) він-таки: Zagadki ludowe tureckie, Краків, 1919 (Pracy Komisji Orjentalistycznej Akademji umiejętności, № 1; 77 ст.). Частина загадок – з Балканського півострова, частина – з Малої Азії (Смирна, Бруса, Ізмід, Ангора, Конія і ин.). Текст кожної загадки має при собі переклад польський і французький і багацько фонетичних та лексичних пояснінь уже тільки по-польськи; – в) він-таки: Cinq récits de Günei (vilayet de Smyrne) – "Rocznik Orjentalistyczny", т. II (Львів, 1925), ст. 204–212. Це турецький текст п'ятьох невеличких оповідань (фонетич-

---

[63] Ця збірка конійських казок та пісень Ф. Ґізе становить собою 1-й том серії: Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, за редакцією Ґізе та Куноша. Том 2-ий – то румелійські записи Гн. Куноша.

[64] J. Germanus в "Keleti Szemle", т. VIII (1907), ст. 328–330; L. Bouvat в "Revue du monde musulman", т. II (1907), ст. 595 і д. Цілу розвідку про Ґізеву збірку – дав В. Гордлевский: Из наблюдений над турецкой песнью – "Этнографическое Обозрение" 1908, кн. 79, ст. 60–126. Гордлевський подав багацько поправок на німецький переклад, що долучив Ґізе до своїх конійських текстів; окремий розділ у Гордлевського на ст. 64–68 – "Язык туркменских песен" (тієї Ґізевої збірки).

[65] Пор. Отчет по командировке в Малую Азию в 1906 г. студента Н. Мартиновича – в петербургських "Известиях Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии" 1907, № 7 (декабрь), ст. 53–54.

но записаний у лазареті ще 1917 р.), французький переклад і рясні примітки.

19) Otto Spies: Esman und Seidschan (Esman-ile Zeiğan). Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien, nach einem armenisch-türkischen Druck (Вступ, текст і переклад) – відбитка з "Anthropos", т. 20 (1925)[66].

20) Martti Räsänen: Eine Sammlung von "māni"-Liedern aus Anatolien, Гельсингфорс 1926 = Journal de la Société Finno-ougrienne 41, 2 (60 ст.). Записи з Трапезунта, Різе, Ерзерума, – ближче до Кавказу.

Коли ми аж ніяк не бачимо повної діялектологічної одности в Анатолії, то так само не можемо її сконстатувати і на **Балканьському півострові** навіть у близьких частинах провінції Румелії, де лежить столиця-Царгород, з її говіркою, що лягла в основу турецької літературної мови: бо навіть на румелійській території констатуються вже і діалектологічні одміни. А що до инших балканських провінцій давнішої Туреччини (тепер уже незалежних), на території людности босно-сербської, болгарської, румунської – то там турецькі говірки чуються з іще сильнішими одмінами. Путящої діялектичної класифікації для них, одначе, немає ще. От, В.А. Мошков, дослідник християн-гагаузів, що живуть у Басарабії, Румунії та Болгарії, зробив подорож 1903 р. на Балканський півостров і висліди своїх діялектологічних постережень списав був у статті: "Турецкие племена на Балканском полуострове"[67]. І як же їх класифікує Мошков? Він кладе в підвалину принцип релігійний і розбиває тюркомовних балканців на дві категорії: турків-мусулман і турків-християн. Серед балканських тюркомовних мусулман він одрізняє на найпершому місці властивих османів, далі зазначає ще деяких, з особливою увагою спиняючися на гаджялах (Мошков гадає, що гаджяли – це мішанина половців з узами). Серед балканських тюрків-християн у Мошкова названо: "гагаўзи" (тобто, на Мошкова думку, давні огузи, наші літописні торки-узи, такі самі як ті, що він їх дослідив на Басарабщині), "карама(н)лійці" (це, думає він, потурчені греки, а вийшли, як і назва показує, з малоазійської Караманії) та "сургучі" в Адріянопольському вилайеті. Ясно, що така класифікація В. Мошкова не має справжньої наукової ваги для османської діялектології і лиш здалека, хіба, накреслює деякі діялектологічні перспективи для лінґвістів-дослідників, які мають іще дуже й дуже багацько попрацювати над збиранням турецько-балканських діялектологічних матеріялів та над студіюванням їх. Досі ж – по-за Царгородом – досліджено турецько-балканську мову лиш де-не-де. Найкраще відомо – як говорять

[66] До цього треба згадати давнішу працю ширшого характера про турецьку мову у вірмен – F. von Kraelitz-Greifenhorst: Studien zum Armenisch-Türkischen, в "Sitzungsberichte" віденської Академії Наук, phil.-hist. Klasse, т. 168, III (1912); 46 ст.

[67] в "Известиях Русск. Географ. О-ва" т. 40 (1904), вип. 3, ст. 399–436.

у Царгороді[68]. З найближчої Румелії зібрано або розглянуто матеріялів не гурт, значно більше – з Македонії (Ковальський 1919, Чилингиров 1922, Дмитрієв 1928 про солунських "карамалійців" на підставі давньої брошури). Знайшов собі доброго дослідника далекий од моря дунайський острів Ада-кале на Дунаї вище Виддина, з його одірваною турецькою колонією, що на ню наклала руку Австрія (матеріяли Куноша 1907). Планово обслідувалися говірки північно-східньої Болгарії (Гаджанов 1911, Младенов 1914–1927, Чилингиров 1922) і, здавна вже, турецька мова босняків (Бляу 1868, Трухелка 1914, почасти – взагалі про сербів – Дмитрієв 1928). Оце, по суті, трохи чи не все (головне, принаймні), що досі зроблено для османської діялектології на європейській території, коли тут-таки не згадувати ще й за мову християн-"гагаузів", що для неї дав чималі матеріяли В. Мошков (найбільше 1904). Мошков одначе мав собі за підвалину не балканську царину гагаузів; він досліджував ті гагаузькі говірки, що чуються уже по-за Балканським півостровом, на Басарабщині.

Подамо заголовки тих видань, у порядкові більше-менше хронологічному:

1) Otto Blau: Bosnisch-Türkische Sprachdenkmäler, Ляйпц. 1868 (316 ст.) = Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, т. V, № 2, вид. Німецького Східнього Товариства. Опубліковано тут і деякий давній матеріал, за сараєвськими рукописами (за наших часів це робить Трухелка), та здебільша – матеріял сучасний: діялоги, пісні, приказки, і чималий (ст. 195–312) словник.

2) В.А. Мошков: а) Материалы к изучению гагаузского наречия тюркского языка. Текст и перевод, Казань, 1895, брошюра-відб. з "Известий Общ-ва Археол., Истории и Этн.", т. 13 (ст. 70–83); – б) він-таки: Гагаузи Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы – моск. "Этнографическое Обозрение" 1900–1902 (кн. 44, ст. 1–89; кн. 48, ст. 98–160; кн. 49, ст. 1–49; кн. 51, ст. 1–80; кн. 54, ст. 1–66; кн. 55, ст. 1–91); – в) він-таки: Наречия бессарабских гагаузов – в Радловській серії: Образцы народной литературы тюркских племен, т. X, Спб., 1904 (2 чч. понад 800 ст.); – г) гагаузів Балканського півострова Мошков торкнувсь у своїй вище згаданій статті: "Турецкие племена на Балканском полуострове" 1904 (в 40-ій кн. "Известий" Географ. Т-ва)[69].

3) Ign. Kunos, після опублікування своїх рясних матеріялів з Царгороду, дав: а) Rumelisch-türkische Sprichwörter – "Keleti Szemle" т. VII (1906), ст. 66–83; – б) він-таки: Materialien zur Kenntniss des rumelischen.

---

[68] Пор. вищеназвані роботи Ґ. Якоба 1898, Бонеллі 1902, Берґштресера 1918, Фішера 1920.

[69] На цю статтю Мошкова – рец. В. Гордлевського в "Этнографич. Обозр." кн. 66 (1906), ст. 259–260.

Türkische Volksmärchen aus Ada-kale[70], Ляйпц., 1907, ч. I вступ і тексти (ст. XXVIII+265), ч. II нім. переклад (ст. VI+373)[71]; а рівночасно або недовго перед тим Кунош опублікував і пісенні тексти з Ада-кале в працях Мадярської Академії Наук 1906 (Értekezések і т.д., т. XIX, № 7; 119 ст.).

4) D.G. Gadžanow: а) Vorläufiger Bericht über seine zum Zwecke von türkischen Dialektstudien durch Nordost-Bulgarien unternommenen Reisen – в Anzeiger віденської Академії Наук, філос.-істор. класа, т. 48 (1911), ст. 28–42; – б) він-таки: Zweiter Bericht – там само, т. 49, ст. 13–20.

5) Ć. Truhelka: Bosanicom pisani turski tekstovi – в річникові "Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini", т. XXVI (Сараєво, 1914). Тут Трухелка видав місцевого рукописа кінця XVI в. (1590 р.), писаного мовою турецькою, але особливим боснійським (чи "бóсанським") письмом (bosanicom)[72].

6) St. Mladenov: Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörterschatz – в Zeitschr. der D. Morg. Ges., т. 68 (1914), ст. 687–694. Прислів'я записані од болгар з півн.-схід. Болгарії, з округи Делі-орман; рідна мова тих болгар – болгарська, але вони говорять і місцевою говіркою. Потім Ст. Младенов дав про це статтю по болгарськи ("Турско-български успоредици в область-та на гатанките") в софійських "Известиях" Народнього Етнографічного Музея 1927.

7) Tad. Kowalski: а) Zagadki ludowe tureckie, Краків, 1919 = "Prace Komisji Orjentalistycznej Akademji umiejętności" № 1. Серед записів, пороблених од недужих турецьких жовнірів у Кракові та Відні, є дещо з Македонії (ст. 26–34); – в) він-таки: Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien – в "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", т. 33 (1926). Ці записи пісень, теж у шпиталі, робив Т. Ковальський за допомогою спеціялістів-музикантів.

8) С. Чилингиров: Турски пословици, поговорки и характерни изрази – в науковому органі "Известия на Народния Етнографски Музей в София", 1922 (кн. 3 і 4), 1923 (кн. 1 і 2). Збирач позаписував болгарською транскрипцією[73] з півтисячі приказок із уст людей, що вийшли з Македонії та північної Болгарії (Тирнова, то що)[74].

[70] Ада-калé, інакше "Нова Орсова" – геть одірваний од меж Туреччини в бік Австро-Угорщини острів на Дунаї, вище болгарського Виддина.

[71] Рец. В. Гордлевського на матеріяли з Ада-кале – "Этногр. Обозрение", кн. 81 (1910), ст. 211–213.

[72] Узагалі немало цікавих, хоч і розкиданих, звісток для турецько-бóсанської мови можна знайти в цьому "Гласникові" сараївського краєвого музея. Почав він виходити з 1889 р. Пор. Н. Дмитриев: "Проблемы и достижения боснийской туркологии" в "Записках Коллегии Востоковедов", т. II (Лнгр., 1926), ст. 97–108.

[73] тобто прим. широке "ы" він транскрибує юсом (ж), як от "вакжтсжз" = "вакытсыз".

[74] Аналізу Чілінґірівської збірки дав Н. Дмитриев: "Заметки по болгарско-

9) Н. Дмитриев: а) Материалы по османской диалектологии. Фонетика "карамалицкого" языка – в "Записках Коллегии Востоковедов", т. III (Лнгр. 1928), ст. 417–458 (буде й далі). За підвалину сталася Н. Дмитрієву давня невеличка салонікська брошура 1841 р.: "Книга за научение трех языков" (24 ст.), яку видобув на світ А.М. Селищев у своїй праці "Очерки по македонской-диалектологии", т. 1 (Казань, 1918); один з "трих языков" – то болгарський, другий – грецький, третій – "карамалицький", тобто турецький. Тісніш – це мова турків не-мусулман, християн, а в даному разі – солунської (або салонікської) округи. Дехто вважає цих "караманлійців" за потурчених греків[75], дехто – за корінних тюрків, тільки православних, як і гагаузи[76]; – він-таки: Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию – в "Докладах" Всесоюзної Академії Наук, В, 1928 (ст. 17–22, ст. 268–275) і 1929 (ст. 89–95 і ст. 103–108). Тут Н. Дмитрієв, взявши за основу сербські народні матеріяли Вука Караджича, спиняється на звуковій формі тих турецьких слів, що попереходили в сербську мову. Частина звукових несхожостей з літературною османською мовою має причину в особливостях вимови слов'янської, сербської, а частина свідчить про діялектологічні особливості тих простонародніх османських говірок, котрі мали безпосередній вплив на живу сербську мову.

Дуже близька до османських говірок ще й говірка південно-берегових татар у Криму, що різко одрізняється од кримсько-татарської мови внутрішніх, степових частин півострова. Та про ню сказано буде в огляді наріччів Крима.

VI

Праці, що аналізують османську мову в її історичному минулому

Османи (чи, як вони себе тепер звуть, "анатолійці") разом з туркменами й азербайджанцями – то нащадки давніх огузів, а тому шукати вказівок на початки історії їхньої мови можна дуже здавна. Можна притягати сюди й старо-тюркські огузькі написи VII–IX вв., знайдені на р. Орхоні, і словник тюркських мов Махмуда Кашгарського XI в. з його характеристикою, між иншим, і огузьких особливостей, – це пам'ятки, за які ще говоритиметься далі широко. Тільки ж, найближча стара історія "анатолійської" мови виразно прозирає перед нами допіру з того часу, відколи огузи (спершу в

турецким говорам" – в Докладах Всесоюзной Академии Наук, В, 1927 (№ 10, ст. 210–215).

[75] прим. В. Мошков: "Наречия бессарабских гагаузов" (в X томі "Образцов" Радлова, Спб., 1904) ст. III.

[76] Див. Черновежд: "Неколко думи за Караманци-те" – в "Периодическо Списание", кн. 39 (Средец, 1892).

XI в. сельджуки, потім у XIII в. османи) опинилися таки в "Анатолії", тобто на Малоазійськім півострові, і залишили нам свої писані тут пам'ятки, сельджуки – обмаль, османи – багатенько. Декотрі з них європейська орієнталістика вже з'аналізувала й лінгвістично.

1) Важко пристати до думки, що сюди має належати віршована поема про Юсофа та Зюлейху: "Ысса-йи Юсуф" 1233 (630) р. якогось Алія. Вже й давніший її дослідник Т. Гутсма (1889)[77] одкидав гадку про будь-який можливий її зв'язок з Малою Азією (ст. 73) і вважав цюю поему про Юсуфа за писання середньоазійське, прим. бухарське. Тільки ж, для інформації, доводиться зазначити, що тепер знаходить собі певну групу прихильників инша гіпотеза К. Брокельмана (1917), ніби мова цієї поеми – предтеча теперешньої османської; цю свою ідею підкреслив Брокельман навіть і в заголовку своєї діялектологічно-лінгвістичної праці: "Ali's Qissa-i Jûsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur" в "Abhandlungen" пруської Академії Наук (Берл., 1916–1917, № 5 філос.-історичної класи).

2) "Сельджуцькі вірші" поета-містика Султана-Веледа, що жив у Конії (1226–1312) – їх попереду спробував був затранскрибувати фонетично латинськими буквами М. Вікергавзер 1866 (у 20 томі "Z.D.M.G.", ст. 574–589). До цього – корективи В. Бернауера та Фляйшера (там само, т. 23, 1869, ст. 201–211). Цінна транскрипція й толкування акад. К. Залемана 1892 (в Bulletin петерб. Акад. Наук 34, ст. 293–365, або Mélanges Asiatiques т. X, ст. 173–245); – стаття Залемана є ніби завершення статті В. Радлова (Mél. As. X, ст. 17–77). Скількись корисних філологічних уваг – у статті Н. Мартиновича: "Новий сборник стихов Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа" в 24-ім томі "Записок Восточного Отделения Русск. Археол. Общ.", 1917 (ст. 209–210).

3) Ашик-паша ангорець (1271–1332) та Ахмедій ґерміянець (пом. 1413) укупі сталися темою для лінгвістичної розвідки К. Брокельмана: "Die Sprache Âšyqpâšâs und Ahmedîs" (1919) у 73-ім томі "Z.D.M.G." (ст. 1–29).

4) Зроблений у північній Сирії року 1332 (731) віршований турецький переклад "Несефієвого віршування про спірні [правничі] питання" лінгвістично з'аналізовано у В. Смирнова: "Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV века" в XXII-ому томі "Записок Восточного Отделения" (1914, ст. 107–125).

5) Пл. Меліоранський у своїй статті (1895) про діван Бурганеддіна Сіваського (бл. 1345–1397) дав аналізу і його мови; див. факультетський збірник "Восточные заметки" (Спб., 1895), ст. 131–152. Скількись кри-

[77] Th. Houtsma – в Zeischr. der D. Morg. Ges., т. 43 (1889), ст. 69–98: "Ein alttürkisches Gedicht".

тичних уваг подав у своїй рецензії Хв. Корш у московських "Древностях Восточных" (1901, т. II, вип. 2, ст. 110–111).

6) Османський переклад (мабуть іще XIV в.) белетристичної збірки "Радощі після лиха", скопійований 1451 р., ліг в основу книжки Г. Вамбері: "Alt-osmanische Sprachstudien (Ляйден, 1901; ст. X і 232). Транскрипцію староосманського тексту дав Вамбері небездоганну, але дуже він прислуживсь тюркологам тією частиною своєї книги, де в нього подано старо-османський словник (ст. 141–215) – на підставі розглянутої збірки. Через лад сувору рецензію написав П. Меліоранський у "Записках Вост. Отдел." т. XIV (1902), ст. 0136–0138. Пор. іще рец. в Literarisches Centralblatt 1902, ст. 1336.

7) В. Гордлевський у своїй статті: "Из комментариев к старо-осман. переводу хроники малоазийских сельджукидов, т. наз. хроники ибн-Биби" (переклада того зроблено за султана Мюрада II, 1421–1451) – в "Древностях Восточных", т. IV (М., 1913) – дає і граматичний розгляд староосманського тексту тієї хроніки (ст. 6–11).

8) Турецький коментарій на Коран, в рукописі 1499 (905) р., писаний наріччям кастамунійським, граматично з'аналізував Cl. Huart: "Un commentaire du Qorân, en dialecte turc de Qastamoûni (XV siècle)" – в Journal Asiatique 1921 (oct.-nov., ст. 161–216). Найбільшу увагу Гюар присвятив тут аналізі лексичній.

Иноді європейські тюркологи, намагаючися вияснити собі як-найточніш фонетику османської мови XIV–XV вв., звертали увагу ще й на ті, нечисленні, записи турецьких текстів або хоч поодиноких слів, що їх можна було знайти в транскрипції латинськими буквами у споминах європейських бранців або подорожніх того часу. Відоміщі такі бранці – малоінтеліґентний баварець Шільтберґер (полон. 1396 р.) та дуже інтеліґентний т. зв. "Мюльбахський студент" із Семигородщини (полон. 1438 р.), а не-бранець – німецький лицар Гарф, що їздив на прощу до Єрусалиму 1496–1499 рр.

З-поміж них Шільтберґер XIV–XV в. – джерело зовсім непевне[78]; ба й на велику точність транскрипції лицаря Гарфа 1496–1499 рр. теж ніяк покладатися не можна[79].

Навпаки "Мюльбахський студент", що після свого полону 1438–1458 рр. написав цінного трактата: "De ritu et moribus Turcarum", є дуже важливе лінґвістичне джерело, бо він вільно володів турецькою мовою. Він записав, – латинськими (ґотицькими) буквами, – і дервішські простонародні поезії Юниса Емре (бл. 1308 р.). Тії записи "Мюльбахського студента"

[78] Ті турецькі слова, що трапляються в записках Шільтберґера, в нових його виданнях мають при собі, здебільша, потрібні пояснiння (Рос. переклад Ф. Бруна – в "Записках Новоросс. У-та", кн. I, Одеса, 1867).

[79] Див. Hans Stumme: Das Arabische und das Türkische bei Ritter Arnold von Harff – в юбілейній Festschrift Е. Віндіша (Лпц., 1914), ст. 127–137. Додатки – в "Zeitschr. d. D. Morg. Ges.", т. 69 (1915), ст. 208.

докладно з'аналізував К. Фой у своїй розвідці: Die ältesten osmanischen Transscriptions texte in gothischen Lettern" 1901–1902[80]; окрім граматики долучив К. Фой і словника до з'аналізовалих текстів.

В додаток до цього, варто тут згадати ще й із XVI віку двох освічених європейців, що транскрибували турецькі речення латинськими літерами: один – піонер європейського наукового сходознавства француз Ґільйом Постель (1510–1581), другий – хорват Б. Джюрджевич (бл. 1510–1560)[81].

З них перший, Ґ. Постель, що їздив до Царґороду й узагалі до Туреччини в 1530-их – 1540-их рр. і видав "De la republique des Turcs" (Пуатье, 1560), залишається в своїх турецьких цитатах ще досі необслідуваний[82]. А зразкам турецької (як на мою думку, то малоазійської) мови в Джюрджевичевій книжечці "De Turcarum moribus" (Антверп., 1544, Пар., 1545), де на п'ятьох маленьких сторінках подано діялог турецькою мовою поміж християнином та мусулманином, присвятив замітку Н. Дмитріев у "Докладах" Всесоюзної Академії Наук (1926, В, ст. 100–102).

Студіювання лінґвістичних особливостей у старих османських пам'ятках XIV–XVI в. (ба навіть у перших наукових європейських граматиках османської мови XVII в., як от у наївного Меґісера 1612, справді вченого Менінського 1680) наочно ілюструє перед дослідником ті довгі й складні шляхи еволюції, що їх мусіла перейти османська мова, доки дійшла до теперішньої своєї (літературної) однобірности й послідовности в формах і звуках, не кажучи вже про лексичний репертуар. Разом з тим стає видко, що давнішеє угрупування османських говірок у Малій Азії було не зовсім таке, як тепер. Коли й тепер османська діялектологія нам свідчить, що східня частина османської Малої Азії має чимало рис не загально-османських, а спільних з мовою Азербайджана, то з документальних, писаних, даних видко, що давня область азербайджанських говірок або азербайджанського діялектичного впливу розтягалася на захід півострова значно далі, ніж це можна сконстатувати теперечки.

---

[80] Тая розвідка К. Фоя – в "Mittheilungen" берлінського семінара східніх мов, т. IV (1901), ст. 230–274, та т. V (1902), ст. 233–293.

[81] І про Постеля і про Джюрджевича (Georgieuiz) широко див. у моїм "Вступі до історії Туреччини", вип. 3 (К., 1926), ст. 85–96.

[82] коли не брати до рахуби дві мої побіжні уваги з прикладом ("Вступ" ст. 91 і 92) про те, що в османських цитатах у Постеля ми не бачимо додержання т. зв. "гармонії голосівок".

VII–VIII

Дві инші – окрім османської – південно-західні (або "огузькі») тюркські мовні парості: б) азербайджанська ("азері") і в) туркменська.
Їх записи, граматики та словники

Азербайджанську мову звуть коротше **"азері"**. В російському Закавказзі встановилася для неї аж надто неточна назва: "татарська" (а османську мову звуть "турецька"). Чується "азері" на великій території, "од Тебріза до Тіфліса і од границь Вірменщини до Каспійського моря"[83], тобто геть-далеко по-за межами Азербайджана. Найбільшої культурно-літературної ваги надбало "азері" в б. російському, тепер радянському, Закавказзі, там де Ґянджá та Баку; і тая країна, давній Арран-Шірван, зветься тепер "радянський (або кавказький) Азербайджан".

До недавнього часу були вважали, що одна з найстаріших філологічних праць про азербайджанську мову – то тюрко-арабський словник, чи глосарій, монгольського періода (так, віку XIII–XIV-го, з гулаґідських часів), якого склав ибн-Мюганна. Надруковано вперше під заголовком: "Араб-филолог о турецком языке, арабский текст издал и снабдил переводом и введением П.М. Мелиоранский" Спб., 1900[84]. Висновок у цій дисертації П. Меліоранського був такий, що ибн-Мюганна[85] складав свого словника у північно-західній Персії (інакше сказати, в Азербайджані) і що найближчою авторовою мовою була старо-азербайджанська, хоч він не забував вносити до свого глосарія і слова туркестанські. Але за десять літ після того одкрито в Царгороді кращого і старіщого рукописа (що має за собою 400-літню давність)[86], і нарешті (1921) вийшло в світ у Царгороді повне видання[87]. Обслідував нове видання С. Малов у статті: "Ибн-Муханна о турецком языке" 1928[88] і прийшов до протилежної думки – що мова ибн-Мюганни була "східньо-туркестанська, кашгарська, уйгурська",

---

[83] Це слова Барбіє де Мейнара в передмові (ст. 7) до його видання й перекладу азербайджанської комедії Фетх-Алі Ахундова: "Алхімік" – Journ. Asiat. 1887, janv.

[84] ст. LXXXIV і O122 і 85. Ця Меліоранського дисертація – в серії: "Издания факультета Восточных языков" Спб. у-та", № 3.

[85] Авторове ім'я "ибн-Мюганна " тоді ще не було відоме. Словник уважався за анонімний.

[86] Див. в царгородськім журналі "Тюрк дернейі" 1910 і замітку Ж. Дені в Journal Asiat. 1910, mars-avril, ст. 362–364.

[87] Ас-сеййид Джамâледдін ибн-аль-Мюhаннâ: "ζильйет аль-инсâн wa ζольбет аль-ли-сâн, йаход лоγет-и фарсі, тюркче, моγольче" (видав Ахм. Риф'ат), Царг., 1340=1921. Ст. 1–69 перська частина, ст. 71–191 тюркська, ст. 191–230 монгольська.

[88] Стаття С. Малова – в "Записках Коллегии Востоковедов" т. III, вип. 2, ст. 221–248.

а сильний азербайджанський елемент, який яскраво висвічує в рукописах, котрими користувавсь для свого видання П. Меліоранський – то той елемент повносили вже переписувачі[89].

Мова азербайджанського письменства, що розвилося в XV-ім, а більше в XVI-ім в., залишається необслідувана. Необслідувано й ті азербайджанські слова або вислови, що їх, латинськими літерами, іноді наводять європейські подорожні (венеціянці й ін.), котрі їздили в XV в. в Азербайджан до Узун-Хасана, шаха західньої Персії (1467–1478), з династії Білобаранних туркменів, а після XV віку – до сефевідів, шахів цілої Персії, що теж говорили мовою тюркською і мали по-первах резиденцію в Азербайджані. Найцікавіші серед цього подорожнього матеріялу – тюркські речення в "Хождении за три моря" тверського подорожнього Афанасія Нікітіна 1466–1472 рр.: він і свої власні інтимні враження иноді писав мовою тюркською, тільки буквами руськими[90]; у одночасних з ним італійців ми стільки тюркського студіювання не знайдемо. То вже в XVII в. ми маємо од італійця Ф. Мадджі ніби-азербайджанську – або мішану – граматику, складену "для тих мов, що чуються в країнах Грузії", і видрукувану в римській колегії "de propaganda fide" (Рим, 1643; 2-ге вид. 1670)[91].

Все лінґвістично найважнішеє про азербайджанську мову з'явилося по-російськи: більше-менше з середини XIX століття – після того як Закавказзя з його азербайджанською людністю підпало не тільки під владу, ба і під адміністрацію російської імперії, і для російських адміністраторів Кавказа неодмінно стало треба знати мови місцевих людей, "туземцев".

Здавалося б, що найпередше ми мали б шукати, докладні закони азербайджанської граматики в праці природнього азербайджанця професора-мірзи А. Казембека: "Общая грамматика турецко-татарского языка" (Казань, 1846; по нім. переклав Ценкер, Ляйпц., 1848); тільки ж в осно-

---

[89] При нагоді зазначім, що ибн-Мюганна міг би (хронологічно) бути прапрадідом одного з тих шіїтських істориків, котрі належали до літературного кола середньоазійського володаря-войовника Тімура. Див. F. Wüstenfeld: Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke (Ґоттінґен 1882), ст. 205, № 470; або, з хронологічною помилкою, K. Brockelmann: Gesch. der arab. Litteratur т. II (Берлін, 1902), ст. 199, № 2.

[90] Обертавсь Аф. Нікітін, зрештою, не тільки серед тюрків-азербайджанців, ба й серед тюрків-джагатайців: в Індії. – Його "Хождение за три моря" внесено, з чорнових його записів, до Софійського Временника під 1475 р. В VI томі "Полного собрания русских летописей" (Спб., 1853) Нікітінове "Хождение" видрукувано (ст. 330–358) з орієнталістичними примітками проф. Казембека; тільки ж примітки тії і невичерпні і недостатні.

[91] Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus audiuntur, auctore D.F. M. Maggio. В першій частині – граматика грузинська, а далі – liber secundus, complectens Arabum et Turcarum orthographiam et turcicae linguae institutiones.

ві Казембекової праці лежить усе ж мова османська (граматика француза Jaubert'a), а з инших тюркських наріччів особливу увагу приділив Казембек казансько-татарському і значно меншу – сваєму "азері". Інакше (але не надто вдало) зробив Т. Макаров: "Татарская грамматика кавказского наречия" (Тіфліс, 1848)[92]. Великого практичного підручника випустив драгоман канцелярії кавказького намісника майор І.Л. Цилоссани: "Новые разговоры на российском, французском, турецком и татарском [азербайджанським] языках, с русским произношением [транскрипцією] двух последних" (Тіфліс, 1856; ст. ст. VII+607 in 4-to); Цілоссані бажав якось одрізняти-таки "турецкий язык" (тобто османський) од "татарского" (азері), але фактично він і "турецкому языку" надав щиро-азербайджанську вимову. Путяща граматична праця – вірменина Лаз. Будагова: "Практическое руководство турецко-татарского адербиджанского наречия" (Москва, 1857); Будагов – автор і дуже зручного "Сравнительного словаря турецко-татарских наречий" (2 тт., Спб., 1868–1871), де азербайджанський елемент зарепрезентовано гаразд. Зовсім мало одрізняв азербайджанське наріччя од османського вірменин Л. Лазарев: а) "Турецко-татарско-русский словарь [краще – словарець: 336 ст. in 16-o] с приложением краткой грамматики" (М., 1864); б) "Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Адербиджана с приложением тюркских разговоров и пословиц" (М., 1866); в кінці "Хрестоматій" – словничок тих слів, яких нема в попереду виданому його "Словаре" 1864. Цілком маловартна компіляційка – А. Старчевскій: "Кавказький толмач, заключающий в себе 27 языков" (Спб., 1883). По-французьки (1886 у Journ. Asiat., janv.) захарактеризував кавказько-азербайджанську говірку в комедіях Фетх-Алі Ахундова Barbier de Meynard у передмові (ст. 1–12) до свого перевидання й перекладу Ахундової комедії "Алхімік" 1851 р.; нажаль, Барбіє де Мейнар оперував не живими фонетичними записами, а мертвими друкованими арабськими буквами, і через те допустивсь деяких яскравих помилок[93]. Літ за двацятеро після Барбіє де Мейнара, теж в Journal Asiatique, таксамо спинив свою увагу на Ахундова писаннях Luc. Bouvat[94].

---

[92] У тіфліській офіціозній газеті "Кавказ" 1846 (№ 9) Т. Макаров надрукував: "Об открытии отделения восточных языков при Новочеркасской гимназии"; там він дає огляд тих мов і наріччів, що чуються на Кавказі. Багато пізніш, у тіфліській ліберальній газеті "Обзор" 1879 (№ 363 і № 369) Т. Макаров умістив статтю: "Турецко-татарский язык и его наречия".

[93] Приклади наведено у Ґ. Якоба: Zur Grammatik des Valgär-Türkischen – Z.D.M.G. 1898, ст. 697.

[94] Л. Бува в Journ. Asiat. 1903 (май, ст. 393–489) видав, з перекладом, текст повісти Ахундова "Histoire de Yoûsouf Chah" і додав словничка (ст. 483–489); а р. 1904 (март, ст. 259–331, ст. 365–465) він таксамо обробив Ахундова комедію "L'avare" (на ст. 448–456 словничок).

Новий етап студіювання азербайджанської мови Закавказзя починається в кінці XIX поч. XX в. працями бакинця-белетриста Султана-Меджіда Ганієва. Його практичний курс "Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-адербеджанского наречия", 4 чч. (Баку, 1890–1895) видержав скількись видань, то у Тіфлісі (як, от, 3-тє, 1907), то знов у Баку (6-те, 1922); скрізь Ганієв, при ортографії в буквах арабських, зазначає вимову буквами російськими. В його "Самоучителе" найширша частина – 3-тя: "Русско-татарский словарь", і вона з кожним новим виданням розросталася: коли в 3-ім виданні "Русско-татарский словарь" Ганієва мав 206 ст. (Баку, 1902), то в 5-ім він побільшав два рази стільки (Баку, 1909; 416 ст.). Ганієв склав і "Татарско-русский словарь" (Баку, 1901; ст. III і 164; 6-е вид. Баку, 1922). Менше успіху мав Н. Нариманов: "Самоучитель татарского языка для русских" (Тіфл., 1900)[95]. Зовсім малочого зачерпнути може діалектолог з "Арабско-персидско-турецко-русских разговоров" І. Ахвердова (Спб., 1900). Корисніший – підручник, що склав "преподаватель татарского языка эриванской учительской семинарии М. Мамедов: "Самоучитель татарского языка адербейджанского наречия" (Эривань, 1911), з викладом одначе дуже ненауковим.

За радянських часів не тільки передруковувавсь давній "Самоучитель" Ганієва, ба складаються або по новому переробляються й инші "самоучителі" такі, що транскрипція в них уже не російська, а своєрідна латинська, офіційно вживана в радянськім Азербайджані[96]. Хоч пристосовано там латиницю й дуже протинауково, та звуки кавказько-азербайджанської мови віддає вона кінець-кінцем порядно. Тому, для дослідника-діялектолога, зовсім придатними можуть бути, в характері сирового лінґвістичного матеріялу, навіть теперішні щоденні газети (як, от, бакинський "Йені йол" = "Новий шлях"), друковані латинським отим правописом. Робляться тепер і спеціяльні діялектологічні досліди; прим. Н. Ашмарин про говірку Нухи (Баку, 1926) та Идріс Гасанов про говірку Ґянджі (теж 1926) вмістили розвідки в "Трудах" бакинського "Общ-ва обследования и изучения Азербайджана".

Всі вищезазначені азербайджанські студії торкаються, як ми бачили, виключно тієї мови, що чується в Закавказзі. Для вивчення мови справжнього, корінного персько-підданого Азербайджана, де столиця – Тебріз, зроблено мало. Те, що подав Г. Вамбері в своїй книжці "Alt-osmanische Sprachstudien mit einem azerbaižanishen Texte als Appendix" (Ляйден, 1901) має невисоку вагу: то (ст. 114–137) текст одного азербайджанського оповідання, як видко – з-під Тебріза, вкупі з зовсім непевною латинською тран-

[95] Рік перед тим Нариманов видав коротку азербайджанську граматику, рідною мовою (Баку, 1899; 47 ст.).

[96] Сюди стосується латинізований "Самоучитель тюркского языка" Мамедова (Баку), бл. 1926), друкований як "издание 3-е" (112 ст.).

скрипцією. Справді ж наукова праця – то K. Foy: Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Sudtürkischen, 1903–1904 р (в "Mittheilungen" берлінської семінарії східніх мов[97]).

Чується в Персії азербайджанська мова ще й по инших провінціях, як от у Хорасані або й далеченько на півдні – аж у Фарсі. Тільки ж там вона зовсім не досліджена, ба навіть і голих записів ізвідти є лиш обмаль. Слід зазначити невеличку, фонетично записану збірочку з Фарса, коло Шіраза: "Песни кашкайцев" А. Ромаскевича (1925)[98].

VIII

Третя з південно-західніх тюркських мов – **туркменська**. Своєю головною масою туркмени залюднюють тую "закаспійську область", що тепер перетворено в радянську республіку "Туркменистан" (із столицею Ашхабадом); політично од тієї радянської Туркменії одірвані – сусідні туркменські частини північного Афганистана та Персії. Та поза цією, для всіх відомою, середньоазійською Туркменією тюркологи одкривають відокремлені туркменські сліди і на заході, навіть дуже далеко, близько Середземного моря. В б. Османській державі, на простороні між північною Сирією та південною Малою Азією записано діялектологічні матеріяли такі, що збирачі характеризують їх як туркменські; правда, там мовні ознаки сильно мішаються з суто-османськими, і тому діялектологи звичайно розглядають їх укупі з діялектами османськими. Але вже до геть-безперечної царини туркменських наріччів належить мова "трухменів" (виселенців найбільше з Мангишлака) на північному Кавказі, в Ставропільщині на межі з Астраханщиною; тая "трухменщина" в деякій мірі і друком занотована, коли не можна сказати, що досліджена[99]. Справжніх дослідів над туркменською мовою, навіть над тією, що чується на території Туркменистана, пороблено ще не гурт; ба й путящих фонетичних записів із уст простого туркменського люду ще опубліковано обмаль.

---

[97] в відділі Westasiatische Studien, т. VI (1903), ст. 126–193 та т. VII (1904), ст. 197–265.

[98] "Песни кашкайцев" – в "Сборнике Музея Антропологии и Этнографии имени Петра Первого", т. V, вып. 2 (Ленингр., 1925), ст. 573–610.

[99] Див. А. Володин: "Из трухменской народной поэзии" (текст – на жаль арабськими буквами – і переклад), в тіфліському "Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа", т. 38 (1908), відд. 2, ст. 49–57. Тут три пісні, 17 загадок і 15 приказок. В тім самім томі "Сборника" дав Володін і побутову передмову: "Трухменская степь и трухмены", відд. I, ст. 1–98; про трухменську мову – коротко на ст. 31–32. Де що у Самойловича в "Записках Вост. Отдел." т. 21 (Спб., 1912), ст. LXXIII–LXXIV (в протоколах).

Певну увагу почали приділяти філологи туркменській мові більше-менше незадовго до середини XIX в., ще перед тим, як прилучено Туркменію до Росії. Російський тюрколог І. Березин у другій половині 1840-их рр. робив спостереження над наріччям туркменів перського Прикаспія (в Астрабаді)[100], а далі над напів-літературними (з джагатайською домішкою) піснями декотрих туркменських поетів (потім він дещо з тих поезій умістив у своїй "Турецкой хрестоматии" т. II, що почала друкуватися ще з 1857 року). Другий російський тюрколог місіонер Н. Ільмінський торкнувсь туркменської мови (наріччя йомудів та есен-ілі) в своїм листі (з Оренбурга) до акад. Шіфнера: "Ueber die Sprache der Turkmenen" 1860[101]. І з цього листа, і з місіонерського перекладу святого письма на туркменське, західня орієнталістика могла здобути про туркменську мову ширші відомості. Та авторитетний мадярський тюрколог Г. Вамбері, проголошуючи (1879), що "die turkomanische Bibelübersetzung, von Russen veranstaltet, daher gleich allen ähnlichen Arbeiten des eigentlichen nationalen Sprachinstinctes entbehrt ist", вважав за потрібне одшукати кращеє джерело, і отими вищенаведеними словами почав він свою власну статтю: "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's" (у 33-ім томі "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesellsch.", ст. 387–444); в ній Вамбері опублікував 41 поезію популярного, суто-національного туркменського поета Махтум-кулі XVIII в. Але зробив це Вамбері літерами самісінькими арабськими, себто без точної вимови; до того ж він не підозрівав тоді, що Махтум-кулі, таксамо як инші улюблені туркменські поети, складав свої вірші не чистою рідною мовою, ба мішаною літературщиною, з сильним увпливом елементів джагатайських. Через те Вамберієва стаття сталася причинком лиш для знаття туркменської літератури, але зовсім не діялектології.

Значно більше освітлили справу ті російські підручники, що пізніш повиходили в світ без особливих наукових претенсій, здебільша попросту для практичних потреб російських урядовців у прилученій Закаспійській області: 1) И. Шимкевич: "Краткое практическое руководство для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области" (Асхабад, 1899; ст. IV+168+2); – 2) С. Агабеков: "Учебник тюркменского [а саме ахалтекинського] наречия с приложением сборника пословиц и поговорок тюркмен Закаспийской области" (Асхабад, 1904; ст. IV+100+25)[102]; –

[100] Про це див. в "Годичном отчете" Березина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1845) та в його ж таки "Recherches sur les dialectes musulmans" I (Казань, 1848).

[101] Цей Ільмінського лист – в Bulletin петербурської Академії Наук 1860, т. I, ст. 563–571 (або Mélanges Asiatiques, т. IV, ст, 63–74).

[102] На "Учебник" Агабекова (а заодно і на Шимкевича) див. змістовну рецензію А. Самойловича в "Записках Вост. Отдел.", т. XVII (1907), ст. 0184–0188. Рецензія ж А. Семенова в московськім "Этнографическом Обозрении" 1904 (кн. 63, ст. 169–172) сама не витримує критики.

3) И. Беляев: "Русско-туркменский словарь" (Асхабад, 1913, ст. VII і 176; трапляються непевні місця) та "Туркменская грамматика" (Асхабад, 1915); – 4–5) За радянських часів видано коротку граматику туркменської мови М. Ґельдієва та Г. Алпарова і "Руководство для изучения туркменского языка" (Ашхабад, 1929, 379 ст.) А. Поцєлуєвського; – 6) "Краткий русско-туркменский словарь применительно к нуждам государственной статистики" (Асхабад, 1926; литограф., ст. 110 in 4-to), з транскрипцією; – 7) К. Борієв і А. Алієв: "Русско-туркменский словарь" (Ашхабад, 1929), до 20.000 слів; – 8) Туркменсько-російського словника готує Державне видавництво Туркменистана.

Рівночасно з авторами отаких практичних підручників, науково заспеціялізувавсь на туркменській літературі і мові петербурський тюрколог А.Н. Самойлович. Він чимало призбирав і поопубліковував відповідного матеріялу в своїх статтях у "Записках Восточного Отделения Русск. Археол. Общ." (починаючи з 1904 р.), найбільше ж прислуживсь туркменським студіям у своїй дисертації про Абдассаттарову "Книгу разсказов о битвах [персов] с текинцами" (Спб., 1914). Туркмен Абдассаттар не був винятком з гурту инших туркменських поетів і склав свою поему не чистою рідною мовою, а літературною мішаниною; але в дисертації А. Самойловича чимало місця одведено лінгвістичній аналізі саме-іменно того туркменського елементу, який висвічує з-під джагатайської літературщини, і взагалі характеристиці туркменської мови.

Чималу надію на добрий розвиток туркменських студій навіває нам той симпатичний факт, що в Ашхабаді заснувавсь "Інститут туркменської культури" і що взагалі тепер там пожвавішало наукове життя, яке виявляє себе і опублікуванням народньо-туркменських текстів. Ашхабадський журнал "Туркменоведение" пропаґує й фольклористику[103], і в світ виходять такі прим. праці, як М. Ґельдієв: "Сборник туркменских народних поговорок, пословиц и загадок" (Ашхабад, 1925)[104] або В. Успенський и В. Бєляєв: "Туркменская музыка" (т. І, Москва, 1928) – велика збірка, придатна й лінґвістові (т. ІІ вийде 1930). І "комиссия экспедиционных исследований" ленінградської Академії Наук теж звернула увагу на всебічне вивчення Туркменистану та й почала вже друкувати збірку "Туркмения" (Ленінгр., 1929), де живовидячки повинна знайти собі місце й лінгвістика.

---

[103] Див. прим. статтю А. Поцєлуєвського: "Собирание туркменского фольклора" – в "Туркменоведении" 1927, № 2–3 (ст. 10–12), де дається інструкція для збирачів. Сам Поцєлуєвський призбирав "Сборник туркменских женских песен" (вийде в світ 1930).

[104] Дещо із Ґельдієвої збірки переклав на російське С. Овезбаєв в "Туркменоведении" 1929, № 4, ст. 18–19.

IX

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму – на надбережному й гірському півдні та на степовій півночі. Стан дослідів над ними

Кримські татари мають по різних місцях Крима різні наріччя чи говірки. У південній частині півострова татари говорять так, що їх зовсім легко зрозуміє османський турок або туркмен або азербайджанець; а мову північного, степового, татарина-кримчака легше вже розбере татарин з Волги або ще дальший – киргиз-казак, ніж царгородець чи анатолієць. Акад. В. Радлов, що присвятив зразкам усяких кримських діалектів VII-ий том своєї серії: "Образцы народной литературы северных тюркских племен. Наречия Крымского полуострова" (Спб., 1896; ст. XVIII і 408 і 527), поясняв у передмові цю діялектичну несхожість тим, що південні татари (берегові й гірські) – то залишки дуже давнього, безперечно ще передмонгольського, місцевого тюркського елементу (уйгурського, команського, тобто "половецького"), який расово тут сильно помішавсь із греками, ґотами та иншими тубільцями, "а впродолжении последних веков состоялся не малый прилив малоазіатских и балканских турок" (ст. XIV). А степові татари (тепер вони вже не кочовики, всі землю обробляють) – то, на думку Радлова (ст. XIII), елемент переважно нахожий, який насунув на кримську територію допіро з часів Золотої орди, "турецкие номады различнейших родов, переселившиеся [до Криму] уже с XIII века и поселившиеся по племенам в широких, превосходных для скотоводства степяхь"[105]. Та ще нема історичної розвідки, яка точно показала б, коли-саме і яким-саме процесом утворилися теперешні наріччеві угрупування на території Кримського півострова. Не досліджено історію не тільки дія лектів кримських, ба й попросту історію і склад письменської, літературної мови давнішого Криму, часів хоч би вже Ґіреївських XV–XVIII вв.[106].

---

[105] Що ті "превосходныя для скотоводства степи" не були безлюдною пустелею (комани-половці повинні ж були кочувати і в них), цього Радлов виразно не зазначає.

[106] Найпридатнішим для філолога тут буде матеріял не суто-літературний, а діловий-актовий, де жива місцева мова повинна пробиватися крізь кору умовної письменщини лекше, ніж у якомусь писанні літературному. Такі акти (грамоти то що) потроху видано. Див. прим. у великій (мало не 1000 стор.) збірці В. Вельяминова-Зернова (за участю вченого казанця Х. Фейзханова): "Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Академии Наук из московского Главного архива Мин. Иностр. Дел" (Спб. 1864). Але в тім Вельяминова виданні є багато неточностей, і на це вказав В.Д. Смирнов у своїй збірці: "Сборник некоторых важных известий и оффициальных документов касательно Турции, России и Крыма" (Спб., 1881). Лінґвістичну аналізу однієї з грамот XVII в., вміщеної в "Материалах" Вельяминова-Зернова, дав А.Н. Са-

Точніш розмежовуючи теперішні кримські діялекти, Радлов усі розбив на п'ять груп: три – південні, дві – північні. Тільки ж, детальніш ідучи за Радлівською-таки класифікацією, доведеться в північних (степових) діялектах одрізняти груп не дві, а вже ж не менш як три; знов же, південних кримських діялектів зручніш буде добачати не три, ба лиш два (береговий і небереговий), після чого матимем таку географічно-діялектологічну класифікацію:

1) Південний беріг Кримського півострова, од Байдарської брами до Ускюта (тобто трохи чи не до Судака) – тут мова зовсім такого типу, як османсько-турецька, азербайджанська, туркменська, тобто належить до південно-західньої галузі тюркських мов[107]. Ще недавно був такий час (1880–1900-ті рр.), коли кримчаки, щоб не одбігати в літературі од османських турків, вважали за потрібне класти південно-береговий діялект в основу свого кримсько-татарського письменства.

2) В гірській частині Кримського півострова, разом з містами Бахчесараєм, Симферополем (Ак-месджид), Карасу-базаром, Теодосією та Керчем, татари говорять мовою перехідною, мішаною. Перевагу одначе в тій мішанині має елемент не північний, не степовий, ба все ще південний, все ще близький до османської мови, в містах – більше, серед гірняків – менше[108]. Тепер кримсько-татарські письменники й інтеліґенти звуть цюю мішану лінґвістичну царину "орта йолаq" чи "орта йолаγ" = "середня смуга", чи, там, "посередня" – між морським надбережжям півдня і внутрішніми степами півночи. Останніми роками за літературну норму для Крима береться саме-іменно мова "орта йолаq". Ця літературна тенденція тим нормальніша, що числово "орта йолаq" виходить найсильнішою групою: це – більша половина всієї кримської мусулманської людности, та й культурно вона стоїть найвище.

3–4) Діялекти степових татар (тепер уже хліборобів, не номадів) зве Радлов par excellence "крымское наречие" (ст. XV), – мовляв, у південній частині Крима "наречие" ніби не є "крымское". Одности в степових діялектах нема; татари властивого Крима (з містом Евпаторією, де багато караїмів) говорять не так само, як татари Керченського півострова.

мойлович: "К истории крымско-татарского литературного языка" – в казанськім "Вестнике Научного Общества татароведения", № 7 (1927), ст. 27–33.

[107] Мабуть найбільше про південноберегові тексти каже польський тюрколог Тад. Ковальський, що зразки мови, подані в VII томі В. Радлова, "czyta się miejscami tak, jakgdyby wyszły z pod pióra Turka z Konstantynopola" (див. його "Język karaimski", Вильно, 1926, ст. 2, – відб. з часопису "Myśl Karaimska", t. I, zesz. 3). Та в таких словах – сильна пересада. Що південноберегова кримська мова аж ніяк не є царґородська говірка, читач (як і слухач) пізнає одразу.

[108] Радлов мову міст вирізняв в окрему діалектологічну групу, трохи одмінну од гірської. Та по суті можна такої диференціяції і не робити.

Південний увплив тут є, лексичний, а "в звуковом отношении этот язык должен быть причислен к северно-татарским". Що до морфології, то в степових діялектах "везде в употреблении грамматические формы севера, а отдельные южные формы еще только начинают прививаться" (ст. XV). Учень В. Радлова А. Самойлович коментує його слова так: "Эти татары родственны племенам, обитающим с XIII века в сев.-кавказских степях (ногайцы), и племенам возникшим после XIII века в Средней Азии (казак-киргизы, узбеки)"[109].

5) Коло Перекопа в Криму є й чисті ногайці. Вони, знов, говорять не так, як властиві кримчаки-степовики, а більше-менше так, як ногайці степів північного Кавказа. Це – каже Радлов – "чистый северно-татарский язык, весьма близко подходящий к киргизскому" (ст. XVI), тобто киргиз-казацькому. В живій обихідці ногайське наріччя тут у Криму вимирає і витісняється місцевим кримсько-татарським степовим; але з свого боку воно впливає на мову татар-степовиків через свої ногайські "песни и героические поэмы, которыя поются до сих пор певцами степных жителей" (ст. XVI).

У VII томі "Образцов" (1896) подав Радлов зразки всіх отих діялектичних відтінків Крима, що позаписував він їх із живих уст, своєю академічною транскрипцією. В тім самім томі видрукував він і простонародню збірку оповідань, пісень, загадок за караїмським рукописом кінця XVIII в. – літерами гебрейськими, вкупі з транскрипцією в живій сучасній вимові, як йому подиктував освічений караїм-поет Ерак; додав Радлов і власні віршування того самого Ерака.

Геть-усі кримські тексти того VII-го тома "Образцов" опублікував Радлов тільки по-татарськи, без будь-якого перекладу, чи то російського, чи німецького, таксамо як і без будь-якого граматичного чи фонетичного нарису. Через те дуже корисною помогою для діялектологів була фонетико-фізіологічна розвідка казанського професора В.А. Богородицького: "Диалектологические заметки. V. О крымско-татарском наречии" (1903)[110] – на підставі матеріялу, записаного за вимовою вчителя-татарина з Судака. А число фольклорно-діялектологічних кримських текстів, після Радлова (1896), збагатили О. Олесницький (1910, 1913, цей найбільше)[111], А. Самойлович (1913–

[109] А. Самойлович: Опыт краткой крымско-татарской грамматики, Петр., 1916, ст. 6–7.

[110] Розвідка Богородицького – в "Ученых Записках Казанского У-та", т. 70 (1903). кн. 12, отдел наук, ст. 1–23.

[111] Алексей Олесницкий: а) песни крымских турок. Текст, перевод и музика. Под редакцией В.А. Гордлевского. Москва, 1910 (ст. XII і 147 і 10 ст. нот). Всі записи – з південного берега; – б) він-таки: Материалы по изучению крымской народной поэзии – стаття в "Восточном Сборнике Общества русских ориенталистов" т. I (Спб., 1913).

1918)[112], П. Фалев (1915)[113], В. Филоненко (1926)[114], О. Шацкая (1926)[115]. В рукописних архівах можна знайти чимало фольклорно-лінґвістичного матеріялу, який ще чекає опублікування[116].

Граматики і словнички для кримсько-татарської мови трохи чи не всі дуже мало наукові, носять лиш практичний характер. Приміром В.Х. Кондаракі (1875) у своїм відомім "Универсальном описании Крыма" подав у II частині дуже плутаний "Самоучитель турко-татарского и новогреческого языков" (Спб., 1875; 132 ст.); наріччя тут південне, переважно берегове; транскрипція російськими буквами – приблизна. Науковіще складав підручники караїм І. Казаз (чи, як він сам себе писав, Казас – 1869–1875), але й вони для дослідника-лінґвіста не більше як сирове надіб'я[117]. Деякої популярности зажив своїм підручником і, ніби-то "повним", словником Осм. Заатов: "Полный русско-татарский словарь" (Симфер., 1906; 120 стор.). Допіро за світової війни вийшла в світ наукова праця, на основі літературної мови – А. Самойлович: "Опыт краткой крымско-татарской грамматики" (Петрогр., 1916; 104 ст.); практична її вартість обнижується

---

[112] А. Самойлович: а) Крымская песня про Порт-Артур – "Живая Старина" 1910 (т. XIX, ст. 129); – б) Песни крымских татар про вторую отечественную войну – в "Живой Старине" 1914 (т. XXXIII, ст. 409–420); мова – бахчесарайського типу; – в) Скороговорки – в "Сборн. Муз. Антроп. и Этногр." т. V, вип. 1 (Спб., 1918), ст. 197–200.

[113] А.Н. Самойлович и П.А. Фалев: Пословицы, поговорки и приметы крымских татар, собранные гг. А.А. Боданинским, Мартино и О. Мурасовым – в "Известиях Таврической ученой архивной коммиссии", вип. 52 (Симф., 1915), ст. 1–67. Докладна оцінка ("Замечания") – В. Гордлевського в спб. "Записках Восточного Отделения Русск. Археол. Общ.", т. XXV (1921), ст. 89–132.

[114] В.И. Филоненко: Загадки крымских татар. Симферополь, 1926 (59 ст.) Почасти з ялтинського повіту, почасти з теодосійського. Транскрипція лиш приблизная; лінґвістичний вступ залишає багато-чого бажати.

[115] Chansons tatares de Crimée, recueillies et traduites par O. Chatskaya, avec introduction de N. Dmitriev – в "Journal Asiatique" 1926, avril-juin, ст. 341–368. Тут 11 пісень з с. Туак під Алуштою, а три з Бахчесарая. В передмові скількись діялектологічних уваг.

[116] От, наш студент Лазаревського Інституту східніх мов у Москві А.Н. Марисов іще перед світовою війною обробив свої південно-берегові і степові записи і подав в Інститут як "дипломну роботу". Другий наш учень Якуб Кемаль (що тепер завідує Східнім музеєм у Ялті) має дуже рясні, звідусіль призбирані фольклорно-діялектологічні матеріяли, де прислів'я особливо визначаються. Так само – Х. Одабаш (він до останнього часу жив у Симферополі).

[117] И. Казас а) Учебник древне-еврейского языка для караимских школ, Одеса, 1869 (294 ст.); – б) Краткий практический учебник русского языка для татарских начальных школ, Одеса, 1873–1875.

тим, що татарські слова, форми і речення подано малоточним арабським альфабетом, а не фонетично-точною транскрипцією. За радянської влади, відколи (1923) заведено по середніх і професійних школах Крима обов'язкове навчання татарської мови, Державне видавництво протягом двох літ тричі видало: А. Одабаш и И.С. Кая, "Руководство для обучения крымско-татарскому языку" (1-ше вид. Симфер., 1924, ст. 108; 3-е вид. "переработанное и значительно дополненное" Симфер., 1926, ст. 215; найпрактичнішим було вид. 2-ге); а як запроваджено в Криму замість арабського альфабету латинський, І.С. Кая переробив цього самого практичного підручника під заголовком: "Руководство для обучения крымско-татарскому языку по новому алфавиту" (Симф., 1928; ст. 125). В основі всіх видань цього "Руководства" лежить мова "орта йолаq", хоч у передмові автори й кажуть, що хочуть бути зрозумілими і для степовиків.

Окремі лінґвістичні питання бувають порушені і в наукових журналах Крима, чи то по-російськи, як от часом у симферопільських "Известиях Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии", чи то по-татарськи, як от в органі кримського Комісаріяту Народної Освіти: "Oqy ішлері" = "Справи освіти"; найповажніше буває те, що зрідка надсилає з Азербайджану до Криму проф. Чобан-заде́. Він 1921 р. подав свої міркування над фонетикою, морфологією тюрко-татарських мов, і т. и.[118]; та навіть і в своїй "Методиці викладання тюркської мови та письменства" (2 чч., Баку 1926–1927) він иноді дає звістки, придатні й для діялектолога. Друкується дещо з кримської діялектології і в далекому казанському "Вестнике Научного Общества Татароведения", і в столичних орієнталістичних органах. Така – стаття В.А. Гордлевського у ленінградських "Докладах Академии Наук СССР" (1928, В, ст. 87–91): "Лексика караимского перевода Библии", рукописного, архаічнішого ніж той (теж дуже архаічний) караїмський переклад, що видруковано в Евпаторії 1841 р.

X

Лінґвістичні досліди над тюркськими зостанками по території степової України, Литви-Білорусі та Галичини з Поділлям: маріупільські тюркомовні греки, басарабські гагаузи, литовські татари, литовські і волинсько-галицькі караїми, тюркомовні подільсько-галицькі вірмени. Питання про мову давніх половців та татар Золотої Орди

На північ од Криму чорноморські степи, де тепер розкинулася т. зв. степова Україна, здавна були місцем, кудою на захід пересувалися або де довше й перебували всякі чисто-тюркські або мішано-тюркські кочові орди, що часом через Перекіп переходили й до Кримського (по давньому

[118] Чобан-заде: Тюрк-татар лисаниййатына медхаль, Баку 1924 (213 ст.). Багато фантазії.

Таврійського) півострова. Ще перед заснуванням Київської руської держави тут були, так у IV–V вв., гуни, – навряд щоб не тюрки[119]. Сюдою в VI в. сунули на захід авари-обри, що теж у своїй масі могли бути тюрками. Та коли гунів та аварів залишимо під сумнівом (особливо аварів, що в них дехто з дослідників куди-охітніш добачає монголів, ніж тюрків)[120], то вже безперечно тюркською була велика кочова держава VI в, того народу, що китайці звали його "тукю" і що його володіння розтяглися од кордонів Китаю й середньої Азії до моря Озівського чи то Чорного. Держава розпалася, але всякі тюрки між Уралом, Волгою та Доном залишилися і ненастанно насувалися на захід. Більше-менше разом із первопочатками київської Русі, чи трохи передше, ми тут у степах, переважно у східній частині, бачимо й хазар (що і Кримом володіли), і печенігів, ("баджнаків"), і узів, – тюрків, що всі вони одні на одних напирали й одні одних тіснили. Кінець-кінцем в XI віці печенігів та й їх давніших ворогів-узів одтіснено аж за Дніпро в бік Дунаю, і Русь XI в. мала діло в чорноморських степах і в Криму з новим тюркським народом "половцями" (куманами, кипчаками). У XIII в. сюди в "Команію", в ці кипчацькі степи та в Крим, як і на Русь, найшла татарська Золота орда[121]; а з XV віку тії степи перебували під владою кримського ханства Ґіреїв, і тут вільнесенько поралися ногайці, – аж доки в кінці XVIII в. звоювала ціле Кримське ханство Росія. Вона позаселяла степи своїми підданцями, здебільша українцями, і тюркський характер "дикого поля" протягом якогось століття затерсь.

Тепер тюркських слідів доводиться тут уже навмисне дошукуватися, бо одразу в вічі вони не кидаються і про себе мало нагадують, коли не брати на увагу, прим., топографічну номенклатуру, яка довго ще нагадуватиме собою про півторитисячолітнє перебування тюрків на степах Чорноморщини. Варто було б тую виразно-тюркську географічну номенклатуру (назви річок, ярів, гір, сіл) зареґіструвати в певній системі та й дослідити її звуковий характер з історично-діялектологічного погляду)[122]. Що ж до живої мови

---

[119] Див. К. Иностранцев: "Хунну" (Ленінгр., 1926, 2-ге вид.), де дано огляд усіх поглядів на племінну приналежність гунів.

[120] "Il est possible que les Avar eux-mêmes aient été de langue mogole", каже Pelliot (Journ. Asiat. 1920, avril-juin, ст. 147), спорячися проти Маркварта.

[121] Од подорожніх, що їздили з Европи до монголів-татар (Плано Карпіні 1246, Рубрук 1253), ми знаємо, що аж чотирі ріки: Neper (Дніпро), Дон, Волга і Jaec (Урал) текли через територію "Команії", де solebant pascere (кочували) Commani, qui dicuntur Capthat (Кипчак).

[122] Звертає на себе увагу, прим., чергування початкового "й" та "дж" (чи "ж"). Відповідно до того факту, що тюркське слово, яке значить "гадюка", в одних тюркських наріччях чується "йылан", а в других "(д)жылан" чи "(д)жулан", ми на території степової України стрічаємо села, що звуться "Єлань", "Ялань", і другі села, що мають на початку своєї близькозвучної назви вимову "Джу...", "Жу..."

давніщих тюркських населенців степової України, то тепер знаходимо там тюркомовну людність лиш відокремленими гніздами, иноді навіть уже і не в степовій смузі, а далеченько на одшибі поза нею – в литово-білоруських та західно-українських країнах давнішої Польсько-Литовської держави.

1) Найновіщі тюркомовні населенці Чорноморщини, давнішого "дикого поля", то потатарені християни-греки на Маріупільщині, понад Озівським морем. Їх виселено сюди з міст Криму у XVIII в. за наказом Катерини II (1779), і вони ще й досі задержали в своїй обихідці тую кримську мову, що говорили вони нею в XVIII віці в містах південного Крима. Принесли вони з собою і деяку свою літературу, писану по-тюркськи, альфабетом не арабським, а грецьким, пристосованим до тюркських звуків. Двоє таких рукописів, релігійного і белетристичного змісту, один – датований 1778–1779 рр., другий – одночасний з ним, описав і звідти деякі тексти опублікував O. Blau: "Griechisch-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften" 1874[123]; Бляв справедливо завважив (ст. 571), що обидва манускрипти то лиш копії з давніших; вони можуть віддзеркалювати в собі простонародній діялект кримських міст іще XVI–XVII вв., але не без домішки мабуть турецької мови греків Анатолії або й Царгороду, справжніх творців такої грекоальфабетної турецької літератури[124]. Про теперішню мову й становище тих маріупільських греків див., між иншим, дещо у Ф.А. Брауна в "Живой Старине" 1890 (ст. 78–92), чимало – в ґіді "Маріуполь" 1892[125]. Останніми часами їх, як одну з "національних меншостей" на Вкраїні, взяв під свою опіку Народній Комісаріят освіти УССР, і ми мабуть матимем незабаром освітні книжки, друковані точною Маріупольською говіркою, та якийсь граматичний її нарис.

2) Про басарабських християн-гагаузів з мовою близькою до османської – говорилося вже в тій рубриці, де оглянуто османські говірки Балканського півострова.

3) Ногайці, що колись верховодили в "дикім полі" од Дуная до надкаспійських степів і завдавали багацько клопоту нашому козацтву, тепер лиш невеликим острівцем держаться ще в північному Кримі, небагато їх є і на

Стрічаємо ми в одних виразно-тюркських топографічних назвах звук "к", а в других, підхожих до них, звук "х" або "г" (сюди може належати й ім'я "Гумань", у якому мабуть небезпідставно підловлюють згадку про "куманів"-половців).

[123] Стаття О. Блява – в "Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges", т. 28 (1874), ст. 562–583.

[124] Безперечно, приміром, що одною з таких, явно не в Криму складених, статей маріупільського збірника XVIII в. являється переклад з Планудового "Життя Езопа".

[125] На "Мариуполь и его окрестности" (Мариуп., 1892) рец. Н. Катанова в казанських "Известиях Общества Истории, Археологии и Этнографии" 1894, ст. 526–527.

гирлах Дуная в Добруджі ("читахи"), а найбільша частина (не така й велика) з'осередилася в надкаспійських степах північного Кавказу[126]. Кажучи далі про мови инших тюрків північного Кавказу (кумиків, балкарів, карачаївців), ми дамо бібліографію й для мови сусідніх з ними ногайців.

4) Литовські татари, числом до 10.000 душ (на Виленщині, Мінщині, Ковенщині, Городенщині, трохи на Волині, навіть на Поділлі) – інакше їх звуть "Липки", "Лубки". Мовою вони тепер не надто й можуть увіходити в царину лінґвістично-тюркологічних дослідів. Гостинно оселена була татарська людність у литово-руській державі здебільша за великого кн. Витовта XIV–XV в., що приятелював із золотоординським ханом Тохтамишем і давав йому у себе притулок, а потім (близько 1420 р.) допоміг і Хаджі-Ґіреєві зробитися кримським ханом, васальним для литовсько-руської держави; ця первісна татарська людність Литви потроху далі поповнювалася ще й пізнішим припливом татар з кримського ханства. Мову свою одначе вона не зберегла. Через шлюби з місцевим жіноцтвом ті литовські татари зрущилися (побілорусилися, почасти поукраїнилися) або попольщилися – а в XIX віці ще й поросіянилися – і лиш мусулманська релігія та традиційні симпатичні спомини про Крим свідчать тепер про їхнє татарство. Інтерес викликають їхні переклади з арабського Корана та з толкуваннів на цю святу книгу; все разом воно в них зветься "аль-китаб", або, з пересадно-палятальним вимовлянням їхніх приголосівок – "ай-китяб", "ай-кицяб". Переклади тії зроблено літерами арабськими, а на мову – білоруську; це – запевне ще в XVI віці, в тую епоху, коли на Литві панувало повсюдне гасло – перекладати святе письмо на "вырозумелую мову"; тільки-ж котрі ми знаємо рукописи тих перекладів, усі вони пізніші, і ті дуже рідкі[127]. Їх головний інтерес – для історії мови західньо-руської, значно менше – для татарської. Почасти збереглися у литовських татар і тексти тюркські, змісту релігійного: молитовники, об-

---

[126] В Малій Азії еміґранти-ногайці живуть в Ескі-шегрі, Конії, Карамані.

[127] А. Мухлінський познайомив учений світ з чотирма такими рукописами – див. "Изследование о происхождении и состоянии литовских татар" (Акт в С.-Петербургском у-те по истечении 1856 г.), стор. 115–186; є перевидання "Изследования" Мухлінського – Одеса, 1902. Ал. Шлюбський зафіксував таких рукописів семеро, див. "Беларуская мова арабскай транскрыпцыяй" в місячнику "Наш Край" 1926 (ч. 6–7, червень-липень, стор. 51–53) і подав зразки тексту. А.Н. Самойлович описав рукопис Я. Шинкевича в статті "Литовские татары и арабский алфавит" – в "Известиях о-ва обследования и изучения Азербайджана" № 3 (Баку, 1926) стор. 3–7. Додати можу, що я в 1915 році зробив доповідь у московській "Восточной Комиссии Археологического Общества" ще про один рукопис такого коранського перекладу на білоруське; манускрипта того був дав мені для досліду студент Лазаревського Інституту східніх мов Рейхель (поляк з Литви). Запис моєї доповіді залишився в Москві в паперах "Восточной Комиссии".

рядники, теж писані – живовидячки – буквами арабськими. Литовські татари їх тепер пропагують машинально, не второпуючи їхнього змісту. Тексти тії через свою незрозумілість для писарів усі сильно перекручені; але все-ж знати, що одні з них складено в наріччі старокримськім, другі – в староосманськім. З цим фактом, ніби-то, збігається свідчення одного литовського татарина-прочанина XVI в. в його "Рисале-йи Татар-и Леh" 1558 р. = "Трактат про ляшських татар", доповідь писана по-османськи для Сулеймана Пишного[128]. Той прочанин каже, що в Литві звуть його одновірців-земляків – татарами, а отже ж "найбільша частина нас то не ті грубі татари ("qаба татардан олмайыб"), що їх не поважають мусулмани, ба ні, ми нащадки чистокровних сельджуків, благородних предків і для османського народу"[129]. Бібліографію про литовських татар зібрав на початку революції Л.К. Кричинський: "Библиографические материалы о татарах Польши, Литви, Белоруссии и Украины" (Спб., 1917; ст. II + 84)[130]. Доповнити Кричинського книжку треба тими публікаціями, котрі у нас вище зацитовано. Та пор. ще дві статті Джеміля Александрóвича 1926–1927[131] і трохи чи не рівночасну монографію польського антрополога Ю. Талько-Гринцевича (1924)[132].

5) **Караїмів литовських**, точніш литово-українських, що в Литву переселилися, десь, із Чорноморського побережжя за вел. кн. Витовта в XIV–XV в.[133], тепер налічується менше, ніж тисяча душ (перед світовою війною було їх понад 1500). І топографічно і лінґвістично являють вони собою дві групі: одна – властиво-литовська, друга – українська. Караїми першої групи живуть побільше в тій Литві, що дісталася тепер під владу Польщі: їх є цілий квартал, душ понад 300, в Ґедиміновій столиці Троках (а звідти інтеліґентна частина перейшла в XIX в. і до недалекого Вильна, де їх тепер до 250 люду); є вони і в Литві самостійній – у Понєвєжі на

[128] Видав "Рисале" Мухлінський літографським способом у Петербурзі, як один з матеріялів для свого "Изследованія о происхожденіи и состоянии литовских татар" 1857.

[129] Див. "Рисале" стор. 9. Процитовано не тільки в Мухлінського, ба й у В.Д. Смирнова: "Крымское ханство" (Спб., 1887), стор. 153–156.

[130] Готується нове видання "Материалов" Кричинського, в два рази збільшене.

[131] Дж. Александрович (Насыфи): а) "Литовские татары" – в "Известиях об-ва обследования и изучения Азербайджана" № 2 (Баку, 1926; ст. 77–95); – б) він-таки: "Литовские татары, как часть тюркского востока" теж в "Известиях" № 4 (Баку, 1927, ст. 147–164).

[132] J. Talko-Hryncewicz: "Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy", Kraków, 1924.

[133] Гадають, близько 1388 р. В першій половині XV в. вже є про них тут документальні згадки. Див. M. Bałaban: "Karaici w Polsce" в його збірці "Studja historyczne" (Варш., 1927), стор. 56 і д.

Ковенщині. Південна ж група піддано-польських караїмів – то колонії на Волині в м. Луцьку (80 душ) та в Галичині (у Галичу і в сусідньому селі Залукві, душ 130). Головна одміна поміж наріччям північним (троцько-виленсько-понєвєзьким) та південним (луцько-галицьким) полягає в тім, що луцько-галицькі караїми у своїй тюркській мові не надають приголосним звукам перед вузькими голосівками таку сильну палятальність, як караїми троцькі і, очевидячки, понєвєзькі (пор. гал.-луц. "сенден" = од тебе, троц. "сєньдянь"). А в тім не менше важлива фонетична несхожість, безперечно дуже стародавня – що троцьким звукам шиплячим (ш, ж, ч, дж) відповідають у караїмів луцько-галицьких звуки свистові (с, з, ц, дз); прим. троц. "ýчь" = троє, луц.-гал. "*іц*", троц. "ачы-джанлы" = засмучений, луц.-гал. "а*ц*ы-*д*занлы". Окрім того українські караїми загубили в усіх позиціях голосні звуки "ő" та "ÿ" (от, луц.-гал. "*єзі*ме" = мені самому, тр. "ő́зюмя"; луц.-гал. "*елі*м" = моя смерть, тр. "ő́люм"). В словарному своєму запасі караїми Литви мають менше чужої домішки, ніж караїми Волиню та Галичини[134]. Заразом обидва наріччя, литовсько-північне і українсько-північне, таки добре одрізняються од мови тих одновірних караїмів, котрі не покинули Крима (і сидять тепер в Евпаторії найбільше), бо караїми-кримчаки балакають такою самою татарською мовою, як і мусулмани-татари, серед яких вони живуть; Радлов, як ми це вже бачили, у VII томі своїх "Образцов народной литературы северных тюркских племен" (1896) любісінько подавав плоди белетристичної творчости кримського караїмського поета Ерака для загального ілюстрування "наречий Крымского полуострова". Тільки-ж, особливе становище наріччя караїмів литовських – теж було не втекло од уваги Радлова. Він їздив і до Трок і до Луцька (1887)[135], і хоч якихсь троцьких, або луцьких текстів він у своїх багатотомових "Образцах" так і не надрукував, але все ж матер'яли лексичні, до 3000 слів, зібрані од литовських караїмів, він використав для іншої великої праці: "Опыт словаря тюркских наречий" (4 т.т., Спб., 1893–1911). На жаль, як видко з транкрипції караїмських прикладів наведених у Радлівському словнику, Радлов не надто добре постеріг характеристичну фонетику литовсько-караїмської мови; і, наприклад, надзвичайна палятальність приголосних її звуків якось у Радлова затерлася, – може, й тому, що вона ж не обом тим караїмським наріччям однаково спільна: в Луцьку бо нема такої палятальности, як у Троках. Після Радлова перші лінґвістичні статті про мову

[134] В матеріялах з Галича, що записав Я. Ґжеґожевський 1903, стрічаємо приміром таке речення (69): "*а* ол *затысатті колок та забітті* аны анда" = "а він затесав кілок та забив його там".

[135] W. Radloff: Eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements в "Bulletin" петерб. Академії Наук т. XXXII (1888) стор. 173–182 = "Mélanges Asiatiques" IX (1888, 403–416).

литовських караїмів торкнулися не тісно-литовського або троцького наріччя, ба того наріччя, яким говорять караїми в Галичині. Почалося з дуже плутаної і помилкової статті К. Фоя (1898)[136]. Кращі вийшли публікації Ґжеґожевського (1903, 1916)[137], теж для наріччя галицького. Так само до документів волинсько-галицького наріччя караїмів треба застосувати й тії три караїмські гимни, що оголосив друком Б. Мункачі (1909)[138]. А північних, або троцьких тюркомовних караїмів найкраще обслідував уже недавніми часами краківський професор Тад. Ковальський попереду в дрібніших або менших статтях (1925–1926)[139], потім у великій монографії "Karaimische Texte im Dialekt von Troki" (1929)[140]. Зразків мови тих караїмів, що у Понєвєжі, ніхто друком не опублікував; відомо лиш, що понєвєзька говірка близька до троцької. В праці Т. Ковальського подано й бібліографічний перегляд усього того, що досі друкували своєю тюркською мовою литовські караїми (ст. XIX–XXIV та LXXVI–LXXIX). Здебільша то книжечки змісту релігійного, рідше – світського. У світських друках доводиться часом побачити букви не гебрейські, а російські; така – віршована збірочка "Ирларъ" (пісні) полковника С.А. Кобецького (Київ, 1904; її Т. Ковальський у своїх "Texte" перевидав). Записи караїмського фольклора або якісь інші тюрко-караїмські тексти можна вряди-годи надибати і на сторінках тих караїмських органів преси, що друкуються мовою російською чи, як тепер, польською: "Караимская Жизнь" у Москві (1911–1912), "Караимское Слово" у Вильні (1913–1914), "Myśl Karaimska" в Вильні (з 1924 р.).

---

[136] K. Foy: Karaimisch-türkische Sprachproben aus Kalič – в "Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin" (1898, I 172–184).

[137] J. Grzegorzewski: а) Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien. Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitichen Sprache in Halicz. Mit Einleitung, Texten und Erklärungen zu den Texten – в "Sitzungsberichte" віденської Академії Наук, філос.-істор. класа, т. 146 (1903), № 1 (80 ст.); б) він-таки: Caraimica (чотирі тексти) – в "Rocznik Oryentalistyczny", т. I. ч. 2 (Краків, 1916).

[138] B. Munkácsi: Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen – в будапештському "Keleti Szemle", т. X (1909) ст. 185–210. Записувач був безперечно караїм південний, хоч автори гимнів були караїми троцькі.

[139] Tadeusz Kowalski: а) Звідомлення (дуже змістовне) про своє наукове командирування до Трок і Вильна – в "Sprawozdaniach" краківської Академії Наук, червень 1925 (ст. 25–29); – б) він-таки: Język karaimski (Вильно, 1926; 5 ст.) – відбитка з часопису "Myśl Karaimska", т. I (1926), № 3; – в) він-таки: Pieśni obrzędowe w narzeczu Karaimów z Trok – "Rocznik Orjentalistyczny", т. III (Львів, 1927), ст. 216–254.

[140] Те краківське видання "Karaimische Texte" 1929 містить на ст. I–LXXIX вступну розвідку Т. Ковальського, на ст. 1–147 троцькі тексти, на ст. 149–280 словник, на ст. 281–311 примітки.

6) Тюркомовні **вірменські колонії** в галицько-подільській Україні вперше з'явилися мабуть іще за монгольської епохи за часів Золотої орди, десь бл. XIV в., себто більше-менше рівночасно з колоніями караїмів або й "литовських татар". Далі сюди долучивсь великий колонізаційний потік на прикінці XV в., відколи турки-османи здобули надморське місто Кафу-Теодосію в Криму (1475): тамошні вірмени масово Кафу покинули та й попереселялися до своїх одновірців на українське Поділля (осередок – Кам'янець), та в Галичину (осередок – Львів). За нашого часу ці вірменські колоністи уже перестали бути тюркомовними: говорять вони тепер так, як і всенька інша місцева людність – по-українськи, по-російські, по-польськи. Але як саме говорили вони давніш, про це нам виразно свідчать ті їхні немалочисленні документи XVI та XVII вв., що їх писано мовою тюркською, а буквами вірменськими. Література цяя – то побільше протоколи вірменського суда; але трапляються й писання релігійні, є й літописи; і ін. Аж 32 книги кам'янець-подільського вірменського суда, котрі з XVI в. збереглися до XIX в., перевезено було з Кам'янця до Києва, до київського Центрального Архіва давніх актів, що міститься в будинку університета. Влітку 1894 р. московське Археологічне Товариство вирядило до Києва свого члена Х.І. Кучук-Іоаннесова оглянути ті судові книги кам'янець-подільських вірмен. Він – для проби – повиписував звідти якийсь десяток таких тюркомовних актів XVI–XVII в., привіз до Москви, і Археологічне Товариство доручило окремій комісії в складі Хв. Корша, С. Сакова та А. Кримського з'аналізувати привезені документи[141]. Результатом спільної нашої роботи була лінгвістична доповідь Хв. Корша 1896 р.[142]; од себе Корш наводив чимало паралелів, узятих з мови північно-кавказьких степовиків-кумиків, що її він саме тоді студіював. Ані з'аналізовані од нас тії тексти київського архіва, ані Коршева доповідь не були тоді надруковані[143]. Найперше видрукував такого тюрко-вірменського зразка в Австрії Kraelitz-Greifenhorst: Sprachproben eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen 1912[144]; тут він подав тюрко-вірменський переклад 50-го псалма. У Парижі в Bibliothèque Nationale теж є тюрко-вірменські документи правничого характеру кінця XVI в. та уривки з літопису за роки 1610–1612 вірменської колонії в Кам'янці-Подільському. Про ці

[141] Див. протокол "Восточной Коммиссии" № 44, надрукований у "Древностях Восточных" т. II, вип. 1 (М., 1896), ст. 124.

[142] Див. прот. № 51, видрукований теж у "Древностях Восточных" т. II, вип. 2 (М., 1901), ст. 136.

[143] Тепер над київ. документами працює моя "Тюркологічна комісія" Укр. Акад. Наук.

[144] Стаття Креліца – в "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", т. 26 (1912), ст. 307–324.

документи подав звістку Ж. Дені у своїм коротенькім огляді пам'яток кипчако-команської (половецької) мови (1921)[145].

Свою побіжну замітку закінчив Ж. Дені такою характеристикою тих вірмено-тюркських пам'яток XVI–XVII в.: "Основа мови залишилася в них дуже чиста тюркська і має перед иншими тую перевагу, що зовсім утікла од османського впливу. В словниковому запасі вона збігається не тільки з Codex Cumanicus, ба й з мовою луцьких караїмів, дуже скидається лексично і на мову кумиків (західньо-каспійське побережжя на північному Кавказі) і виявляє на собі безперечний вплив уйгурський. Наши тексти дозволяють установити точну вимову слів, що містить у собі Codex Cumanicus". І в дослідника мови литовських караїмів Т. Ковальського знаходимо аналогічний висновок: "Західньо-караїмська мова наближається до старої куманської [половецької] ближче, ніж будь-яка инша з-поміж теперішніх живих тюркських мов. В ній ми маємо важливий ключ для зрозуміння як лексики, так і фонетики в Codex Cumanicus. І вірмени, що в XIV столітті виселилися в наші краї, говорили таким кипчакським наріччям, яке дуже близьке було і до мови куманської і до давнішої караїмської"[146].

Це нам каже спинити увагу на тих джерелах, звідки ми пізнаємо мову куманів-кипчаків, і на студіях над тими джерелами.

XI

Джерела для знайомости з половецькою (куманською, кипчацькою) мовою: а) староруські, б) арабські, в) Codex Cumanicus. Яке з теперішніх тюркських наріччів найбільше в собі заховало слідів половецьких? Чи не найвиразніший такий нащадок мова караїмів Литви та Галичини?

Наша літописна назва для куманів-кипчаків "половці" йде од слова "половий" (сивий) і вказує мабуть на сиві шапки тих степовиків; пор. аналогічні назви инших тюркських племін, дані їм за їхні шапки: "чорні клобуки", "кара-калпаки", "кара-папахи", "кизил-баші" і т. и. В старій Русі тюрки "чорні клобуки", або, скажемо, "чорні шапки", несли постійну сторожову службу на Пороссі проти степових тюрків-"половців", тих, скажемо, "сивих шапок", що сильно давалися в знаки старій Русі[147]. Звістки про половецьку мову можна зачерпнути почасти з джерел староруських, куди-

[145] J. Deny: Les indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman – в "Journal Asiatique" 1921, juillet-sept., відділ протоколів, ст. 134–135.

[146] T. Kowalski: Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Крак., 1929, ст. LIX і LXVII.

[147] Застерегаю, що таке моє пояснення іде в розріз з доволі популярною у російських тюркологів гіпотезою акад. Соболевського. На його думку, "половый" треба б розуміти як "синій", і мабуть чи не існувала у половців "Синя орда".

більше – з арабських, а чи не найбільше – із записів західньо-европейських місіонерів, що їздили через половецьку країну.

а) Староруські лінґвістичні звістки про половців, не вважаючи на тісні взаємовідносини половецького степу з Руссю, зовсім скупі. Маємо в літописах або в "Слові о Полку Ігореві" XII в. записані імення половецьких ханів у тій звуковій формі, яка причувалася нашим прапрадідам (Кончакъ, Гъзакъ або Къза, Котянъ, Бунякъ, то що), або й окремі засвідчені половецькі слова, як ото "євшанъ" (чорнобиль, чи полин)[148]. Можна окрім того гадати, що, коли ми зустрічаємо в руських пам'ятках передмонгольського періода якесь позичене тюркське слово, то воно найчастіше сміє вважатися за половецьке (як от "харалугъ" = криця, сталь), хоч не можна заперечити, що в передмонгольських наших пам'ятках трапляються й такі тюркські слова, які повинні були прийти до нас не од половців, а давніш, іще перед XI віком. За найважливіще староруське лінґвістичне джерело, в копії одначе пізній, XVI віку, дехто вважає коротесенький половецький словничок: "Толкование языка Половецкого, первіе – половецки, а опосле – рускы". Це невеличка таблиця, де подано з два десятки тюркських слів із староруським перекладом (прим, "тягри – богъ, куяшь – солнце, амгуръ – дождь, етмякъ – хлеб", то що); внесено теє "Толкование" в Великі Четьї-мінеї московського митрополита Макарія XVI в. (за місяць август), як додаток до мінейного оповідання про спірку митрополита Алексія XIV в. в Золотій орді з мусулманським муллою. Попереду видав "Толкование" в світ, неточно, кн. М.А. Оболенський у "Москвитянине" 1850[149], звідти частково передрукував П. Голубовський у своїй монографії: "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар" (Київ, 1884)[150], а критично, з примітками Хв. Корша, видрукував П. Сімоні у своїй статті про староруську лексикографію (1908)[151]. Ясно, що митрополит москов-

---

[148] А в тім, як-раз слово "євшан" (з початковим "й", а не "дж") могло в степах існувати іще перед приходом туди половців, напр. в наріччі огузів, а половці могли попросту засвоїти його в огузькій звуковій формі.

[149] Половецкія слова. Письмо кн. М.А. Оболенского к М.П. Погодину – "Москвитянин" 1850, кн. II, № 5, відд. III (Науки и художества), ст. 7–9. В 11-ім (майськім) нумері "Москвитянина" 1850, теж у відділі "Науки и художества" (ст. 31), хтось за підписом "Z" умістив свій лист до редактора: "О половецких словах", де до половецьких слів, опублікованих з Макаріївських Четьїх міней, подав паралелі з мови закавказьких татар, тобто азербайджанської.

[150] на ст. 64. Монографія П. Голубовського – то відбитка з київських "Университетских Известий".

[151] П. Симони: Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII столетий – в "Известиях Отделения русского языка и словесности Академии Наук", т. XIII (1908), кн 1, ст. 175 і д. "Толкование языка половецкого" – на ст. 185–187.

ський Макарій XVI в. повинен був списати свій половецький словничок із якогось давнішого рукопису. Сімоні в вищезгаданій своїй статті, за рукописом мабуть іще з кінця XV в. новгородського Софійського собора, подав ще одну староруську лексикографічну таблицю: "Се татарскы[й] язык[ъ]"[152]. Слів "татарских" дано в цій таблиці понад сотню, і ми бачимо, що короткеє "Толкование языка половецкого" в Макаріївських мінеях здебільша зовсім збігається з тим довшим "Татарским языком". Хв. Корш, що пододавав свої орієнталістичні уваги до публікації П.К. Сімоні, зробив такого висновка про "Толкование половецкого языка": "Половецкие слова, приведенныя в настоящей рукописи (Четьїх мінеях) – не половецкие, а татарские, именно судя по сумме признаков – крымские из местностей около Бахчисарая или Симферополя, вообще не из степей и не с южного берега [Крыма]"[153]. Тільки ж навряд, щоб Коршів висновок був уже геть-остаточним словом науки[154].

б) Значно точніш і повніш обмальовують перед нами половецьку (кумано-кипчацьку) мову ті праці, що писано їх мовою арабською, дарма що арабська транскрипція куманської чи иншої тюркської вимови дуже хитка. Починаються арабські писання, як геть-певне джерело, з XIII віку. Правда, характеристику для мови кипчаків накреслює вже й Махмуд Кашгарець (XI в.) в передмові до свого словника тюркських мов (1074 р.)[155]; на жаль одначе, Махмуд Кашгарець розглядає кипчаків і сусідніх з ними гузів як єдине наріччя і надає кипчакам такі діялектологічні особливості, що властиві безперечно не їм, а лиш гузам, і навпаки – надає гузам кипчацькі особливості[156], і тому він для кипчацької (половецької) мови виходить джерело зовсім непевне. Доводиться через те найбільше покладатися на три кипчако-арабські словники з XIII в.[157]. Перший з них – складений близько середини XIII в. в Єгипті, критично видав M. Th. Houtsma: Ein türkisch-arabisches Glossar (Ляйден, 1894; ст. 114 і 57). Друга праця – граматика видатного арабського філолога Абу-Хайяна Гранадця, родом бербера, що писав у Каїрі 1313 р.: "Китâб аль-идрâк ли лисâн аль-Атрâк" = "Підручник для доброго вивчення мови тюр-

[152] Там само, ст. 180–181. До неї теж примітки Хв. Корша.

[153] Там само, ст. 189.

[154] Пор. W. Bang: Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste – в "Bulletin" бельгійської Академії Наук, classe de lettres, 1911, ст. 91–103.

[155] "Діwân логât ат-тюрк", царгор. видання 1333–1335 = 1915–1917, т. I, стор. 31–36. Є німецький переклад цілої передмови – К. Брокельмана в будапештському "Körösi Csoma-Archivum" 1921, № 1, стор. 26–40.

[156] Окрім кінця передмови, т. I, 31–36 (по нім. Брокельман, стор. 38–40) див. у Махмуда Кашгарського ще т. II, 253 та т. III, 23, де початкове "дж" замість "й" ("джинджу" зам. "йинджу" = перлина) однаково приписується і кипчакам і гузам.

[157] Були й давніші, тільки до нас не дійшли.

ків" (некритично вид. у Царгороді 1309=1891)[158]. Абу-Хайян характеризує мову "кипчацьку" поруч "туркменської", але не плутає їх. Третя праця – ще не видана: "Больγет аль-моштâq фі лоγет ат-Тюрк wa ль-Qифджâq" = "Найкращий підручник для того, хто прагне вивчити мову тюрків і кипчаків" Абу-Мохаммеда Тюрка з першої полов. XV в.[159]

в) Найважливіще джерело для половецьких лінгвістичних студій – то т. зв. "Codex Cumanicus" 1303 р., що колись належав Петрарці і тепер переховується в Венеціянській бібліотеці. В цім "Codex'і" є латинсько-куманський словник, де й куманські слова писано буквами латинськими, є там трохи граматики, а мабуть чи не найцікавіша частина – куманські переклади (напевне, з місіонерською метою) уривків з Нового заповіту та релігійних гимнів чи молитов. Одні з місіонерів були італійці, другі – німці. Висловлювалися були скептичні думки, що "куманська" мова цієї збірки зовсім не є стара половецька, бо, мовляв, у 1303 р. в наших степах уже не було давніх половців, і "Куманія" чи "Кипчак" це мала б бути лиш архаїчна географічна назва, а говорили там іншою тюркською мовою – новоприбулих татарських орд[160]. Але ця скептична думка успіху не здобула (через надто виразні свідоцтва історії), і для всіх ясно, що в "Codex Cumanicus" ми маємо мову справді половецьку[161]. Вперше видав цього пам'ятника Кляпрот (1828)[162] дуже неточно і не зовсім повно, а значно старанніш – Ґейза Кун (Kuun Géza) під заголовком: "Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum" (Будапешт, 1880, ст. CXXXIV і 395, академ. видання). Кунову публікацію дуже похвалили авторитетні тодішні тюркологи, як от Г. Вамбері[163] та В. Радлов. "Издатель дал ученому миру возможность проштудировать как бы самый оригинал", писав Радлов у своїй розвідці: "О

---

[158] За нього стаття Cl. Huart'а в "Journal Asiatique" 1892, nov.-déc, ст. 326–335, та L. Bouvat: Une grammaire turque du huitième siècle de l'Hégire "La pénétration dans la langue des Turcs" d'Aboû Hayyân al-Gharnatî – в "Actes" 14-го міжнародного конгресу орієнталістів в Алжирі, т. III (Пар., 1907), ст. 44–78.

[159] Рукопис переховується в паризькій Національній бібліотеці.

[160] Див. статтю А. Куніка в збірці В. Дорна "Каспій" Спб., 1875, стор. 387; це додаток до 26 т. "Записок Академіи Наук". На Кунікову думку "так называемое Vocabularium cumanicum [Codex Cumanicus] собственно следовало бы называть "nogaicum" или "tataricum", так как во время его составленія (1303) в северном Черноморіи уже не было более команов или половцев".

[161] Хоч правда: деякі тексти одрізняються од щиро-куманських, і живовидячки відбивають у собі або якесь инше степове місцеве наріччя, або наріччя тих орд, що вдерлися в наші чорноморські степи разом з монголами.

[162] Mémoires relatifs à l'Asie par J. Klaproth, t. III, Paris, 1828.

[163] Рец. Г. Вамбері на Кунове видання Codex Cumanicus – в "Zeitschr. der D. Morg. Ges.", t. XXXV (1881), ст. 767–772. Пор. і Pavet de Courteille в "Journ. Asiat." 1882, fevr.-mars, ст. 270–279.

языке куманов, по поводу издания куманского словаря" (Спб., 1884, ст. 2)[164]. Незабаром (1887) Радлов опублікував і словника до "Codex Cumanicus" за Куновим виданням[165]; тут, у своїй транскрипції, він надав куманським словам таку вимову, яку вважав за правдиву половецьку. Але незабаром Ем. Теза 1891 р. показав, що Кунове видання не таке вже й точне[166]. Потім узявсь перевіряти пам'ятник В. Банґ. Він з 1910 до 1916 р. заходивсь фотографічно або з великою критикою видавати окремі частини з "Codex Cumanicus", не перестаючи при тім гостро знущатися з Радлова, особливо за його спробу реставрувати вимову в "Codex Cumanicus" по-своєму. Банґові напади на заслуженого тюрколога Радлова справляли на об'єктивних орієнталістів прикре враження[167]; а втім, коли почалася світова війна, то в німецькій і австрійській науковій пресі почулися русофобські голоси, які навіть сильно похваляли Банґа за його тон[168]. Будь що будь, Банґових заслуг для критики "Codex Cumanicus" ніхто не може заперечити.

Належать В. Банґові ось які статті та видання:

1) Zur Kritik des Codex Cumanicus, Лувен, 1910 (16 ст.; вид. Librairie universitaire des trois rois).

2) Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus – в "Nachrichten" ґеттінґенського Наукового Т-ва, філос.-істор. класа, 1910, ст. 61–78. Тут особливо сильні напади на Радлова. (Пор. ще напади в Turkologische Epikrisen, Гайдельб., 1910).

3) Ueber einen komanischen Kommunionshymnus – в "Bulletin de la classe de lettres" бельгійської Академії Наук, 1910, ст. 230–239.

4) Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus – теж у "Bulletin" бельгійської' Академії Наук, 1911, ст. 13–40.

---

[164] В. Радлов: "О языке куманов" – друковано в додатку до 48 тома "Записок Академій Наук" 1884, № 4.

[165] W. Radloff: Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, nach der Ausgabe des Grafen Kuun – в "Memoires" Російської Академії Наук, т. XXXV (1887), VII серія, № 6 (132 ст.).

[166] Em. Teza: a) Un' altra occhiata al Codex Cumanicus – в "Rendiconti della Accad. dei Lincei", cl. di sc. mor. VII (1891), ст. 320–321; – б) Gli inni e le preghiere in lingua cumanica – там само, ст. 589 і д.

[167] Див. K. Salemann: Zur Kritik des Codex Cumanicus в "Известиях Академии Наук" 1910, 943–957. Або див. у P. Pelliot неприховану догану проти Банґових "vivacités a l'égard de Radlov" – в Journ. Asiat. 1920, avr.-juin, ст. 127.

[168] Пор. слова J. Németh'a (1916) в рецензії на одну з робіт В. Банґа: "Seine (W. Bangs) manchmal vielleicht allzu heftigen, aber nie ungerechten Angriffe gegen Radloff haben weiten Kreisen die Augen geöffnet". "Das kann nicht scharf genug getadelt werden, dass Radloff in seinem Werk "Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus" durch seine willkürlichen Lesarten die kumanische Sprache "reformiert" hat. Див. "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges", т. 70 (1916), ст. 447.

5) Zu der Moskauer Polowzischen "Wörterliste – теж у бельг. "Bulletin" 1911, ст. 91–103.

6) Komanische Texte – теж у бельг. "Bulletin", 1911, ст. 459–473 (Тут про команський переклад гімнів "Jesu, nostra redemptio" та "Verbum caro factum est").

7) Die komanische Bearbeitung des Hymnus "A solis ortus cardine" – в юбілейній Festschrift на честь Вільг. Томсена (Ляйпц., 1912), ст. 39–43.

8) Ueber die Rätsel des Codex Cumanicus – в "Sitzungsberichte" пруської Академії Наук, т. 21 (1912), ст. 334–353. Критичного додатка до цієї Банґової роботи про половецькі загадки дав Jul. Németh: Die Rätsel des Cod. Cum. – в "Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch." т. 67 (1913), ст. 577–608.

9) W. Bang und J. Marquart: Osttürkische Dialektstudien, Берл., 1914 (13-й том "Abhandlungen" ґоттинґ. Наук. Т-ва). Тут три розвідки, і для Codex Cumanicus присвятив В. Банґ властиво лиш третю (ст. 241–276): Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben (з фототип. знімками); початкова ж його стаття (ст. 1–24) трактує про особливості наріччів східнього (китайського) Туркестана, що саме з ними й хоче Банґ зблизити куманську мову всупереч Радлову[169]. Середина книжки – то велика Марквартова розвідка: Ueber das Volkstum der Komanen (ст. 25–238)[170].

Одночасно з виданням тексту "Codex Cumanicus" 1303 та з гіпотезами про найможливішу азіятську батьківщину половців раз-у-раз почали виринати питання про те, чи залишилися якісь живі рештки куманської мови серед теперішніх тюрко-татарських наріччів.

Ще спираючися на неточне видання Кляпротове, написав Otto Blau (1875) свою студію: "Volksthum und Sprache der Kumanen"[171], де заявив, що нащадки половців-куманів то теперішні таврійські татари (ст. 556; 568). А як видав критичніше "Codex Cumanicus" Ґ. Кун, то над питанням про теперішні половецькі нащадки уважно спинився не хто, як В. Радлов. І приходив він не кожного разу до однакових думок.

Здавалося б, що й Радлов, разом з Блявом, міг би подумати найперше про Крим; адже половці держалися були і в його степах і на побережжі, не тільки на східньому, де Судак був головним торговим пунктом для цілої їх

---

[169] До цього – Jul. Németh: Zu den "Osttürkischen Dialektstudien" – в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.", т. 70 (1916), ст. 447–448.

[170] Помилки китаїстичних сторінок Марквартової праці показав у широкій критичній статті Paul Pelliot: A propos des Comans – в "Journal Asiatique" 1920, avril-juin (ст. 125–185); він і взагалі уважно спинивсь на всяких инших недоречностях ерудитного та не завсіди обережного Маркварта. Див. ще рец. В. Бартольда в "Русском Историческом Журнале", кн. 7 (1921), ст. 138.

[171] Студія Otto Blau в "Zeitschr. der D. Morg. Ges." т. XXIX (1875), ст. 556–587.

території[172], ба й на кримському побережжі західньому, там де Ялта[173]; подорожній Рубрук 1253 р. каже, що як насунули на чорноморський степ татари, то комани звідти несчисленними масами кинулися через Перекіп до Криму[174]. Тільки ж Радлов не в Криму шукав їхніх лінґвістичних нащадків. В його очах, як ми це вже й зазначали, кримські наріччя – то амальгама, мішанина всяких різнобірних елементів. В крові городян убачав він і команські зостанки, але в теперішній мові південного Криму найбільше констатував близькість із турками-османами. Що ж до кримських наріччів степових, "образовавшихся из смешения языков команского и позднее иммигрировавших степных кочевников", то "эти наречия" – так казав Радлов – "не возможно строго разграничить, так как под влиянием степи стерлись их различия"[175]; інакше сказати, степ знівелював "крымское наречие" настільки, що зближати його з "Codex Cumanicus" не варто. Не шукав Радлов куманського нащадку і в сусідніх степах поза Кримом – у степах північного Кавказу. Один тамошній народ "кумики" в Дагестані своїм ім'ям аж надто нагадував би куманів; але Радлов думку про якусь-таку спеціальнішу лінґвістичну близькість теперішньої кумицької мови з давньою половецькою рішуче одкидав. І коли він уважав за можливе добачати серед теперішніх народностей якусь тісну близькість до мови "Codex Cumanicus", тобто літописних половців, то це на його думку могли б бути далеко в басейні Волги мещеряки, або мишарі, "т. е. татары пензенской, частью саратовской, симбирской и нижегородской губерній"[176]. Це Радлівське вирішення справи не знайшло кінець-кінцем собі прихиль-

[172] Ибн-аль-Асір (пом. 1232), сучасник татарського нашестя на землю половців і на Русь, у розділі: "Що татари зробили з аланами та кипчаками" каже: "Судâq – wa hийа мадінато Qифджâq, алляті минha мâддато-hом" = "Судак – це місто кипчаків, звідки вони мають усе своє постачання" і перелічує, які товари для кипчаків довозяться і од кипчаків вивозяться через Судак. Див. т. XII, єгип. вид. 1290–1873 р., ст. 160; рос. переклад цього уривка – у В. Тізенгавзена: "Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды", Спб., 1884, ст. 26.

[173] Арабський географ Идрісій (1154) у своїй географічній праці свідчить: "Джâліта – hийа мин бильâди ле-Qомâнииийин" = "Ялта належить до землі команів". Див. араб. текст, медіцейського видання (Рим, 1592), арк. 39, ст. 4; по франц. A. Jaubert: Géographie d'Edrisi, т. II (Пар., 1840), 395.

[174] Вильгельм де Рубрук: Путешествие в восточныя страны, перевод А. Малеина (Спб., 1911), розд. 1, ст. 68.

[175] Див. передмову Радлова до VII тома його "Образцов народной литературы северных тюркских племен. Наречия Крымского полуострова" (Спб., 1896), от. XIV і ст. XV.

[176] В. Радлов: О языке куманов (Спб., 1884; 48 т. академічних "Записок") стор. 53 і 39. Його ж таки по-німецьки: "Ueber die Sprache der Kumanen" у ляйпцігській "Internationale Zeitschrift fur allgemeine Sprachwissenschaft" 1884–1885 (I, 377–382; II, 13–42).

ників серед тюркологів, і приміром рішуче повстав проти "мещеряцької" гіпотези Хв. Корш (1885)[177]. Та незабаром і сам Радлов (1887) нашукав лінґвістичні половецькі рештки геть ближче до половецького степу і до Крима – в мові литовсько-волинських (живовидячки й галицьких) караїмів[178]. А учень В. Радлова А. Самойлович значно поширив число кипчацьких (половецьких) живих нащадків, притягши сюди теперішні тюркські мови сусіднього північного Кавказу. В рецензії на балкарську граматику Караулова (1912) Самойлович висловивсь: "Для меня несомненно одно – диалекты кумыков, карачаевцев и балкаров... имеют между собою некоторые общие черты, которыя указывают на связь этих трех диалектов с наречием домонгольских обитателей южно-русских степей – куманов, или кипчаков, по-русски половцев"[179]. Пізніше одначе Самойлович одібрав у терміна "кипчацький" всякий реальний тісно-половецький зміст, бо розтягнув назву "кипчацький" на мови геть-усіх північно-західніх тюрків од Крима та степів давнього Кипчака аж до Тобольська й Алтая в глибу Сибіру[180]. З вузчим значінням для терміна "кипчацький" підніс половецьке питання Ж. Дені (1921) у своїй невеличкій, уже вищецитованій, замітці: "Indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman"[181]. Теперішні нащадки тієї мови, "якою говорили принаймні з XI віку нашої ери в Криму і в південноруських степах" і яку ми знаємо з арабо-половецьких словників та з "Codex Cumanicus", Дені бачить почасти й у степах північного Кавказу (у кумиків, принаймні в лексиці), почасти – в Криму[182], найбільше одначе – у сучасних караїмів литовських

---

[177] Див. вступну частину рецензії Хв. Корша в Archiv für slavische Philologie, т. VIII ст. 644, на роботу Ф. Міклошича (1884) про тюркські елементи в східньоевропейських мовах.

[178] "Bei den im XV (ба навіть ще XIV) Jahrhundert aus der Krym nach Litthauen und Volhynien übergesiedelten Karaimen hat dieser alte komanische Dialekt unvermischt fortgelebt und sich selbständig fortentwickelt" – точні слова В. Радлова в передмові до його книги "Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus" (Спб., 1887). Згадати тут іще й за караїмів галицьких, близьких мовою до волинських-луцьких, Радлов забув.

[179] Рецензія Самойловича – в "Записках Восточного отделения Русск. Археол. Общ." т. 21 (1912), ст. 0155.

[180] Див. А. Самойлович: "Некоторые дополнения к классификации турецких языков" (Петрогр., 1922), ст. 10. Але звичайно, що й вужчого значіння для терміна "язык племени кыпчаков (иначе: куманов, половцев)" А. Самойлович не одкидає; див. "Известия о-ва обследования Азербайджана" № 2 (Баку, 1926), ст. 4.

[181] J. Deny – в Journal Asiatique 1921, juillet-septembre, ст. 134–135.

[182] "Pour la forme moderne de cette langue (comane) fortement altérée par l'influence de l'osmanli, on a les textes recueillis par Radloff (Proben, t. VII, 1896)". Отже "крымское наречіе" – то для Дені половеччина, тільки в новітній, зміненій формі.

та волинських, "les karaïtes de Lithuanie et de Volhinie[183] та у галицько-подільських тюркомовних вірмен XVI–XVII в. Цю цитату з Дені ми вже наводили і тоді ж зазначили, що п'ятьма роками пізніш Т. Ковальський присвятив себе довгим лінгвістичним студіям над мовою литовських караїмів і в 1929 р. виснував із своїх студій тверду думку: "Серед теперішньої «кипчацької» групи тюркських мов найближче заховавсь давній кипчацький (куманський, половецький) тип саме-іменно в мові литовських караїмів".

XII

Про досліди над тюркськими наріччями кавказько-астраханських степів і інших місць з північного Кавказа: ногайці, кумики, балкари та карачаївці

На північному Кавказі в ставропільсько-астраханських степах та в сусідніх місцевостях перебувають такі тюрко-татари:

1) Ставропільські трухмени на межі з Астраханщиною. Про них бібліографію[184] дано в розділі VIII при огляді мов півд.-зах. групи.

2) **Ногайці**, близькі мовою до киргиз-казаків. Частина ногайців живе ще в придунайській країні, в Добруджі ("читахи"), трохи – в Криму коло Перекопа, а найбільше – на північному Кавказі (в Ставропільщині в басейні р. Куми, та Астраханщині, в Терській області в б. караногайському приставстві Кизлярської округи, трохи в північнім Дагестані та на східній Кубанщині)[185]. Найважливіша збірка ногайських текстів вкупі з кумицькими – це ногайсько-кумицька хрестоматія (оповідання і пісні) кумика Мухаммеда-ефендія Османова (Спб., 1883), що видав В.Д. Смирнов. Ця хрестоматія здобула серед ногайців велику популярність, зафіксувала поміж ними уміщений в ній текст, і, живовидячки, чинить на дальшу народню творчість чималий вплив, не тільки фолькльорний, ба й мовний[186].

---

[183] За караїмів галицьких Дені, як і свого часу Радлов, забув згадати.

[184] дуже не рясну (Володін 1908, трохи Самойлович 1912).

[185] В М. Азії еміґранти з-під Бердянська та Мелітополя – в Бруському та Конійському вилаєтах – див. "Изв. Таврич. Уч. Архивн. Ком." 1913 (№ 49), ст. 222 (в статті А. Сергеєва).

[186] Пор. резюме доповіді П.А. Фалева про його "Записи произведений народной словесности у ногайцев Ставропольской губ. в связи с ранее опубликованным материалом – в "Записках Вост. Отдел. Русск. Археол. Общ." т. 23 (1916), ст. V–VI; "Ногайская сказка об Ак-кöбöке" (що він записав на Ставропільщині); – в "Сборнике Музея Антропологии и Этнографии" Спб., 1918 (т. V, вип. 1, ст. 189–196); "Арабская новелла в ногайском эпосе" ("Известия Таврической ученой архив-

З'єднання ногайців з кумиками в хрестоматії Османова не виправдується лінґвістично, бо, як справедливо зауважив А. Самойлович, "несомненно, что диалекты кумыков, карачаевцев и балкаров не состоять в близком родстве с диалектом ногайцев, появившихся в южно-русских степях после монгольского нашествия (XIII в.)"[187].

3–5) Для наріччя **кумиків** (у Дагестані), **карачаївців** (на верхів'ях р. Кубані в окрузі м. Баталпашинська) та зовсім близьких до них своєю мовою **балкарів** (у сусідній окрузі Терської области), після кумицької частини в ногайсько-кумицькій хрестоматії М. Османова (1883) слід зазначити в 17-ім томі "Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа" (Тіфліс, 1883) кумицькі пісенні тексти (відд. III, ст. 3–59) з додатком двох словників – М.Г. Афанасьев: "Русско-кумыкский словарь" (ст. 1–45) та М.В. Мохир: "Кумыкско-русский словарь" (ст. 49–95). Для Карачая Pröhle дав словника: Karatschajisches Wörterverzeichnis (1909) і, під заголовком Karatschaische Studien, граматику та тексти[188]; пізніш він видав Balkarische Studien (1915–1916)[189]. І кумиків і балкарів рівночасно студіював другий мадярський учений Gyula Németh: Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis – в "Keleti Szemle" 1911, де подав він і збірку кумицьких текстів[190]. Що до мови балкарів (інакше "*м*алкарів"), то Немет її визнав за цілком схожу, "identisch", з карачаївською (яку обслідував В. Пröле), і знов підніс він цю саму думку про балкарсько-карачаївську ідентичність у рецензії на Н.А. Караулова: "Краткий очерк грамматики горского языка балкар" (1912)[191]. Над мовою кумиків останніми ча-

---

ной комиссии" № 52). Варто згадати Вл. Мошков: Мелодии астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз – в "Известиях [казанського] Общества Истории, Археологии и Этнографии", т. XI (1894), т. XII (1895, вступна стаття), т. XIV (1897–1898) і т. XVII (1901); є транскрипція і переклад.

[187] Див. "Записки Вост. Отделения Русск. Археол. Общ." т. 21 (1912), ст. 0155, у згаданій уже вище рецензії на балкарську граматику Караулова.

[188] Обидві роботи Прёле – в будапештському "Keleti Szemle" т. X (1909), ст. 83–150 та 215–304.

[189] Теж у "Keleti Szemle", т. XVI (1915–1916).

[190] Кумицький і балкарський словник Ю. Немета – в XII-м томі "Keleti Szemle" (1911), ст. 91–153, а Proben der kumükischen Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von Németh Gyula – на ст. 274–308.

[191] Караулов – у 42-м томі "Сборника матеріалов для описания местностей и племен Кавказа" (Тіфліс, 1912). Рец. Ю. Немета – в "Zeitschr. der Deutsch. Morg.", т. 67 (1913), ст. 548. Дуже велика рецензія А. Самойловича – в спб. "Записках Вост. Отд." 1913, т. XXI, ст. 0152–0162; Самойловичеву думку, що і балкари і карачаївці вкупі з кумиками становлять спільну групу, лінґвістично близку до куманської-половецької, ми вже цитували (ст. 164). – Н. Караулов дав і етнографічну статтю: "Болкары на Кавказе" (1908) у 38-м томі тіфліського "Сборника".

сами працює Б. Чобан-заде́; по-російськи він дав коротку (5 сторінок) замітку: "Предварительное сообщение о кумыкском наречии" в № 1 "Известий Общ-ва обследования Азербайджана" (Баку 1926, ст. 36–40), а по-азербайджанськи – книжку: "Qумуq ділі ве едебіййаты тадqіqлары" (Баку, 1926; 105 ст.) = коротше по-російськи: "Заметки о языке и словесности кумыков" в "Известиях вост. факульт. Азерб. у-та", т. I (1926), ст. 95–138.

XIII–XVI

Бібліографія мови татар поволзьких ("казанських"), з "кряшенами", "касимівцями" та мишарями (або мещеряками). Тептярі й башкири. Киргиз-казаки. Ближньо-сибірські татари (тобольці і інші)

Найновіший дослідник волзьких діялектів Дж. Валідов у своїй роботі "О диалектах казанского татарского языка" (1927) констатує, що термін "казансько-татарська мова" у повсякчасній обихідці прикладається не тільки до татар Казанщини, ба й до цілого Поволжя, або й до усіх татар внутрішньої Росії. Сам він ставить справу ще ширше, захоплює ще ширшу територію і добачає близькі три групи: властиву казансько-татарську, мишарську (мещеряцьку) та уральсько-уфимську. Що до першої групи, до властивого казансько-татарського наріччя, яким говорять бл. 1 міл. люду, то воно виразно розбивається а) на говірки лівого берега Волги, або заказанські (сама Казань теж лівобережна) і б) на говірки правобережні або нагірні (там, де місто Тетюші, де басейн р. Свіяги). Архаїчніше говорять на Казанщині "кряшени", тобто добровільно або й насильно охрещені татари, що через християнську віру добре-таки одірвалися од життя мусулманської маси і од мусулманської школи[192]. У мові татар касимівських (на Рязанщині), що належить до правобережних говірок, видко своєрідні особливості, які наближають її і до мови другої групи – мишарів чи мещеряків (чи не потатарених монголів?). Мишарів є, щось, 1 мільйон, і живуть вони найбільше в губ. симбірській, та ще в саратовській, пензенській, тамбовській, нижегородській і ін.[193] Осібніше становище належить численній третій групі бл. 2½ мільй. душ – наріччю урало-уфимському (в межах не тільки республіки Татарської, ба й Башкирської). Теє наріччя, – каже Дж. Валідов – можна б назвати і тептяро-башкирським, бо

[192] "Кряшенів" є два типи: старокряшени, що охрестилися ще од св. Гурія XVI в. за часів Івана Грізного, і новокряшени – після Петра I. Ця друга група тепер дуже змаліла, бо, як вийшов закон про волю віри, масово повернулася до мусулманства і перестала себе звати "кряшен".

[193] Тії "казанські татари", які бродять по цілій Росії і купують "старое старьё", то найбільше мещеряки з Симбірщини чи звідки, а зовсім не казанці.

воно – перехідна стадія до мови башкирів. Чистою ж башкирською мовою, "языком, который имеет претензию быть самостоятельным языком, совершенно отдельным от казанско-татарского", говорять лиш ¼ міл. люду[194].

В оцій класифікації, що її дає Дж. Валідов, ми бачимо розбіжність проти думок тих дослідників, котрі тептярів і близьких до них тюрків з'єднують не з казанцями, а тільки з башкирами[195].

Практичних підручників для вивчення мови поволзьких ("казанських") татар складено чимало, чи то для потреб місіонерських, чи для педагогічних-шкільних, чи попросту для житейської обихідки росіян, приневолених жити серед "инородцев". Ми назвемо попереду ті граматики, самовчителі та словники, що з'явилися протягом XIX в. аж до революції 1905 року, а до новіщих перейдемо вже потім.

Татарсько-російські букварі почали друкуватися ще в XVIII в., а одною з ранніх **граматик** (не найпершою одначе)[196] була "Краткая татарская грамматика" свящ. Алекс. Троянского (Спб., 1814; 2-ге вид. Каз., 1824, "изд. комисс. духовных училищ"; передрук. 1860); Троянський викладав татарську мову в казанській духовній семінарії. Він видав і великий "Словарь татарского языка" (Каз., 1833). В Европі розголосу набрала инша казанська праця, що її автор був зрештою не казанець, а азербайджанець: "Грамматика турецко-татарского языка, составленная ординарным профессором мирзою Александром Казем-беком" (Каз., 1839; 2-ге вид. 1846); її на німецьку мову переклав Ценкер 1848. Всеж Казембекова праця не була граматика спеціяльно для казанського наріччя. Ближче до діла підходила "Татарская грамматика" Март. Иванова (Каз., 1842) з його ж таки великою "Татарскою хрестоматією" (Каз., 1842)[197], а ще корисніше було "Практическое руководство к изучению татарского языка, составленное

---

[194] Цяя стаття Дж. Валідова: "О диалектах казанского татарского языка" – в казанськім "Вестнике Научного общества татароведения" № 6 (1927, ст. 50–64). В ній Дж. Валідов дає і характеристику всім трьом мовним групам. Побутово-культурні доводи того, що нема причин одділяти башкирів од казанських татар, див. у Дж. Валідова в "Очерке истории образованности и литературы татар" (Москва, 1923), ст. 5–7.

[195] Див. у нас таблицю на ст. 117:6. Та й про мишарів і їхню приналежність може бути неоднакова думка. Приміром, Ж. Дені, в своїй "Grammaire de la langue turke" (Пар., 1921, ст. 7) іде за тією класифікацією, яка до башкирів прилучає не тільки тептярів, ба й мещеряків.

[196] В першій казанській гімназії (засн. 1758) запроваджені були в XVIII в. виклади східніх мов: от, татарської, калмицької. Вчителі друкували свої коротенькі підручники.

[197] На книжки М. Іванова звернула увагу преса. Див. "Отеч. Записки" 1842 (т. XXV), № 12, ст. 55, та "Маяк" 1843, т. VIII, ст. 44.

старшим учителем 1-ой казанской гимназии Махмудовым" (Каз., 1857; ст. 14 і 255; є й словничок). У 1880-их рр., серед декількох инших невеличких казанських "самоучителів", модним зробивсь був М.Ш. Салихов: "Новый самоучитель татарского языка" (Каз., 1885; 2-ге вид. 1893; 53 ст.). Захтів був затьмарити і Саліхова і його попередників И. Кондратов, що "составил по Троянскому, Махмудову и Салихову" свій "Новый практический самоучитель татарского языка[198], с приложеніем татарско-русского словаря, фраз и разговоров" (Каз., 1893, 90 ст.; 3-тє вид. Каз., 1904, теж 90 ст.). Тільки ж чисто всіх поодтісняв своїм "Самоучителем для русских по-татарски и для татар по-русски" А.А. Вагапов, що первопочатками сягає очевидячки ще в 1850–1860-ті роки[199], а в 1904-ім році було вже 15-те видання (всього 64 ст.; на ст. 61–64 татарські пісні)[200]. Під кінець зробив архаїчному Вагабову конкуренцію "учитель русского языка при Чистопольской медресе" М.А. Юнусов: "Русско-татарский язык. Для самостоятельного изучения" (Каз., 1904; 83 ст.); він, побачимо далі, і "Татарско-русский словарь" видав (1906).

Що до татарсько-казанських **словників** XIX в. то й тут доводиться починати од Троянського (автора граматики). Його велика праця – "Словарь татарского языка и некоторых употребительных в нем речений арабских и персидских, собранный трудами и тщанием учителя татарского языка в казанской семинарии священника Александра Троянского" (Каз., 1833). А далі, коли не братимем на увагу маленьких глосаріїв при граматичних підручниках та самовчителях, то допіро в останній четвертині XIX століття доведеться позначити дещо поважніше. З одного боку – знов місіонерські праці, обчислені переважно на "кряшенів", як от Н. Остроумов: "Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии" (Каз., 1876; 145 ст.); потім "Православное Миссионерское общество" надрукувало "Татарско-русский словарь" Н. Остроумова значно збільшений (Каз., 1892; 246 ст.); Л. Воскресенскій: "Русско-татарский словарь, с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов" (Казань, 1894; ст. 1–110 граматика, ст. 1–374 словник; транскрипція скрізь "старо-кряшенська"). З другого боку – те, що дав казанский просвітній

[198] Тут-таки, в заголовку, І. Кондратов реклямно додав, що його книжка є "полное руководство, как без посторонней помощи выучиться говорить и читать русским по-татарски, а татарам по-русски".

[199] Пор. рецензію в "Москвитянине" 1854, сент., № 17 (ст. 18) на "Русско-татарскую азбуку, составленную Вагабовым, в которой помещены употребительные слова, разговоры, краткие повести и песни северных татар" (Каз., 1852).

[200] 7-ме вид. "Самоучителя" Вагапова – Каз., 1881 (56 ст.), 11-те Каз., 1892 (64 ст.), 12-те вид. Каз., 1899 (теж 64 ст.; на нього рецензія Н. Катанова в "Деятеле" 1900, ст. 108).

діяч-мусулманин А. Кайюм Насиров: а) "Татарско-русский словарь" (Казань, 1878); б) "Русско-татарский словарь" (Каз., 1892; 263 ст.; 2-ге вид. 1906)[201]. Вчитель російської мови в чистопольській медресі (автор вище згадуваної граматики) М.А. Юнусов: "Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений" (Каз., 1906; 164 ст.).

І граматичні і словникові оті казансько-татарські праці XIX в. здебільша страждають на недостатню науковість; не одна з них придатна для лінґвіста-дослідника переважно як сировий матеріял. По інакшому підступив до казансько-татарської мови мадярський орієнталіст Ґабор Балінт: Kazáni-Tatár nyelvtanulmányok (Будапешт, 1875–1877). В цій Балінтовій збірці три частині: а) фонетично записані латинкою тексти казансько-татарського фольклору, почасти й православно-релігійні од хрещених татар (1875; 170 ст.); б) татарсько-мадярсько-німецький словник (1877; 178 ст.); в) граматичний нарис – фонетика, морфологія, синтакса (1876; 160 ст.). Не вважаючи на мадярську мову Балінтового видання, воно все ж і досі залишається в Европі головним джерелом для наукового ознайомлення з особливостями наріччя казанських татар (і навіть казанського фольклора)[202]. Але справедливість вимагає зазначити, що після Балінта чимало путящих записів опублікували сами казанці, як от Н. Катанов: "Материалы к изучению казанско-татарского наречия" I–II (Казань 1898; ст. 178 і 113)[203], А.К. Насиров: "Сказки казанских татар" (К., 1900; 112 ст.)[204] і т. і., і т. і.

Після революції 1905 р. розвиток новотатарського казанського письменства викликав нове, ширшеє і уважнішеє ставлення до граматичної і лексичної літератури. Тут поважне місце належить відомому, тоді ще

---

[201] Точний, дуже характеристичний заголовок: "Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные терм*ена*, составл*ял* Абдул-Кайюм бин Абду-Н-насыри-Н-насыри-и-ль-Казани". – Друге видання (Казань, 1905–1906) має теж 263 ст.

[202] Недавній приклад – студії Т. Ковальського про форми тюркської поезії (Ze studjów nad forma poezji ludów tureckich, Краків, 1922) спираються в казансько-татарських частинах виключно на матеріялах 1-шого відділу збірки Ґ. Балінта (див. про це у Ковальського ст. 17).

[203] "Материалы" Н. Катанова друкувалися як "приложение к Ученым Запискам Каз. у-та", 1897, кн. XII (тексты), 1899, кн. 5–6 (переклад). Ніби додаток до них – такі (численні) публікації теж Н. Катанова як "Исторические песни казанских татар. Текст, транскрипция и перевод" (Каз., 1899; 36 ст.) – відб. з XV тома казан. "Известий Общества Ист., Археол. и Этногр.", і чимало инш. Спис. праць Н. Катанова вміщено в "Протоколах заседаний совета казанской духовной академии за 1911 год" Каз., 1912, ст. 114–131.

[204] "Сказки казанских татар" Насирова (і Полякова) – відб. з XVI т. "Известий Общ. Ист., Арх. и Этн." Текст, транскрипція і переклад.

зовсім молодому, казансько-татарському письменникові ‘Алимджанові Ібрагімову, що видав у світ свою граматику (1911), два випуски: “Татар сарфы” = “Етимологія” і “Татар нахвы” = “Синтакса”. Тую граматику збудовано на принципі – віддавати живу народню мову як найближче (5-те вид. 1917–1918). Потім дав він, теж по-татарськи, цінну статтю: “Як вивчати татарську мову” (1915)[205]; в ній обмальовано дотодішній процес розвитку граматичної літератури у казанських татар і захарактеризовано казансько-татарське наріччя як самостійну мовну одиницю. Другий видатний татарський письменник, філолог Дж. Валідов, теж видав граматику (2-е вид. 1920), але особливої уваги він вартий як лексиколог. Словникова праця у казанських татар за останніх літ 15–20 не стояла; вистачить назвати Н. Катанов: “Татарско-русский словарь” (Оренбург, 1912); С. Рахманкулов і А. Карам: “Полный русско-татарский словарь” (624 ст.); М. Курбан’алієв, Р. ‘Азізов та І. Кулієв: “Татарско-русский словарь” (Каз., 1927; 219 ст.). Але значно ширші перспективи поставив Дж. Валідов: “Полный толковый словарь татарского языка” (виходить у Казані частками з 1927 р.; толкування для татарських слів подаються мовою татарською). Узагалі татарська філологія в Казані за останніх двох десятиліттів сильно піднеслася. Тюркології оддав значну частину своєї енергії і старий професор-лінґвіст В.А. Богородицький; він видав “Введение в тюрко-татарское языкознание” (част. І, Каз., 1922), куди ввійшла й його доповідь на татарській правописній конференції 1919: “Характеристика звукового состава в казанском говоре поволжско-татарского языка” (ст. 45–53); а як заснувалося в Казані Наукове товариство для татарознавства (1923) з його органом “Вестник Научного общества татароведения” (вих. з 1925 р.), то В. Богородицький на сторінках цього журналу друкує свої статті, цінні для вияснення татарської фонетики, прим. “О корневом вокализме и его изменениях в каз.-тат. диалекте” (кн. VIII, 1928, ст. 112–122). В тім “Вестнике Н. общ. татароведения” друкуються праці і його учнів-татар, з-серед яких публікує досліди над фізіологією казансько-татарських звуків ‘А. Шараф[206]. В “Вестнике Н. общ. татароведения” вмістив і Дж. Валідов свою статю про поволзькі діялекти (1927, № 6), що саме з неї ми й почали цей розділ.

---

[205] Ця стаття ‘А. Ібрагімова попереду вийшла в часописі “Анґ”, а після передруковано її в цікавій для філолога збірці Ібрагімова: “Питання правопису, мови, літератури” (Каз., 1924, 2-ге видання 1927).

[206] Г. Шараф: “Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими” в “Вест. Н. общ. татароведения”, № 7 (1927, ст. 65–102); – він-таки: “Сонорная длительность татарских гласных”, № 8 (1928, ст. 180–264).

XIV

Одмінно од "казанських" татар говорять касимівці і мещеряки (чи мишарі). Їх бібліографія менша.

Для касимівських татар на Рязанщині – Є. Поливанов: "Фонетические особенности касимовского диалекта" (М., 1923)[207].

Про мишарів ("мещеряків", найбільше правого берега Волги) загальніші відомості дає прот. Є.А. Малов: "Сведения о мишарях. Этнографические очерки" (Каз., 1885; 79 ст.)[208], а лінґвістичні 'А. Ахмаров: "О языке и народности мишарей" в каз. "Известиях" 1903[209]. Попередню бібліографію про мишарське наріччя позначив у своїй роботі С.Є. Малов: "Из поездки к мишарям. О наречии мишарей Чистопольского уезда" (Каз., 1904; 24 ст.)[210]. Після того можна побіжно зазначити Г. Филиппова: "Крещеные мещеряки в Цивильском и Тетюшском уездах Казанской губ." (Москва, 1915), де є один розділ і про мову[211]; а великої уваги варт дослідник недосліджених доти тамбовських мишарів Rob. Pelissier: Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjemnikov des Gouvernements Tambov" в "Abhandlungen" пруської Академії Наук 1918 (ст. XII і 47)[212]; в передмові В. Банґ дав характеристику тому мишарському наріччю[213].

Мову **башкирів** казанські татари звичайно не одділяють од своєї, а тептярів, що ближчі до них – тим паче з'єднують із своєю. Для практичного вивчення башкирської мови ще й досі має певну вагу Мир-Салих Бекчурин: "Начальное руководство" (2-ге видання, Казань, 1869); Бекчурин видавав і башкирський фольклор[214]. Словник – В. Катаринскій: "Башкирско-русский словарь" (Оренбург, 1900; 237 ст.). Наслідком спеціяльної екс-

---

[207] Цю роботу Є. Поліванова видав склографічно "Институт Востоковедения" в Москві, як 1-й випуск "Серии турецких языков". Декільки стислих уваг про касимівську говірку – у Дж. Валідова: "О диалектах", ст. 54.

[208] "Сведенія о мишарях" Є.А. Малова – відбитка з казанських "Известий Об-ва Ист., Археол. и Этногр." т. IV (1885). До цього рец. С.И. С-кова в "Историч. Вестнике" 1886, янв. (ст. 235–236).

[209] Г. Ахмаров – "Известия Об-ва Ист., Археол. и Этногр." т. XIX (1903, вип. 2), ст. 91–160.

[210] Цеє Малова звідомлення про чистопільських митарів є "приложеніе" до "Ученых Записок Казанского университета" т. 71 (1904, кн. 4).

[211] Студія Г. Филиппова є відб. з "Православного Благовестника", що редагував славетній реакціонер прот. Восторгов.

[212] "Abhandlungen d. Preus. Akademie der Wissenschaften (1918), philos.-hist. Klasse", № 18.

[213] Рец. на матеріяли Р. Пелісьє і на діалектологічну передмову В. Банґа – С. Малов в "Записках Коллегии Востоковедов" т. 2 (Леннгр., 1927), ст. 400–404.

[214] Див. "Сборник башкирских и татарских песен" в "Записках Оренбургского отдела Русск. Геогр. Общ." (1870, вип. 1, ст. 151–229).

курсії до Уфимської губерні був "Отчет" Н. Катанова (Каз., 1900–1901; 121 ст.), повний діялектологічних даних татарських, мишарських, тептярських, башкирських[215]. Чимало текстів башкирського фольклору фонетично опублікував мадяр В. Пröле (1903–1905)[216]; студіював башкирів і другий мадяр – Ю. Мессарош (1909–1910)[217]. Пожвавішали башкирські студії за найновіших часів – Н. Дмитрієв: Etude sur la phonetique bachkire (Пар., 1927; 60 ст.)[218]; Медж. Билялов: "Таблицы по фонетике башкирского языка" (1928)[219]; О. Шацкая: "Заметки по башкирскому фольклору и языку" (невеличка, але все ж цікава замітка 1928)[220].

В Уфі існує "Наукове товариство для вивчення Башкирії (чи Башкортистана)", що почало з 1926 року друкувати, мовою башкирською таки, свої краєзнавчі збірки: "Башqорт аймаγы". В книжці 2-ій цього журналу (1926), виданій з нагоди I Тюркологічного з'їзду, маємо низку провідних статей про башкирську мову (як от Мірасєва, Вільданова). У книжці 7-ій 1929 р. – огляд того, що зроблено в Башкортистані для башкирознавства за десять літ. Приступне це, звичайно, лиш для тих, хто знає по-башкирськи.

XV

Коли з західнього, волзького боку лінґвістично тягнуть до себе башкирів казанські татари, то з півдня і південного сходу од Оренбурга, у своїх південно-східніх окраїнних наріччях, башкирська мова непомітно переходить в одну з найчисленніших і широко розкиданих тюркських мов – **киргиз-казацьку**[221]. Давніш були звали її коротко: "киргизька", бо

[215] Н. Катанов: Отчет о поездке, совершенной в Белебеевский уезд Уфимской губернии – "Уч. Записки Каз. у-та" т. 67 (1900) кн. 7–8, ст. 1–30; т. 68 (1901), кн. 3, ст. 1–76.

[216] V. Pröhle: Baskir nyelvtanulmányok – в "Keleti Szemle", т. IV (1903, ст. 194–214), т. V (1904, ст. 228–271), т. VI (1905, ст. 12–26).

[217] Messáros Gyula: Magna Ungaria. A baskir-magyar kérdés (Будапешт, 1910; 145 ст.). Пор. Ю. Мессарош: Отчет о поездке к чувашам и приволжским татарам – в петерб. "Извстиях Русск. Комитета для изучения средней и восточной Азии" № 9 (1909, апр.), ст. 66–70.

[218] Ця Дмитрієва розвідка про башкирський вокалізм і консонантизм – відб. з Journal Asiatique 1927, avril-juin, ст. 193–252.

[219] "Таблицы" Билялова – в "Записках Коллегии Востоковедов", т. III (Ленінгр., 1928), ст. 367–383.

[220] Замітка О. Шацької – в "Докладах Академии Наук СССР", 1928, В, ст. 313–317.

[221] Безперечно, що киргиз-казаків буде понад 5 мільйонів. Але свої місцеві дослідники ладні нараховувати їх аж по над 8 мільйонів, як от А. Чулошников: "Очерки по истории казак-киргизского народа" (Оренб., 1924), ст. IX.

плутали казаків з кара-киргизами, інакше "дикокамінними киргизами" (а в кара-киргизів балачка – своя, всеж окрема од киргиз-казацької); тепер часто кажуть навіть не "киргиз-казацька", а попросту "казацька мова", а киргиз-казацьку територію звуть "республіка Казакистан". Надійним матеріялом для її лінґвістичного студіювання[222] явивсь III том В. Радлова: "Образцы народной литературы северных тюркских племен" (Спб., 1870; ст. XXVI і 776)[223]. З того часу опубліковано киргиз-казацьких текстів чимало, і дуже в пригоді стають "киргизские хрестоматии", друковані в російській транскрипції – І. Алтинсарина (Оренб., 1879; 2-ге вид. 1906) та А. Алекторова (Омск, 1907). До цієї ж "текстової" категорії можна віднести і "Материалы по казак-киргизскому языку, собранные И. Лаптевым" (Москва, 1900)[224], хоч правда, що затранскрибованим (і перекладеним) "образцам народной словесности" присвячено в книжці Лаптєва лиш першу половину, а друга половина – то вже обробка: "Краткий грамматический очерк казак-киргизского языка" (ст. 83–106) та короткий "Киргизско-русский словарь" (ст. 107–148). Поміж спеціальними граматиками ще й досі не втеряла своєї ваги "Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская" майора М. Терентьєва (Спб., 1875–1876); німці оцінили цю працю тим, що узбецьку та киргизьку частину граматики М. Терентьєва переклали по-німецькому навіть серед війни з Росією (1917)[225]. З чисто-практичною метою склав Іш-Мухаммед Букин "Русско-киргизский и киргизско-русский словарь" (Ташк., 1883; 363 ст.)[226] та "Русско-киргизские разговоры" (Ташк., 1884). Роками десятьма після нього мав успіх на словниковому (почасти на граматичному) полі викладач російської мови для киргизів[227], киргизький етнограф

---

[222] Коли проминути цінні "Материалы к изучению киргизского наречия" Н.И. Ильминского в "Ученых Записках Каз. У-та" 1860, кн. III, ст. 107–159; кн. IV, ст. 53–165; 1861, кн. I, ст. 130–162; там є й словничок. Рец. Пиралієва – в "Журн. Мин. Нар. Просв." 1862 (№ 7, ст. 40–47). Потім (1897) використав і обробив Ільмінського В. Катаринський для свого "Словаря".

[223] А 5-ий том своїх "Образцов" (Спб., 1885) В. Радлов присвятив кара-киргизам, або справжнім киргизам, що їх інакше звуть іще й "бурути". Част. I ст. XXVI і 599 (тексти); част. II ст. 28 і 603 (німецький переклад).

[224] "Материалы" І. Лаптева – в серії "Трудов по востоковедению" Лазар. Інст. Східніх мов, вип. II (за моєю редакцією).

[225] А саме в "Mitteilungen" берлінської орієнталістичної семінарії (1917, ст. 150–223).

[226] "Словарь" Букина 1883 вийшов за редакцією Н.А. Воскресенського.

[227] Пор. В. Катаринського "Практические уроки русского языка для киргизов", 2-ге вид. Оренб., 1895 (122 ст.). Потім – Каз., 1909 (130 ст.). Ще "Первоначальный учебник русского языка для киргизов", Каз., 1909 (149 ст.); ці два видання – "Переводческой коммиссии при управлении Казан. Учебн. округа".

В. Катаринський, що склав попереду "Краткий русско-киргизский словарь" (Оренб., 1895; 66 ст.; 3-тє вид. Оренб., 1898, 72 ст.[228], а потім переробив його на чималий "Русско-киргизский словар" (Оренб., 1899–1900; 494 ст.). Так само випустив він у світ і "Киргизско-русский словар" (Оренб., 1897; 243 ст.) на підставі давніх "Матеріалов Н. Ільмінського, із своїми корисними додатками[229]. Катаринському належить і "Грамматика киргизского языка" (Оренб., 1898; 196 ст.)[230]. Але найкращою вийшла праця Пл. Меліоранського: "Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. I. Фонетика и этимология" (Спб., 1894; 72 ст.), "ч. II. Синтаксис" (Спб., 1897; 92 ст.). Меліоранського "Граматика" ще надовго залишиться відправним пунктом для кожного лінґвіста-казаколога, в тім числі і для тих новітніх дослідників, що останніми роками жвавенько взялися працювати над киргиз-казацьким мовознавством, почасти після революції 1905 р. (А.Б. Байтурсунов), почасти після сформування республіки Казакистана. З нових словників зазначім "Казакско-русский словарь под редакцией Каменгерова" (Москва, 1926; 224 ст.).

XVI

Як додаток до попередніх розділів, зазначимо деяку граматичну й словникову бібліографію для татар Тобольщини в ближньому (західному) Сибірі, що являються північними сусідами киргиз-казаків і східніми сусідами татар казанських та башкирів. Вони, як узагалі західньо-сибірські татари, що сидять понад р. Іртишем (який приймає в себе зліва р. Тобол) – найближчі діялектологічно до казанців-поволзців і мишарів. Основу для вивчення мови татар Тобольщини поклав місіонер-педагог Йос. Гіганов: а) "Грамматика татарского языка, сочиненная в тобольском главном народном училище свящ. Іос. Гигановым" (Спб., 1801); б) "Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, муллами юртовскими свидетельствованный" (Спб., 1801)[231]; в) "Словарь

[228] Є видання "Крат. р.-к. слов." Каз., 1909, "Переводческой Коммиссии уч. округа" (91 ст.).

[229] Дуже прихильну рецензію на цей "Киргизско-русский словарь" Ільмінського-Катаринського написав Пл. Меліоранський в спб. "Записках Вост. Отделения", т. XI (1899), ст. 365–366.

[230] На Катаринського "Грамматику киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис. Издание Православного Миссионерского Общества" (Оренб., 1897) симпатична рецензія Пл. Меліоранського в "Записках Вост. Отдел.", т. XI (1899), ст. 361–364.

[231] Згадати можна й про "Букварь татарского и арабского письма с приложением слов со знаками, показывающими их выговор, сочиненный в тобольском главном народном училище бухарцом Нийт Бакою Атнометевым, под руковод-

российско-татарский, муллами юртовскими свидетельствованный" (Спб., 1804; 630 ст. in 4-to). Записи народніх тобольских текстів, поруч тюменських та над-іртишських, умістив В. Радлов у IV томі своїх "Образцов" (Спб., 1878). І граматика і словник Гіганова ще досі не втратили своєї ваги для тюркологів, і їх не змогли добре заступити нові місіонерські видання XX в., як от "Русско-татарские разговоры" в російській транскрипції (Тобольск, 1905; 83 ст.); рік перед тим вийшов "Краткий русско-татарский словарь" (Тобольск, 1904; 68 ст.).

XVII

Тюрки далекого (східнього) Сибіру: алтайці-"ойрати", абаканські або минусинські татари, урянхайці й ін., – наскільки їх вивчено?

Тюрко-татари східнього або далекого Сибіру одрізняються од інших тим, що релігія досі панувала у них не мусулманська, як у інших тюрків, а старо-шаманська (подекуди зреформована в монотеїстичному дусі); або, через російських місіонерів, приставали вони до православія (принаймні офіційно). Цей факт, натурально, одбивсь і на їх мовах-наріччях.

Серед східньо-сибірських тюркських наріччів найкраще обслідувані алтайські. Тепер на Алтаї своя республіка (з 1922 р.), що по псевдокласичному зветься Ойратія (столиця – Улала), а давніш це була південна частина губернії Томської. Відомий дослідник тюркських діялектів В. Радлов саме з Алтая і почав свою пам'ятну серію "Образцы народной литературы тюркских племен"; алтайським записам присвячено у Радлова том I (Спб., 1866). Незабаром з'явилася місіонерська дуже добра "Грамматика алтайского языка, составленная членами алтайской миссии" (Каз., 1869; ст. 289). Головним автором, чи впорядником, був Н. Ільмінський, а матер'яли призбирав покійний архим. Макарій [Глухарев, пом. 1847], основник алтайської духовної місії, та о. В. Вербицький. Цей останній, В. Вербицький, видав "Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка" (Каз., 1884; ст. IV і 494), що збирав його більше як трицять літ[232]. Найновіші словники – С. Кумандин: "Алтайско-русский словарь" (Улала, 1923) та П.П. Тындыков: "Алтайско-русский словарь" (Улала, 1926) і його-таки "Русско-алтайский словарь" (Москва, 1926; 100 ст.).

Під наріччям аладагським (або "черневых" татар) о. Вербицький: розумів і говірки татар абаканських (Абакан – доплив Єнісея), що їх іноді звуть і минусинськими, од ім'я Минусинської округи на півдні

ством татарского языка учителя, соборного священника Иосифа Гиганова" (Спб., 1802).

[232] На "Словарь" В. Вербицького дуже похвальна рецензія В. Радлова в Спб. "Записках Восточного Отделения" т. III (1888), ст. 138–141.

Енісейської губерні. Абаканські татари мають племінні назви: сагайці, качинці, бельтіри, койбали і ін. Їх говіркам присвятив В. Радлов II-й том (ст. 1–594) своїх "Образцов" (Спб., 1868). Пізніш робив дуже совісні записи серед абаканських татар Н. Катанов[233]. Останніми часами ми маємо статтю Ф. Фієльструпа та С. Малова: "К изучению турецких абаканских наречий" (1928)[234]. Передше од Радлова М.А. Castrén дав монографію "Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterzeichnisse aus den tatarischen Mundarten des Minussischen Kreises" (Спб., 1857, 210 ст.). Карагаси (їх Кастрен торкнувсь обмаль) – невеличкий народ, душ так 400 (мабуть потюрчені остяки) на північ од Саянського хребта, тобто східнього продовження алтайських гір. Кастренові матер'яли перевів на Радлівську транскрипцію Н. Катанов: "Castrén's Koibalisch-deutsches Wörterverzeichniss und Sprachproben des Koibalischen Dialectes, neu transscribirt von N. Katanoff (1888)[235]. Котрі карагаські матер'яли записав сам Катанов, він їх укупі з своїми записами абаканськими включив у IX том серії В. Радлова: "Образцы народной литературы тюркских племен, – наречия урянхайцев (сойотов), абаканских татар и карагасов" (Спб., 1907, 2 т.т., мало не півтори тисячі стор.)[236]. Територія сойотів або урянхайців (їх буде з 2½ тисячі люду), на південь од Саянського хребта, побільше входить в політичні кордони вже Китая (Монголії). Чотирма роками раніш Н. Катанов закінчив свою колосальну дисертацію: "Опыт исследования урянхайского языка, с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня" (Каз., 1903, 2 т.т.). Ця величезна праця Н. Катанова дуже корисна, як збірка відомостей не тільки про наріччя урянхайське, ба й про всі інші тюркські, бо Катанов скрізь наводить із них рясні паралелі. Але вона незручна для користування через величезний свій обсяг (ст. XLII і 1539 і 8 і LX), magnitudine sua laborat, як сказав би Саллюстій[237].

---

[233] Видав свої абаканські матеріали Н. Катанов у середині IX тома "Образцов" Радлова (1907), про які див. нижче.

[234] Стаття Ф. Фієльструпа та С. Малова – в ленінгр. "Записках Коллегии Востоковедов", т. III (1928), ст. 289–304.

[235] Ця Кастрена-Катанова, робота – в спб. "Mélanges Asiatiques" т. IX (1888), ст. 97–205.

[236] Частина I (де тексти) має ст. XXXII та 668 та XLVIII; на ст. 1–216 записи урянхайські; на ст. 217–612 абаканські; на ст. 614–657 карагаські. Част. II (де рос. переклад) – ст. VI і XXV і 658.

[237] На урянхайську дисертацію Катанова дав рецензію П. Меліоранський в "Записках Вост. Отд." т. XV (1903), ст. 0150–0160. Ще рецензія – M. Hartmann в "Orientalistische Literaturzeitung" 1905, № 1 (ст. 18–23).

XVIII

Тюркські мови Середньої Азії; дещо з бібліографії джагатайської вмерлої мови. Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західнього: мова узбецька, сартська. Таранчі. Вивчення мов Туркестана східнього (кашгарського, китайського) та тюркських оаз у Монголії

Середньоазійські тюркські наріччя (інакше туркестанські) розбиваються через політичний кордон на дві галузі – західню та східню, або з одного боку наріччя Туркестана радянського, республіки Узбекистана (колись говорилося "Русского Туркестана"), а з другого боку наріччя Туркестана китайського (чи Кашгарського). В зв'язку з політичними обставинами, наріччя західньо-туркестанські (узбецько-сартські) вивчалися переважно через росіян, або принаймні в російській мові, а східньо-туркестанські наріччя найчастіш бували темою дослідів для тюркологів європейських, що закріпили за тими наріччями назву "turki".

Звуть середньо-азійські наріччя, чи середньо-азійську тюркську мову, ще й ново-джагатайською. Доводиться попереду зареєструвати роботи про давню тутешню мову – **старо-джагатайську**, що тепер вигасла, але позалишала після себе рясні літературні пам'ятки, найкращі з XV в., за тімуридських часів. Літературно ж вона, й мертвою бувши, впливала на ново-джагатайські наріччя ще в XIX в.[238]

Герман Вамбері видав з мадярським перекладом (Будапешт, 1862) джагатайсько-османський словник "Абушка́" до творів великого джагатайского письменника Мір-Алі-Шіра Неваї (пом. 1500 р.), складений у Туреччині в першій полов. XVI в. за часів Сулеймана Пишного[239]. Зветься той словник "Абушка́" через те, що найпершеє джагатайськеє слово, яке в ньому по-османськи пояснено, є "абушка"[240]. Почасти за цим словником "Абушка", почасти за іншими пам'ятками старо-джагатайськими і, разом з тим, за текстами ново-джагатайськими, скомпонував Г. Вамбері свої Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch (Ляйпц., 1867; ст. VIII і 360 in 4-to). Вамберієве видання "Абушки" 1862 тим було недобре, що Вамбері повикидав усі посвідкові цитати. Тому всі учені користуються іншим, критичним виданням "Абушки": V. de Véliaminof-Zernof:"Dictionnairedjaghataï-turc"(Спб.,1869;422 стор. тур. та 27 стор. докладненької франц. передмови). Незабаром видав і Pavet de Courteille: "Dictionnaire turc-oriental" (Пар., 1870; 562 ст.), де використав і "Абушка", і всякі інші старо-джагатайські класичні літературні

---

[238] Точніша була б вимова "*ч*агатайські", а не "*дж*агатайські".

[239] Abuśka, Csagataj-török szógyüjtemény, török kéziratokból forditotta Vambery Armin (Пешт, 1862).

[240] "Абушqа – 'аврет еріне дерлер, шуй ма'насына" = "Абушка – так жінка каже на свого чоловіка, тобто мужа" – отако починається цей словник.

витвори[241]. Складалися джагатайські словники і перською мовою. Такий – джагатайсько-перський словник "Сєнґлях" XVIII в. мірзи Мохеммеда Мегді-хана[242]; граматичну частину Мегді-ханової праці видав Денісон Росс (Калькутта, 1910)[243]. Так само, обробив джагатайсько-перського словника Фетх-Алі-хан (1862)[244]. В XIX таки столітті склав дуже хаотичного джагатайсько-османського словника Сулейман-ефенді Бохарі: "Люγет- и чаγатай ве тюркі-йи- османі" (Царгород, 1298=1881; 320 ст.), і його, вкоротивши, обробив по-німецьки I. Kunos: "Čagataj-osmanisches Wörterbuch" (Будапешт, 1902). Зазначимо тут іще розвідку про синтаксу середньоазійського легендарного писання Рабгузія з Нехшеба монгольских часів (1309–1310 р.) за рукописом Британського музея XV в. – це Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax (Берл., 1926; 47 ст.)[245].

Але ця давня джагатайська мова тепер, як сказано, уже мертва. Її в живім житті заступили нові середньо-азійські мови, "ново-джагатайські".

Мова тюрків західнього Туркестана, по-теперішньому "республіки Узбекистана", зветься **узбецька**; расово найчистіші узбеки (чи "özбеки") – мабуть чи не в Хіві та в афганськім Туркестані. З підручників для узбецької мови ще й досі не загубила певної ціни складена незабаром після російського завоювання Туркестана "Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская" (Спб., 1875–1876, 2 чч.) майора М. Терентьева; не що давно її переклали німці (1917) і саме частину [казак-]киргизьку та узбецьку[246]. Навпаки, нічого не варт поверховний, хоч і сильно реклямований, "Спутник русского человека в Средней Азии" А. Старчевского (Спб., 1878), що потім і ще перероблявсь[247]. Улюбленим узбецьким слов-

---

[241] Докладний заголовок – Pavet de Courteille: Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi, et de Mir-Ali-Chir-Nevâï, Пар., 1870. Рец. Г. Вамбері – в "Zeitschr. der D. Morg. Ges." т. 24 (1870), ст. 243–245.

[242] "Сенґлях" докладненько описав Rieu в своїм каталозі тюркських рукописів британського музею (Лондон, 1888), ст. 264–266.

[243] The Mabâni 1-lughat being a grammar of the turki language in persian, by mirza Mehdi-khan, ed. by Denison Ross, Кальк., 1910 (ст. XXIV і 142) в серії "Bibliotheca Indica". Про це видання дав статтю А. Самойлович: "Персидский тюрколог XVIII в. мирза Мехди-хан" у бакинських "Известиях Общества обследования и изучения Азербайджана" 1928 (№ 5, стор. 3–15).

[244] Про працю Фетх-Алі-хана – А. Ромаскевич: "Новый чагатайско-персидский словарь" – у збірникові "Али-Шир" (Ленингр., 1928), ст. 83–09.

[245] Ця дисертація Я. Шинкевича (білоруського татарина) – відбитка з "Mitteilungen" берлінського сходознавчого семінара, т. 29 (1926).

[246] в "Mitteilungen" берлін. сходознав. семінара 1917 (ст. 150–223).

[247] Див. приміром: А. Старчевскій: "Русский средне и южно-азиатский проводник-переводчик" (Спб., 1896), ст. 1–344 (словнички) та ст. I–XXVIII ("Грам-

ничком для туркестанських росіян довго був той, що склав С. Лапин: "Карманный русско-узбекский словарь. Приложение: Краткая грамматика узбекского языка" (Самарканд, 1895; ст. VIII і 106 і 56); цей Лапина словник не раз потім перевидававсь (4-те вид. Сам., 1914 і без епітета "краткий"; ст. 1–114 словничок, ст. 1–63 граматика).

Засвоїли узбецьку мову і городяни-іранці (в Ташкенті, в Самарканді, в Фергані, в Бухарі і де-інде), але в їх устах вона трохи змінилася, надто у відтінках вимови. Їхнє городське наріччя має (або досі мало) назву "**сартське**". Слово "сарт" – старе. Воно трапляється вже й у XI в., в тюркській дидактичній поемі "Кутадгу біліг"; але тоді воно значило лиш "купець". В XV в. воно прикладалося спеціяльно до людей іранської раси, що їх однаково звали й "таджіками". А чим ближче до наших часів, тим силніш видко в середньоазійських писаннях неоднакове значіння для слів "таджік" і "сарт": котрі іранці не втратили своєї мови, звуться "таджіки", а котрі з них потюрчилися, тих звуть "сарти"[248]. Туркестанські росіяни найбільше цікавилися вивчати мову не чистих узбеків, а саме-іменно отих потюрчених городян-іранців, "сартів". Не надто щасливо дебютував своєю книжкою З.А. Алексеев: "Самоучитель сартовского языка" (Ташкент, 1884; 64 ст.)[249]. Не кращий – "Переводчик с русского языка на сартовский" А.В. Старчевського, хоч і виданий "при пособии военно-ученого комитета Гл. Штаба" (Спб., 1886; 202 ст.). Навпаки, має й досі вагу В. Наливкин: "Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов, с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда" (Каз., 1884; ст. 294 і 161). Долучену до цього словника коротку сартську граматику переробив потім В. Наливкин в путящеє, найкращеє од усіх інших "Руководство к практическому изучению сартовского языка" (Самарк., 1898; 333 ст.)[250]. Тим часом Н. Остроумов опублікував свої записи сартського фольклору (прислів'я); на їх підставі трохи ознайомив західніх тюркологів із сартською мовою Н. Vámbéry:

матические очерки"). Цей невеличкий Старчевського "Проводник-переводчик" "заключает в себе языки: Тюркский (Кашгарский и Таранчи), Джагатайський, Узбекский, Таджикский, Бутанский, Невари, Нипальский, Кашмирский, Пенджабский, Синдский и Белуджи".

[248] Про це див. прим. роботу Н. Остроумова: "Значение названия сарт" (Ташк., 1884), яку спопуляризував на заході Н. Vámbéry в статті "Die Sarten und ihre Sprache", в "Zeitschr. der D. Morg. Ges." т. 44 (1890), ст. 203 і д. Або стисло див. у В. Бартольда: "История культурной жизни Туркестана" (Ленінгр., 1927), ст. 24–25.

[249] На сартський "Самоучитель" Алексеева негативна рецензія К. Залемана в Спб. "Записках Вост. Отделения Археол. Общ.", т. I (1886), ст. 37.

[250] До сартського "Руководства" Наливкина (1898) потім склав Е. Маджі "Ключ" (Скобелев, Ферганской области, 1909; 96 стор.).

"Die Sarten und ihre Sprache" (1890)[251]. За модною практично-лінґвістичною методою Toussaint'а почав був видавати И.А. Беляев: "Руководство к изучению сартовского языка" Ташк., 1906, вип. I–V (стор. 1–89)[252]. Далі – рівночасно скількись слабеньких підручників, як от Лев Афанасьев: "Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами" (Скобелев 1908; 207 ст.), та кишеньковий "Сартовский переводчик. Среднеазиатские наречия. Издание штаба туркестанского военного округа, под ред. полков. И. Ягелло" (Ташк., 1908; ст. 27 і 37)[253]. Добра – "Этимология сартовского языка, для курсов при ташкентском отделении Общ-ва востоковедения" (Ташк., 1910; 112 ст.). Н. Будзинскій: "Грамматика сартского языка и русско-сартские разговоры" (Ташк., 1910; 320 ст.).

Після революції назву "сарт" скасовано[254], офіційно запроваджено для "сартів" загальне ім'я "узбек", і тому нові студії над сартською мовою звуть її вже "языком узбекским". Щоб якось давати собі раду з тією уніфікованою термінологією, одрізняють говірки географічно: наріччя узбецько-хівинське, говірка ташкентська, ферганська, самаркандська, бухарська, то що; або все ж таки в дужках додають: "сартский язык". Пор. П. Кузнецов: "Некоторые диалектологические особенности средне-азиатского наречия турецкого языка (так наз. узбекского, сартовского)" (1923)[255]; приклади у Кузнецова додаються з говірки ташкентської та ферганської. Багато працює над говіркою сартів ташкентських професор новозаснованого в Ташкенті "Середньо-азійського університета" Е.Д. Поливанов, автор праць: а) "Введение в изучение узбекского языка" 3 чч. (Ташк., 1925–1927); б) "Краткий русско-узбекский словарь" (Ташк., 1926); в) "Краткая грамматика узбекского языка" 2 ч.ч. (Ташк., 1927). З користю можна назвати іще цілу низку статів Е. Поливанова про той самий ташкентський діялект, вміщених почасти в ташкентських-таки виданнях (1922 і д.)[256], почасти в "Докладах" Всесоюзної Академії

---

[251] Стаття Вамбері – в "Zeitschr. der D. Morg. Ges." т. 44 (1890), ст. 203–255. Сартські тексти подано тут арабськими буквами без фонетичної транскрипції.

[252] Всіх випусків мало б бути 15.

[253] І на Афанасьєва і на вид. штаба рец. А. Самойловича в "Записках Вост. Отдел." т. XVIII (1908), ст. 0193–0195. На Афанасьєва ще в "Туркестанских Ведомостях" 1908, № 190.

[254] Придумано для цього старого слова і насмішкувату нову етимологію, нібито "сарт" = "сари іт" (жовтий собака).

[255] Ця Кузнецова стаття – в юбілейнім "Сборнике Туркестанского Восточного Института, в честь проф. А.Э. Шмидта" (Ташкент, 1923), ст. 67–71.

[256] Е. Поливанов: а) "Звуковой состав ташкентского диалекта" – в ташкентськім журналі "Наука и просвещение" 1922 № 1 (ст. 17–19); б) "Образцы фонетических записей ташкентского диалекта" – в "Бюллетене Средне-азиатского ун-та" № 4 (1924. февр.), ст. 87–90.

Наук (1928), де він ширше одначе говорить уже про говірку самаркандську[257], та в "Известиях" (1929 – про говірку міста Туркестана та його повіта)[258]. Дещо в тім напрямі роблять його учні, як от К. Юдахин: "Некоторые особенности кара-булакского говора" (1927)[259] – чимкентського повіту, де слідно деякі захожі впливи од мови туркменської та киргизказацької. Для нововпровадженого латинського альфабету недавно видав В. Вяткин "Учебник узбекского языка для русских".

Переходячи од Туркестана західнього (радянського, русского) до Туркестана східнього, до китайського, ми маємо спинити свою увагу найпередше на одній середньо-азійській тюркській народності, що жила давніше в границях китайських, а потім перешла до границь російських, і російське правительство дало їй землю в Ілійськім краю Семиріченської области. Це – **таранчі**. Записи цього східньо-туркестанського діялекту, пороблені коло китайсько-підданої Кульджі та й у російсько-підданому Ілійському краї, видав В. Радлов у VI-му томі своїх "Образцов народной литературы тюркских племен" (Спб., 1886), а після нього багацько опублікував таранчинських текстів Н. Пантусов 1880–1910[260], на жаль переважно альфабетом арабським[261]. Як настала революція 1917 р., таранчі перейменували себе по класичному чи, там, псевдо-класичному на "уйгурів"[262], і тюркологи, щоб одрізняти їх од інших, звуть їх тепер "таранчі-уйгури". Випущено в світ "Образцы народной уйгур-

[257] Е.Д. Поливанов: "Образцы не-сингармонистических (иранизованных) говоров узбекского языка" I–III – в "Докладах" 1928, ст. 92 і д., 306–312, 318–323.

[258] Про говірку м. Туркестана та повіта – Е.Д. Поливанов в "Известиях Академии Наук С.С.С.Р. 1929, Отделение гуманитарных наук" № 7 (ст. 511–537).

[259] К. Юдахин – в юбілейнім збірнику: "В.В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели" (Ташк., 1927), ст. 401–425.

[260] Див. Н. Пантусов: а) "Война мусульман против китайцев" вип. I (Каз., 1880), вип. II (Каз., 1881) – тут таранчинські пісні та дещо про таранчинську дієзміну; – б) він-таки: "Таранчинские песни"– в "Записках Русск. Географ. Общ., отд. Этнограф." т. 17 (1890, вип. I) та в казанських "Известиях Общества Истории, Археологии и Этнографии", т. XIII (1896); – в) він-таки: "Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа", вип. I–IX (сторінок по 20–30 у кожному), Казань, 1897–1907, або окроме, або в "приложении" до "Ученых Записок Каз. у-та"; – г) він-таки: "Образцы таранчинской народной литературы" в каз. "Известиях", т. 27 (вип. II–III, 1909; ст. 1–165 тексти, арабськими буквами, ст. 1–120 рос. переклад).

[261] Зрештою, часом Н. Катанов додавав до записів Н. Пантусова транскрипцію російськими буквами, як от до "Новых песен усекских таранчей" в казан. "Известиях" т. 22 (1906), ст. 303–314.

[262] Про класичних, давніх уйгурів у нас буде мова в розділі про давніх тюрків.

ской литературы" (Москва, 1925; 247 ст.), що їх "составили Л. Ансари, З. Башири, Худайкул и Ибрагими". Один з них, Л. Ансарі, вкупі з Н. Хакімом, склали по уйгуро-таранчинськи і граматику своєї мови, придатну очевидячки не тільки для своїх шкіл, ба й для орієнталістів.

В межах Туркестана китайського (де найбільші міста Кашгар та Яркенд, а трохи на північ – оази Аксу та Турфан) та й аж до Китайської стіни – знати тюркські наріччя була найпередше потреба китайським урядовцям. Март. Гартман привіз і передав до бібліотеки Німецького Східнього Товариства, між іншим, китайсько-тюркський словник, друкований в Сінкяні між 1861–1874 р.[263] Реальну одначе користь для некитаїстів мають лиш європейські студії східньо-туркестанських наріччів. Побіжно лиш згадавши про короткі звістки у Н. Ільмінського (1861)[264] та Г. Вамбері (1867)[265], огляд почати треба з граматики й словника для кашгарського наріччя Rob. Shaw: A sketch of the turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand), part I, Grammar (Кальк., 1878), part II, Vocabulary (Кальк., 1880)[266]; термін "turki language", що дав тут для східньо-туркестанського наріччя Роб. Шоу, дуже поширений у европейців; транскрипція, якої тримавсь Шоу, з англійською вимовою для латинських букв, не дуже зручна. За одну з добрих праць для кашгарського наріччя правити може Mart. Hartmann: Čaghataisches. Die Grammatik: "Ussi lisan-i turki" des Mehemed Sadiq (Гайдельб., 1902; ст. XIX і 83); Гартман використав друкованого туркестансько-османського підручника М. Садика (Царгород, 1314=1897) і поробив виправки за усними свідченнями одного царгородського туркестанця, родом з Аксу[267]. Спинявсь над

[263] Див. Zeitschr. der D. Morg. Ges., т. 81 (1927), ст. CXXIX. До цього пор. M. Hartmann: Der islamische Orient II–III (Берл., 1900): China und der Islam. Zwei islamische Kantondrucke (ст. 41–81).

[264] Н. Ильминский: Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка – в "Ученых Записках Казан, у-та" 1861. У додатку до своєї роботи Ільмінський подав звістки про кашгарське наріччя, яке він вивчав в Оренбурзі од заїжжого кашгарця.

[265] H. Vámbéry: Čagataische Sprachstudien (Ляйпц., 1867). У хрестоматійному відділі (на ст. 124–131) видрукувано троє кашгарських листів арабськими буквами (без латинської транскрипції), з нім. перекладом.

[266] Книжка R. Shaw – відб. з бенгальського "Journal of the Asiatic Society" т. 46 (1878) та т. 47 (1880). Попереду вийшла в Лагорі 1875 (ст. 174 і 32).

[267] Про того Аксуйського туркестанця широко пише М. Гартман у своїм "Der islamische Orient" IV (Берл., 1902), ст. 103 і д. ("Zentralasiatisches aus Stambul"). Ще у Гартмана: а) Ein türkischer Text aus Kašgar – довга стаття з прекрасними фонетичними записами – в "Keleti Szemle", т. V (1904) та VI (1905); – б) Ein türkischer Text aus Jarkend – в "Mitteilungen" берлінської сходознавчої семінарії, т. VIII (1905), ст. 25–38.

яркендським наріччям Гн. Кунош (1905)[268]; дав невеличку граматику і двоє словничків для "eastern turki" Г. Вайтекер (1909)[269], та свої "уваги" про мову Кашгара й Яркенда К. Шріфль (1913–1914)[270]. Найважливіші про яркендське і кашгарське наріччя – праці шведа-місіонера G. Raquette'a (1909–1927): а) The Eastern-Turkestan dialect of Yarkand and Kashgar, фонетично записані тексти (Гельсинґфорс, 1909)[271]; – б) Eastern Turki grammar, practical and theoretical (практичний самовчитель), with vocabulary (Берл., 1912–1914)[272]; – в) English-turki dictionary based on the dialects of Kashgar and Yarkand (Лунд, 1927; 139 ст.)[273]; – г) The accent problem in turkish (Лунд, 1927; 42 ст.) – це вже не спеціяльно східньо-туркестанська студія, ба загально-тюркська[274].

Бажаючи зблизити стару половецьку мову з теперішньою східньо-туркестанською, В. Банґ у своїх "Osttürkische Dialektstudien" (Берл., 1914)[275] дав порівняльну характеристику східньо-туркестанської мови. Покликавсь він на таранчинські тексти Радлова, кашгарські тексти М. Гартмана, яркендсько-кашгарські Ракета і турфанські – Ле-Кока (Alb. von Le Coq): "Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan, mit einer dort aufgenommenen Wörterliste" (Ляйпц., 1911; 100 ст.)[276]; частину Ле-Кокових записів умістив у своїй книзі й Банґ (1914, ст. 13–24). Потім Ле-Кок випустив ще "Osttürkische Gedichte und Erzählungen" із словничком (1925)[277].

Що до інших місць східнього Туркестану, то хоч звідти записи й є, та

---

[268] Ig. Kunos: Adalékok a jarkendi (keletázsiai) törökség ismeretéhez – в "Keleti Szemle", т. VI (1905), ст. 284–351.

[269] H. Whitaker: Eastern turki (as spoken in Turkistan), Chaubattia (в Індії); 1909 (ст. 22 і 22 і 15).

[270] K. Schriefl: Bemerkungen zur Sprache von Kašgar und Jarkend – в "Keleti Szemle" т. XIV (1913, ст. 178–189) та т. XV (1914, ст. 277–303).

[271] Ці Ракетові записи (53 ст.) – в "Journal de la Société Finno-Ougrienne", т. 16 (1909), № 5.

[272] Ракетів самовчитель (разом понад 300 ст.) друкувавсь у "Mitteilungen" берлінської сходознавчої семінарії, т. 15 (1912), т. 16 (1913) і т. 17 (1914, тюрко-англ. словник).

[273] Англійсько-тюркський Ракетів словник – в серії "Lunds Universitets Arsscrift", т. 23 (1927), № 4.

[274] І це в тій самій лундській університетській серії, в дальшому томі, 24-ому.

[275] Osttürkische Dialektstudien von W. Bang und J. Marquart (Берл., 1914) є 13-й том "Abhandlungen" філолог.-істор. класи ґеттінґенського Наукового т-ва. Марквартові належить середня частина – про народність команів.

[276] Ці записи Ле-Кока – то Beiheft I до "Baessler-Archiv, Beiträge zur Völkerkunde".

[277] В "Keleti Szemle", т. XVIII (1925), ст. 50–118.

вони ще не опубліковані. От, С. Малов позаписував тексти коло о. Лобнора, де архаїчне наріччя настільки своєрідне, що кашгарці і не одразу його й розуміють. Призбирав він записи і ще далі на схід – коло Хамі; привіз він матеріяли і од тих східньо-туркестанців, що живуть у китайській провінції Гань-су в середині Великої китайської стіни: це сары-уйгури ("жовті уйгури") та салари. Вивчив С. Малов більше сары-уйгурів, а про наріччя саларів він каже, що воно "изучено им недостаточно"[278]; все ж і тепер, навіть без опублікування всього того, що зібрано, Малов має думку, що "западный Туркестан (себто т. зв. "русский") далеко отстал по части изученности своих турецких наречий от китайского Туркестана и провинции Гань-су"[279].

Про невеличке тюркське плім'я хотонів, що кочує в північно-західній Монголії (тобто в політичних кордонах теж Китаю), одірвавшись од гурту інших тюрків уже тому літ 200, є стаття Б. Владимірцева та А. Самойловича (за матеріялами Потанина): "Турецкий народець хотоны" – в "Записках Вост. Отд." (1915)[280]; найцікавіша тут частина – хотонський словничок. Їхня мова (вона вже геть вимирає) – мішанина елементів східньо-туркестанських з кара-киргизькими.

XIX

Бібліографія студій над мовою якутською та чувашською

Значно одрізняються лінґвістично од усіх інших тюрків якути та чуваші.

Перші з них, **якути**, живуть тепер у басейні р. Вілюя та р. Лени, доходячи аж до Льодового океану; та мабуть жили вони колись ближче на південь, десь коло Байкалу (по-якутськи "море" зветься й досі "байаγал"). Зразки якутської мови, що записав в кінці XVII в. Ник. Вітсен, а саме переклад "Отче наш", показують, що од того часу мова не змінилася. Про це див. Otto Böhtlingk: "Ueber die Sprache der Jakuten" (Спб. 1851, вступ, стор. XXXVII). Бетлінґ був тим, хто поклав підвалину для наукового вивчення якутської мови. В отій своїй праці "Ueber die Sprache der Jakuten" він дав і загально-лінґвістичний вступ, і граматику, і якутсько-німецького

[278] Дещо про саларську мову ми маємо у Рокгілля (W. Rockhill): Diary of journey through Mongolia and Tibet, Вашингтон, 1894; тут у додатку (ст. 373–376) є маленький "Salar vocabulary".

[279] С. Малов: Изучение живых турецких наречий Западного Китая – в "Восточных Записках" ленінградського Інститута живих східніх мов, т. I (1927), ст. 163–172.

[280] Ця стаття про хотонів – в "Записках Восточн. Отдел." т. XXIII (1915), ст. 265–290.

словника[281]. Вже аж півстоліттям пізніше, в "Трудах якутской экспедиции, снаряженной на средства И.М. Сибирякова", вийшла С. Ястремського: "Грамматика якутского языка" (Иркутськ, 1900, ст. VIII і 307)[282]. Важлива наукова характеристика якутської мови – W. Radloff: "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen" (Спб., 1908)[283]. Приводом для Радлівської розвідки була і тая обставина, що рік перед тим російська Академія Наук почала друкувати величенний "Словарь якутского языка" Ед. Пекарського (1907). Цей колосальний словник ще й досі потроху друкується, і вип. XII (1929) кінчається ст. 3467 ("холјук"). Випустив Пекарський ще й "Краткий русско-якутский словарь" (Спб., 1916); він редагує академічну серію: "Образцы народной литературы якутов" (з 1907 р.) і П. Хороших: "Якуты, опыт указателя" (Іркутськ, 1924)[284]. Нарешті – Н. Поппе: "Учебная грамматика якутского языка" (М., 1926).

Чуваші живуть найбільше в Казанській губернії, в Поволжі, заходячи одначе своїми осадами і в Сибір[285].

Чувашські студії розпочав у XVIII в. почасти акад. Г. Міллер своїм "Описанием живущих в Казанской губернии языческих народов" (1756)[286], де подав і зразки чувашських слів, і чувашський переклад "Отче наш"[287]. Так само в XVIII в. видав каз. архієп. Веніямін "Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка" (1769; 68 стор.) – без усякої наукової вартости, з інтересом для нас хіба чисто-історичним. У другій четвертині

---

[281] Крім того див. по російськи О. Бетлинг: "О языке якутов. Опыт изследования языка в связи с современным состоянием всеобщего языкознания" – в "Ученых Записках" Акад. Наук 1853 (т. I, ст. 377–446); він-таки: "Zur jakutischen Grammatik", доповідь 22 квітня 1859 – в академічному "Bulletin" іст.-філ. відд. т. XVI (ст. 269–275, 289–290) = Mélanges Asiatiques, т. III (ст. 643–652).

[282] На Ястремського – рецензія Вс. Міллера, "Этнографическое Обозрение" кн. 49 (1901, ст. 168 і д.).

[283] Розвідка Радлова – в "Записках Акад. Наук", істор.-філол., т. VIII, № 7 (86 ст. in 4-to).

[284] Цей од Пекарського редагований покажчик – в "Известиях" Вост.-Сиб. отд. Русск. Геогр. Общ., т. 48.

[285] Н.В. Никольський у передмові до свого "Русско-чувашского словаря" (Каз. 1910, ст. 3), писав: "Чуваши живут в губерниях: Казанской, Симбирской, Самарской, Саратовской, Уфимской, Оренбургской, Тобольской, Томской, отчасти в Нижегородской, Пензенской, Астраханской, Енисейской и Семипалатинской области. По последним сведениям чуваш всего около 1 миллиона".

[286] Тепер мабуть чи не всі чуваші – християни.

[287] Довгий заголовок Міллерового "Описания" подано (як № 1) прим. в "Указателе книг, брошюр, журнальных и газетных статей и заметок на русском языке о чувашах, 1756–1906" о. Ант. Іванова в казанських "Известиях Общ-ва Археологии, Истории и Этнографии", т. XXIII (1907, ст. 1–63).

XIX в. вийшло без авторового імення (автор був прот. В. Вишневський) "Начертание правил чувашского языка и словарь, составленные для духовных училищ Казанской епархии" (Каз., 1836)[288] – і протягом 35 літ це "Начертание" було єдиним підручником, хоч і містило в собі багацько методологічних хиб. В. Сбоев у своїх "Заметках о чувашах" (в "Казанских Губ. Ведомостях" 1848–1850) присвятив XIII-й розділ чувашській мові і зв'язку її з мовами інших тюрків. Ця праця Сбоєва разів троє передруковувалася, як окрема книжка[289]. Найбільше ж попрацював та ще й досі не загубив наукової ціни інспектор народніх шкіл Ник. Золотницький: а) "Заметки для ознакомления с чувашским наречием" (Каз., 1871; 64 ст.); – б) "Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен" (Каз., 1875; 279 ст.)[290]; – в) "Особенности чувашского языка, зависящие от изменения и выпуска гортанных согласных звуков" в "Ученых Записках Каз. ун-та" 1877 (№ 2, ст. 578–590); – г) Золотницький зредагував і працю свого учня А. Добролюбова: "Ознакомление с фонетикой и формами чувашского языка посредством разбора и перевода оригинальных чувашских статей" (Каз., 1879; 60 ст.). Сюди ж стосується Н. Лебедев: "Пособие к изучению чувашского языка, по материалам Н.И. Золотницкого" (Каз., 1894; 74 ст.).

Наприкінці XIX ст. розпочав свої чувашські студії найвидатніший дослідник Н. Ашмарин: "Материалы для изследования чувашского языка" (Каз., 1898): I. Фонетика (ст. 1–102), II. Морфологія (103–392)[291]. Далі випустив у світ Н. Ашмарин: б) "Сборник чувашских песен, записанных в губерниях казанской, симбирской и уфимской" (Каз. 1900)[292]; в) лінґвістичну розвідку: "Болгары и чуваши" (Каз., 1902)[293] та г) велику працю: "Опыт изследования чувашского синтаксиса" (Каз., 1903; 570 ст.). Разом з тим обробляв Н. Ашмарин численні лексичні матеріяли. Заохотою міг бути для нього чувашсько-мадярський словник H. Paasonen: Csuvas szójegyzek, Vocabularium linguae čuvašicae (Будапешт, 1908; ст. V і 244).

---

[288] До цього див. статтю Г.С. в "Ученых Записках" казан. у-та 1837, кн. I, ст. 136–168.

[289] Заголовки тих передруків В. Сбоєва неоднакові. Попереду – "Изследования об инородцах Казанской гу́б." В. Сбоєва (Казань, 1851; 1856), потім "Чуваши... их происхождение, язык, обряды, поверья и т. д." (Москва, 1865).

[290] Властивий словник у книзі Золотницького міститься на ст. 1–111, а ст. 113–277 – то етимологічні "Приложения".

[291] Ашмарина "Материалы" (Каз., 1898) – то "приложение" до "Ученых Записок Каз. у-та" 1897–1898, т. 44 (кн. II–IV) і т. 45 (кн. III, V–VI).

[292] Чувашські пісні Н. Ашмарина – "приложение" до казанських "Известий Общ-ва Археол. Ист. и Этногр." т. XVI (1900); ст. 1–96.

[293] "Болгары и чуваши" – теж у каз. "Известиях Общ. Арх." т. XVIII (1902), ст. 1–132.

Замість (розмірно невеликого) Паасоненового вокабулярія, Н. Ашмарин підготував до друку цілий "thesaurus", що й друкуватися почав (Каз., 1910) під відповідним заголовком: "Thesaurus linguae Tschuvaschorum, variis e fontibus collegit, verborum usus cotidiani magna copia auxit, interpretations continua illustravit Nic. Aschmarin. Словарь чувашского языка". В світ вийшло лиш два випуски – I, ст. 1–160 (Каз., 1910); II, ст. 160–320 (Каз., 1912); в обох тільки буква "А", та й тая нескінчена (до слова "Апăрт"[294]). Через світову війну дальший вихід "Thesaurus" припинивсь, і лиш останніми роками друк розпочато наново, в Чебоксарах.

Друкувалася Н. Ашмарина праця в серії видань "Переводческой коммиссии при управлении Казанского учебного округа" під головуванням відомого професора-тюрколога Н. Катанова. Тая Комісія після революції 1905 р. чимало повидавала всяких підручників для "инородцев", фонетично пристосовуючи для них російську транскрипцію і роблячи тим наукову послугу й для лінґвістів-діялектологів[295]; ще цінніші – її граматично-синтактичні видання[296]. В тій "переводческой" серії видрукував і Н. Никольскій: "Русско-чувашский словарь" (Каз., 1910; тут на ст. 1–17 коротка чувашська граматика, на ст. 17–635 словник).

Вже як настала революція 1917 р., зміг Н. Никольський в паралель до свого російсько-чувашського словника видати ще й "Краткий чувашско-русский словарь" (Каз., 1919; 336 ст.)[297]. Поз'являлися тоді й нові чувашські граматики, як от Т. Матвєєв: "Грамматика чувашского языка" (Симб., 1919) і ін. А найважливішим явищем за останніх часів були праці ленінградського професора Н. Поппе про становище чувашської мови супроти інших тюркських та монгольської[298].

Окрім того слід зазначити статтю акад. А.А. Шахматова: "Заметка о языке, волжских болгар" в "Сборнике Музея Антропологии и Этнографии", т. V, вип. 1 (Спб., 1918, ст. 197–200), де Шахматов волзько-болгарський ротацизм ("ту*р*ун" зам. "тудун") ставить у зв'язок з фонетичними фактами мови теперішніх чувашів.

---

[294] На Thesaurus Ашмарина рец. R. Gauthiot в Bulletin de la Société de linguistique de Paris, т. 17 (1911), ст. CLII–CLIV.

[295] До таких, приміром, належить чималенька хрестоматійна "Книга для чтения на чувашском языке", вип. I (Каз., 1907) і вип. II (Каз., 1908).

[296] Пор. "Русские глагольные приставки и русские предлоги. Пособие для учителей при ведении разговорных уроков по русскому языку в чувашских школах" (Каз., 1906). Тут на 133 сторінках подаються з лівого боку (на парних сторінках) всякі російські приіменникові фрази, а праворуч (на непарних сторінках) чувашський їх переклад.

[297] На "Чувашско-русский словарь" Н. Никольського рец. С. Малова в казан. "Известиях Общ-ва Археол., Ист. и Этногр." т. XXXI, вип. 4 (1922), ст. 40.

[298] Ті порівняльної праці Н. Поппе названо у нас на ст. 98.

XX

Найстаріші тюркські пам'ятники. Орхоно-єнісейські "руни" VI–IX в. Пам'ятники старо-уйгурські-епіграфічні в Монголії VIII–IX в. та історико-літературні маніхейські, християнські, буддійські в східньому Туркестані

Історія розвитку тюркських мов потроху одкривається для нас починаючи з перших віків нашої ери.

З китайських записів для словника сяньбійців (що володіли північним Китаєм у IV–V в.) ми, як зазначив Пельйо (Pelliot), – поки-що побільше в усних конференціях[299], – бачимо, що сяньбійці були тюрки. Ці китайські записи дають деякий матеріял, щоб судити про давньо-тюркську мову. Так само деякі дані можна витягти з гунських слів та власних іменнів, які зберіглися у сучасних гунам китайських і європейських літописців[300]. А в тім, це матеріял дуже скупий; та ще й досі не для всіх орієнталістів являється аксіомою приналежність гунів до тюркської народности: дехто бажав би бачити в гунах монголів.

Непохитні, геть-певні найдавніші зразки старотюркської мови – то **орхоно-єнісейські** написи на скелях і каменях десь-так VI–IX в., що довго були не піддавалися дешифруванню, аж до останніх років XIX століття, і допіру наприкінці того століття сталися власністю для науки. Вирізано їх особливим письмом, що європейському оку воно нагадує ніби руни[301], і тому орхоно-єнісейські написи звуть іще й "рунічними". Учені схиляються тепер до думки, що треба ставити ті старо-тюркські "руни" у зв'язок з раннім письмом согдійців. Согдійці були народ іранський[302]; вони для себе використали один з альфабетів арамейських; а далі той согдійсько-арамейський альфабет мав перейти у старо-тюрків в їх "рунічне" письмо[303]. З історично-китаїстичних міркуваннів звуть старо-тюркські "руни" ще й письмом тюрків "ту-кю", чи "ту-кюе", бо так звали тих тюрків китайці згідно з законами своєї вимови[304]. Один з

---

[299] Прим. у лекції, що прочитав Пельйо в осени 1925 р. в Ленінграді.

[300] Зібраний матеріял, або хоч бібліографію його, див. у К. Иностранцева: "Хунну и Гунны" (2-ге вид., Ленінгр., 1926) № 13 видань "Института живых восточных языков".

[301] Направду ж, нічого спільного між скандинавськими рунами і орхонсько-єнісейським письмом нема.

[302] Країна Согд – там, де тепер Самарканд.

[303] Див. прим. O. Donner: Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie (Гельсингф., 1896 = Journal de la Société Finno-Ougrienne, т. XIV, 1); R. Gauthiot: Grammaire de la langue sogdienne (Пар., 1924), вступ.

[304] Див. монографію Ed. Chavannes: Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux = VI випуск "Сборника трудов Орхонской экспедиции" (Спб., 1903). Пор. ще

дослідників (В. Банґ) уперто намагавсь, але мабуть чи не марно, прищепити для тих тюрків, що писали ці написи, назву "кök-тюрки" чи "ґьök-тюрки", а для їхньої мови – назву "kök-türkisch"[305]. Найчастіш, одначе, звуть ті написи чисто-топографічно: таки "орхонсько-єнісейські". Тих старо-тюркських рунічних пам'ятників є дві групи. Одна група численніша і на зміст значніша – то тая, що її знайдено менше тому як півстоліття в долині р. Орхона в Монголії; як потім виявилося, це пам'ятки од стародавніх огузів, і найважливіші тут – довгі написи Більґя-хана (пом. 734, інакше його звуть "Могілян") та його брата Кюль-теґіна (пом. 731) та їх вельмож. Друга група, що про ню давно вже знали (ще з XVIII в.) – на верхів'ях р. Єнісея, в східньо-сибірському Минусинському краї; ці, як ми тепер знаємо, залишилися од стародавніх киргизів, тобто кара-киргизів; їх – менше, і вони короткі.

В 1880-их рр. читати тії "руни" ніхто не вмів, але всеж фінляндські археологи (з І. Аспеліном на чолі) вважали за потрібне поробити точні знімки з усіх єнісейських написів і видати їх у світ осібним атласом (1889)[306]. Тоді "Восточносибирский Отдел Русского Географического Общества" вирядив свого члена Н.М. Ядринцова до Монголії (1889) – і він саме-тоді й одкрив у долині р. Орхона написи того самого "рунічного" типу, що й єнісейські. Негайно після того поїхали збирати й естампувати орхонський "рунічний" матеріял члени Фінляндського Археологічного Товариства (А. Гейкель, 1890), а незабаром і члени Російської Академії Наук (Радлов, 1891). Поробили естампажі й фотографії і повидавали фототипічні атласи[307]. Року 1893-го талановитий копенгаґенський учений лінґвіст В. Томсен, почасти за допомогою рівнобіжних китайських написів на орхонських каменях, потрапив знайти ключ до читання того орхонського

статтю P. Pelliot: L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs – в органі для вивчення східньої Азії "T'oung-Pao" за 1915 р. (Ляйден).

[305] Епітет "кök тюрк" (тобто голубі або піднебесні тюрки) дає своїм підданцям їхній володар (от, Більґä-хан VIII в. у своїм великім написі); тільки ж навряд щоб можна було цей прихильний епітет уважати за племінну назву, як того бажав В. Банґ. Його статті "Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei" і инші з'являлися або в "T'oung-Pao" (1896–1898), або в віденському журналі "Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes" (1897 – Kök-türkisches", 1898, 1909), або в "Abhandlungen" пруської Академії Наук (1917, 1919, 1924) і ин.

[306] Inscriptions de l'lénissei, recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'archéologie (Гельсингфорс, 1889).

[307] Атлас Гейкелевої експедиції – "Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne (Гельсингфорс, 1892). А Радлов видав (як "Труды Орхонской экспедиции") Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der kais. Akad. der Wiss. hsg. von Dr. W. Radloff (Спб., 1892; дальші випуски 1896, 1899).

письма[308], і орхонські написи зробилися приступні для кожного тюрколога. Негайно заходивсь перекладати їх для російської Академії і граматично поясняти В. Радлов[309], а в гельсинґфорських "Mémoires de la Société Finno-Ougrienne" переклав усі написи сам В. Томсен (1896)[310]. Після того виникла величезна література про ці старо-тюркські пам'ятники[311], і видатне місце належить дисертації Пл. Меліоранського: "Памятник в честь Кюль-тегина" (1899)[312]. Знов же що до Томсена, то остаточний свій переклад усіх орхоно-єнісейських написів укупі з стислою, змістовною передмовою дав він у своїй статті: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung" (1924)[313]. Не перестають знаходити ще инші "рунічні" написи[314].

Друга старо-тюркська мова, од якої маємо чимало пам'яток, то – **уйгурська**. Уйгури, розбивши "тукюйців" (бл. 744 р.), становили в VIII–IX в. сильну кочову державу в Монголії. Та десь-так 840 р. тую уйгурську державу побороли [кара]-киргизи і одтіснили уйгурів у східній (кашгарський) Туркестан. Там уйгурське володіння політично все дрібнішало та й дрібнішало, додержалося одначе до XIII в.[315]. Коли в XIII в. почавсь мон-

---

[308] V. Thomsen: Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, notice préliminaire (відб. з "Bulletin" данської Акад. Наук 1893, ст. 285–299); російський переклад: "Дешифровка орхонских и енисейских надписей" – в спб. "Записках Восточн. Отделения Русск. Археол. Общ-ва", т. VIII (1893), ст. 327–337.

[309] W. Radloff: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Спб., 1894–1895, три випуски). Далі, під тим самим заголовком, але з додатком: "Neue Folge" – Спб., 1897, 1899. В перших випусках головна увага звертається на встановлення правдивого перекладу; в "Neue Folge" є виправки до попередніх перекладів, але найважніш – фонетика та граматика пам'яток.

[310] V. Thomsen: Inscriptions déchiffrées = "Mém. de la Soc. Finno-Ougr." т. V (1896); 224 ст.

[311] Огляд її дає А. Самойлович: "Материалы для указателя литературы по енисейско-орхонской письменности" – в "Трудах Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Русск. Геогр. Общ-ва", т. XV (1912).

[312] Дисертація Пл. Меліоранського – в спб. "Записках Вост. Отд. Русск. Археол. Общ-ва" т. XII (1899), ст. 1–144. Два роки перед тим П. Меліоранський вкупі з В. Радловим у IV-му випускові "Сборника трудов Орхонской экспедиции" видали "Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдаме" (Спб., 1897, текст і переклад). Сугорб Кошо-Цайдам у долині р. Орхона, – це теє місце, де знаходяться пам'ятники VIII в. на честь Більґя-хана та його брата Кюль-теґіна.

[313] Друк. в нім. перекл. в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." т. 78 (1924), ст. 121–175.

[314] Див. прим. дешифрування одного такого пам'ятника з центральної Монголії в "Rocznik Orjentalistyczny" т. IV, 1928, ст. 60–107 (Котвич і Самойлович).

[315] У тому уйгурському володіннячку були міста Вішбалик та Кара-ходжа (верстов 30 од оази Турфана).

гольський рух завойовника Джингиз-хана, то уйгурський володар- "идикут", одпавши од своїх сюзеренів-карахитаїв, підхиливсь Джингиз-ханові р. 1209[316], – і уйгури, увіллявшися в склад монгольської імперії, зробили неабиякий культурний вплив на монголів.

Найстаріші уйгурські пам'ятки – то епіграфічні, знайдені так само, як і пам'ятки "тукюе", на р. Орхоні в Монголії; орхонські експедиції 1890-их рр. їх теж позбирали та й опублікували. Тільки ж уйгури позалишали нам і літературно-релігійні свої писання, не на каменях і скелях, а на папері, змісту маніхейського, християнського, буддійського, а заразом – немало й ділових документів – грамот, актів, то що. Писалося все те починаючи мабуть чи не з VIII в.; а до нас подоходили рукописи найчастіш у пізніших копіях. Альфабет уйгурський – особливий свій він, – так до недавна гадали вчені не вагаючися, – мав бути безпосереднім варіянтом сирсько-несторіянської азбуки, що її занесли до середньої Азії очевидячки християнські місіонери-несторіяни з перської імперії сасанідів. Не можна сказати, щоб цю думку остаточно й одразу одкинули всі вчені[317]; але звичайніш тепер панує інший погляд – що й уйгурське письмо, так само, як старо-тюркські "руни", то теж відміна письма согдійського, тільки в його дальшім розвитку[318].

Багато уйгурського манускриптового матеріялу здобули славнозвісні європейські археологічні експедиції до східнього або китайського Туркестану, до Турфанської оази, починаючи з експедиції росіянина Д. Клеменца 1898 р. Вони поодкопували в Турфані й поблизу нього немало узагалі дорогоцінного лінґвістичного матеріялу[319], а уйгурського – то з-осібна[320]. Найважливішим було те, що вивезли й опублікували німці

[316] Пор. V. Barthold: "Turkestan down to the Mongol invasion", Лонд., 1928, ст. 361–362.

[317] Прим. акад. Радлов у своїй доповіді 1910 р. ("Записки Восточ. Отдел." т. 21, 1911–1912, ст. XV) недвозначно був "присоединился к теории, по которой уйгурский алфавит – несторианского происхождения". Правда, в передмові до "Tišastvustik" (Спб., 1910, ст. V) Радлов згоджувавсь і на інакшу думку.

[318] Див. прим. R. Gauthiot: Grammaire de la langue sogdienne (Париж, 1924), ст. 5. Або A. von Le Coq: Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde – в "Mitteilungen" берлінської сходознавчої семінарії, 1919, ст. 93–109.

[319] От, одкрили вони невідому доти індоєвропейську мову тохарську. Див. про це прим. А. Кримський: "Розвідки, статті та замітки", I (Київ, 1928), ст. 393–405. Там узагалі про східньо-туркестанські археологічні експедиції.

[320] Дещо з їхніх турфанських знахідок писано письмом не уйгурським, а "рунічним", – отим, що й на орхонсько-єнісейських монументах "ту-кюйців". Див. Le Coq: Köktürkisches aus Turfan в "Sitzungsberichte" берлін. Ак. Наук 1909 (ст. 1047–1061); V. Thomsen: Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan – там само 1910 (ст. 296–306); до Томсенової статті додаток P. Andreas'a – там само 1910 (307–314); Радлов в акад. Известиях 1910, ст. 1025.

Ґрюнведель (1902–1903), А. фон Ле-Кок (1904–1905), Грюнведель і Ле-Кок укупі (1905–1907), англієць Аврель Стейн (1906–1908), француз П. Пельйо (1906–1909). Публікувалися й публікуються ті відкриття в виданнях академій – російської та європейських, або в сходознавчих журналах кожної країни (прим, в "Journ. R. As. Soc."). Там само виходять у світ і студії про них, почасти з-під пера тих, хто й привіз манускрипти прим. Ле-Кок[321], почасти ж з-під пера таких дослідників як Ф. Мюллер ("Uigurica" 1908–1922), В. Банґ та В. Радлов (пом. 1918), що деякі його праці вже посмертно видає його учень С. Малов.

З-посеред чималої їх бібліографії зазначимо лиш от що:

1) F. W. K. Müller: а) Uigurica I. Die Anbetung der Magier (поклоніння волхвів), ein christliches Bruchstück. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-Sutra" – в "Abhandlungen" пруської Академії Наук 1908; б) він-таки: Uigurica II – в тих "Abhandlungen" 1910; в) він-таки: Uigurica III (1922) = Uigurische Avadâna-Bruchstücke, I–VIII. На першім випускові тих Мюллерових "Uigurica" спинивсь В. Радлов у своїй доповіді: "Уйгурские фрагменты, открытые в восточном Туркестане (в Спб. "Записках Вост. Отдел. Русск. Археол. Общ-ва", т. XIX, 1909, ст. XIX–XX) і зазначив, що титул уйгурського хана, згаданого в однім уйгурськім рукописові як авторового учасника, дає нам дату написання: VIII–IX в., – дату живовидячки лиш для оригінала, а не для копії[322].

2) W. Radloff: а) Alttürkische Studien – в "Известиях" (Bulletin) Петерб. Акад. Наук, VI сер. 1909–1910; тут є багато уваг і загальнішого характеру про тюркські наріччя; б) він-таки: Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer, hsg. und übersetzt (Спб., 1909, акад. вид.), а до цього аналогічне видання – Le Coq: Chuastuanift, ein Sündenbekenntniss der manichäïschen Auditores в "Abhandlungen" пруської Акад. Наук 1910 та H. Vámbéry: Glossen zum Chuastuanit в будапешт. "Keleti Szemle" т. XII (1911, ст. 158–173; – в) в згадув. акад. серії "Bibliotheca Buddhica" видав В. Радлов (як № 12): Tišastvustik, ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. Transscription und Uebersetzung (Спб., 1910), а як № 14 тієї самої "Bibliotheca Buddhica" опублікував по уйгурськи, з перекладом, під китайським заголовком "Куан-ші-ім пусар", частину ще однієї буддійської сутри, що уйгури (своїм звичаєм) її переклали на свою мову не з санскритського первопису, ба вже з китайської версії (Спб., 1911); в кінці дано спільний реєстр для слів, обговорених і в цім випускові і в попередньому ("Тішаствустік"); – г) Найважливіше Радлова (і С. Малова) видання в цій самій серії "Bibliotheca

[321] Найзначніше в нього – A. von Le Coq: Türkische Manichaica aus Chotscho. I (1912); II (1919); III (1922).

[322] Варті уваги оці рецензії на два перші випуски Мюллерових "Uigurica": а) W. Bang у "Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morg.", т. XXIII (1909), ст. 231–239; б) R. Gauthiot в паризькому "Bulletin de la Société de linguistique", т. XVI (1910), ст. CLXXXIX–CXCII; в) Chavannes в ляйден. "T'oung-Pao" т. X (1910), ст. 98–100.

Buddhica" (як № 17) – то "Сутра золотого блеска", по-уйгурськи "Алтун йаруq" (Спб., 1913–1917); уйгурський той переклад, з мови знов-таки китайської, міг би бути витвором чи не віку XIII–XIV-го.

д) Після смерти Радлова, російська Академія Наук, за допомогою С. Малова, випустила в світ W. Radloff: Uigurische Sprachdenkmäler (Ленінгр., 1928; ст. VIII і 305). Це переважно ділові правничі документи XII–XIV в., що широко освітлюють тодішній побут уйгурів Турфанської оази і містять у собі цінний лексичний матеріял. На прикінці оцієї збірки С. Малов додав уйгурсько-російського словника (ст. 260–305).

3) З праць В. Банґа ми тут зазначимо лиш котрі новіщі – W. Bang: а) Manichäische Laien-Beichtspiegel – в бельгійському "Le Muséon", т. 36 (1923), ст. 137–242, та б) Manichäische Hymnen – теж в "Le Muséon", т. 38 (1925), ст. 1–55.

Радлов залишив і уйгурсько-німецького словника. Його друкує Всесоюзна Академія Наук під доглядом С. Малова.

XXI

Найдавніші мусулманські писання тюркською мовою: "Qутадгу біліг" XI в. та ин. Арабо-тюркський словник Махмуда Кашгарського XI в., як цінне джерело для нашої знайомости з тюркськими мовами середнього періоду. Наскільки обслідувано пам'ятки мови XII–XIV в.?

Окремою групою, з лінґвістичного погляду, треба розглядати тії, теж старовинні, тюркські пам'ятки (хронологічно краще буде їх звати "середньо-тюркські"), які належать тюркам-мусулманам, дарма що вони можуть бути писані тим самим уйгурським шрифтом і так само в східньому Туркестані[323].

[323] Уйгурське письмо довгенько було популярне серед не-уйгурів і в Середній Азії і навіть по-за нею. Вкупі з уйгурською мовою спопуляризували уйгурське письмо монголи XIII в., починаючи з Джингиз-хана. Історик-перс Джовейній (пом. 1282) скаржиться в своїй "Тарих-и Джиhанґошай", що давніші вчені люди ісламського світу всі погинули од монгольського меча, "а тії нікчемні людці, які поприходили їм на заміну, прихиляються тільки до уйгурської мови та письма". (Цю цитату з Джовейнія можна знайти і у d'Ohsson'a: "Histoire de Mongols", т. I, Амстерд., 1852, ст. XXV, і у Авг. Мюллера: "История ислама", нім. т. II, ст. 232; рос. т. III, Спб., 1896, ст. 252). Природна річ одначе, що в тих монголопідданих країнах, де мова людности була тюркська, але не уйгурська, ділові документи тільки писано альфабетом уйгурським, а мовою – місцевою, або мішаною. Приміром, ярлик золотоординського хана Тохтамиша до Ягайла 795=1393 р. повинен належати швидше до зразків мови джагатайської, бо в таких ярликах, як каже Радлов, "только буквы, которыми они писаны, вполне уйгурские". (Див. В. Радлов: "Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга" в спб. "Записках Восточ. Отдел. Русс. Археол. Общ.", т. III, 1888, ст. 1). У канцеляріях тімуридів ще й XV в. ділові документи густо-часто писалися буквами не арабськими, а уйгурськими.

За культурної кашгарської династії Караханідів XI в. звіршовано тюркською мовою мусулманську домостройну поему "Qутадгу білiг" (себто "Блаженне знання"), з датою 1070 р., альфабетом писану саме-іменно уйгурським; автор прийшов до Туркестану кашгарського із Туркестану західнього, точніш чи не з західнього Семиріччя. Видав і переклав по-німецьки цю найдавнішу середньо-азійську мусулмансько-тюркську пам'ятку попереду Г. Вамбері (Інсбрук, 1870)[324], а точніш-докладніш, з великим науковим апаратом – В. Радлов (I–II, Спб., 1890–1910)[325]. Остаточна В. Радлова думка про мову "Qутадгу білiг" (уже 1910 р., після спірки з В. Томсеном) була така, що "в этом споре до некоторой степени были правы обе стороны: как уроженец города Баласагуна в Семиречьи, автор первоначально написал свою поэму арабскими буквами, вне влияния уйгурского письменного языка, но поэма подверглась этому влиянию в Кашгаре, где была закончена и поднесена хану, который велел переписать ее, для распространения в народе, уйгурским алфавитом"[326]. Як Вамбері, так і Радлов намагалися дати по змозі найточнішу транскрипцію цієї поеми, та не взяли як слід на увагу звукові хитання поміж дзвінкими і глухими приголосними, і тому навіть заголовок їхніх видань вийшов неточний: "*Ku*d*atk*u bili*k*"; то̀ вже В. Томсен[327] довів, що треба вимовляти "Qутадγу білiг". – Дійшли до нас іще дві копії цієї поеми, переписані буквами арабськими; одна переховалася в Каїрі[328], друга – в туркестанському Намангані[329]. Наманганського списка готує до видання узбецький письменник Фитрет[330].

Так само чимало пам'яток джагатайського письменства XV в. дійшли до нас у письмі уйгурськім, а не арабськім.

[324] Н. Vámbèry: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, uigurischer Text mit Transscription und Uebersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche. Інсбрук, 1870 (ст. IV і 260).

[325] У зв'язку з цим виданням – стаття В. Томсена: Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure в "Keleti Szemle", т. II (1901), ст. 241–259.

[326] В. Радлов: "Турфанские тексты в лингвистическом освещении" (резюме) – в "Записках Вост. Отдел.", т. 21 (1911–1912), ст. XIV–XVI.

[327] у згаданій своїй статті в "Keleti Szemle" 1901.

[328] Про (неповний) каірський список "Кутадгу білiг" див. замітки В. Радлова в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." т. 52 (1898), ст. 152 і 289, та його ж таки: Ueber eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik в спб. "Известиях Акад. Наук" IX (1898), ст. 309–319. Він його опублікував при II частині (1900–1910) свого видання "Das Kudatku Bilik" (див. ст. III–XXIV; ст. 240–298, 536–544).

[329] А.-З. Валидов: Восточные рукописи в Ферганской области – "Зап. Вост. Отдел. Русск. Археол. Общ-ва", т. XXII (1913–1914), ст. 303–320; про рукопис "Кутадгу білiг" ст. 312–313.

[330] Див. (по-узбецьки) статтю Фитрета в узбецькому журналі "Меариф ве оqутгучі" ("Просвіта та вчитель") 1925, № 2, ст. 68–74. Або побіжно у С. Малова

Того-ж-таки XI в., коли писано мусулманське "Кутадгу біліґ" буквами уйгурськими, маємо ми з тих самих місць, де воно було дописано, великий науковий елаборат в арабській мові, що в ньому тюркські мови фігурують уже не в уйгурському альфабетному одягові, ба в загально-ісламському арабському. Тая наукова тюрко-арабська праця – "Діван (словникова збірка) тюркської мови" = "Діwân логât ат-тюрк" Махмуда Кашгарського[331]. Писав (чи дописав) цей кашгарець свого словника, правда, не на батьківщині, не в Кашгарі, ба в сельджуцькому арабському Багдаді, р. 1074. Відома сталася для науки його "Словникова збірка" (чи "Діван мови") допіро в XX столітті, за світової війни (видруковано її в Царгороді 1333–1335 = 1915–1917 рр., три томи)[332]. Рідна мова авторова, Махмуда-кашгарця того, живовидячки є кашгарська, і мабуть саме-ото її він і зве переважно "тюркська"[333]. Та знає Махмуд (а хвалиться, ніби аж надто добре знає), і ще й инші тюркські наріччя, бо – каже – об'їздив їхні країни та степи, збирав їхні пісні та їхні діялектичні особливості: тюрків, туркменів, огузів, чіґілів, ягмайців, киркизів. У передмові характеризує Махмуд-кашгарець головні фонетичні і граматичні тюркські особливості, говорить про їх географічно-діялектологічне поширення й угрупування. У самому ж словникові (розкладеному граматично-предметово, а не за альфабетом) подає він не самі-но лексичні толкування (наводячи для прикладу народні пісні, приказки, оповідання), ба зазначає й діялектичні одміни в вимові того чи иншого слова. Не можна сказати, щоб Махмуд-кашгарець геть-усі тюркські наріччя зовсім точно знав (ми ж бачили приміром, що кипчаків-половців уміє він збивати в одну діялектологічну цілість із гузами), але загалом "Діwân логât ат-тюрк" – то всезбірка, повна дорогоцінних лінґвістичних звісток. Серед того, що підкреслює Махмуд-кашгарець, високий діялектологічний інтерес являють ті особливості, які ми згодом, після дальшого руху тюркських племін на захід і після їхнього здобуття Малої Азії та – нарешті – Европи, знаємо як особливості мови саме-іменно оцих місць, у турків-османів з-осібна. От у т. I, ст. 35 (це наприкінці передмови) Махмуд-кашгарець пише: [инші] тюрки говорять "бараγан"

в його рецензії на Фитретові "Зразки старотюркського письменства" (Ташк., 1927) в ленінгр. "Зап. Колл. Восток.", т. III (1928), ст. 213, а ширше: "Из третьей рукописи Qутадгу билиг" в акад. "Известиях", VII сер., 1929, № 9, ст. 737–754.

[331] Слова "діван" тут ужито в якомусь специфічному розумінні. "Діваном" зветься збірка поезій, розташованих в альфабетному порядкові рим.

[332] Китâб лоγât ат-тюрк. Мюеллифі Махмуд ибн ель-Хюсейн ибн-Мехеммед ель-Кâшγарі. Тâріх-и те'ліфі 466 hиджрійе. Т. I – Царгор. 1333=1915 (ст. 436 і 12); т. II – Царгор. 1333=1915 (ст. 319); т. III – Царгор., 1335=1917 (ст. 351). Разом понад 1100 сторінок.

[333] і то мабуть в її літературно-виробленій формі, уйгурській. – Кажучи: "Оце – загально-тюркські літери" (т. I, ст. 7), він подає письмо уйгурське.

(той, що йде), "ур(а)γан" (той, що б'є), а гузи: "баран", "уран". У т. I, ст. 284 Махмуд свідчить, що гузи говорять "бен" (я), а тюрки "*м*ен". Т. II, 154: де в [инших] тюрків "т", там у гузів "д", і навпаки; от, "верблюд", – по-тюркському "*т*еве", слово "таксамо" у них "*т*аqы", а по-гузькому буде "*д*еве", "*д*аqы".

Про словник Махмуда Кашгарського, протягом тих дванацятьох літ відколи його видрукувано, встигла призбиратися вже чималенька література. Деякі статті інформаційного характеру можна назвати й у російській мові (от, Валідов 1927, Жузе 1926–1928)[334]. Наукову вагу, по суті, мають лиш праці К. Брокельмана:

а) Ми вже були зазначили, що Махмудову передмову до свого словника (I, ст. 1–36) Брокельман переклав цілу на німецьке: "Mahmud al-Kašghari über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrh." – в будапештському журналі "Körösi Csoma-Archivum" 1921 (I. kötet, 1. szám), ст. 26–40.

б) Аналіза дієслівних форм – C. Brockelmann: Mahmud al-Kašghari's Darstellung des türkischen Verbalbaus, в "Keleti Szemle", т. XVIII (1918–1919), ст. 29–49.

в) Фольклорні цитати у Махмуда-кашгарця позбирав, поперекладав і пояснив К. Брокельман в статтях: 1) Altturkestanische Volksweisheit – в юбілейнім збірнику "Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag" (Берл., 1920); – 2) він-таки: Altturkestanische Volkspoesie, I–II в "Asia Major", introductory volume (Лпц.-Лонд., 1923, ст. 1–22); та в "Asia Major", т. I (1924, ст. 24–44)[335].

г) Лексичний матеріял з праці Махмуда-кашгарця посистематизував і, з німецьким перекладом, видав у світ Брокельман у своїй книзі: Mitteltürkischer Wortschatz, nach Mahmûd al-Kâšgharis Divân Lughât at-Turk, bearbeitet von C. Brockelmann, Ляйпц., 1928 (ст. VI і 252). Це видання ввіходить у серію "Bibliotheca orientalis Hungarica" I.

---

[334] Джемаль Валидов: О словаре турецких языков Махмуда Кашгарского – "Вестник Научного Общества татароведения", № 7 (Казань, 1927), ст. 107–112; П.К. Жузе: Thesaurus linguarum turcorum – "Известия восточн. факульт. Азербайджанского у-та", т. I (Баку, 1926), ст. 75–94; т. II (1928), ст. 27–35.

[335] Тут мав К. Брокельман талановитого попередника в особі царгородського проф. М.Ф. Köпрюлю-задѐ, що в царгородському науковому органі "Миллі тетеббюлер меджмуа-сы" т. I (1915) умістив статтю, в якій сконстатував, що Махмуд Кашгарський зберіг нам уривки що-найменше з чотирьох героїчних народніх поем, не кажучи про дрібнищі речі. Пізніш, у Ташкенті, видав узбецькою мовою Фитрет свою розвідку: "Зразки найстарішої тюркської словесности" (Ташк., 1927), теж вибірки фольклорних текстів з Махмуда Кашгарського з узбецьким перекладом. (На Фитрета рец. дав С. Малов в ленінгр. "Записках Коллегии Востоковедов", т. III, 1928, ст. 213–217).

З инших середньо-тюркських пам'ятників, придатних для вияснення історичного розвитку тюркських мов, вартий був би лінґвістичного обслідування дуже простонародній "Діван- и хикмет" = "Віршована збірка мудрости" східнього туркестанця з м. Йесі ходжі Ахмеда Йесеві (пом. 1167)[336]. Тільки ж такого обслідування не зроблено[337]. Навпаки дуже докладну аналізу мови дав К. Брокельман для поеми "Qисса-і Йусуф" 1233 р. якогось Алія, мабуть із західнього Туркестана, – хоч сам Брокельман дійшов до інакшої думки[338]. Чекає лінґвістичного розгляду збірка легенд за пророків "Qысас аль-анбійâ", що їх склав 1309–1310 р. Рабгузій, шейх-кадій в Нехшебі (по той бік Аму-Дар'ї)[339]. Вона часто друкувалася, та все за пізніми рукописами; ба навіть і той найдавніший її список, що переховується в Британськім музеї[340], належить уже до XV віку. Це стає гальмом для вияснення фонетичних або й морфологічних рис у мові самого Рабгузія поч. XIV в., і мабуть тому Я. Шинкевич (1926) волів студіювати у Рабгузія лиш синтаксу, яка й у спискові XV в. не могла значно змінитися[341].

Рабгузієву мову можна, очевидячки, вже вважати за тип старо-джагатайський. Бібліографію словників і граматик старої (тепер уже мертвої) мови джагатайської (чи чагатайської), переважно на підставі писань XV–XVI в. (уйгуро-альфабетних і арабо-альфабетних)[342] див. в розд. XVIII.

---

[336] "Діван-и хикмет" часто друкувавсь і в Ташкенті, і в Казані, і в Царгороді – на жаль, не за старими рукописами і не без великих підновлень у мові.

[337] Розвідка (турецькою мовою) Мех. Ф. Köпрюлю-заде про перших суфіїв у тюркському письменстві (Царг., 1918), де Ахмедові Йесевієві приділено багато місця, або 1927 узбецька замітка Фитрета: "Ахмед Йесеві" в узбецькім журналі "Меариф ве оqутгучі" (№ 6, ст. 29–33) – то історико-літературні спроби, а не лінґвістична аналіза. Те саме доводиться сказати про відповідні сторінки (274–279) у Th. Menzel'я в його статті "Die ältesten türkischen Mystiker" (в "Zeitschr. der Deutch. Morg. Ges.", т. 79, 1925), де про мову Ахмеда Йесевія лиш невиразно надто-загально говориться, що "мова в його Дівані – східньо-тюркська і стоїть у прямому зв'язку з Кутадгу-біліґ та орхонськими написами" (ст. 278).

[338] а саме – що поема про Юсуфа та Зюлейху 1233 р. має бути пам'ятником перед-османським.

[339] Бібліографію для Рабгузія подано у мене в "Історії Туреччини та її письменства", т. II, вип. 2 (Київ, 1927), ст. 69–70.

[340] Rieu, опис тюрк. рукописів Брит. музею (Лонд., 1888), ст. 269–273.

[341] Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax (Берл., 1926; 47 ст.) – відб. з "Mitteilungen" берлінської сходознавчої семінарії, т. 29 (1926), відд. II.

[342] От, уйгурськими літерами писано: "Бахтіяр-наме" 1432 р.; "Тезкере-йи евлійâ" 1436 р. (вид. факсимільно і перекл. Pavet de Courteille, Пар., 1889–1890); "Ми'радж-наме" 1442 (вид. і пер. теж Pavet de Courteille, Пар., 1882). А писання найвидатнішого джагатайського автора XV – поч. XVI в., Мір-Алі-шіра Неваі – літерами арабськими.

Про студії над давньою мовою половців (кумано-кипчаків) нашого південного степу – див. в розділі X.

XXII

Дещо про різні альфабети, примінювані для тюркських мов – од орхоно-єнісейських "рун" до найновіщої "уніфікованої" латинки

У зв'язку з попередніми розділами, де згадуються неоднакові альфабети для тюркського письма, варто тут сказати дві-три слові взагалі про всі альфабети, якими досі користувалася або ще користується тюркська мова під пером тих чи инших своїх представників.

Найдавніше – то, ми бачили, "рунічний", орхоно-єнісейський альфабет VI–IX в. (у "ту-кюйців" та єнісейських киргизів) і не дуже пізніший од нього уйгурський, що позичили старотюрки обидва ті письма, так гадають, од согдійців[343]. З-поміж них "рунічний" – то мабуть чи не найточніший з альфабетів, які у тюрків будь-коли практикувалися. "Руни" тії одначе не вдержалися; а натомість стався, можна сказати, загально-тюркським на довшу пору альфабет уйгурський, що його особливо спопуляризували в Середній Азії монголи XIII в. По канцеляріях монгольських наступників-тімуридів уйгурське письмо вживалося аж до XV в.; а по буддійських манастирях західнього Китаю – аж до початку XVIII в.[344]

У тюрків-мусулман сильну конкуренцію уйгурському письму здавна чинило письмо арабське, письмо священної мусулманської книги Корана. Арабськими літерами віддає тюркські звуки тюрксько-арабська "Словникова збірка" = "Діван" Махмуда Кашгарського XI в., а дальшими століттями арабський альфабет серед тюрків-мусулман геть-запанував. У XV столітті, коли по тімуридських канцеляріях іще мав силу альфабет уйгурський (як двірська мода), тамошня рясна "чагатайська" література Середньої Азії ширше користувалася альфабетом арабським, ніж уйгурським, особливо в другій половині того XV віку. І самими-тільки арабськими буквами писалася література османська, що розвивалася в Малій Азії більше-менше з початку XIV в. Та й по инших місцях мусулманського світу усе, що одтоді виходить з-під пера тюрків-мусулман, воно пишеться

---

[343] Велика вага іранців-согдійців (у долині Зерефшана, коло теперішнього Самарканда) для всієї Середньої Азії од Китая та й до Крима, геть аж доки настала мусулманська епоха, виясняється в науці допіро тепер, після тих знахідок, що поробила археологія в східньому Туркестані (в Турфанській оазі) за першого десятиліття XX в. Для швидкої інформації можна прочитати статтю Ф. Розенберга "О согдийцах" в "Зап. Колл. Востоковед." т. I (1925), ст. 81–90.

[344] Див. вступ С. Малова та акад. В. Радлова до видання: "Сутра золотого блеска" (Спб., 1913), ст. IV.

й друкується (друкується – з XVIII в.) тими-таки священними арабськими літерами (прим. у Криму, в Казані, то що).

Коли хто чинив і чинить опір арабському письму в тюркських краях, то це потюрчені піддано-тюркські чужовірці: євреї, греки, вірмени, до недавна грузини; вони, пишучи по тюркськи, вживають або вживали своїх букв (для них – священних), вони віддають або віддавали тюркські звуки письмом гебрайським, грецьким і ин.[345] Найгірше живовидячки підходить для тюркської мови азбука грецька, що не посідає букв для "дж", "ч", "ш", "б", "ґ", то що. Тільки ж греки здавна її пристосували так-сяк для тюркської мови (прим. τζοτζουκλουκ = "чоджуклук", γιανι = "йа'ні", μπιρ = "бір", γκιουν = "гюн" і ин.), і мають греки у грецькій транскрипції чималу літературу, починаючи од Євангелія й священних та історичних книжок і кінчаючи політичними газетами. Дещо з неї нераз притягало до себе філологічну увагу, прим. старий переклад визнання християнської віри першого під турками царгородського патріярха Геннадія Схоларія XV в.[346], або рукописи греків на Маріупільщині XVIII в.[347], і ин. Значно краще підходить для турецької мови письмо вірменськими літерами[348]; але в вірменськім письмі – через вірменський діялектичний т. зв. звуковий перебій (Lautverschiebung) – може траплятися поплутання дзвінких і глухих приголосних ("б" і "п", "д" і "т", то що); недурно ж коли пробують європейські орієнталісти вірменські записи транскрибувати латинськими буквами, то з того часом виходить у них латинська транскрипція зовсім непевна[349]. В Закавказзі вірмени иноді пишуть чи писали по-азербайджанськи буквами не своїми-вірменськими, ба грузинськими[350]. Слов'яни Балканського

---

[345] Євреї, вірмени, грузини те саме роблять (або робили) і для мови перської. У філологів-іраністів тішаться великою пошаною писані гебрайськими літерами перські середньо-вікові переклади старозавітної Біблії (пор. про це розвідки акад. Залемана). Таку саму ціну для перської філології можуть мати перські переклади Євангелія, писані буквами грузинськими; див. прим. А. Цагарелі: "Сведения о памятниках грузинской письменности", вип, 1 (Спб., 1886), ст. 27.

[346] Вид. в паризькій Мінєвій серії "Patrologia Graeca", т. 160, ст. 333 і д. По-російськи див. статтю Н. Ильминського: "Предварительное сообщение о турецком переводе изложения веры патриарха Геннадия Схолария" (Казань, 1880; 23 ст.).

[347] Про статтю Блява в "Z. D. M. G." 1874: Griechisch-türkische Sprachproben aus Mariupoler Handschriften див. у нас в розд. XI, от. 153.

[348] Такі, між иншими, кам'янець-подільські актові книги вірменського суда XVI–XVII в., що переховуються в київськім Центральнім архіві давніх актів і можуть правити за джерело для пізнання мови половців.

[349] Такі прим. діялектологічні статті Е. Літтмана.

[350] От, у ленінградському Азіятському Музеї переховуються азербайджанські вірші поета-вірменина Саят-Нова, писані альфабетом грузинським.

півострова, котрі потурчені, віддають чи віддавали свою турецьку мову азбукою церковно-слов'янською[351].

Европейці, що іще з середніх віків почали записувати тюркські мови, робили свої записи буквами латинськими (в їх ґотицькому варіянті). Сюди належить славнозвісний Codex Cumanicus 1303 р. для половецької мови; сюди належать османські записи бранця "Мюльбахського студента" бл. 1438 р.[352]. Новіщими часами латинська транскрипція систематично вживається в усіх практичних підручниках турецької мови для європейців і в суто-наукових діалектологічних записах, щоб як-найточніш віддавати всі відтінки тюркських звуків.

У Росії петербургська (ленінградська) Академія Наук й окремі тюркологи видавали й видають народню словесність тюркських племін і свої мовознавчі розвідки – альфабетом російським, чудово й вигідно пристосованим для тюркської мови. Російськими-таки літерами залюбки користувалися були в кол. Росії й ті тюркомовні її підданці, які не зв'язані мусулманською релігійною традицією, напр. в ряди-годи караіми (хоч ці частіш писали по-татарськи буквами гебрайськими), християни-гагаузи (у Басарабії), християни-чуваші на Волзі (у цих – ціла література), алтайці, якути. З-поміж тюрків-мусулман підданих Росії, легше од инших могли миритися з російською азбукою в своїх текстах – киргиз-казаки, позбавлені мусулманського релігійного фанатизма; а такі видання, як "Киргизская хрестоматия" киргиз-казака Алтинсарина (1879; 1906) набирали для декого з них навіть національної принади. Але ж инші тюрко-татари Росії (та й частина тих самих киргизів) ставилися до запровадження російської азбуки в свою мову з виразною ненавистю: це був для них огидний символ примусової русифікації та місіонерського охрещення. Вони воліли триматися письма арабського, загально-мусулманського, хоч і яке воно важке й неточне.

Тільки ж і мусулмани Росії не могли, кінець-кінцем, не розуміти, який незручний для тюрко-татарських мов отой арабський альфабет і який він важкий для шкільної науки. Почалися в XX-ім в. всякі, переважно педагогічні, спроби хоч-трохи його поліпшити (прим. обов'язково зазначаючи кожну голосну літеру) або й зреформувати (писати кожну арабську букву не чотирма написаннями, як воно скрізь досі водилося, а тільки одним). Та це були паліятиви. Революція 1917 р. висунула гасло – розрив з важким арабським альфабетом і заміну його на придатніший, легший, тільки ж не на осоружну російську азбуку, а на латинку.

На самий перед офіційне вживання латинської транскрипції, поруч одначе давньої арабщини, взаконено було в радянському Азербайджані з

[351] Про солунську брошуру: "Книга за научение трех языков" (1841), де один з "языков" – то турецький-"карамалицький", писаний кирилицею.

[352] Про Codex Cumanicus див. у нас на ст. 145–150; про "Мюльбахського студента" ст. 121.

його столицею Баку. Далі перший усесоюзний тюркологічний з'їзд, який одбувавсь у Баку в лютому 1926 р., визнав, що бажано по змозі запровадити латиницю й по инших тюркських країнах СССР. Дискусії делегатів за й проти реформи подано в стенографічному звідомленні з'їзду (Баку, 1926; 429 ст.).

Постанова бакинського тюркологічного з'їзду 1926 р. не залишилася мертвим побажанням. Уряди тюркських республік СССР (Крима, Татаристана, Туркменистана і и.) заходилися негайно переводити в офіційне життя латинізацію тюркського алфабету; року 1929-го в багатьох друкарнях уже й шрифту арабського не зосталося: здано в "гарт". Вияснилося при тім, кожному навіч, що тая латинська транскрипція, яку самотужки без філологічної допомоги вигадали кавказькі азербайджанці, страждає або на надзвичайну ненауковість або й на курйози. Наприклад, в кавказько-азербайджанській латиниці м'яке "кь" віддається через лат. "q": це – філологічна нісенітниця, а повстала вона з того, що латинську букву "q" звуть з-французька "кю", а латинську букву "к" звуть "ка", – це ніби аргумент за те, щоб уважати "q" за мняку букву. Або отакий у кавказькому Азербайджані куріоз: щоб віддати звук "ш", запроваджено до латинської транскрипції літеру російську, тільки ж не "ш", ба "з"; коли буде написано "suqur", то треба це вимовляти "шюкюр", "зah" – шah". Заздалегідь можна було передбачити, що инші тюркські мови в СССР, запроваджуючи в себе латиницю, неминуче повинні будуть зробити це способом філологічнішим. І справді: "Всесоюзный комитет нового тюркского алфавита" (2-ий його пленум одбувсь у Середній Азії, в Ташкенті, у січні 1928 р.), виробляючи т. зв. "уніфікований" латинський альфабет, щоб запровадити його по всіх тюркських республіках СССР, мусів був виправити кричущі бакинські недоладності[353]. Кавказький Азербайджан на "уніфіковану" латиницю досі не перейшов і, раз запровадивши свою антинаукову та недоцільну вигадку, рутинно тримається її й далі, хоч вона лиш компромітує всю справу латинізації. Та вже не може бути й найменшого сумніву, що прилучення Азербайджана до доцільнішого альфабету – це лиш питання часу[354].

В анатолійській (по давньому "османській") Туреччині за останніх літ теж уперто обговорювалося питання про заміну важкого й неточного

[353] Дещо дивне є і в "уніфікованому" альфабеті. Щоб віддавати звук "ы", він узяв літеру російську, але не "ы", як природньо було-б сподіватися, а літеру "ь". Олово "варды" пишеться "уніфікованою" латиницею, як "vardь", "алтын" – як "altьn".

[354] Дальші питання латинізації тюркських й узагалі усіх східніх народів обговорюються в спеціяльному органі Всесоюзного Комітету нового тюркського альфабета: "Культура и письменность Востока". Того журналу вже вийшло скількись книжок (у Баку).

арабського альфабету на латинський. Проти реформи стояли літератори, за реформу – правительство. Попереду попереходили на латинку в дрібницях. От, на поштових марках республіки Туреччини рівнобіжно з арабо-турецьким написом робивсь і латино-турецький. Нарешті, з 1929-го року, офіційно перешла Туреччина на латинку в широкому маштабі: в канцелярських документах, у часописах і т. и.[355] Та рівночасно не перестають виходити турецькі книжки і традиційним альфабетом арабським.

XXIII

Тюркологічні праці загального характеру, од Бетлінґа до наших часів

Якоїсь збірної наукової граматики тюркських мов, або ширшої провідної розвідки про них немає. Нема того, що звуть Grundriss der türkischen Philologie, ще й досі.

1) Перший, хто поклав підвалину для справді наукової тюркології, це був російський академик Отто Бётлінґ, відомий санскритолог, що взявсь і за студії якутської мови, та й переніс до тих студій порівняльні підходи індоєвропейського мовознавства. Його відома праця; "Ueber die Sprache der Jakuten" (1851), що в ній він виясняв граматичні форми якутської мови паралелями з інших тюркських мов і що в ній окрім якутської граматики йде ще й якутський словник, лягла краєугольним каменем під усі роботи дальших тюркологів. Ба навіть півстоліттям пізніш розвідка "Ueber die Sprache der Jakuten" згадувалася у відомих європейських лінґвістів, таких, прим., як Г. Педерсен, з атестацією "eine vorzügliche Arbeit"[356].

2) Тільки ж попри всі заслуги Бетлінґової якутської граматики, це була студія все ж із обмеженою темою – якутською. А справді широко поставив тюркологію, чи то рясно збираючи для неї нові сирові матеріяли, чи то намагаючися дати порівняльну тюркську граматику – другий російський академик, теж з роду німець, Василь (або Вільгельм) Радлов. Порівняльну тюркську фонетику подав він у книзі: "Phonetik der nördlichen Türksprachen" (Ляйпціг, 1882–1883), що мала бути початком його широкої тюркологічної "Vergleichende Crammatik". Ніяк не можна сказати, щоб Радлова "Phonetik" була справжньою історією звуків тюркської мови. Це систематично збудований статистичний огляд звукових паралелів і переходів в різних тюркських мовах, та й то переважно лиш у північних (як воно і в заголовку сказано). Аналізуючи фонетичні особливості тих мов, Радлов у "Phonetik" поклав основу і для їх діялектологічної класифіка-

[355] В турецькій (османській) граматиці для українців, що випустив у світ 1930-го року мій співробітник Грунін, уже нема арабських літер, тільки тая латинка, якої офіційно держиться Туреччина.

[356] "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges" т. 57 (1903), ст. 535.

ції, з якою ще довго треба буде рахуватися[357]. Окрім фонетики освітлював В. Радлов і тюркську морфологію – розкидано й побіжно в багатьох своїх роботах та виданнях, а програмовий вступ до морфології т. ск. загальнопровідного характера дав Радлов у розвідці: "Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen" (1906)[358]. Радлов, нарешті, подбав і про великий всезбірний спільно-тюркський словник. Це велике 4-х томове академічне видання: "Опыт словаря тюркских наречий" (Спб., 1888–1911). Рясний матеріял розміщено тут одначе не за звичайним словниковим альфабетом, а за фізіологічною системою звуків. Швидко користуватися їм – річ важка[359]. На цім полі був у Радлова попередник – учений азербайджанець Л. Будагов: "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" (1226 стор.), т. I, А–Ф (1868 р. 810 ст.), т. II, Q–Й (1871 р., 416 ст.). Розкладений за звичайною системою, а обсягом не надто й малий, "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" Будагова ще й досі виходить зручний для швидких довідок.

3) Етимологічного словника спробував був дати заслужений мадярський тюрколог H. Vámbéry: "Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-tatarischen Wortschatzes" (Ляйпціґ, 1878). Під етимологією розумів Вамбері мабуть чи не виключно етимологію пнів. До того-ж найбільшу увагу звернув він на слова з етимологією невиразною, і не можна сказати, щоб Вамберієва етимологічна аналіза таких слів була раз-у-раз певна й не грішила надмірною відвагою[360]. Заразом проминав Вамбері у словнику ті слова, що їхня етимологія була, на його думку, ясна. Через те, приміром, марно буде шукати в його "Etymologisches Wörterbuch" більшу половину числівників.

4) Не надто щасливі, – коли не сказати гірш, – були роботи Jos. Grunzel'я, як от: а) "Die Vokalharmonie der altaischen Sprachen" (віден. акад.

---

[357] Деякі ніби-хиби Радлівської праці зазначив В.Д. Смирнов у своїй рецензії в "Журн. Мин. Нар. Пр." 1884 (нб., ст. 76–106), не раз-у-раз справедливо. А вже ж зовсім несправедливо напавсь на Радлова значно пізніше В. Банґ: "Turkologische Epikrisen" (Гайдельб., 1910). – Головні риси Радлівської "Phonetik" широко спопуляризував його учень Пл. Меліоранський в статті: "Турецкие наречия" в "Энциклопед. Словаре" Брокгауза и Ефрона (полут. 67, Спб., 1902).

[358] Ці "Einleitende Gedanken" – в Записках (Memoires) Рос. Акад. Наук, сер. VIII, іст.-філ., т. VII, № 7, Спб., 1906 (35 ст. in 4t°). Пор. до цього "Заметки" Бодуена де-Куртене в спб. "Живой Старине" т. XVIII (1909), ст. 191–205.

[359] Іде тепер питання, щоб Радлівський словник перевидати в інакшій системі. Див. про це статтю А. Самойловича в бакинських "Известиях Восточн. факультета Азерб. у-та" т. 3 (1928), ст. 1–6.

[360] В передмові сам Вамбері це обережно зазначає, застерегаючи читача не брати кожну його етимологію, як аксіому.

1889; 42 ст.); б) теж невеликий "Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen nebst einem vergleichenden Wörterbuch" (Ляйпціґ, 1895). Коли навіть у найближчих рецензіях на Ґрунцеля ми не можемо підловити надто високої оцінки для його праці[361], то літ п'ятнацять пізніш Ю. Немет вважав за справедливе характеризувати Ґрунцелів "Entwurf" як "schwerlich als verdienstliches Werk", навіть "recht unwissenchaftlich", що містить у собі "die unglaublich plump zusammengebrachten Belege"[362].

5) За певний сурогат порівняльної тюркської граматики може правити дисертація Радлівського учня Н. Катанова: "Опыт изследования урянхайского языка" (1903)[363]. Тут Катанов порівняльними колонами позбирав паралельні форми трохи чи не всіх тюркських мов. Та всі ті його порівняльні таблиці мають дуже механічний характер і здебільша позбавлені наукового досліду; до того ж вони дуже незручні навіть із зовнішнього погляду, і для швидкого користування зовсім мало придатні.

6) Wilh. Groenbech: Forstudier til turkisk Lydhistorie (Копенгаґен, 1902; 121 ст.). Короткий зміст своєї розвідки подав сам Groenbech у будапештському "Keleti Szemle" т. IV (1903, ст. 229–240 і 384), а по-німецьки критично переказав Groenbech'ову розвідку Tolger Pedersen: Türkische Lautgesetze в "Zeitschr. der Deutschen Morg. Ges." т. 57 (1903, ст. 535–561).

7) Karl Foy: а) Türkische Vokalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend – в "Mittheilungen" берлін. сходознавчої семінарії 1900 (т. III, ст. 180–215). Взагалі, чимало уваг ширшого порівняльно-тюркського характеру можна буває знайти й по інших Фоєвих статтях, хочби вони на першому місці мали на оці лиш османську мову. Такі, прим. К. Foy: б) Studien zur osmanischen Syntax теж у берлінських "Mittheilungen" 1899 (т. II, ст. 105–136 і 293).

8) З великою несправедливістю й різкістю супроти інших тюркологів обробляв В. Банґ свої а) Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen в "Sitzungsberichte" берлінської Академії Наук 1916 і д.; б) він-таки: Monographien zur türkischen Sprachgeschichte – в "Sitzungsberichte" гайдельбергської Академії 1918 (філос.-іст. класа)[364]; – в) він-таки: Vom Köktürkischen zum Osmanischen, Vorarbeiten zu einer vergleichen-

---

[361] Див. прим. рецензію на "Entwurf" – W. Bang в "Toung-Pao" т. VI (1895), ст. 235–238; H. Winkler в Literarisches Centralblatt, т. 24 (1896), ст. 873 і д.

[362] Julius Németh: "Die türkisch-mongolische Hypothese" – в Zeitschr. der Deutsch Morg. Ges. т. 66 (1912), ст. 567 і 550.

[363] Ширше про цю Катанова дисертацію див. вище.

[364] На Банґові монографії див. рец. M. Pallós в будапештськім "Körösi Csoma-Archivum" т. 1 (1921), ст. 85–89. При нагоді зазначимо, що рецензентові, коли він трактує про форми praesens на "йор", залишилася невідома рос. стаття Хв. Корша: "Происхождение формы наст. времени в западно-турецких языках" в "Древностях Восточных", т. III, вип. I (М. 1907).

den Grammatik des Türkischen в "Abhandlungen" пруської Академії Наук (1917, 1919, 1921); г) статті в "Turan" 1918.

9) К. Брокельман, відомий дослідник порівняльного словника тюркських наріччів Махмуда Кашгарського XI в.[365], подає вряди-годи причинки до загально-тюркської порівняльної філології, хоч і під вузькоспеціяльними заголовками: а) "Zur Grammatik des Osmanisch Türkischen" (про дієслівні форми) – в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." т. 70 (1916, ст. 185–215); б) він-таки: Turkologische Studien в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." т. 74 (1920, ст. 212–215). І інші. – Багато матеріяла для порівняльної тюркської граматики міститься в Брокельмановій розвідці: "Alî's Qissai Jûsuf (1917) в "Abhandlungen" пруської Акад. Наук, дарма що з головною авторовою ідеєю про османізм розглянутого у нього пам'ятника не можна погодитися.

10) Славнозвісний дешифрівник орхоно-єнісейських написів (1893) данський філолог В. Томсен погуртував свої орієнталістичні, найбільше тюркологічні, студії у III томі збірки своїх праць: "Samlede Afhandlinger" (Копенгаґен, 1922)[366].

11) J. Deny: Langues turques, langues mongoles et langues tongouzes – на ст. 185–243 лінґвістичної збірки: "Les langues du monde par un groupe de linguistes sous la direction de A. Meillet et M. Cohen" (Пар., 1924; ст. XVI і 811)[367]. Коротка, але влучна характеристика, популярно-енциклопедичного типа, можна сказати – навіть без бібліографії.

12) В. Богородицький: Введение в тюрко-татарское языкознание, ч. I (Каз., 1922) і інші його статті в "Докладах" Академії Наук СССР (1927) та в казанськім "Вестнике Научного общества татароведения" № 4 (1926), № 6 (1927), № 8 (1928).

13) Нарешті зазначу, що в московськім "Энциклопедическом словаре" Граната (1930) уміщено мою статтю: "Тюркские языки и литературы", яка є попросту російський конспект моєї теперішньої вкраїнської праці[368].

---

[365] За праці К. Брокельмана над "Діwân логât ат-тюрк" див. вище.

[366] Ми вже згадували про німецький переклад останньої з Томсенових розвідок у тім томові: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei" в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." т. 78 (1924, ст. 121–175).

[367] Про тюркські мови – на ст. 184–200.

[368] Давніша моя стаття в 67-м полутомі "Энциклопедического Словаря" Брокгавза та Ефрона (Спб., 1902): "Турецкие наречия" – тепер живовидячки перестаріла. Разом з моєю статтею в тім полутомі Брокгавзо-Ефронівського "Энциклопедического Словаря" вміщено однойменну (вже згадувану) статтю Пл. Меліоранського; вона, як стисле й вимовне формулювання діалектологічних думок його вчителя В. Радлова, довго ще заховуватиме свій інтерес і свою вагу.

XXIV

Про тюркські впливи в мовах слов'янських та європейських

Тюркські мови здавна чинили своєю лексикою певний вплив на мови слов'янські, та й то ще в передмонгольську пору.

Ми не маємо скільки-небудь твердих непохитних даних про лінґвістичні відносини слов'ян і тюрків в той доволі темний, особливо для слов'янської історії, період VI в., коли середньо-азійська тюркська держава доходила своїми володіннями аж до Озівського або Чорного моря[369]; так само для нас не ясні лінґвістичні впливи од хазарів та булгарів (очевидячки пра-чувашів), що політично виринають у наших степах у VII та VIII вв., а частина булгарів (679) переходить Дунай і засновує там булгаро- слов'янське князівство. Тільки ж хоч і не маємо ми з того часу непохитних даних, а гадати таки можемо, що й тоді взаємовпливи тюрко-слов'янські напевне одбувалися. Дуже солідні філологи-порівняльники доводять, що спільнослов'янське "бык" позичено з тюркського "byqa"[370]; церковно-слов'янське "ꙗнъ" давно вже визнали за тюркське запозичення – чи не од тих булгарів, що заснували дунайську Болгарію[371]. А що серед тих дунайських болгарів у IX в. поруч державної християнської релігії мав силу й іслям з його священною мовою арабською, то очевидячки могли вже й тоді заходити до слов'янської мови не тільки слова чисто-тюркські, ба й декотрі арабські[372]. В IX столітті ми взагалі стоїмо на твердішому історичному ґрунті в справі тюркського впливу. От, Русь київська з IX в.

---

[369] E. Chavannes: Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux (Спб., 1903) = Сборник трудов орхонской экспедиціи, VI.

[370] Проти тюркської етимології слова "бык" підносив був закиди J. Peisker у своїй книзі "Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre Socialgeschichtliche Bedeutung (1905), відб. з журналу "Vierteljahrsschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte", т. III (1905, ст. 187–360, 465–533). Тільки ж Пайскерові сумніви розбив Хв. Корш (1909) у своїй статті: "О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков" в "Юбилейном сборнике в честь Г. Потанина" ("Зап. Русск. Геогр. Общ-ва по отд. Этногр." т. 34, 1909, ст. 537–558; про "быкь" ст. 538, 540–541). Такої думки і санскритолог H. Sköld: Lehnwörterstudien, Лунд, 1923 (університ. вид. т. XIX, № 7; про "бык" – стаття № 4). – Теперішнє українське "бугай" – то вже зовсім нове запозичення, але знов таки з тюркської мови.

[371] А. Соболевський з приводу "бисьр" (перло), "сань", "чьртог" обережно висловився, що про ці "заимствования из тюркских языков" важко сказати, "из какого тюркского языка получены они церковно-славянским языком" (Див. "Записки Вост. Отдел. Русск. Археол. Общ-ва", т. 17 = 1906, ст. XI).

[372] От, на мою думку, можна вважати за арабізм церк.-слов. Слово ремъ (ремінь).

перебувала в постійних стосунках попереду з тюрками царства хазарського (Святослав у X в. навіть його повоював був), далі Русь мала постійні зносини з печенігами IX–XI в. та иншими "торками" (берендіями, чорними клобуками або, по-тюркськи, кара-калпаками, і ин.). Надто ж тісні відносини були у київської Руси з половцями (куманами, кипчаками), і наш старий київський літопис та найхудожніший літературний пам'ятник до-татарського періоду "Слово о полку Ігоревім" містять у собі низку таких слів, які, найпевніш, зайшли до староруської мови мабуть-таки од половців: "харалугъ" (криця), "женьчюгъ" (перло), "лошадь", м. б., "япончица", "орьтъма" (накривало), "кощей" (бранець), "чага" (бранка), ба навіть чи не й "ногата" і ин.[373] А в тім "ногата" і ще деякі могли мати ще инше тюркське джерело – волзько-болгарське[374]. Од волзьких болгарів могли заходити лексичні впливи в староруську мову ще й перед X-им в., а в X-ому столітті розцвіт політичний і торговий царства волзько-камських болгарів живовидячки повинен був впливати на Русь і лексикологічно. Найбільшу, правда, силу повинно було теє царство виявляти на мові предків не наших, а великоруських; але ж (через Муром) мало воно зносини й з Київом.

Звичайно одначе, що найсильніша пайка тюркських слів, або коли й не чисто-тюркських, то слів потюркизованих арабських та перських, влилася в старо-руську мову допіро після монгольського нашестя. Ясно, що найбільше тоді повинна була вплинути тюркська лексика на мову Русі Московської, що васально підлягала татарам, "Золотій Орді" тій, аж 2½ століття, а на нашу мову – менше. Тільки ж якщо наша Вкраїна позичила тоді од Золотої Орди не так багато слів як Москва, то трохи пізніш напозичалися-таки ми татарських слів чимало з иншого сусіднього джерела – од Кримського ханства XV–XVIII стол. та таки й з османської Туреччини.

Дехто міг би сказати, що число тюркських запозичень і в українській і в російській мові ніяк не можна назвати незначним. Але й воно виходить справді незначна дрібниця, коли ми порівняємо той лексичний вплив, який мала мова османської Туреччини на народи балканські, підвладні їй з XIV–XV в. – на слов'ян-сербів (надто босняків) та болгар, на греків, на албанців,

---

[373] Диви: а) П. Меліоранський: Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве" – в "Изв. Отд. русск. яз. Ак. Наук" 1902, кн. 2; – б) контр-стаття Хв. Корша – там само, 1903, кн. 4; – в) нова стаття Меліоранського – "Известия" 1905, кн. 2; – г) знов відповідь Хв. Корша 1906, кн. 1. Окрім того – П. Меліоранський: "Заимствованные восточные слова в памятниках русской письменности до монгольского времени" – в "Известиях" 1906, кн. 4. Попередню його доповідь: "О турецких элементах в памятниках русской письменности домонгольского периода" див. в "Записках Вост. Отдел. Русск. Археол. Общ-ва" 1907, т. XVII (проток, ст. VII–XII, з увагами, які були зроблені на засіданні).

[374] Див. Ф. Корш: "Об этимологии слова ногата" – "Древности Восточные" т. IV, Москва, 1913, проток. стр. 96.

на румунів. Особливо про болгарську мову можна без пересади сказати, що зовсім добре розуміти її тепер і не можна без допомоги турецького словника. Російський тюрколог Мошков[375], розглядаючи великий "Словарь болгарского языка" А. Дювернуа (Москва, 1889; 2622 ст.), встановив, що в болгарській мові є безмаль 9% турецького елементу; французький тюрколог Дені[376], не беручи правда на себе труд перевірити справу наново, держиться тієї самої цифри: 8,7%. Але чи не більший відсоток треба б визнати? Адже коли ми візьмемо 1-й том того "Словаря болгарского языка", то побачимо, що на перших його 100 сторінках, де всіх слів пояснено 510 (од "А" до "Би>), налічити можна турецьких аж 224, – це ж 44 відсотки. Нехай правда, що і в инших слов'янських мовах буква "А" містить у собі переважно чужі слова, – то візьмім перші сто сторінок літери "Д" (ст. 443–543), од "Да" до "Домовина". Хоч там число слов'янських слів проти чужих мусіло б бути більшим, ніж де (бо там містяться виводні слова на "два", на "добро", на приіменник "до") – все ж і тут на 434 слова є турецьких 87, – відсотків з 20.

В західньо-европейських мовах відсоток східніх слів, що перейшли в Европу з османської Туреччини, не є великий (европейці більше встигли лексично напозичитися із сходу ще перед політичним закріпленням турків, ще од арабів)[377]. Але й в европейських мовах, коли зробимо аналізу, то побачимо, що дещо засвоєно живовидячки не звідкіля як з османської Туреччини.

Висвітлено всі слов'янські і західньо-европейські запозичення з тюркських мов ще в дуже недостатній мірі. В першій половині XIX в. ставилося це питання без належної наукової обережности. До таких належать спроби професорів-орієнталістів Ф. Ердмана (1828–1830)[378] або й заміточка А. Казембека[379]; зовсім необережний, повний буйної фантазії – Źródłosłownik А. Мухлінського (Спб., 1858)[380]. Допіро з 1884 року

[375] дослідник гагаузів.

[376] "Langues du monde" (Пар., 1924), ст. 218.

[377] Пор. прим., а) W. Engelmann: Glossaire des mots espagnols et portugais derivés de l'arabe, Ляйд., 1861 (107 ст.); 2-е вид. (424 ст.) вкупі з Дозі (1869); – б) Devic: Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale – arabe, persan, turc, hébreu, malais, Париж, 1876 (278 ст.); – в) Eguilaz y Yanguas: Glosario etimologico de las palabras espanoles de origen oriental (Гранада, 1886); – г) H. Lammens: Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe (Бейрут, 1890; 314 ст.).

[378] Эрдман: Изъяснение нескольких восточных слов, перешедших из восточных языков в российский – в "Казанском Вестнике" 1828 (кн. 9, ст. 33–53) та в москов. "Труды и летоп. Общ-ва истории и древн. росс." 1830 (кн. 1, ст. 215–245).

[379] А. Казембек: Записка о словах русских, заимствованных из восточных языков – в "Известиях Акад. Наук по отдел. русс. яз. и слов." 1852 (стовп. 125–128).

[380] Ant. Muchliński: Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszéj mowy z języków wschodnich, z dołączeniem zbiorku wyrazów przeniesionych z Polski do języka tureckiego, Спб., 1858 (158 ст.).

маємо ми працю, де погуртовано потрібний матеріял з певною філологічною оглядністю і куди доводиться й досі вдаватися по довідки. Це – розвідка віденського академика-славіста Фр. Міклошича: "Die türkischen Elemente in den südost- und ost-europäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch)", уміщена в XXXIV і XXXV томах "Denkschriften" філософ.-істор. класи віденської Академії Наук. На Міклошичеву працю негайно дав змістовну рецензію J. Budenz в мадярськім "Nyelvtudományi Közlemények" т. IX і російський поліглот Хв. Корш в "Archiv für slavische Philologie" т. VIII–X, 1885–1887. Використавши їхні уваги і притягши ще новий матеріял, Ф. Міклошич надрукував під тим самим заголовком "Die türkischen Elemente і т. д." дуже великого додатка (194 ст. in quarto) в XXXVII і XXXVIII томах віденських академічних "Denkschriften" 1888 і 1890 рр. До нього додаток – Fr. von Kraelitz-Greifenhorst: Corollarien zu F. Miklosich "Die türkischen Elemente" 1884–1890 – в "Sitzungsberichte" віденської Академії Наук 1911 (філос.-іст. кл., т. 166, № 4; 65 ст.).

Міклошичеві "Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen" 1884–1890 з Креліцовими "Corollarien" 1911 ще й досі залишаються підручною, основною книгою для кожного лінґвіста тюрколога й нетюрколога, дарма що тюрколог могтиме не одне закинути Міклошичеві. Тільки ж і тоді, як Міклошича праця друкувалася, а ще більше відколи вона вже додрукувалася й завершилася, повиходили в світ деякі невеликі монографії про турецькі впливи в поодиноких європейських мовах, що собою Міклошича в тій чи иншій мірі доповнювали й доповнюють, почасти ж попросту використовують для якоїсь однієї мови.

Для української мови, коли на увагу не брати давню рецензію М. Сумцова (1885)[381], визбирав з Міклошича відповідні знадоби О. Макарушка у львівських "Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка", кн. V (1895), № 2, ст. 1–14. Це студентський реферат на семінарі проф. Ом. Огоновського (не-орієнталіста).

Для польської мови – а) Ян Карлович; Mémoire sur l'influence des langues orientales sur la langue polonaise – в "Actes" 6-го міжнародного конґресу орієнталістів 1883 у Ляйдені (II частина, секц. 1-ша, Ляйд., 1885, ст. 409–441); б) Al. Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego, Краків, 1927 (806 ст.) – тут при східніх (як і при не-східніх) словах зазначено й тую мову (тюркську чи иншу), з якої їх узято. Тільки ж джерел своїх Брюкнер-неорієнталіст ніколи не зазначає, а до того має нахил пояснити східні слова слов'янськими пнями. До таких належить слово "ciura" (пахолок, слуга-паж, україн. "джура", "чура"), – Брюкнер його виводить од "ciurkać" (ллятися цюрком). На цю Брюкнерову кричущу помилку не-

[381] Рецензія Н.Ф. Сумцова на Міклошичеві "Die türkischen Elemente" – в "Киевской Старине" 1885, кн. 4, ст. 755–760.

гайно вказав польський орієнталіст T. Kowalski: W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim (1927)[382], зазначивши, що ми маємо діло з тюркським "чорá", "джорá" (слуга)[383].

Для сербо-хорватської мови, яка ще й перед виходом у світ Міклошичевої праці мала цінні роботи Л. Маринковича (1882)[384] та Ч. Поповича (1884)[385], цікаві порівняльно-лінґвістичні екскурси веде, в зв'язку з історією сербського наголосу, Hannes Sköld, прим. у книжці: Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung, Лунд, 1922 (110 ст.) в університ. серії (т. XVIII, № 3); там остання стаття: "Die türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen".

Для румунської мови – а) Theoph. Löbel (інакше: Lobel-efendi): Elemente turceştĭ, arăbeştĭ şi persane în limba Română, Царгород, 1894 (ст. XXIV і 104); – б) Laz. Şaineanu: Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române. I. Introducerea; II. Vocabularul, 1. Vorbe populare, 2. Vorbe istorice (Букурешт, 1900). І це саме у французькому перекладі в паризькім часописі "Romania" 1901–1902: Laz. Sainéanu, L'influence orientale sur la langue et la civilisation roumaines. I. La Iangue: les éléments orientaux en roumain ("Romania" т. 30, ст. 539–566; т. 31, ст. 82–99, ст. 537–589) і окроме Пар., 1902[386]; – в) він-таки: De l'éxistence d'éléments préosmanlis en roumain – в "Bulletin de la Société" de linguistique à Paris" т. 50 (1901, ст. X і д.); – г) знов Th. Loebel: Contribuţiuni і т. д., Observaţiuni relative la opera

[382] Стаття Т. Ковальського – в юбілейній збірці (т. II, ст. 347–353) на честь Яна Розвадовського: "Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski", Краків, 1927.

[383] При нагоді зазначимо, що Т. Ковальському залишилося невідомим безпосереднє джерело для цього слова – мова татар кримських, де й досі (це й я мав сам нагоду занотувати) держиться слово "чора" в розумінні "прислужник", а в ногайському епосі один такий "чора-богатир" грає велику ролю (пор. Фалев: Введение в изучение тюркских литератур и наречий, Ташкент, 1922, вид. "Туркест. Восточн. Инстит.", ст. 32–35). Сами ж тюрки, гадаю, позичили це слово з мови перської, де "чоhрä" має спеціальне значіння "молодий паж", те що в османській двірській сфері звалося "іч огланы" (Див. свідоцтва в великім перськім словнику I. Vullers: Lexicon persico-latinum etymologicum, т. I (Бонн, 1855, ст. 606).

[384] Louka Marinkovitch: Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe – в "Verhandlungen" 5-го міжнародного конґресу орієнталістів у Берліні 1881, т. II, 2-га пол. (Берл., 1882; ст. 299–332).

[385] Ч. Попович: Турске и друге источанске речи у нашем језику – "Гласник Српског Ученог Друштва" кн. 59 (Београд, 1884).

[386] Шайнеанова праця викликала багацько рецензій, як от G. Weigand в "Litterarisches Centralblatt" 1901 (ст. 459) та в "Zeitschr. für romanische Philologie" т. 27 (ст. 227 і д.); в "Bulletin de la Société de linguistique à Paris" т. 50 (1901, ст. XVIII і д.); E. B. в "Revue Critique" 1903 (ст. 399).

"Influenţa orientală" de L. Şăineanu – в "Analele" румунської Академії Наук 1909 (відд. літерат., т. 30, ст. 225–264).

Для мадярської мови – Z. Gombocz: а) Honfoglaláselötti török jövevényszavaink (про тюркські слова в мадярській мові), Будапешт, 1908 (ст. IV і 108)[387]; – б) він-таки: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Гельсингф., 1912 (ст. XVIII і 251) = "Mém. de la Soc. Finno-Ougr." XXX; – в) Z. Gombocz і J. Melich: Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae, Будапешт, 1914 і д. (до 1928 р. вийшли вже випуски 1–89); тут і тюркські етимології.

Для грецької мови – L. Ronzevalle: а) Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumélie et spécialement d'Andrinople – в "Journal Asiatique" 1911 (т. XVIII, ст. 69–106, ст. 257–336, ст. 405–462); – б) він-таки: про основні тези Les emprunts turcs і т. д. – в бейрутських "Mélanges de la faculté orientale", т. V, № 2 (ст. 571–588)[388].

Для італійської мови – Luigi Bonelli: Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano – в римському журналі "L'Oriente" 1894, I (ст. 178–196)[389].

Для німецької мови – Enno Littmann: Morgenländische Wörter im Deutschen, 2-ге перероблене видання, Тюбінґен, 1924 (ст. XII і ст. 163).

Потреба дати збірну працю, яка могла б замінити "Die türkischen Elemente" старого Міклошича відповідно до теперішнього становища порівняльного мовознавства, з-окрема орієнталістики, настирливо відчувається. Таку потребу задовольнити в формі стислого підручного словника надумалося гайдельбергське видавництво "Indogermanische Bibliothek" (за керуванням Г. Гірта і, тепер уже небіжчика, В. Штрайтберґа), що в своїй серії індогерманських підручників, а саме в відділі словників, доручило перевести потрібне завдання К. Локочеві, викладачеві арабської та турецької мов в вищих школах у Кельні. Та хоч К. Локоч безперечно попрацював чимало-таки, все ж Міклошича абсолютно не замінить його книга:

Dr. Karl Lokotsch: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs, Гайдельберг 1927 (ст. XIX і 243, місткого петиту). На превелике диво, ми бачимо і з реєстра Локочевих джерел, і з тексту самого словника, що він зовсім не мав перед собою ані епохальної, вихідної роботи Ф. Міклошича, ані цінних критик на тую Міклошичеву роботу. Бачимо так само, що з-поміж

---

[387] Ця Gombocz'ова праця = A magyar nyelvtudományi társaság kiadvanyai (1908), 7 sz.

[388] Це – Ронзевалева доповідь на 16-ім міжнароднім конґресі орієнталістів в Атенах.

[389] На Бонеллі – змістовну рецензію дав Н. Катанов в казанських "Известиях Общ-ва Археологии, Ист. и Этн." т. XII (1894), ст. 531–532.

тюркських словників Локоч узяв собі на підмогу тільки перестарілого Герм. Вамбері: Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen (Лпц., 1878) та той, будь-що-будь невеликий, притім чисто практичний, османський словник, що його авторство приписує Локоч Келекянові[390]; а без класичного для філологів чотирохтомового "Опыта словаря тюркских наречий" В. Радлова К. Локоч перебувсь, і не видко навіть, щоб він про нього відав. Взагалі знати, що працював Локоч хоч і багато, та нашвидку.

Не диво, що й німецькі рецензенти, хоч узагалі прихильно поставилися до Локочевого "Etymologisches Wörterbuch", всі позазначали чимало лакун[391], а слов'янські висловили суд доволі суворий[392]. Надто мало дає Локочів "Etymologisches Wörterbuch" для тих тюркських чи потюрчених слів, котрі поввіходили до мови нашої, української. Дарма там шукати пояснiння не тільки для якихось слів рідніших, приміром з побуту чабанського або старокозацького[393], ба густо-часто не повносив Локоч до свого словника навіть найзвичайніших слів щоденного хатнього побуту[394]. Характеристично, що лінґвіст Локоч не може дати собі ради з українською буквою "г". Иноді він її читає, як "h", і тоді каже, що перське "пäнбäh" дало у росіян "bumaga", а у "малорусів" дало воно "bama*h*a" або "buma*h*a" (ст. 130); иноді ж лінґвіст Локоч читає нашу букву "г" за "g" – і тоді підносить своїм читачам звістку, що перське "*х*äрбуз" перейшло у росіян в "arbuz", а у малорусів (klruss.) в "*g*arbuz" (ст. 65), або що арабське "маγзан" дало в "малоруській" мові "magazyn" (ст. 108).

Одне слово, Локочів "Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs" 1927 ані в найменшій мірі не замінив со-

---

[390] На правду ж автор того турецько-французького словника є не Келекян, а Самі-бей.

[391] Рецензії на Локоча дали німецькі орієнталісти B. Littmann в "Deutsche Literaturzeitung" 1927, № 30 (стовп. 1443–1451), W. Printz в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." 1927, т. 81 (ст. 311–312), H. Rust в "Orientalistische Literaturzeitung" 1928, № 3 (ст. 175–184).

[392] Див. рец. А. Соболевського на Локоча в академічних "Известиях по русскому языку и словесности" 1929 (т. II), кн. 1, ст. 346–347. Не видко високої думки про книжку К. Локоча і у Т. Ковальського в ювілейній збірці Розвадовського (Крак., 1927, т. II, ст. 349).

[393] От, у Локоча ми не знайдемо ані чабанської палиці-"гирлиги", ані козацької військової частини, що звалася "пирка́" (з тюрко-арабського "фирqа" = дивізія), то що.

[394] Природня річ, що й слова "хата" нема в Локоча, хоч його етимологію (іранську) з'ясував у спеціальній статейці Хв. Корш: "Опыты объяснения заимствованных слов в русском языке" – в "Известиях" (Bulletin) рос. Акад. Наук, сер. VI, 1907 (ст. 755–768).

бою давнього Міклошича і зможе, хіба, стати за малий початок великої майбутньої етимологічної праці, яку ще доведеться переробити чи тому самому К. Локочеві, чи цілій колективі спеціялістів-лінґвістів.

Вплив од тюркських мов на инші, особливо на слов'янські, був не тільки лексичний: він торкавсь і граматики.

Позичалися од тюрків часом і їхні суфікси, принаймні для nomen agentis улюблена тюркська кінцівка "чы" або "джы". Вже ж бо і в староболгарській ("церковно-слов'янській") мові знаємо ми слова "**кънигъчий**" та "**крьмьчий**", де "чи" природно пояснюється лиш тюркським увпливом, а всі спроби дати для того "-чи" слов'янську етимологію виходять силувані. – Улюблене тюркське формування паристих слів (Reimwörter) з початковим звуком "м" в розумінні "і таке инше", "то що" – воно одбилося в усіх мовах цілого світу[395]. – Нераз можна на слов'янських мовах сконстатувати тюркський вплив синтактичний або фразеологічний[396], надто в піснях, де одбивається часом давня фразеологія, що тепер уже зникла чи зникає. Наприклад, про тютюн скажуть теперішні українці (так, як по-російськи), що вони тютюн "курять" ("палять", "заживають"), або комусь "дають покурити", а в обрядових піснях (прим. у весняному похороні зімового Кострубонька) жінка голосить, що вона для Кострубонька "тютюн купувала, тютюном напувала, тютюном міцним напоїла"[397], себто давала йому покурити тютюну; у турецькій мові (і в инших східніх) інакше й не кажуть про тютюн, як те, що його "п'ють" (по-тур. "тютюн ічерлер"), а "давати покурити" зветься в східніх мовах "напувати тютюном". Або от в українській мові "батько та мати" разом звуться "батьки" (досл. "отц*і*"), так само як і в еспанській мові "padr*es*" ("отц*і*") значить "батько *і* мати". Еспанці, нема сумніву, позичили цей зворот безпосередньо од арабів[398]; українці, швидче можна думати, не перебулися тут без посередництва мови татарської або турецької, яка своєю дорогою запозичила "ебевейн" ("батьк*и*", себто "батько й мати") з мови арабської.

---

[395] Див. про це мою студію: "Калач-*м*алач, кішміш-*м*ішміш" у моїй збірці "Розвідки, статті та замітки" (Київ, 1928), от. 138–148.

[396] На це звернув увагу Міклошич: Ueber die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen – в "Sitzungsberichte" (філос.-істор. кл.) віденської Акад. Наук, т. 120.

[397] А. Кримський: Звиногородщина, т. I (Київ, 1930), ст. 322–324.

[398] замінивши, натурально, арабське dualis на свое pluralis, бо dualis в еспанській мові нема. По-арабськи це дуже відомий зворот. "Місяць *і* сонце" (аль-qамар wa ш-шямс) можна замінити через "обидва місяц*і* (аль-qамар*â*ни); Алієві сини Хасан *і* Хосейн інакше звуться "обидва Хасан*и*" (аль-Хасан*âни*); "батько *і* мати" (аль-аб wa ль-омм) частіш чуються, як "обидва батьк*и*" (аль-абаw*âни*). Вульґарно: "qамар*ейн*, Хасан*ейн*, абав*ейн*".

Тільки ж царина дослідів над тюркськими граматичними впливами досі розроблялася обмаль, і поле досліду лежить, можна сказати, облогом. Вищезгаданая давня стаття Фр. Міклошича (ширшого характеру) та недавня дуже побіжна (й спеціяльно-вузька) замітка Н. Дмитрієва (1928)[399] – то, здається, чи не буде й усе, що досі ми маємо на цю тему.

[399] Н. Дмитриев: Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию – в "Докладах" Академии Наук СССР 1928, В, ст. 17–22.

ДЕ ЩО Є:

I. Що таке "тюркські" народи? 91–96

Всіх тюрків досі об'єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу та єдиного тюркського побуту і культури. Іслям, як переважна національна віра у тюрків. Скільки всіх тюрків на світі і в СРСР?

II. Що таке "тюркські мови?" 96–99

Лінгвістична приналежність тюркської сім'ї мов; урало-алтайська гіпотеза. Деякі типовіщі особливості алтайської групи. Становище якутів та чувашів.

III. Як класифікуються тюркські мови? 99–103

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів; перестарілий погляд Ремюзá та інш.. Система Вамбері та Авг. Мюллера. Скептичні думки Вінклера. Класифікація Радлова, Корша та Самойловича.

IV. Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикою та лексикологією південно-західніх (або огузьких) тюркських наріччів:

а) османли. 103–110

V. Османська діялектологія 110–119

Літературно-інтеліґентна османська мова столиці Стамбула і провінціяльні наріччя Малої Азії (Анатолії) та Балканського півострова. Дві слові про "татарське" південноберегове наріччя в Криму.

VI. Праці, що аналізують османську мову

в її історичному минулому 119–123

VII–VIII. б-в) Дві инші південно-західні (огузькі)

мовні парості 123–130

Мова азербайджанська ("азері"), її записи, граматики та словники. Мова туркменська.

IX. Які наріччя в татар у Криму? 130–134

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму – на надбережному й гірському півдні та на степовій півночі півострова. Стан дослідів над ними.

X. Тюркські рештки в степовій Україні та поблизу її 134–142

Лінґвістичні досліди над тюркськими зостанками по території степової України, Литви-Білорусі та Галичини з Поділлям: маріупільські тюркомовні греки, басарабські гагаузи, ногайці, литовські татари, литовські і волинсько-галицькі караїми, тюркомовні подільсько-галицькі вірмени. Питання про мову давніх половців та татар Золотої Орди.

XI. Про половецьку мову 142–150

Джерела для знайомости з половецькою (куманською, кипчацькою) мовою: а) староруські, б) арабські, в) Codex Cumanicus 1303 р. Яке з теперішніх тюркських наріччів найбільше в собі заховало слідів половецьких?; чи не найвиразніший такий нащадок мова караїмів Литви та Галичини?

XII. Говірки північного Кавказу 150–152

Про досліди над тюркськими наріччями кавказько-астраханських степів і інших місць з північного Кавказа: ногайці, кумики, балкари та карачаївці.

XIII–XVI. Мова татар на Поволжі та в близькому Сибіру 152–161

Питання про поволзькі діялекти. Бібліографія мови татар "казанських" з "кряшенами", "касимівцями" та мишарями (або мещеряками). Тептярі й башкири. Киргиз-казаки. Ближньо-сибірські татари: тобольці і інші.

XVII. Далекий Сибір та сусіднє узграниччя 161–163

Тюрки далекого (східнього) Сибіру: алтайці-ойрати, абаканські або минусинські татари, урянхайці й ін., – наскільки їх вивчено?

XVIII. Середньоазійські

(староджагатайське і новоджагатайські) наріччя 163–170

Тюркські мови Середньої Азії; дещо з бібліографії джагатайської вмерлої мови. Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західнього: мова узбецька, сартська. Таранчі. Вивчення мов Туркестана східнього (кашгарського, китайського) та тюркських оаз у Монголії.

XIX. Бібліографія студій над мовою

якутською та чувашською 170–174

XX. Найстаріші тюркські пам'ятники, немусулманські 174–179

Орхоно-єнісейські "руни" VI–IX в. . Пам'ятники старо-уйгурські – епіграфічні в Монголії VIII–IX в. та історико-літературні маніхейські, християнські, буддійські в східньому Туркестані.

XXI. Середньо-тюркські пам'ятники,

мусулманського характеру 179–184

Найдавніші мусулманські писання тюркською мовою: "Qутадгу біліґ" XI в. та ін. Арабо-тюркський словник Махмуда Кашгарського XI в., як джерело для нашої знайомости з тюркськими мовами середнього періоду (ст. 192–193). Наскільки обслідувано пам'ятки мови XII–XIV в.?.

XXII. Дещо про різні альфабети, примінювані для тюркських мов – од орхоно-єнісейських "рун"

до найновіщої "уніфікованої" латинки 184–188

XXIII. Тюркологічні праці загального характеру,
од Бетлінґа до наших часів 188–192
XXIV. Про тюркські впливи в мовах
слов'янських та європейських 192–200

А. Е. Крымский

ТЮРКИ.
ТЮРКСКИЕ ЛИТЕРАТУРЫ.
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ

Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки // Энциклопедический словарь Русского библиографического Института Гранат. Москва, 1937. Т. 41, часть 10, с. 334–418.

Тюрки (*турко-татары)* – семья народов, говорящих тюркским языком, который, хоть и распадается на немалое количество наречий или даже отдельных языков, все же представляет собою неоспоримое единое лингвистическое целое. Наоборот, в антропологическом отношении между тюрками единства нет, это раса чрезвычайно смешанная, в особенности на периферии. Наиболее чистый тюркский тип, считают, сохранился в центре нынешнего тюркского расселения в Ср. Азии: у кыргыз-казаков, у кара-кыргызов и узбеков. У этих, наименее смешанных тюрков – рост средний; голова круглая; лицо удлиненно-овальное; глаза, – не так как у монголов, – лежат на одной прямой линии, но устройство верхнего века (с заворотом по направлению к внутреннему углу глаза) делает глазную щель узкой и производит некоторое впечатление монголовидности; скулы широкие, но менее выдаются, чем у монголов; нос прямой; губы толстые; цвет кожи смуглый; волосы черные, прямые; растительность очень слабая на щеках, как и у монголов, но более сильная на губах (усы) и на подбородке (узенькая клиновидная бородка). Удаляясь от центра, мы наблюдаем изменение этих тюркских черт. Так, у якутов видна сильная примесь типа тунгузского, отчасти и русского; у сибирских татар на Енисее – смесь с самоедами. В тюрках западной Монголии – урянхайцах-сойотах и др. – яркая смесь с монголами; у таранчей – примесь китайская. Сильною монголовидностью отличаются башкиры. Волжские татары – одни своим типом похожи на финнов (а чуваши – чрезвычайно), другие похожи на славян; многие из поволжских татар имеют тип совершенно европейский. В Туркестане сарты – просто отюрченные персы. В туркменах масса антропологических черт иранско-персидских, в азербайджанцах тоже огромное сходство с иранцами (персами, курдами). У крымских татар в центре полуострова недурно сберегся чистый тюркский тип (остатки ногайцев; они же – островки в Добрудже, на сев. Кавказе и в Астраханском крае), но татары крымского прибрежья – помесь хазар, греков, генуэзцев, армян, поляков и украинцев (через жен-пленниц, через омусульманение рабов) и др. В османских турках М. Азии и Европы, главных нынешних носителях всетюркской идеи, так сильны греческие, славянские, албанские, черкесские и др. примеси (на пограничьях сев. Сирии и сев. Месопотамии – примеси арабские), что от старого чистого тюркского типа в османах почти ничего не осталось. Это длительное, вековое смешение тюрков с разными чужими народностями, в связи с влиянием неодинаковых географических

и экономических условий, долгой исторической жизни тюркских племен на громаднейшем пространстве от Ледового океана (якуты) до теплого Средиземного моря (османы), привело к тому, что теперь не существует также и единого национального тюркского быта, единой тюркской культуры, единой тюркской этнографии. Можно лишь сказать, что исконная черта тюркского быта был образ жизни не звероловный, как у монголов, а кочевой-пастушеский, с родовой общественной организацией, с кочевым государством-ордою, которое распадается на родовые улусы. Кочевой быт в среднеазиатских степях еще и доныне продолжает существовать (хотя с каждым десятилетием поневоле сокращается), а на быте тех тюрков, которые давно перешли к оседло-земледельческому и оседло-городскому образу жизни, кочевничество отражается в виде т. наз. культурных переживаний – обычаев, обрядов. Главным богатством кочевника-тюрка были, при всей их экономической важности, не овцы и не крупный рогатый скот, а табуны коней, которые и позволяли тюркам в их кочевой истории быть всегда легко-подвижными в своих переселениях; всякие общественные сделки, мена, купля-продажа, коллективные совещания – не так давно, на памяти истории, даже у османов совершались верхом, на спинах лошадей, как и теперь это происходит у кочевых тюрков Ср. Азии. Подвижное тюркское жилье, так ск., старонационального типа – круглая кибитка. Тюркский тип кибитки отличается от монгольского тем, что верх у нее представляет собою не конус, а круглый купол: жерди, образующие крышу кибитки, изогнуты. У оседлых тюрков, которые живут в четыреугольных домах, а не в кибитках, свадебные обряды и убранство доныне не раз указывают, что они выработались в жилище круглом. Пища тюрка-номада – отчасти мясо (лошадиное в том числе), вареное, не жареное, отчасти молочные продукты, из которых сыворотка и кислое молоко остаются и теперь любимой пищей даже у наиболее удалившихся от кочевничества турков (османов), а кумыс из кобыльего молока – признанный общетюркский национальный напиток. Исконная обрабатывающая промышленность тюрков – кожевенное и меховое (мерлушковое) дело; оно и у горожан до сих пор любимо, а в своей технике доныне во всем тюркском мире оно одинаково. Очень практичная при кочевом быте, изготовляется и посуда из кожи; обрабатывается для утвари и рог, легко доступный пастушеский материал. Национальный тип одежды, как видно из старейших статуй тех тюрков, которых китайцы называют тукю (с VI в.), остается у многих тюрков до сих пор все тот же старинный: высоковерхие шапки мужчин, цилиндрические высокие уборы у женщин; к этому – халаты с развевающимися полами, приспособленные к верховой посадке. Всюду у тюрков, хоть бы и горожан, доныне сохраняется любовь к мягкой обуви, без каблуков и подшитых подметок, в которых и не нуждался кочевник-всадник, не принужденный много ходить пешком. Можно бы и еще поды-

скать ряд других бытовых особенностей, которые позволительно считать за всетюркские национальные; однако, в целом и общем, трудно в настоящее время говорить о единой тюркской этнографии и единой тюркской культуре. В религии окажется теперь единства у тюрков гораздо больше, чем в другой области. Подавляющая масса исповедует теперь ислам (вместо прежнего шаманства) и считается его опорой. Но даже и тут единение существенно нарушается разделением на секты шиитов и суннитов, которые до сих пор всегда фанатично враждовали друг с другом горше, чем с иными верами; проповедь панисламистического объединения всех тюрков остается делом лишь интеллигенции; а сверх того часть тюрков, соседящих с монголами, калмыками и китайцами, исповедывает буддийство. Есть реформированные шаманисты, напр. алтайцы-ойраты, часть их – православные христиане, так же, как якуты в тундрах у Ледовитого океана, чуваши на Волге, гагаузы в Бессарабии, Добрудже и Болгарии.

Численность всех тюрков не установлена с должною статистическою точностью. Основная работа, от которой вообще приходится исходить в вопросе о тюркской народности, это – *Н. Аристов,* "Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности" в "Живой старине", 1896, вып. 3 и 4 (существенная рецензия В. Бартольда в "Зап. Восточн. Отдел.", 1899, т. XI; "Указатель" собственных имен, Н. Бравина и Н. Беляева в "Зап. Русск. геогр. общ. по отд. этнографии", 1903, вып. 2). По исчислению Н. Аристова, общая численность тюрков была к 1896 г. менее 26 млн. Перепись 1897 г. показала, что по крайней мере для тюрков, живших в России, можно было цифрь Аристова несколько повысить. Франц. тюрколог *J. Deny* во введении к своей "Grammaire de la langue turque" (Пар., 1921) и в главе, отведенной тюркам в издании *A. Meillet et M. Cohen,* "Les langues du monde" (Пар., 1924), использовал данные как Аристова, так и российской пер. 1897 г. и, в итоге своих исчислений, вывел общую цифру 30.331.960. Однако, при этом Дени заметил ("Les langues du monde", стр. 195–196), что, считаясь с тем процентом нормального прироста тюркской расы, какой показан в издании "Азиатская Россия" (СПБ., 1914), надо положить, что к нашим временам цифра тюрков возросла еще миллионов на девять, т.-е. переходит за 39 миллионов. Вывод Дени почти всецело совпадает с исчислениями немецкого ориенталиста Март. Гартмана в "Mitteilungen" берлин. востоковедной семинарии 1917 г. (ст. 98): "В османском государстве по наивысшему подсчету 7 миллионов турков; российско-подданных тюрков безусловно не свыше 25 миллионов, в Персии – их самое большее 7 миллионов; если на тюрков, рассеянных по иным странам, положить 1 миллион, то общая цифра выйдет – и то уж хорошо – 40 миллионов". Турецкие писатели и публицисты идут дальше; напр., литератор Ахмед Мидхат в своей статье, которую он поместил для русских читателей в "Стамбульских новостях"

(1909, № 9), говорит: "Тюрков на земном шаре считается от 40 до 50 млн." (стр. 6), а орган либеральных османских богословов журнал "Ислямм-меджмуа-сы" ("Исламский сборник") в статье, посвященной пантюркизму (1914, II, стр. 471–480), трактует вопрос, как "пробудить чувство единства у мусульманской тюркской нации, насчитывающей 100 миллионов". На деле, однако, даже цифра 40 млн. вызывает сомнение. И уж во всяком случае в пределах СССР трудно насчитать те 25 млн. тюрков, которые, правда с оговоркою, соглашался признать Гартман: русские официальные данные, вытекающие из всесоюзной переписи 1926 г., колеблются между 15–17 миллионами. В "Списке народностей СССР" И. Зарубина (Ленинград, 1927), который издала Комиссия по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран при Всесоюзной академии наук, мы найдем для тюркского племени такие данные: *А.* Чуваши – 1.062.005. *Б.* Сев.-зап. тюркская группа: алтайцы-ойраты, кумандинцы, теленгеты, телеуты – 43.157. Белорусские татары, ногайцы, карачаевцы, балкары, кумыки – 332.539. Башкиры, тептяри – 610.314. Татары Поволжья, мишари – 2.450.568. Тобольцы, сибирские бухарцы, барабинцы, чулымцы – 63.852. Кыргыз-казаки, кара-калпаки, кара-кыргызы – 4.740.075. *В.* Юго-зап. группа: бессарабские гагаузы, южно-крымские татары, азербайджанцы, грузинские кара-папахи, османы – 1.814.110. *Г.* Юго-вост. группа: узбеки, хураминцы, таранчи, кашгарцы – 3.916.197. Алтайские черневые татары, томско-кузнецкие татары – 14.506. *Д.* Северо-вост. группа: шорцы, лебединцы, кызылцы, абаканские татары (сагайцы, качинцы, бельтиры, койбалы и камасинцы), урянхаи-сойоты, карагасы – 50.668. *Е.* Якуты с долганами – 221.007. Итого – 15.308.985. Чуть-чуть больший итог можно вывести в округленных, т.-е. не слишком точных цифрах из официально издаваемых справочных календарей СССР, напр. "Все республики и автономные области СССР" (М., 1928). Согласно с их данными, советский Азербайджан имеет тюрков – 1.396.000, Нахичеванская автономная область – 90.200, Нагорный Карабах – 12.500 (9,6% среди 90% армян), в Армении 79.200, в Грузии – 187.700. На Сев. Кавказе автономные республики: Дагестан – 157.800 тюрков, Чечня – 3.000 (остальное население чеченцы), Кабардино-Балкарская область – 36.700 (остальные – кабардинцы), Карачай – 53.300. В Калмыцкой области есть среди калмыков 1.400 тюрков. В Крыму 178.000 (ок. ¼ населения). Чувашия – 690.000. Марийская область – 24.100. Вотская область – 37.900. Республика немцев Поволжья – 2.900. Татаристан – 1.400.800. Башкирия – 1.370.000. Казакистан – 3.900.000. Автономная Кара-калпакская область Казакистана – 296.000. Кыргызистан (Кара-кыргызия) – 794.500. Ойратская (алтайская) автономная область – 42.000. Узбекистан – 4.002.800, с автономной республикой Таджикистаном – 164.500 (ок. 20% населения) и автономной памирской областью Горно-Бадахшанской – 3.900. Туркменистан – 892.800. Якутия –

235.000. Итого: ок. 16.053.000. Принимая в соображение, что статистические племенные данные СССР относятся уже к 1926 г., приходится покамест положить цифру даже 20 млн. лишь как *максимальную* для числа всех тюрков СССР.

Тюркские литературы. I. Старейшее письменное применение тюркского языка мы с очевидной наглядностью знаем в орхонско-енисейских надписях ок. VI–VIII в.в. Надписи эти (от племен огузов и кара-кыргызов), сверх лингвистической важности, представляют также интерес исторический и даже, отчасти, литературный, – но лишь в некоторой степени. Хорошо выработанный тюркский литературный язык мы видим в уйгурских религиозных (манихейских, также христианских и буддийских) произведениях, которые составлены были в VII–VIII–IX в.в. и списки, с которых, более поздние, найдены археологическими экспедициями в Турфане, в Вост. (китайском) Туркестане (изд. Ф. Мюллер. "Uigurica", Берл., 1908–1922; В. Радлов, "Uigurische Sprachdenkmäler", Лгр., 1928); но эти уйгурские памятники, одни в силу своей обрывочности, другие в силу узкого религиозного содержания, не так уж много дают нам материала для собственно-литературной истории VII–IX в. Мало чем от них отличаются по оттенкам языка найденные тоже в Турфане и в зап. Китае списки буддийской сутры "Золотой блеск" ("Алтун ярук"), которая переведена была на уйгурский язык не с оригинала, а с перевода китайского. Это – памятник несомненной литературной ценности, но едва ли он из ранних: вполне авторитетные тюркологи склонны его признавать за такое произведение уйгурской литературы, которое составлено не раньше XIII в., даже XIV-го (см. стр. XIV–XV в предисловии В. Радлова к изданию: "Сутра Золотого блеска, текст уйгурской редакции", I–II, Спб., 1913, в XVII-м вып. акад. Bibliotheca Buddhica). Мусульманский старейший неоспоримо литературный памятник относится ко 2-ой полов. XI в.: стихотворное придворно-домостройное "Блаженное знание" ("Кутадгу билиг"), пис. в 1070 г. в глубине Ср. Азии, в Кашгаре, при просвещенной династии караханидов, на наречии не типично уйгурском, но буквами уйгурскими. Что касается почти одновременного тюрко-арабского словаря, который был составлен в 1074 г. в сельджукском Багдаде *Махмудом Кашгарским,* то этот словарь не литературное произведение, хотя и не чисто лингвистическое: он дает сведения и историко-географические и этнографические. Далее, все еще в домонгольский период, мы имеем из Ср. Азии сборник религиозно-мудрых доныне популярных стихотворений *Ахмеда Йесеви* (ум. в 1167 г.) из гор. Йеси (Туркестана).

Вероятнее всего, к Ср. же Азии надо отнести и один памятник из первого века монг. владычества – поэму на коранский сюжет "Иосиф и жена Пентефрия", 1233. В конце I-го столетия монгольской эпохи в Туркестане

чрезвычайно любимый прозаический сборник – "Предание о пророках" *Рубгузи,* 1310. Что крупное буддийское произведение в глуби Ср. Азии, уйгурская обработка сутры "Золотой блеск" ("Алтун ярук"), может относиться приблизительно к тому же времени, об этом сказано выше. Досталась Ср. Азия в удел (улус) Джагатаю (Чагатаю), одному из джингиз-хановых (чингисхановых) сыновей, и тюрки Ср. Азии получили название джагатайцев, и их литература, с такими памятниками, как Рубгузи – *джагатайской литературы.* Расцвела она, однако, главным образом уж после Джагатая и вообще после джингизидов, при тюрках-тимуридах в XV в., причем главный литературный центр оказался вне Ср. Азии, в иранском (теперь афганском) Герате. (Для быстрых справок см. L. Bouvat, "Essai sur la civilisation Timouride" в Journ. Asiat., 1926, апр., июнь). Из истории перс. литературы известно, что там, при дворе тимурида-султана Хосейна-Бейкары (1469–1506), нашла себе блестящее прибежище литература персидская, со всесторонним поэтом Джамием, – и там же усердно поощрял джагатайскую литературу меценат-покровитель Джамия, везирь *Мир-Али-Шир Неваи* (1440–1500). Талантливым поэтом был и старший современник Мир-Али Шира, гератский тюрк *Лютфи;* но сам везирь выше его. В джагатайской литературе Неваи – такой же разнообразный писатель, как и его протеже Джамий в персидской: эпик, лирик, филолог, историк; он не только в Ср. Азии, но и у всех, прочих тюрков остается классиком. Другой выдающийся джагат. писатель – это султан-тимурид сперва Туркестана, потом сев. Индии, *Бабур* (нач. XVI в.), автор высокоценных в историческом отношении автобиографических записок, т. н. "Бабур-намѐ". Начальный период новой династии, узбекской, которая в Ср. Азии (Шейбани-хан) заменила собой тимуридскую, был продолжением процветания джагат. литературы; и здесь среди множества произведений религиозных и этических выделяется в нач. XVI в. исторический эпос в стихах "Шейбани-наме", а в XVII в. – "История тюрков" хивинского хана *Абуль-гази* (ум. в 1663 г.). Тем временем джагатайский язык успел сделаться мертвым. Традиционно он, и умерши, продержался в Ср. Азии, в качестве яз. письменности, вплоть до наших времен и не переставал оказывать влияние своими грамматическими формами даже вне Ср. Азии, например на письменную речь в Казани с Поволжьем. Да и в наши времена новая среднеазиатская литература на живом т. н. "сартском" и узбекском языке еще не окончательно успела стряхнуть с себя следы омертвевшего джагатайства.

В районе *Золотой Орды,* тесно связанной с высококультурным среднеаз. Хорезмом (Хивою) и Прикаспием и простиравшейся в вост. Европе не только к северу в Поволжье, но и на запад в Крым, XIV-ый век, особенно 2-ая его половина, представляет собою для тюркского языка, по выражению константиноп. профессора Мех. Кьопрюлю-заде, "блестящий литературный период, остававшийся до сих пор темным и неясным". В словах

Кьопрюлю-заде: "блестящий период", конечно, содержится сильное преувеличение, но все же можно в той "золотоордынской" литературе отметить, напр., и стихотворную (мистико-эротическую) поэму "Хосрев и Ширина" 1340, и "Книгу чистой любви" (Мехеббет-наме) *Хаджи-Харизми,* 1353, и поэму "Повесть о черепе" (Джемджеме-наме), 1368, и др.

II. Главного своего развития и выдающегося значения достигла письменность по-тюркски не на востоке, не в джагатайской Ср. Азии и не в Золотой Орде, а в противоположном западном конце тюркского мира – на Малоазиатском полуо-ве и на европейской стороне Босфора. Эта литература и известна под названием *турецкой,* иначе *османской.* Первыми тюркскими завоевателями М. Азии явились предшественники османов – иконийские (или румийские) сельджуки в конце XI в. Но они, всецело подчиненные культурному влиянию Персии, где утвердила свою резиденцию главная сельджукская ветвь, мало пользовались для литер. целей родным языком (хотя все же пользовались), и принято считать, что поэтический толчок вышел в сельджукском государстве как раз не от них, а от прихожих писателей-персов. В сельджукской столице Конии XIII в. жил величайший перс. поэт-суфий *Джеляледдин Румийский* (1207–1273). Многие турки считают доказанным, что тюркские газели, вкрапленные в персидский лирический "Диван" Джеляледдина, есть его личное творчество. По-видимому, однако, это – позднейшие интерполяции, и лишь сын Джеляледдина Румийского, шейх *Султан-Велед* (1226–1312), явился действительно в некоторой мере тюркским писателем. Мистик-суфий, для которого теоретически все языки равны, Султан-Велед в свою стихотворную мистико-морализаторскую "Книгу зурны", написанную по-персидски в 1301 г., вставил кое-что из местной речи: 22 двустишия на разговорном языке греческом (руми) и 156 двустиший турецких ("сельджукские стихи"), при чем извинялся перед читателем за свое плохое знание турецкого языка. Составлена "Книга зурны" как раз тогда, когда сельджукская монархия распалась на декархию: девять княжеств сельджукских и десятое новопришедшее – османское. Османское затем в продолжение XIV в. овладевает целым полуо-вом, так что с этих пор можно местную литературу называть османской. Вскоре же после Веледа с его "сельджукскими стихами" могут быть отмечены поэты-турки, писавшие турецкие стихи в духе перс.-суфийских идей Джеляледдина Румийского и его сына Веледа: лирик св. *Юнус Эмре* (ок. 1308), в одном из сельджукских княжеств, и морализатор св. *Ашык-паша* (1271–1332), в княжестве османском. Друг поэта Ашыка шейх *Хаджи-Бекташ,* св. патрон янычарского войска, пишет о суфийстве турецкою прозою трактат ок. 1330 г. Тут же интересные факты светской османской прозы: ок. 1310 г. переводится с арабского историк Табарий X в., да и свои османские хроники начинаются тоже в XIV в., хотя доходят до нас лишь в более поздних эксцерптах. В конце XIV в. выступает харак-

терное литер. имя в отдаленном сев.-вост. углу Малой Азии, *Бурганеддин Сивасский* (ок. 1344–1397); он и ученый-кадий, он и владетельный эмир Сиваса, он и поэт-лирик. В1402 г. на М. Азию нагрянул завоеватель Тимур. От его нашествия обыкновенно ведут эру правильного развития турецк. литературы, объясняя это тем, что тимурово войско сопровождали перс. писатели и что османские тюрки, ближе познакомившись с ними, стали им усердно сами подражать и создали достойную литературу, которой не было в XIV в. В таком объяснении турецких критиков много преувеличений. Общественно-культурные силы М. Азии ведь успели созреть к концу XIV в. настолько, что в XV в. и без посторонних воздействий могли бы проявить себя в литературе. Даже шутник Насреддин, про которого доныне ходит множество бродячих анекдотов, где его имя тесно связывается с именем Тимуровым, есть собственно продукт предыдущего XIV в. И создатель турецкой энциклопедической поэмы "Александрия" (в духе перса Низамия XII в.), старик *Ахмедий Гермиянский* (ок. 1334–1413), хоть и пользовался расположением Тимура, но проявлять себя литературно начал еще раньше, в XIV в. Наоборот, в противность утверждениям турецких историков, не к до-тимуровским, а к после-тимуровским временам надо отнести необыкновенно прославленную поэму "Мевлюд" (панегирик рождению пророка Мохаммеда) *Сулеймана-челеби,* которая, кстати сказать, разделяет свою популярность с религиозно-энциклопедическою поэмою "Мохаммедиада" *Языджы-оглу* (ум. 1449), составленною лет 30 спустя после "Мевлюда". Сулейман-челеби написал свой строго мусульманский "Мевлюд", повидимому, ок. времен экономическо-религиозной смуты коммунистического направления, которая вспыхнула в М. Азии в период после-тимуровского лихолетья. Главные деятели еретической стороны (коммунист-пантеист *Симавна-оглу,* казнен. ок. 1418, каббалист-хуруфий *Фезлюллах* и др.) писали по-арабски и по-персидски, но выдающийся поэт *Несими* творил по-турецки. В языке Несими так много азербайджанизмов, что его можно считать не столько за поэта османского, сколько за пионера литературы азербайджанской. Как и прочие еретики, кончил Несими жизнь трагически: с него живого содрали кожу (ок. 1418). С умирением около четверти XV в. всех этих внутренних смут в османском государстве, литературное развитие пошло регулярным ходом. О самостоятельности идей и направлений не заботились, за идеал окончательно была поставлена богатая литература персидская, которую и начали переводить и обрабатывать весьма усердно. Не забыта была и персидская изящная проза. В литературных кругах Мюрада II (1421–1451) появились в турецкой обработке и домострой XI в. "Кабус-наме" (1432), и сказочно-притчевый сборник "Сорок везирей", и мн. др., а поэт-медик *Шейхи,* ученик Ахмедия, побывавший в Персии, получил от Мюрада II обещание, что он будет возведен в султанские везири, если обработает турецкими стихами поэму "Хосров и Ширйна" перс. клас-

сика Низамия XII в. Смерть поэта (ок. 1425), впрочем, прервала эти планы, а памятником придворных интриг, связанных с именем Шейхи, осталась его сатира "Ослиная книга". *Мехеммед II Завоеватель* (сам поэт) допускал в свой круг и таких стихотворцев-забулдыг, как турок *Мелихи,* но природных персов ставил на первом плане. Поэт-турок *Ляали* сумел было составить карьеру у султана, выдавши себя за персидского писателя; однако, когда обнаружилось, что он не перс, а чистый турок, его позорно вытолкали из дворца. Великий персид. поэт, последнее светило персид. литературы, Джамий (ум. 1492) заочно пользовался у султана таким почетом, что тот ему посылал из Турции пенсию в его отдаленный Герат. Имел тогда влияние на осм. литературу и усердный подражатель-покровитель Джамия *Мир-Али-Шир,* везирь гератский, писатель-джагатаец). Сам султан Мехеммед II был поэтом лирическим, как затем его сыновья – Баезид II Святой (1481–1512) со своим братом-соперником Джемом (казнен в 1495 г.), внук Селим I Грозный (1512–1520), правнук Сулейман Великолепный (1520–1566). Их период считается эпохой высшего расцвета классической османской литературы, – конечно, все в том же персид. псевдоклассическом направлении. Тут – вереница славных имен: романтический эпик в духе персов Низамия и Джамия – *Хамди-челеби* (ок. 1448–1509); воспитатель у Мехеммеда II, лирик *Ахмед-паша* (ум. 1497); его ученик – изящнейший лирик *Неджати* (ок. 1460–1509); талантливая подражательница Неджати поэтесса *Михри-хатун* (ум. ок. 1514); *Месихи* (ум. 1512), ценимый турками, как тонкий лирик, а европейцами – как автор шуточной поэмы "Суматоха в городе" о купающейся молодежи; ловелас-вельможа Селима I Грозного *Джафер-челеби* (казнен в 1514 г.); автор книги "Дружеские попойки" – бакхический гедоник *Ревани* (ум. 1524); неутомимый переводчик всяких романтических перс. поэм *Лямии Брусский* (1471–1531); изящный суфий-лирик *Хыяли* (ум. 1557); уважаемый поэт-самоучка, откровенный, впрочем, плагиатор, сапожник *Зати* (1471–1546), со своим любимым учеником, автором туманного аллегорического эпоса "Роза и Соловей", *Кара-фезли* (ок. 1510–1564); осмеятель "поповской" хыялиевой лирики, военный-албанец романтик *Яхья-бей Дукагин* (ок. 1490–1575). Особняком стоит в далёком новозавоеванном Багдаде высокоталантливый и в лирическом и в романтико-эпическом творчестве азербайджанский курд *Фузули* (ум. ок. 1562). А воплощение и завершение всей османской лирики, "царь турецких поэтов", это – кадий *Бакы* (1527–1600), который был украшением двора Сулеймана Великолепного и на много пережил его. В лице Бакы сошел в могилу последний турецкий видный поэтический талант. Турецкая поэзия, перепев перс. суфийской поэзии, несомненно тогда выродилась и исчерпалась; и хотя плеяды стихотворцев в XVII и XVIII в.в. обильны (цифра тур. поэтов, рассмотренных у Гаммера, доходит до 2.200), но этот скучно жужжащий рой уж не заслуживает особого внимания, по

крайней мере в коротком нашем обзоре. Интереснее их – произведения беллетристико-моралистические. Часто это по-прежнему переделки с сборников персидских; напр., еще в первой половине XVI в. с перс. переделана книга басен "Хюмаюн-намé", один из изводов "Калилы и Димны". Частью же это разные родительские домострои: "Хейрийе" *Набы-эфенди* (ум. 1712); "Лютфийе" *Вехби,* XVIII в. (ум. 1810). Вехби – также автор перс.-турецкого словаря, составленного рифмованными стихами для того, чтобы ученику легче было усваивать перс. слова. Вехби – и сатирик. Упадочная действительность XVII и XVIII вв. легко вызывала к жизни поэтов сатиры и обличения; одни сатирики более осторожны в выражениях, напр. *Вейси* (в "Сновидении", 1608, в "Увещании к Стамбулу"), другие – очень язвительны, напр. *Нефъи,* которого за обличительные "Стрелы судьбы" гнусно удавили при Мюраде IV (1623–1640). *Сюрури* в XVIII в. осмеивал и внешних врагов своей родины (императрицу Екатерину II); уже упоминавшийся Вехби писал злые сатиры против приверженца Екатерины, последнего крымского хана Шагин-Гирея. Сатирических обличений и памфлетизма очень не чуждаются и турецкие историки. Турецкая литература имеет историков очень много. Образец для писания могли дать переводы с арабского (в XIV в. введен был в обиход Тáбарий) и с персидского (в XV в. переведен сельджукский мемуарист ибн-Биби); по интереснее – свои оригинальные историки (хронисты и летописцы; обстоятельный их обзор, 477 стр., дал Franz Babinger, "Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke", Лейпц., 1927). Обыкновенно считают началом правильной турецкой историографии свод "Зерцало мира" *Нешри Брусского* (доведен до 1485 г.), но он уже имел предшественников, и они понемногу издаются. Нешри – бесхитростный писатель, чуждый риторической вычурности, которая вскоре, в XVI в. вошла в моду. *Бихишти* (ум. ок. 1520) и *Дженаби* (ум. 1590) еще не сильно страдают напыщенностью, но не они составляют славу турецкой историографии XVI в. Всех затмевает высокопарно-цветистый свод "Венец летописей" *Саадеддина* (ум. 1599), который был наставником ("ходжа") будущего султана Мюрада III (1574–1595); полный, несомненно, ценных сведений, он, однако, с трудом читается из-за запутанных периодов и витиеватых образов. Исторического изложения Саадеддин не довел до своих времен. Они очень едко описаны у полигистора *Али-челеби* (ум. 1599 г.) в его "Сути известий" (довед. до 1597 г.) и с особенной желчностью у *Мустафы Селяники* (период 1563–1599). Высокую историческую важность представляет памфлетный трактат I-ой половины XVII в. о причинах упадка Турции *Кочубея Горчинского,* "турецкого Монтескье" (1630); о нем – интересная диссертация В. Смирнова (Спб., 1873). В I-ой же полов. XVII в. выделяются историографы: *Печеви* (ум. ок. 1640), *Солак-заде* (ум. 1657), *Хаджи-Халфа* (ум. 1657), писавший про события 1592–1654 гг.; он же и знаменитый у ориенталистов библиограф и географ (географ – в птоломеевом

духе); тут же, на ряду с историками может быть упомянут *Эвлия-челеби* (род. 1611), который в течение 41 года объездил много стран, в том числе Крым, Кавказ, Вост. Европу с Московией, и описание странствований которого является для нас ценным историч. источником для XVII в. Позже писали: разносторонние *Хезар-фенн* (ум. 1691) и *Мюнедджим-башы* (ум. 1702), чрезвычайно ясный и не напыщенный *Наима* (ум. 1716; он использовал Хаджи-Халфу), *Фундуклулу* (для событий 1654–1721 г.г., в том числе о войнах с Петром I); официозные: *Рашид-эфенди* (ум. 1735) и его непосредственный продолжатель *Кючюк-Челеби-заде* (ум. 1765); невыносимо напыщенный *Васыф* (ум. 1806), дипломат в русско-тур. переговорах (описание пребывания в Петербурге переведено в "Journal Asiatique", 1826, февр.). Рядом с ними надо в конце XVIII в. отметить талантливый историко-политический памфлет "Сок достопримечательного" *Ресми-Ахмеда,* принимавшего личное участие в заключении Кючюк-Кайнарджийского мира с Россией (1774); он беспощадно язвит тур. самоуверенную невежественность и нежелание учиться у европейцев (русск. перев. Сенковского, Собр. соч. т. VI). Завершает всю эту плеяду уже в половине XIX в. *Джевдет-паша,* изложивший события 1774–1825 гг. Турецкая историография (вернее летописание) составляет очень живую отрасль в турецкой литературе, в противоположность всей крайне неоригинальной турецкой изящной словесности, которая до XIX-го в. может быть считаема просто за ветвь литературы персидской.

В XIX в. в турецкую литературу проникает *европейская* струя. Знакомство с европейской наукой, культурой и словесностью приходило к туркам разными путями: через свое османское министерство иностранных дел, через европейские посольства и учреждения в Константинополе и в других городах; но самым важным толчком оказалась правительственная отправка группы талантливых молодых людей для образования во Францию – около середины XIX в., в царствование султана Абдул-Меджида (1839–1861), по распоряжению министерства иностранных дел Решида-паши. Молодые турки, воспитавшись в Париже, вернулись назад на родину с сознанием, что надо дать Турции европ. политический строй, европ. просвещение, европ. литературу, вместо опошлевшего, устаревшего перс. лжеклассицизма, – и, конечно, писать надо естественным языком, понятным для широкого круга читателей, а не тою неестественною, малокому понятною, персидско-арабско-турецкою вычурною смесью, которая господствовала до тех пор. Титул "отца новой османской литературы" носит один из этих европеизированных юношей *Шинаси* (1827–1871), принимавший в Париже участие в революции 1848 года. Шинаси прежде всего публицист; он – горячий популяризатор европ. идей через повседневную прессу. До Шинаси существовала в Турции (с 1832 г.) пресса только официозная, а Шинаси основал первую неправительственную га-

зету "Картина мыслей" (Тесви́р-и эфкяр), западнического направления (1862), с очень простым, ясным языком, и сумел сгруппировать около газеты круг единомышленников-"младотурков". Русских он ненавидел и проводил принцип, что "меч османов, подобно магнитной стрелке, неизменно должен обращаться на север". Как беллетрист, Шинаси не блещет; он переводил на тур. яз. кое-что из Фенелона, Ламартина и др., написал первую, по-турецки, оригинальную комедию "Женитьба поэта" (перев. у Вамбери, "Очерки жизни и нравов Востока", Спб., 1877, с нем.), но не в этом была его сила. Зато ученик Шинаси и продолжатель газеты *Намык Кямаль-бей* (1840–1888) безусловно беллетрист талантливый. Русские мусульмане называют Кямаля "турецким Тургеневым" за его бытовые романы ("Приключения Али-бея" и еще несколько), но не менее ценятся и его драмы, особенно патриотические, конечно направленные против русских (напр. "За отечество, или Силистрия"). За свою революционную политическую деятельность Кямаль-бей много страдал, должен был подолгу проживать за границей, в Англии, и умер хоть на родине, но в ссылке. По скромности Кямаль-бей заявлял, что жизнь влил в тур. литературу вовсе не он, а Шинаси с Хамидом. *Абдульхакк Хамид* (род. 1852) – сын историка Хайруллы. Хамид – англизированный дипломат, знаток также франц. литературы и вместе с тем знаток и ценитель классических мусульманских литератур. Большой успех имеют драмы Хамида из истории мусульманской Андалузии: "Тарик" (завоеватель Испании), "Тереза" (злополучная христианская возлюбленная халифа Абдеррахмана III). Свои лирические настроения в духе Руссо Хамид изливал не в шаблонной арабо-перс. метрической форме, а в европейских стихотворных размерах, которые он первый применил к тур. поэзии. Он имел большое влияние на многих младших тур. поэтов. Высшим лирическим талантом считается в этой плеяде Махмуд *Экрем* (1847–1914), переводчик "Аталы" Шатобриана. Его грустная нежная лирика призывает людей к единению с природой. Под старость он был министром просвещения в новой Турции. Из других приятелей Кямаль-бея не так талантлив, как он, но бесконечно плодовитее его – разносторонний писатель-черкес Ахмед *Мидхат* (род. 1844). Он особенно популярен своими многочисленными романами, повестями и рассказами (юмористическими в том числе) в духе Дюма, Ксавье де-Монтепена, Габорио, Понсон дю-Террайля и разных др. бульварных французских романистов; иногда он попросту переделывал франц. оригинал, с заменою франц. имен турецкими. Под влиянием своего друга Кямаля-бея, Мидхат писал и для сцены, иногда в сатирически-обличительном духе. Заинтересовавши собою (в Стокгольме) жену казанского городского головы О. Лебедеву, Мидхат был причиной того, что она выучилась по-османски и перевела на тур. яз. повести Пушкина, отрывки из лермонтовского "Демона", кое-что из Толстого и т. п. В качестве уче-

ного, Мидхат издал серию исторических монографий (так что потом в 1908 г. считали возможным пригласить его на кафедру всеобщей истории в университете). Мидхат, однако, не специалист-ученый, а просвещенный разносторонний популяризатор западного знания во всяких направлениях (напр., и дарвинизма), что, впрочем, отличает всех писателей младотурков. Одного такого полигистора-энциклопедиста Мидхат привлек к себе в столицу из провинциальной Варны (тогда еще османской): это был молодой варненский педагог, филолог и историк Мюаллим *Наджи* (1850–1893), который впоследствии был назначен на должность государственного историографа, а при случае писал и стихи в духе Гюго и Сюлли Прюдома и очень милые повестушки, напр. автобиографическое "Детство Омара" (русск. пер. Гордлевского в юбил. сборнике А. Веселовского, М., 1914, ст. 313–345). Крупные популяризаторские заслуги имеет *Абуззия Тевфик* (1848–1913), тоже из круга сотрудников Кямаль-бея. Как писатель, Абуззия не романист, а публицист, критик и историк литературы, в том числе прежней турецкой; но главная его деятельность – типографское дело и издательство. Здесь Абуззия очень напоминает собою русского издателя Павленкова своими популярными сериями разнородного направления, до литературных календарей включительно, которые шли десятками тысяч и на Нижегородскую ярмарку для мусульман России. В меньшем масштабе его напоминает *Сами-бей* (1850–1904), издатель популярно-научной "Карманной библиотеки", словаря биографического, словаря турецко-французского и др., а попутно он и драматург. Кроме названных писателей, действовали и заурядные переводчики с иностранных языков; благодаря им турки сверх Руссо, Шатобриана, Гюго, узнали и Шекспира и "Фауста" Гете и др. Весь этот круг западников распространял свои идеи не только посредством печати, но и путем общеобразовательных курсов, в популярно-научных лекциях и путем основания научных ассоциаций. Однако, старый османский консерватизм не сдавался. Продолжала развиваться и реакционно-консервативная литература. Она обвиняла младотурков в неверии и развращении добрых старых нравов, старалась показать, по-своему исторически и научно, превосходство исламского востока над западом (перед европейцами – доклад Номана Кямиля на Женевском съезде ориенталистов); даже стилистическое упрощение и сравнительная удобопонятность языка в ново-османской литературе влекли консерваторов к борьбе, напоминавшей русские споры шишковистов против карамзинистов. Да и среди тех турков, которые признавали всю важность зап. просвещения, зап. литературы и потребность в реформе османского языка, появлялись писатели, проповедывавшие умеренность в подражании. Осмеяние галломании мы имеем в романах Хюсейна *Рахми* 1890-ых г.г., написанных в живом комическом духе Поль-де-Кока: "Шикарный повеса", "Гувернантка" и др. В романе

"Гувернантка" выведена продувная приезжая проститутка-француженка, которую берут в знатный тур. дом для воспитания детей, и она там водит за нос всех мужчин. Большие романы Рахми – "Метресса" (1898), "Встреча" (1898), "Остолоп" (1917, где дарование автора слабеет). Хотя Рахми бичевал и суеверную старую отживавшую Турцию, с ее ненормальностями (роман "Получившая развод"), все же передовая литература обвиняла его в обскурантизме. Впрочем, таких упреков не избежал и выдающийся представитель западничества Мюаллим Наджи, потому что он, наряду с созданием новой литературы, считал нужным ценить и старую классическую (арабо-персидско-османскую). Своеобразную реакцию и против консервативной заскорузлости и против безразборчивого подражания иностранцам видим мы у националистов народнического типа. Старейший из *них – Мехмед Тевфик* (1844 – ок. 1898). Полуэтнографически-полубеллетристически он занимательно описал бытовой "Год в Истамбуле" (нем. перев. Т. Менцеля, 1905–1909) и издавал сборники простонародных анекдотов про шутника Ходжу Насреддина и т. п. Был он квасной патриот-руссофоб, консервативный редактор официозных газет. Из жизни анатолийского крестьянина первую, по-турецки, повесть "Кара-бебек" написал в 1890 г. офицер Наби-заде *Назим,* под влиянием натуралистических романов Золя; здесь бедного мужика эксплуатирует кулак-христианин. Наиболее интересное народническое направление мы видим у талантливого лирика-патриота Мехмеда *Эмин-бея* (род. 1869). Для него Турция – это "дом всевышнего", это край, где господствует "священная вера", где "Коран не отдадут врагам на поруганье". Чужаки и должны быть чужаками. – "Красивое лицо нам безобразно, нам приглядно турецкое лицо. Мы турки! Какой турок позволит приделать к мечети колокольню?" – воодушевленно поёт Эмин-бей, как бард, напутствия османским войскам, переходящим греческую границу в тур.-греч. войне 1897 г. Образы для выражения националистических идей, да и самые настроения национализма черпает Эмин-бей из шовинистических стихотворений француза Поля Деруледа и обращает все это к народу османскому. Выгодное отличие Эмин-бея от других тур. шовинистов, им же имя легион, состоит в том, что всю свою патриотическую любовь и пафос Эмин-бей переносит не на горожан, не на интеллигентов, не на правящие круги, а на забитого тур. крестьянина. Лирические стихи его о беспросветной, горькой доле османского мужика, об ограбленном голодном сироте, о выгнанной на холод и мороз вдове-матери, о горемыке-лодочнике и т. п. подкупают своей искренностью и простотою. Облечены они не в искусственный язык тур. интеллигентщины, а в самую что ни на есть простонародную форму. Эмин-бей желает доступно "писать для всех, подумать и о тех, о ком никто не думал столько веков" (рус. пер. из сборника Эмин-бея "Стихотворения по-турецки", изданного в типографии Абуззия,

1899, и из рукописного неизданного сборника "Слезы очей моих" дал В. Минорский в московских "Древностях Восточных", 1903 и 1907; нем. перев. Фр. Гизе, "Neue Gedichte", Берл., 1910, с тур. текстом; А. Фишер, "Dichtungen M. Emin's". Лпц., 1921). Призыву Эмин-бея последовал доктор-"философ" *Риза Тевфик* (впоследствии видный член комитета "Единение и прогресс"); его лирика не просто оплакивала судьбу разоряемой крестьянской бедноты, но и грозно бросала вызов притеснителям, "алчным тиранам, которые, сами сидя за столом, полным яств, весело поднимают бокалы и целуют алые уста, в то время как нищета покрывает смертной бледностью лицо народа" (в поэме "Жребий").

Тяжелые цензурные условия 1890-х г.г. не давали, однако, простора для дальнейшего развития социальных тем. И на смену турецким, т. ск., "шестидесятникам" и "семидесятникам" выступает новое литературное поколение, с психологией "нытиков", которую тогда же обрисовывал среди русской интеллигенции Чехов. У нового османского молодого поколения, продолжавшего воспитываться, как и шестидесятники, тоже на зап. литературе (так сказать, у новозападников), видим, с одной стороны, ясное сознание, что надо держаться зап. идей, в том числе зап. литературных форм, а с другой стороны – безотрадное чувство, что приходится задыхаться в тисках деспотической азиатской действительности; оттого у них настроение проникнуто тоскливой усталостью от жизни, разочарованностью, мистицизмом; наряду с этим они, это поколение новозападников, бросаются и в объятия чувственности. Из франц. новеллистов сильное влияние оказывает Гюи де Мопассан; *Сезаи,* затмивший старого Кямаль-бея своим новым романом, обнаруживает несомненное знакомство не только с Гюго, упоминаемым на страницах его романа "Сергюзешт" ("Приключения"), 1887, но и с Мопассаном (по-русски "Избранные сочинения Сами-Пашазадэ Сезаи": "Сергюзешт", 1887, и "Пустячки", 1891, перевел Е. Бертельс, М., 1923, в серии "Всемирная литература"). Из стихотворцев французских воздействуют на тур. поэтов 1890-х г.г. Бодлер, Верлен, символисты, декаденты. В большинстве случаев новое литературное поколение 1890-х г.г. группируется возле новооснованного еженедельного журнала "Богатство Наук" ("Серве́ти фюнун", 1890 и сл.), в котором принимают участие и более зрелые литераторы, напр. Абдульхакк Хамид, Экрем. Светило новой турецкой поэзии Тевфик *Фикрет* (1869–1915, автор меланхолического сборника "Разбитая зурна" и др., главный запевало в "Серве́ти фюнун") прямо называет Экрема своим учителем, и вместе с тем он несомненный литературный ученик Абдульхакка Хамида. Менее талантлив, но шире по образованию, чем Фикрет –*Дженаб Шехабеддин* (род. 1860), наиболее верный последователь литературных традиций Хамида, "турецкий Вольтер" (скорее, однако, он – "турецкий Альфред Мюссе"). Он и беллетрист и драматург (комедия "Ялан", "Ложь"), а лучше всего – художественный ли-

рик. В лирическом отношении также, несомненно, заслуживает внимания среди кружка "Серве́ти фюнун" мечтательно-меланхолическая поэтесса *Нигяр-ханум* (1871–1918), дочь одного венгерского ренегата Форкаша. Тоскливую харемную жизнь и страдания турецкой интеллигентной женщины метко и трогательно описал в своих новеллах Ахм. *Хикмет* (1870–1927), среди прочих, часто и юмористических, новелл своего сборника "Терния и розы" (по-нем. "Türkische Frauen" Хикмета, пер. Ф. Шрадер, Берл. 1907, в Türkische Bibliothek, VII; в Türkische Erzähler К. Франка, Мюнх. 1920, и О. Шписа, Берл. 1927, отдельные рассказы). Женщина, как недостижимая героиня пылкого романа, бурно опоэтизирована в сборнике рассказов "Черные жемчужины" Мехмеда *Реуфа* (1875–1918). Огромный успех приобрел своими романами и повестями сильно офранцуженный *Халид Зия,* который вырос в Смирне (род. 1866) и воспитался у армянских мхитаристов. Как Фикрет есть высший представитель европеизма в стихотворстве 1890-х гг., так Халид Зия (положим, рядом с Сезаи) выделяется в прозе, и оба (как и Дженаб) многим обязаны в своем литературном направлении Абдульхакку Хамиду[11]. В большинстве случаев романы Халида Зии восточны только своими именами, все остальное взято у Дюма, у Гонкуров, у Доде, у Мопассана и др. (нем. пер. "Tagebuch eines Toten", Берл. 1918). Имея успех как романист, Зия, однако, показал себя и неплохим лириком, причем в лирике Халида Зии ценны случайно прорвавшиеся сквозь цензуру мотивы из жизни шахтеров, которые, "будучи людьми, пресмыкаются как гады под землей, – и для чего? чтобы умереть не от голода, а от чахотки".

Вся эта оживленная, хотя в большинстве субъективная вплоть до эгоизма, литература должна была насильственно прекратиться в 1903 г., когда указ султана Абдул-Хамида воспретил печатать где бы то ни было романы и стихи: они-де несут разврат и растление нравов. Пять лет спустя, когда 11 июля 1908 г. Турция добилась конституции, цензурные запрещения, конечно, отпали, но в вихре внутренней политики прежние писатели литературою заняться уже не имели свободного времени да – вероятно – и охоты. Большая их часть (не все, правда) перестали писать. Их, на литературном поприще замолкших, назвали "вчерашними" (дюнкилер) и вместо них хлынула в литературу молодежь, "сегодняшние" (бугюнкилер), готовые отрицать за старым поколением всякие заслуги. Нельзя сказать, чтобы новые силы, "сегодняшняя" литературная молодежь, блистали талантами выше "вчерашних". Однако, успеха в своем кругу и даже вне Турции они, несомненно, добились. Особо существенным обстоятельством для творчества

[1] На семидесятипятилетнем юбилее Абдульхакка Хамида острословы говорили, что в поэтическом направлений Дженаб есть законный его сын от законной жены, Фикрет – его сын от черкесской одалиски, а Халид Зия – от метрессы-француженки, но отец их всех трех – один: Хамид.

"сегодняшних" было то, что как раз с их появлением на литературной арене Турция, во 2-ом десятилетии нашего века, втянута была в полосу тяжелых войн: все эти войны привели государство к очень тяжелому политическому и экономическому положению, одновременно вызывая национальную ненависть и к восстающим турецко-подданным христианам, и к их покровительницам, европейским державам, которые злорадно ведут тур. нацию к полному крушению. Неудивительно, что в новейшей тур. литературе эти горькие обстоятельства отразились с выразительною резкостью, и националистическо-шовинистический клич "я турок!", которым стяжал себе популярность в конце предыдущего столетия Эмин-бей (а он и теперь не замолк), сделался отныне главною звучащей нотою литературы XX в. И ответственных политических деятелей-вождей (Кямаль-бей) и художественных писателей характеризует течение, которое у самих турков называется "туранизмом" ("туранджылык"), а у европейцев – пантюркизмом и панисламизмом. Литературно-научные органы: "Молодые (писательские) перья", "Турецкое собрание", "Турецкий народ", "Туран", а для народа – "Прямо к народу" ("Халка догру"); из них "Тюрк юрду" ("Турецкий народ", или лучше: "Турецкий мир"), так сказать, центральный орган националистов-пантюркистов, выходил под ред. Юс. Акчурина, эмигранта из Поволжья, с 1911 г. Двое из литературных вождей и провозвестителей пантюркизма представляют собою крупную идейную силу. Таков, во-первых, более зрелый среди них годами *Зия Гьок-алп* (род. в 1875 г. в Диярбакре, ум. в 1925 г.), главный философский (да и поэтический) идеолог пантюркизма. Теоретически он изложил свои идеи в специальных трактатах по социологии, общественной педагогике и т. п., из которых видно его знакомство с соответствующей франц. литературой и мыслями Дюркгейма, Ле Бона, Тарда и пр. Европейскую цивилизацию, – делает вывод Зия Гьок-алп, – надо ценить и усваивать, но не надо под "европейской цивилизацией" понимать внешние ее формы, а тем паче ее пороки. Для турка необходимо "быть подлинным турком, быть мусульманином, и в то же время итти за веком": "тюрклюкь, исламлык, муасырлык" (или, в глагольной форме: "тюрклешмекь, исламлашмак, муасырлашмак", – так и озаглавлены статьи Зии в журнале "Турецкий народ", 1913–1914; ср. еще его "Основы тюркизма" – "Тюркчелийин эсаслары", Ангора, 1913). Художественно, с неудержимым полетом фантазии, успешно пропагандирует свои идеи Зия Гьок-алп в стихотворениях, среди которых занимает видное место сборник "Эльдорадо" ("Кызыл-элма", Конст, 1914). Здесь он воспевает и идеалистически рисует "истинно-турецкие" чувства, "истинно-турецкое" сознание долга, и т. п. До сих пор, – сетует Зия, – тюрк творил историю чужим народам: мировое светило мысли, тюрк аль-Фарабий (X в.) разработал философию по-арабски, национальный русский историк тюрк-Карамзин творил по-русски "Историю Государства Российского". Этого не

должно быть, тюрк должен жить и творить для своей родины, для своей нации. Тюрк должен помнить, что родина, нация – это есть бог, и именно эти понятия надо влагать в содержание религиозной формулы, что нет божества, кроме бога-Аллаха. Но какая же область есть родина, отечество? "Для тюрков отечество – не османская Турция и не русскоподданный Туркестан, а великая и вечная страна Туран". (В прозаических трактатах Зия, впрочем, поясняет, что единым культурным языком Турана будет османский, потому что осм. наречие – самое приятное, самое обработанное и для всех тюрков легко понятное). Преграда для Турана – Московия. Рухнет Московия – возникнет "великий Туран"; он даст спасение не только тюркам, но и прочему мусульманскому миру. Этот, покамест утопический, "Туран" и есть идеал для тюркской нации: в нем тюрки обретут свой обетованный Сион, свое чисто-тюркское Эльдорадо, свою твердыню, "Кызыл-элма" (таков, очевидно, "истинно-тюркский" термин для "Эльдорадо"[2]. В предвкушении грядущего счастья в своей обетованной твердыне "Кызыл-элма", Зия Гьок-алп и его последователи-пантюркисты символически переименовывают нынешнюю столицу Турции. Она отныне пусть будет не "Стамбул", а "Ак-Корум" (Белокаменец), и на своих константинопольских изданиях так и ставят имя: "Ак-Корум" в параллель к славному средневековому имени "Кара-Корум" (Чернокаменец), которое носила столица всемирной монгольской монархии Джингиз-хана XIII в. Вообще монгол Джингиз-хан, как и гуннский вождь Аттила – предмет национальной гордости для Зии Гьок-алпа: "Эти мощные герои увенчали мое племя победами, а мир в своих пыльных хартиях оклеветал их". Другой, научно еще более солидный, пантюркист, главарь "сегодняшних", проницательный критик (частенько, впрочем, субъективный и несдержанно-резкий) и историк литературы – Мехеммед *Кьопрюлю-заде́* (род. 1890), теперь профессор литературы в стамбульском университете. Хоть он ярый "истинно-турок", ярый пантюркист, но он же и рьяный западник в том смысле, что владеет вполне европейскими методами исследования; ленинградская Всесоюзная академия наук выбрала его в 1925 г. своим членом-корреспондентом. Зия Гьок-алп и Кьопрюлю-заде, эти два – словно камертон новейшей тур. литературы, ее настроений, чаяний и идей. У одних писателей этот пункт, пантюркизм, менее резко подчеркнут, и не в нем содержится самый корень их творчества; сюда относится немудрствующий Решад *Нури,* сколок с французских романистов-бульвардье; пользующийся большим успехом у широкой публики, у любителей легкого чтения. Нет кричащего шовинизма у новеллиста Якуба *Кадри* (род. 1889); его новеллы носят печать несомненного таланта. В первое время меланхолично-пессимистический тон повестушек

[2] Буквально "кызыл-элма" значит "красное яблоко", т.-е. "золотое (по-испански el dorado) яблоко". Так как этим именем обозначается еще и Рим, то можно "Кызыл элма" националистически понимать и как "Третий Рим".

и рассказов Кадри заставлял подозревать в авторе душевную ненормальность (по-немецки "Frau Zeineb" – в "Türkische Erzähler" К. Франка, Мюнх., 1920; сборничек мелких новелл в переводе Г. Дуды, Лейпциг, 1923). Но чем дальше, тем талант Кадри сильнее крепнет, и теперь он перешел на большие романы психологическо-бытового характера (напр., "Нур-баба", 1923). Иные из новых писателей затрагивают социальные темы: поэт Мехмед *Акиф,* с болезненной тоскою обрисовывающий порочную подоплеку столичной жизни; Рефик *Халид* – новеллист с немалой искрой таланта, заклятый враг капитализма, бытописатель рабочих; новеллист крестьянской жизни Ахмед *Хазим*; народник-националист Иззет *Ульви* (род. 1880; по-русски рассказ "Обгорелое письмо" переведен в юбил. сборнике А. Веселовского, М., 1914, ст. 356–362). Проследить влияние идей пантюркизма можно, конечно, и на них; а у прочих новых писателей оно прямо господствует. В Европе еще до Мировой войны прославился Иззет *Мелих* (критянин, род. 1887). Его пьеса "Лейла", бичующая харемную жизнь турка, была по-французски с шумным успехом поставлена в Париже, где жил и сам Мелих; но политическая ситуация толкнула симпатии автора в сторону немцев, и недаром вскоре же "Лейлу" перевели по-немецки (Oesterheld, Берл., 1914) и поставили в Кельне, а его руссоненавистнический роман "Контрасты" (1913) переведен по-немецки (Вурцбахом) в самый критический момент Мировой войны (Лайбах, 1917). Болезненно-страстным тур. национализмом пылает *Ака-Гюндюз* (род. 1884 в Македонии, родом из кавказцев). Он для народной аудитории написал грубо-эффектную пьесу о восстании Шамиля и его мюридов против русских завоевателей; его сборники миниатюр ("Турецкое сердце", 1910, и "Книга турка", 1911) больше полны потуг, чем подлинного дарования (отрывки по-русски в юбил. сборнике Веселовского, М., 1914, ст. 363–368; по-нем. в "Türkische Erzähler" К. Франка, Мюнх., 1920). Наибольшую славу и у себя и за границею приобрели две патриотические писательницы-пантюркистки: Мюфиде-Ферид и Халиде-Эдиб, обе – верные последовательницы туранистических идей Гьок-алпа и Кьопрюлю-заде. Первая из них, *Мюфиде-Ферид,* написала роман "Айдемир", где рисует самоотверженного пантюркиста, который из Стамбула, покинувши милую, едет в российско-подданный Туркестан просвещать несчастный тамошний тюркский народ, страдающий и от собственного невежества и от русского гнета; Айдемир видит падение царизма. Другая писательница-пантюркистка, много более талантливая, *Халиде-Эдиб* (род. 1883), получила американское и французское воспитание. Она плодовита. Имеет и мелкие рассказы ("Gülnusch Sultan", по-нем. перев. в "Türkische Erzähler" К. Франка, Мюнх., 1920; "Der Kürbis-kernverkäufer" у О. Шписа, Берл., 1927). В утопическом романе "Новый Туран" ("Йени Туран") Халиде-Эдиб нарисовала идеальную картину будущих светлых дней своей родины (по-нем. "Das neue Turan", пере-

вел Фр. Шрадер, Веймар, 1916). Свой семейно-социологический роман "Обещанное решение" (1919) она строит на фоне балканской войны и геройского отвоевания Адрианополя. Европейскую известность доставила ей повесть "Огненная рубашка" (1920, "Атештен гьомлекь", т.-е. жгучий патриотизм), где, с одной стороны, картинно изображены бедствия крестьянского населения Анатолии среди войны, а с другой стороны – патриотический пыл добровольческих турецких войск, не побоявшихся, несмотря на недавнее еще поражение в Мировой войне, вновь поднять меч в защиту родной территории (Смирны), которую европейская дипломатия холодно предоставила на захват грекам. ("Огненная рубашка", переведенная на нем. язык австрийцем Г. Донном, 1926, с немецк. переведена на другие языки; по-русски, М., 1927; украинский перевод "В огні", изданный галицкою эмиграцией в 1927 г., перепечатан был и в фельетонах разных украинских газет – даже в "Канадійськім Фермері" – и вообще пользуется успехом как поучительный призыв к борьбе русинов против поляков, получивших под свое иго от Лиги Наций не польскую Галичину). Доброжелательная нем. критика (O. Hachtmann) не задумывается аттестовать Халиде-Эдиб как писательницу "гениальную". Для непредубежденного читателя, однако, отраднее бывает взять в руки не этих всех "сегодняшних" ура-патриотов, а доживающих свой век писателей-стариков, т. ск., академического типа, у которых и патриотические элегические темы разрабатываются с подлинною художественностью. Так, этичнее показал себя человек старого поколения, заслуженный журналист Сюлейман *Назыф* (род. 1874) в своем сборнике прочувствованных стихотворений: "Разлука с Ираком (Месопотамией)", где патриотическая грусть выражена по-общечеловечески, а не по "истинно-тюркски".

Библиография: *Hammer-Pargstall,* "Geschichte der osmanischen Dichtkunst", 4 т.т. (Пешт, 1838); *В.Д. Смирнов,* "Очерк истории турецкой литературы", в IV т. "Всеобщ. истории литературы" Корша и Кирпичникова (Спб., 1892, стр. 424–554); *Edw. Gibb,* "A history of Ottoman poetry", 6 тт. (Лонд., 1900–1909); *А. Крымской,* "История Турции и ее литературы", 2 тт. (М., 1910–1916, до 17-го в.); по новейшему периоду – *В. Минорского* – введение в статью об Эмине-бее в московских "Древностях Восточных" (1907); *P. Horn,* "Geschichte der türkischen Moderne" (Лпц., 1902, в серии Амеланга); *В. Гордлевский:* а) "Очерки по новой османской литературе", М., 1912; б) о "Турецком собрании" в Константинополе – в московских "Древностях Восточных", т. IV (1913); в) (по поводу книги Мех. Кьопрюлю-заде о наиболее новых писателях) "Переходная пора османской литературы", Баку, 1926 (отт. "Известий общ-ва изуч. Азербайджана", № 2); *Otto Hachtmann,* "Die türkische Literatur des 20 Jh." в серии Амеланга, Лпц., 1916; *Mart. Hartmann:* а) "Aus der osmanischen Dichtung", в Mitteilungen берлинской востоковедной семинарии, т. XIX (1916), т. XX (1917, этюд

о Зии Гьок-алпе; см. еще рец. в Orientalische Literaturzeitung, 1918, № 7–8, ст. 193 –196) и т. XXI (1918, заключение и добавления); б) (отдельно) "Dichter der neuen Türkei", Берл., 1919; *К. Юст,* "Анатолийская печать" (Тифл., 1922); *P. Wittek,* "Neuere wissenschaftliche Literatur" в Or. Lit.-Zeitung, 1928 (№ 3 и № 7), о научной литературе последних лет.

///. Азербайджанская литература. Начатки ее тесно сплетаются с османскою. Уже и поэт пантеист-"хуруфи" *Несими* нач. XV в. может по языку одинаково быть отнесен и к писателям османским и к азербайджанским. Но подлинная эра развития азерб. литературы наступила лет сто спустя, в пределах государства не османского, а персидского, когда над Персией воцарилась Азерб. шиитская династия Сефевидов. В придворном сефевидском обиходе практиковался язык тюркский, азербайджанский, не персидский, и основатель династии, персидский шах *Исмаил* (1499–1524) написал целый диван азерб. стихотворений под псевдонимом "*Хатаи*". Он был первым покровителем славнейшего азерб. поэта *Фузули* (ум. ок. 1562), родом курда, жившего в Багдаде. Нежная меланхолическая лирика Фузули – превосходна; его талантливую романтическую поэму "Лейла и Меджнун" (о любви бедуинских Ромео и Джульетты) до сих пор читают с восторгом (в XX в. композитор Гаджибеков создал на ней, как на либретто, азерб. оперу). Но в "Лейле и Меджнуне" уже видно старание автора уклоняться от азербайджанизмов и приблизиться к яз. других тюрков – османов, которые в 1535 г. завоевали родной его Багдад. В XVII в., при шахе Аббасе Великом (ум. 1628) и его сыне, выделялся своими азерб. романтическими поэмами *Месихи*; в конце века – лирик *Кавси Тебризский,* подражавший газелям Фузули, и другие. Образцы дальнейшего азерб. творчества, XVIII и нач. XIX в., были впервые изданы Адольфом Берже: "Dichtungen Trans-Kaukasischer Sänger" (Лпц., 1868). На первом месте сборника Берже напечатаны лирические произведения жизнерадостного муллы *Панах-Вакыфа* 2-ой полов. XVIII в. (уб. в 1797 г.); среди современных ему поэтов видное место занимает его приятель, меланхолический *Вели Видади.* Позднейшие поколения азербайджанцев сочли Вакыфа и Видади подлинными основателями своей родной литературы. (Фридун-бек Кочарлинский, "Литература азерб. татар", Тифл., 1903, даже словечком не упомянул о предшественниках муллы Панаха). Панах-Вакыф с Видади и жили под верховною властью Персии и в творчестве держались образцов персидских (Хафиза и др.); и их плеяда, переходящая в XIX в., понятно, продолжала их направление сперва без уклонений, несмотря на то, что в XIX в. Закавказье с частью сев. Азербайджана (Елисаветпольская и Бакинская губернии) отошло из-под власти персов под власть России. Можно при этом отметить факт, что после того азерб. литература всего лучше и всего живее себя проявила как раз в русских пределах. В персид. Азербайджане, с его столицею

Тебризом, мы, правда, можем отметить несколько писателей с более или менее заметным именем (эротические и трогательно-некрологические поэты – тебризец *Раджи* и *Дильсуз,* религиозно-исторические прозаики и они же стихотворцы – *Дахиль, Кумри)*; но в русском Азербайджане и больше писателей, и они крупнее. Среди хороших литературных деятелей после Панаха и Видади в русск. Азербайджане мы видим и иноверцев; таков, напр., тушинский армянин первых времен русского владычества мирза-Джан *Мададов,* которому его иноверчество не помешало сделаться вполне любимым поэтом читателей-мусульман. Есть среди тогдашних писательских имен и женские, как поэтесса *Ашык-пери* из джебраильского уезда, литературная приятельница Мададова. Несколько позже, ок. полов. XIX в., одно из литературных имен российского Азербайджана *мирза-Шафи Елизаветпольский* (Гянджинский), можно сказать, вошло в мировую литературу; по крайней мере, оно чрезвычайно популяризовано в Германии Боденштедтом. В боденштедтовой обработке "Песни Мирзы-Шафи", впервые изданные в Берлине в 1851 г., выдержали за какую-нибудь четверть столетия свыше ста изданий и не перестают вновь печататься; с немецкого "Песни Мирзы-Шафи" появлялись не раз и по-русски (напр., в переводе Н.И. Эйферта, М., 1890; И. Продан, со 160-го нем. изд. Юрьев, 1903). Постепенное близкое ознакомление в XIX в. с русской литературой и культурой благоприятно отразилось на азерб. писателях в смысле расширения литературных интересов и форм. Вместо сладкой сентиментальной лирики, понятной в предыдущем XVIII в. как угождение придворным меценатским вкусам, раздаются с начала 1840-ых г.г. обличительные ноты; поэты бичуют отсталость, суеверие и невежество своих современников, лицемерие мулл, эксплоататорский дух купеческого сословия, развратное тунеядство дворянства – беков, корыстолюбие и взяточничество русских чиновников. Выдается в этом направлении мощный поэт Касим-бек *Закир,* которого русское правительство в 1860-ых г.г. хотело сослать в Сибирь якобы за общение с горными разбойниками. Закир сверх резких, явных сатир писал и прикровенные басни превосходным метким языком; кажется, в них он подражал Крылову. Одновременно появилась и остроумная драматическая литература: полковник русской службы мирза Фетх-Али *Ахундов* (1812–1878) титулуется "мусульманским Мольером"; он же и беллетрист, и публицист, и критик. (Новый русский перевод его пьес дается теперь в журн. "Культура и письменность Востока", 1929; новейшую биографию Ахундова дал драматург А. Ахвердов в III книге "Известий" Бакинск. ун-та, 1928). Аналогично "мусульманским Островским" прозван Неджеф-бек *Везиров* (род. в 1854 г. в Шуше), воспитавшийся в моск. Петровской академии, по специальности лесничий; в талантливых, остроумных комедиях Везирова действительно видно воздействие Островского (сатириче-

скую "Картинку домашнего воспитания" перевел Расуль Гаджиев в "Вост. Сборнике в честь А.Н. Веселовского", М., 1914). Везиров был сотрудником и либеральной передовой татарской газеты "Экинджи" – "Пахарь" (1875–1877), которая в числе сотрудников имела и шемахинского поэта Хадджи-сеида *Азима,* заклятого врага клерикалов. В конце 1880-х годов Хадджи-сеид Азим погиб при выходе из мечети, – как утверждают, раздавленный нафанатизированной толпою. Девизом у музы Азима было правило: "Будь не шиит, не суннит, не мусульманин, не христианин: просто, не будь жуликом и пройдохой". Чем ближе к XX в., тем сильнее ощущаются в азерб. литературе демократические настроения, затрагиваются социальные вопросы, поскольку этому не мешала цензура. Смелее же писатели стали высказываться после 1905 г., когда ослабились цензурные тиски. Среди печатных органов после 1905 г. необыкновенную популярность приобрел меткий сатирический журнал "Мулла Насреддин", читавшийся далеко за пределами Азербайджана. Из отдельных его сотрудников блестяще сверкнул недолговечный сатирик-юморист Сабир *Тагиров* (1862–1911); памятник ему красуется теперь в центре Баку при въезде в старый ширваншахский кремль, а посмертное собрание сочинений его под шутливым заглавием "Гоп-гоп-наме" до сих пор остается любимым чтением азербайджанца (1-ое изд. Баку, 1912; 3-ое изд. 1922). Почти одновременно с Сабиром Тагировым скончался в пределах Персии тебризец *Ля'ли,* достойный соперник Сабира в области сатиры. Вообще сатирико-юмористический жанр азербайджанцам очень удается. Комедия (и иная драма) тоже развилась очень успешно *(Ахвердов, Гаджибеков,* Хюсейн *Джавид* и др.). Не везет в азерб. литературе лишь роману. Переведены, правда, с арабского языка историч. романы выдающегося современного египетского писателя Журжи Зейдâна, но бытовой местный роман плохо лепится, как говорят сами азербайджанцы, из-за невозможности дать на фоне мусульманского быта реальный, невыдуманный образ женщины, выступающей как героиня романа. Деятель просвещения XIX –XX в., разносторонний писатель Султан-Меджид *Ганиев* (он же автор самоучителя азерб. языка для русских и азерб.-русского словаря) помог себе в беллетристическом творчестве тем, что в романе "Письма Шейдабека" вывел героиней русскую интеллигентку Софью Михайловну. А у *Наримана Нариманова*, тоже XIX–XX в. (1870–1925), в интересной повести "Багадур и Соня" (Баку, 1896) интеллигентная героиня, в которую влюблен студент-мусульманин, оказывается армянкой. Нариманов – драматург: по окончании учительской семинарии в Гори в 1890-ых г.г. он перевел комедию "Ревизор" Гоголя на родной язык, а сам написал комедию "Невежество" (Баку, 1894), "Горе от языка" (Баку, 1896) да историческую драму "Надиршах", которую, впрочем, до 1905 г. цензура не разрешала к постановке, видя в ней пропаганду цареубийства (в русском переводе "Собрание сочи-

нений" Н. Нариманова издается в Москве с 1926 г.). Нариманов дожил и до Октябрьской революции; по убеждениям социалист-ленинец, он с наступлением советского периода отошел от литературы в политику как активный большевик и (с 1920 г.) глава Азербайджанской республики. Возникновение советской Азерб. республики с официальным употреблением тюркского языка во всех проявлениях государственной жизни открыло для азерб. лит. обширнейшие перспективы; однако, покамест, гораздо больше забот уделяют не изящной словесности, но созданию всесторонней ученой и учебной литературы для общего образования, для преподавания в школах, для Бакинского университета (где уже часть дисциплин читается по-тюркски). Немало сделано для истории прежней азерб. лит-ры. Заслуживает большого внимания бакинское издание (с 1925 г.) классических авторов прежней азерб. литературы, начиная еще с XVI в. (Фузули, Нутки) и переходя в XIX в. Биограф. и историко-литературные сведения предпосылает каждому выпуску Салман-Мумтаз *Аскеров,* знаток языка и литературы и сам поэт типа, т. ск., классического, не модернист. Такое же национальное и научно-важное значение имеют трехтомные "Материалы по истории азерб-ой литературы" (Баку, 1925–1926, по-азерб.) покойного старого деятеля Фридун-бека *Кочарлинского* (род. 1863, погиб в 1920), того самого, который и в худшие времена царизма, когда еще и 1-ой революции 1905 г. не было, сумел (по-русски) дать небольшую, но содержательную книжку: "Литература азербайджанских татар" (Тифл., 1903). Еще до бакинского опубликования "Материалов" Кочарлинского успел популяризовать их, по авторской рукописи, Юс. *Везиров*: "Взгляд на азерб. литературу" (Конст., 1337=1921, по-азерб.). Везиров ознакомил таким образом анатолийцев (османов) с литературной жизнью нашего Азербайджана, а в Баку Госиздат ("Азернешр") издал 4 т.т. истории новоосманской литературы XIX и XX в.в. проф. бакинского у-та Исмаила *Хикмета* (Баку, 1925–1926), с обильной антологией; такого труда нет и у самих османов.

Новая литературная жизнь в советском Азербайджане не сразу вошла в то русло, которое желательно было бы для совет. республики. В первые годы новой политической эпохи писателями оказались те самые люди, которые действовали на литерат. поприще еще до Октябрьской революции и отдавали, более или менее все, дань националистическому пантюркизму и панисламизму, а коммунистической идеологии были совершенно чужды. Неудивительно, что у некоторых из них можно было после Октября наблюдать тоскливый страх перед наступившей новой действительностью. В 1926 г. организовавшееся за год перед тем "Литературное общ-во" стало издавать свой орган, и в нем, напр., поэт *Самед Мансур,* разочаровавшись в жизни, идеализирует смерть, поэтизирует также забвение души в вине. Другой поэт, Али-бек *Хюсейн-заде,* который перед революцией был, как говорится, "властителем дум азерб. интеллигенции", воспевает в органе

того же "Литер. общ-ва" искусство для искусства, прославляет эстетическое отчуждение писателя от литературного утилитаризма, доказывает избранническую натуру поэтов, и т. п. Драматург Хюсейн *Джавид* романтически обращается в сюжетах своих пьес к родной старине к славному историческому прошлому, тюркского племени; и, напр., в драме "Тимур" (1925) Х. Джавид пантюркистически даже изрядно опоэтизировал грозного завоевателя. Впрочем, в 1928 г., в новой своей драме "Азери", Х. Джавид уж высказал известную наклонность приблизиться к современности, сделаться, т. ск., доброжелательным писателем-"попутчиком" и т. обр. пойти по следам другого старого драматурга и новеллиста – *Ах. Ахвердова.* Ахвердов присоединился, как "попутчик", к октябрьской платформе сразу же, с первых моментов утверждения советск. власти в Азербайджане. Он, в качестве "попутчика", дал ряд пьес-агиток для "Сатирико-агитационного театра", а к 10-му году революции Ахвердов в пьесе "Старое поколение" представил в темно-отрицательном виде прежнее село помещичьего времени и нарисовал отрадную картину нового села, советского. К этой поре успел нарасти и коммунистический литературный молодняк, объединившийся в "Азербайджанскую ассоциацию пролетарских писателей". Они подражают Демьяну Бедному, Жарову и другим русским пролетарским стихотворцам. Если эти комсомольцы не успели еще блеснуть литературными талантами, то у них зато есть много свежего энтузиазма и эффектного воодушевления. Напр., *Мюшфик* заявляет, что не существует более поэтического стиха, чем лозунг "Пролетарии всех стран, соединяйтесь". В стихотворении "Звуки гудков" Мюшфик с подъемом старается изобразить ту несказанную радость и веселье, с какими рабочие слушают звук гудка, призывающего их на фабричную работу. Другой поэт-комсомолец *А. Фовзи* воспевает заем индустриализации, "помогающий осуществить идею постройки крупных электрических фабрик, которые нам дадут возможность перегнать капиталистический Запад". Любит он и другие подобные темы. Один из наиболее отзывчивых таких поэтов-коммунистов – Сулейман *Рустам,* который откликается на все злобы дня, на все задачи отдельных кампаний. Он, напр., весело воспевает значение пионерского дела, профессионально-технических школ, радуется выходу в свет 1000-го номера газеты "Коммунист" и т. п., и т. п. Разумеется, есть у Сул. Рустама и гимны Октябрю, Ленину, десятилетию советской власти. Об этих поэтах см. *М. Кулиев,* "Октябрь и тюркская литература" (Изв. Азерб. Научно-исследоват. института, вып. 6, Баку, 1930). Журнал, по которому легче всего следить за новыми явлениями азерб. литературы, это бакинская "Инкилаб ве меденийет" (т.-е. "Революция и культура").

IV. Крымская литература. Литература крымских татар, в силу близости южно-бережного крымского наречия к османскому и в силу вассальной зависимости полуо-ва от Турции, искони являлась лишь частью ли-

тературы османской; и писатели-крымчаки XV–XVIII в., с прозвищами в роде *Кефели* (Кафский, т.-е. Феодосийский), сплошь да рядом непосредственно входят в область истории литературы османской. Особых художественных дарований не проявили ни крымские ханы (а они были охотники слагать стихи), ни их придворные и подданные; теперь они просто забыты. Напротив, очень долго еще будут читаться с пользою для историков дошедшие до нас прозаические сочинения местных писателей о местных событиях, иногда на общем фоне османской истории, иногда даже и писанные в османской столице, а не в Крыму. Хвалебную биографию Сахыб-Гирея (1533–1550) оставил его друг-астроном *Реммаль-ходжа* (Кайсуни-заде Недаи-эфенди). События 1638–1659 г.г. изложил Хюсейн *Веджихи*; историю хана Эслям-Гирея за г.г. 1644–1650 дал хаджи Мехеммед *Сенаи,* а стихотворно воспел его поход против Польши в союзе с гетманом Хмельницким зять Тугай-бея *Джан Мехеммед;* летопись событий 1683–1703 гг. дал Мехеммед-*Гирей*. Лучший общий свод событий от начала ханства оставил нам сейид Мехеммед *Риза:* "Ас-саб ас-сиййар" – Семеро планет касательно сведений по истории татар", законч. ок. 1737 г. (изд. Казембек, Казань, 1832). *Халим-Гирей* в конце XVIII в. составил сжатую общую историю ханства: "Розовый цветник ханов" (Гюльбюни ханан, изд. в Констант., 1287=1870). После присоединения Крыма обиходною, почти что родною, литературою для крымской читающей полуинтеллигентной публики (поскольку она вообще нуждалась в чтении) была в XIX в. османская, да и то преимущественно схоластико-клерикальная. В 1883 г. просвещенный и передовой педагог мурза (дворянин) Исмаил *Гаспринский* (1851–1914), получивший воспитание в Москве, в Париже (1871–1874) и в Константинополе (1874–1875), основал на двух языках в Бахчисарае русско-татарскую газету "Терджиман" ("Переводчик"), которая систематически в течение многих лет стала пропагандировать новые методы в школьном преподавании и новые идеи в мусульманской жизни. Газета приобрела обще-тюркское значение, проникая далеко за пределы Российской империи (даже в Индию); в России же, пока не настала революция 1905 г., "Терджиман" более двадцати лет был единственной (или почти единственной) мусульманской газетой, с огромным влиянием на всех тюрков; и потому, напр., казанские татары включают Исмаила Гаспринского, как великое имя, в свою собственную историю литературы. Гаспринский был не только талантливый журналист и педагог, но и беллетрист, проявлявший себя в форме писем путешественника "Муллы Аббаса Французского"; часть их составила утопическую повесть "Дар-ур-рахат" ("Край вечного блаженства") об идеальном мусульманском высококультурном и высокопрогрессивном государстве, которое якобы сохранилось в неприступных горах южной Испании, как остаток разоренной испанцами Гранады (отд. изд. 1891). Возле бахчисарайского "Терджимана" сосредоточились в помощь

Гаспринскому на литературном поле местные крымские культурные силы: из более старых – педагог Исмаил *Ляманов* (род. 1871), из более молодых Сабри *Айвазов* и Осман *Акчокраклы* (род. 1879). Последний начал литературную деятельность в Петербурге, как переводчик "Бахчисарайского Фонтана" Пушкина (Спб., 1899), басен Крылова (Спб., 1901), как знаток старины ("Образцы мусульманских письмен", Спб., 1900); он же явился и поэтом-драматургом. Литераторы группы Гаспринского старались в языке держаться наречия южно-бережного, т.-е. писать близко к османскому. Почти все они дожили и до наших дней и видели двадцатипятилетие некоторых своих начинаний, между прочим, напр., крымско-татарского театра (1901–1926). Первую тат. драму "Чему быть, тому не миновать" написал Абд. *Озенбашлы.* (Бахч., 1901); для обогащения тат. репертуара делались переводы с русского ("Скупой рыцарь" Пушкина, "Мещане" Горького, и др.). Революция 1905 г. вызвала к жизни новое литературное молодое поколение. В противоположность Гаспринскому оно пишет по южно-крымски, без стремления отожествлять свою речь с османскою (поэт Шамиль *Токтар Газы,* автор лирического сборника "Вопль Крыма", 1910). Отчасти оно пускает в литературный обиход речь внутреннего полуо-ва, т.-е, сев.-крымские говоры (бытовой поэт Хасан *Чергиев,* с 1909 г.). С 1910–11 гг. присоединяются сюда одновременно поэты и молодые ученые: *Чобан-заде, Одабаш, Лятиф-заде* и др. интеллигентные крымчаки-татары; большие надежды подавал *Челебиев* (Челеби-джан), поэт в народном духе, погибший в 1917 г. После Февральской революции 1917 г., несмотря на тяжелые условия жизни в период от Временного правительства до врангелевщины, сверкнуло все же немало новых крымских поэтов. Продолжали они либерально-националистические традиции Токтара-Газы и Чергиева. Тогда же выдвинулся Омер *Ипчи,* начавший писать еще в 1915 г. на скамье духовной семинарии; потом он избрал себе псевдоним "Алкедай", т.-е. "Красный бард". Когда в 1921 г. наступила советская власть, Алкедай-Ипчи, Лятиф-заде и проф. Чобан-заде определенно примкнули к платформе Октября. Алкедай показал себя эффектным драматургом. Кроме того, начинают проявлять себя в советском направлении и совсем юные литературные силы, среди которых наиболее таланта можно подметить у поэтов: Эшрефа *Шем'и-заде,* Менли-Азиза *Джавтобели* и Керима *Джаманаклы.* Пишут они в духе Демьяна Бедного. Область научной литературы на тат. языке иногда дает теперь ценные издания, напр. "Крымская трагедия в царский период, или татарские переселения", Ахмеда *Озенбашлы* (Симфер.,1925). Но лучшее о Крыме, его истории, древностях, издается все еще по-русски, в Симферополе, при чем и ученые тат. силы принимают живое участие в русских изданиях, напр. в "Известиях Таврического Ученого Общ. Истор., Ар-хеол. и Этнографии". Газетное и журнальное дело за последние годы хоть и подвинулось, но сравнительно мало. Старый

"Терджиман" Гаспринского замолк вскоре после его смерти, а вместо того при Временном правительстве (1917) появились было "Миллет" ("Нация") и "Крым Уджагы" ("Крымкий Очаг"). Теперь выходят советские газеты, как "Йени Дюнйа" ("Новый мир"), и два ежемесячных журнала. – См. *И. Гаспринский* – брошюры: "Русское мусульманство" (1881) и "Проблески культурного движения татар, татарская книга, школа, учащиеся, женщина, театр, благотворение, типографии и издания" (приложение к 40-му номеру "Терджимана" за 1901 г.); о самом Гаспринском, имя которого окружено ореолом, см. у *Дж. Валидова:* "Очерк истории образованности и литературы татар до революции 1917 года" (М., 1923, стр. 50–54 и 85; по автобиографическому письму самого Гаспринского) и в приготовленной к изданию "Истории мусульманской печати в России" Керима *Саидова* (в Казани); *А. Крымский,* "Литература крымских татар", стр. 165–198, в его сборнике "Студії з Криму" (Киев, 1930, изд. Акад. Наук), с антологией, в украинск. переводе.

V. Из прочих Т. л. обильнее *казанско-татарская.* До XIX в. более интересными были в ней кое-какие исторические произведения касательно местного прошлого или некоторые мистико-нравоучительные стихотворения – "хикметы", обнаруживающие на себе влияние старинного среднеазиатского поэта XII в. Ахмеда Йесеви. В общем, однако, каз.-тат. литература чуть ли не до половины XIX ст. носила в главной своей массе характер односторонний, узкомусульманский, богословский. Многое в Казани печаталось даже не по-татарски, а на священно-исламском языке – арабском; в изобилии издавались кораны (сперва по распоряжению Екатерины II, а потом оказалось, что это очень выгодная статья дохода для типографий); печатались средневековые арабские сочинения по догматике, по богословской юриспруденции (напр., Кудурий, XI в.), по мусульманской этике и проч. Вместе с тем усердно перепечатывались и старинные произведения тюркские в том же роде, напр. вышеупомянутые среднеазиатские наставительные стихотворения Йесеви XII в., османская религиозная поэма "Мохаммедийе" XV в. и др. Вся эта казанско-печатная исламская литература мулл, чуждавшаяся живого местного наречия, широко распространялась не только в Поволжьи, но и среди прочих мусульман-тюрков, где она иногда бывала даже более понятна по языку, чем на месте печатания. Светская же литература сводилась к изготовлению заказных стихотворений, напр., на торжественные семейные случаи в жизни богатого татарина (родины, свадьба, похороны); за это пииты получали от зажиточных героев торжеств приличную мзду и тем довольствовались, а о печатании таких стихов, конечно, и не думали. Личная лирика в старо-азиатской литературной форме, быть может, наиболее любопытно выразилась в элегических стихах несчастливо влюбленного сельского муллы *Абдул-Джаббара* (ум. 1850; изд. 1886); а светскую прозу

заполнил старинный, общеизвестный сказочно-романтический репертуар целого мусульманского мира: про могущественных халифов, про мудрых и коварных везирей, про писаных красавиц харема. Однако, в XIX в. потребность в иной литературе, подходящей к новым, если не западноевропейским, то хоть к русским условиям жизни, не могла, конечно, понемногу не сказываться у татар, – и далее еще в 1-ой полов. XIX в. Ближайшая иноязычная литература, русская, как ни как, оказывала свое прогрессивное воздействие; да и османские западнические течения XIX в. доходили до Поволожья. В конце первой четверти XIX в. выдвинулся, не без содействия академика-арабиста Френа, ученый историк-татарин Ибрагим *Хальфин,* который в 1822 г. издал "Жизнь Джингиз-хана и Аксак Тимура" с предисловием, где он просит татар собирать гибнущие исторические памятники и устные народные исторические предания; в 1824 г. Хальфин издал средне-азиатского джагатайского историка "Родословное древо тюрков" Абульгазы Бехадур-хана. В 1860-ые годы, в т. н. "эпоху великих реформ", выдающееся явление – либеральный богослов *Марджани* (1818–1889); плодовитый, неутомимый писатель, он, не боясь укора в неправоверии, не переставал звать татар прочь от схоластической науки к подлинной, европейской; он же дал ряд объемистых исторических монографий по истории хазар, булгар, Золотой Орды, тюрков Ср. Азии, Поволожья и Крыма. Вокруг этого свободомыслящего муллы группировался ряд казанско-татарских деятелей-просветителей, все с богословским уклоном. Его ученик ("шагирд"), а потом друг – Хюсейн *Фейзханов* – был лектор восточного факультета в Спб. и поддерживал связь Марджани с ученым европейско-русским миром. Независимо от Марджани и даже в некотором антагонизме действовала чисто светская группа, где центральное место занимает широкообразованный педагог (родом все же из духовных) Кайюм *Насыров* (1825–1902). Ее деятельность приходится главным образом на 1880-ые годы. Кайюм Насыров ("татарский Ломоносов", "отец нового татарского литературного языка") работал, главным образом, как всесторонний просветитель-педагог; между прочим, он проводил просветительные передовые идеи через издание (1871–1896) ежегодных татарских календарей с общеполезным отделом. Имея в виду удобопонятность письменности для народа, Насыров составил тат. грамматику и стилистику, причем посильно старался дать литературную нормализацию своему наречию в таком направлении, чтобы книга была понятна и казанцам-простолюдинам и прочим тюркам. Он был этнографом: по-русски – статьи о поверьях каз. татар. в VI т. "Зап. Географ. О-ва" 1880 г., а по-татарски – ценный энциклопедический сборник, где много места отведено народной словесности татар: "Плоды собеседников" (Каз., 1884). Насыров был и историком татарского прошлого и с 1885 г. состоял действит. членом Казанск. Общ. истории, археол. и эт-

ногр. В области изящной беллетристики Кайюм Насыров не проявил самостоятельного творчества, но он обработал по-татарски любимые восточные сборники: "Сказки 40 везирей", домостройную "Книгу Кабуса" и др., – эти обработки Насырова имели громадный успех в широкой публике и еще при его жизни выдержали свыше полудесятка изданий. Как бы на помощь Насырову, выступили в 1880-ых гг. первые подлинные татарские беллетристы – самоучки, но проникнутые духом русской литературы. Фатих *Халидов* получил образование в медресе, но в молодости был приказчиком и научился русскому языку. Подобно Насырову, он занялся календарным делом, только не альманахами, а стенными отрывными календарями, с разными сказочно-беллетристическими вещицами на обороте листков. С османского языка он на татарский перевел арабскую "1001 ночь". Особый успех выпал на долю театральных пьесок Халидова; они в драматической своей постройке слабы, но зато метко бичуют старые, все еще не отживающие типы каз. купеческой среды, "темного царства"; драма Халидова "Отказ от бедной девушки" (1888) выдержала несколько изданий. Не менее заслуживает внимания самоучка-романист Загир Ярулла *Бичеев.* У него повести – "лекоковского" уголовного типа Габорио, напр. "Тысячные капиталы (Олюф), или красавица-Хадиджа" (Каз., 1887), "Смертный грех" (Каз., 1890) и т. п. В произведениях этого первого поколения беллетристов причудливо сплетаются западные приемы с неизжитыми старыми восточными; у них переплетается живой волжско-татарский яз. с искусственными неизжитыми еще остатками мертвого джагатайского языка или хоть и с живым тюркским языком, но для Поволожья чужим, далеким – османским. Далее, в 1890–1900-ых гг. новое передовое поколение казанцев, значительно планомернее подвергшееся русскому культурному воздействию, создает свою уже незаурядную литературу, постепенно подготовившую татар и к восприятию революции в 1905 г. Создалась эта литература 1890–1900 гг. резко по русскому типу, при чем, однако, одновременное воздействие новой осм. литературы не только не устраняется, но – по крайней мере у некоторых из татарских писателей этого времени – ощущается даже с особо подчеркнутой силой. С более старым направлением связывают их, словно передаточное звено, такие педагоги, как *Терегулов,* такие беллетристы, как *Акджигит.* Ибрагим-мирза Терегулов, преподаватель (1892–1912) казанской учительской школы, был издатель полезных книг для татар, организатор популярных лекций и т. п. Бытописатель новых людей, Муса Акджигит, считающийся первым татарским беллетристом-реалистом, выступил еще в 1880-ых гг. в своей повести "Мулла Хисамеддин" (Каз., 1886) с сюжетом о борьбе прогрессистов в татарской деревне, в лице молодого муллы Хисамеддина, против клерикального невежества; Ак-джигит получил русское гимназическое образование, но начитался и легких османских

романов Мидхата. Безграничные женские суеверия осмеивает анонимная "Комедия в Чистополе" (1894) и т. п. И талантом и оживленной деятельностью выделяется Фатих *Каримов,* который образование получил сперва в мусульманской чистопольской медресе, потом в конце 1880-ых гг. учился пять лет в Константинополе; в 1892 г. был преподавателем на родине, на тат. педагогических курсах. Позже, в 1900-ых гг., Каримов посетил все главные города Европы по делам золотопромышленной фирмы Рамиевых и восторженно описал европейскую культурную жизнь в своей, заслужившей популярность, книге: "Путешествие по Европе". Пропаганду европеизма и осмеяние тат. отсталости провел он и в ряде учебников, и в беллетристических рассказах, и все это на довольно чистом тат. языке, более чистом, чем у Кайюма Насырова. Революция 1905 г. толкнула Каримова в газетную публицистику. Свобода печати тогда, после 1905 г., сразу создала обильную татарскую прессу – возникли газеты, журналы всяких направлений. В Петербурге мулла *Баязидов* стал издавать "Нур" ("Свет", 1905–1914), архаичный по языку, достаточно архаичный и по идеям. Там же в Петербурге "Ульфет" ("Дружеское общение", 1906–1910), орган Решида *Ибрагимова,* – того, который был председателем на всетюркском съезде в Нижнем Новгороде в авг. 1906 г., – повел войну одинаково и против консервативных мулл и против "мальчишек-социалистов". В Казани большой успех приобрела газета "Юлдуз" ("Звезда") *Максудова* (1906–1918), всегда полная политических новинок и угождавшая вкусам мелколиберального казанского купечества и приказчиков. А Фатих Каримов явился с 1906 г. редактором оренбургской газеты "Вакт" ("Время"), и эта газета заняла безусловно первое место среди всей татарской прессы; деньгами обеспечивали издание золотопромышленники Рамиевы, читателями были передовая часть буржуазии и либеральная интеллигенция. Во время балканской войны Каримов съездил в Турцию и в своей книге "Константинопольские письма" трагически описал ужасы войны, разгром турецкой армии и во всем винил культурную отсталость мусульманского мира. Одновременно он издавал беллетристические рассказы; из них "Фантазия или действительность" юмористически воспроизводит жизнь одного из татар-депутатов Государственной думы; "Фатыма-мурзачка" – из жизни крымских татар. В "Вакте" работал было и Юсуф *Акчурин,* тесно связанный с константинопольскими политиками-националистами, и, до 1914 г., Бурган *Шараф,* талантливый публицист. Ради своего дяди, либерального богослова Риз. Фахруддинова, Каримов позаботился о создании в Оренбурге двухнедельного литературно-научного журнала "Шура" ("Совет", 1908–1915). Этот *Риз. Фахруддинов* – романист, рисующий – языком очень и очень османизированным – идеальные образы передовых мусульманских женщин ("Селиме", "Эсма"). Он же – историк, он и философ-критик,

увлекающийся вольнодумными стихотворениями арабского поэта Абуль-али Мааррийского X–XI в. Поклонником и популяризатором Абуль-али Мааррийского был и другой сотрудник "Шура" – Муса *Бигеев* (род. 1875). Там же в "Шура" помещал на языке полуосманском свои изящно-элегические стихотворения певец природы Дердменд *Рамиев* (ум. 1921), золотопромышленник, основатель и газеты "Вакт" и журнала "Шура". Татары-социалисты издавали (1905) газету "Танг" ("Заря") в Казани почти полгода, пока правительство не порассылало их в отдаленные края (Вологодскую губ. и т. п.). В "Заре" впервые выдвинулся виднейший из всех новых татарских писателей Аяз *Исхаков* (род. 1878), сын сельского муллы, прекрасный знаток простонародного быта. Тургенев, Толстой, Гамсун, Мопассан, Уайльд были учителями Исхакова, и в их духе писал он (нач. с 1897) свои талантливые повести, драмы; с произведениями Горького он, несомненно, был тоже знаком недурно; старых же русских писателей (Пушкина "Капитанскую дочку", Гоголя "Старосветские помещики") Исхаков переводил на тат. яз. И в беллетристике, и в драмах, и в публицистических органах (после революции 1905 г.) Исхаков применял подлинную речь татарского простонародья, и он-то, более прочих, возвел ее на степень литературного языка. За свое политическое направление пришлось ему немало пострадать; из архангельской ссылки разрешено было ему вернуться только в 1913 г. От чахотки преждевременно умер другой из столпов новой татарской литературы, который тоже отринул (в 1907 г.) чужую османскую речь и с чрезвычайной художественностью воспользовался чистым родным языком простого татарского народа – кроткий лирик Абд. *Тукаев* (1886–1913); он же переводил на татарский язык Пушкина, Лермонтова, Плещеева, Майкова. (По-русски образцы из Исхакова и Тукаева – в юбил. сборн. Веселовского, 1914, стр. 243–279). Молодые литературные таланты после 1905 г. вообще многочисленны. Как раз к этому же времени относится блестящее развитие тат. драматической литературы, – область, в которой сверх *Исхакова* ("Жизнь с тремя женами", "Брачный договор", "Учитель", "Без пути", "Светопреставление" и др.) выделился "отец татарской драмы" *Али Асгар Кямаль,* плодовитый автор множества мастерских пьес: "Первый спектакль", "Ради подарка", "Несчастный юноша", "Тайны города" и др. Из прочих писателей особенно популярны – сатирик Фатих *Амирханов,* объективный наблюдатель быта *Шериф Кямаль* и, так сказать, классик татарской литературы XX в., Алимджан *Ибрагимов.* Первый из них, *Амирханов,* кроме области сатиры, заслужил известность еще как редактор (с 1907 г.) радикальной газеты "Аль-ислах" ("Реформа"). *Шериф Кямаль,* первоначально корректор в оренбургской газете "Вакт", не мудрствуя лукаво от себя, картинно и правдиво рисует сцены печальной действительности из жизни различных слоев татарского общества, чаще все-

го простонародного (хороший роман "Чайка" изображает жизнь рабочих татар на рыбных промыслах Каспийского моря); но автор от себя не считает нужным подсказывать читателю какие-нибудь выводы из печальной картины. Алимджан *Ибрагимов* (род. 1887), пишущий изящно-отделанным простонародным языком – художественный бытописатель как интеллигенции, так и простого люда. Из жизни интеллигенции Ибрагимов дал большой роман "Молодые сердца" (1912) и "Наши дни" (1920) о революции 1905 г. Среди рассказов Ибрагимова из жизни простого народа лучшим произведением считается небольшая его повесть из быта Башкирии – "Дети природы" (1914; русск. пер. в "Советск. стране", № 2, 1928), а из быта степных киргиз-казаков – повесть "Дочь степей" (1920), на социальном фоне контрастов в положении кочевников-богачей и кочевников-бедняков. Из новых своих рассказов Ибрагимов в "Людях" рисует психологически тонкие картины голода, доводящего до людоедства, в тат. селе – тема, которую стихами обработал *М. Гафури:* "В когтях голода" (Уфа, 1923). Ибрагимов – лучший из беллетристов, и перед ним тускнеют прочие современные тат. писатели, не исключая и *Ф. Сейфи,* бытописателя трудящегося люда (фабричных рабочих, грузчиков и т. п.). Ибрагимов – и историк. Памятный 1905 г. у него изображен не только в романе, но и в серьезной, вовсе не беллетристической книге: "Татары в революции 1905 года" (Каз., 1926). Его "Вопросы литературы" (Казань, 1925) тоже имеют научно-высокий историко-литературный интерес. Вообще же историч. литература на тат. языке в XX в. дала немало интересного. Сперва мы, с одной стороны, встречаем в XX в. старотипного татарско-башкирского историка *Мурада Мекканского,* который в Мекке и других мус. центрах насквозь пропитался азиатской традицией и мусульм. фанатизмом. С таким настроением написан его богатый фактами "Хороший подбор известий" ("Талфик аль-ахбар") по истории татар, на языке арабском; цензура конфисковала издание. А с другой стороны, не старометодной – выгодно выделился в области историографии ученый самородок-башкир Зеки *Валидов.* Он обратил на себя внимание сперва своею "Историею тюрков и татар" (1912), писанной под влиянием французской "Introduction à l'histoire des Turcs et des Mongols" Леона Каэна. И от казанского Общества археологии, и от петербургской Академии наук ему давались ответственные научные командировки; он открыл новый вариант "Кутадгу Билиг" и недавно в Персии, в Мешхеде – отрывок арабского путешественника-русоописателя ибн-Фадлана. Валидову принадлежит еще ряд исторических работ на тат. языке, где применены методы европейских исследователей. Теперь он профессор истории Ср. Азии в константинопольском университете. Новые перспективы открылись для тат. историографии особенно в советский период с образованием Татарской АССР. Основалось в Казани "Научное общество татароведения", издающее свой

"Вестник" (с 1925 г.) по-русски. История и литература татар стали обязательным предметом в высших учебных заведениях и обогатились сводными обобщающими сочинениями. По изучению общей истории тюрков и татар видное место занял проф. Азиз *Убайдуллин,* питомец казан. у-та, ученик проф. Фирсова, издавший по-тат. курс "Истории татар". Он же вместе с *Али-Рахимом* издал "Историю татарской литературы", три чч. (Каз., 1922–1924), начинающуюся с обще-тюркского периода. И Убайдуллин и Али-Рахим дали по статье о тат. историографии и литературе за пять лет существования Тат. Сов. Республики в юбил. сборнике "За пять лет" (Каз., 1925). Есть ценные издания по специальным областям истории литературы: так, по случаю 20-летия поволжского тат. театра издан очень полезный сборник "Татарский театр 1906–1926" (Каз., 1926), где руководящая истор.-литер. статья принадлежит незаурядному молодому исследователю Абдуррахману *Сади,* автору (с 1908 г.) многих солидных ист.-лит. работ.

Библиография. См. в "Бюллетенях" Пет. акад. наук, *Б. Дорн,* "Chronologisches Verzeichniss der seit dem Jahre 1801 bis 1866 in Kasan gedruckten Werke" (Mélanges Asiatiques, V, 533–649); *В.Д. Смирнов,* "Мусульманские печатные издания в России", в "Записках Вост. Отделения Русск. Археол. О-ва", т. III–VIII, 1888–1894, III – стр. 97–114; *Н. Ашмарин,* "Очерк литературной деятельности казанских татар-мохаммедан за 1880–1895 гг.", М., 1901 (под ред. *А. Крымского); его же,* "Несколько слов о современной литературе казанских татар", в "Журн. Мин. Нар. Просв.", 1905, сент.; *Неджиб* (псевдоним), "Пробуждение русских татар и их литература", в "Современнике", 1911, № 4; *Дж. Валидов,* "Очерк истории образованности и литературы татар до революции 1917 г.", М., 1923 (1-ый вып. объявленной серии "Татарская литература в переводах на русс. яз.", под ред. *П. Радимова* и *Галим-джана Шараф).* За новейшими литературными явлениями можно отчасти следить по казанскому "Вестнику научного общества татароведения", который издается с 1925 г. и 1-ую свою книгу начал историко-литер. статьею *Али-Рахима:* "Кайюм Насыров, к столетию со дня рождения", а 8-ую книгу отвел обстоятельной оценке Ал. Ибрагимова, "поэта красоты и свободы".

VI. Литература Казакстана (неправильно – киргизская). Мусульманский по исповеданию, кочевой (теперь уже полу-кочевой) казакский народ плохо усвоил себе тонкости исповедываемой им исламской религии и, в общей своей массе, совсем не знает заскорузлого мусульманского фанатизма по отношению к культурным новшествам; но по этой же причине он долгое время почти не создал себе даже того схоластического суррогата литературы, какой традиционно поддерживался у прочих русско-подданных тюрков-мусульман. Кочевые муллы у казаков (киргизов) чаще всего бывали из татар и пользовались литературой поволжской.

Главное духовное богатство казакского народа искони составляла обильная и разнообразная устная народная словесность, особенно исторические песни о славном прошлом казакских орд, частенько, впрочем, с заимствованиями из эпоса других тюрков (напр., ногайцев). Существуют профессиональные певцы которые не только хранят песни старины, напр. особо-знаменитую романтическую старинную поэму "Кузу-Кьорпеч", но и сами слагают песни. Из близкого к нам времени наиболее прославились певцы-слагатели: *Урунбай, Наврузбай, Ногойбай.* Те казаки, которым удалось в XIX в. получить в русских школах образование, свойственное интеллигентному человеку, очень естественно направили свои литературные усилия как раз на записывание обильных этнографических песенно-фольклорных материалов своего народа и сохранившихся в народе исторических воспоминаний, да на документальное историческое освещение их. Прибегали они в своей работе и к русскому языку. Так действовал в середине XIX века потомок Джингиз-хана, вполне образованный по-русски историк и этнограф Чокан *Валиханов* (1835–1866); он оставил след и как русский ученый. В национальном отношении выше, однако, стоят более поздние интеллигентные казаки-этнографы такого типа, напр., как доныне усердно работающий фольклорист А.А. *Диваев.* Его "Этнографические материалы из Сыр-Дарьинской области" (Ташкент, 1893) сразу обратили на себя сочувственное внимание серьезной ориенталистической критики, а среди прочих его трудов важное место занимает "Киргиз-казацкий богатырский эпос", изданный Диваевым после революции 1917 г. в нескольких выпусках. Уважением пользуется еще более новый ученый писатель М. *Тынышпаев,* одновременно инженер и археолог-историк, автор полезных генеалогических "Материалов к истории киргиз-казакского народа" (Ташк., 1925). Сверх природных казаков, усердно работали в XIX в. над собиранием, изданием и объяснением произведений народной казакской словесности и русские ориенталисты, одни на месте – в туркестанских, или оренбургских, или иных азиатских изданиях, другие – в петербургских (Радлов, Мелиоранский, путешественник Потанин) или московских (в частности в "Этнографич. Обозр." с 1889 г. и в "Труд. Этнограф. Отд."). Все это, взятое вместе, в течение XIX в. пробуждало, да и теперь еще не перестает пробуждать национальную сознательность в казакском обществе. (См. "Указатель" А. Алекторова в казанск. "Известиях Общ-ва археол., истории, этнограф.", 1903 и 1904). Одновременно с научным влиянием родной этнографии и истории, заводимые в крае русские школы с русской литературой и культурный пример соседних волжских татар тоже делали свое дело, вызывали тягу к созданию своей собственной литературы, "киргизской", и во 2-ой полов. XIX в. (приблизительно, в 1870-ых гг.) начинаются первые опыты киргизской беллетристики. Часть таких опытов занимает середину между чисто-

народной поэзией и личным искусственным творчеством и преемственно связана с 1-й полов. XIX в. Сюда, напр., можно отнести позднюю отповедь одного казакского простонародного поэта на сатиру благочестивого татарина, осмеявшего казакские степные нравы еще в 1841 г.; эта сатира (издал ее Радлов в IV т. своих "Образцов") напечатана была для широкой публики в 1879 г. и выдержала несколько изданий, так что казакам, хоть и поздно, но пришлось защищаться тем же оружием, печатным стихотворством (см. А.В. Васильев, – советник Тургайского областного правления, трудолюбивый киргизолог, – "Материалы к характеристике взаимных отношений татар и киргизов с предварительным кратким очерком этих отношений", Оренбург, 1898. Рец. П. Мелиоранского в петерб. "Записках Восточного Отделения", т. XI, 1899, ст. 364–365). Приблизительно к такой же лишь полулитературной категории относятся расцветшие в 1880-ых гг. юмачиковские сатиры, эпиграммы и даже прямые личные пасквили (по временам запрещавшиеся цензурою) на те уродливые формы усвоения русско-европейской "культуры", какие тогда можно было наблюдать в т. ск. "передовом" казакском обществе. Автор, плодовитый Мевлегей *Юмачиков*, обнаруживает в них консервативное тяготение к заскорузло-мусульманским настроениям татарских мулл, а не к новаторствам. Язык – близкий к народному казакскому, но не чистый. Совсем в другом идейном направлении начал писать, на языке полутатарском-полуказакском, в 1890-ых гг. свои бесхитростные стихотворения казакско-башкирский кочевой мулла *Мифтахуддин,* обыкновенно называемый *Ак-Мулла*: он в т. н. "мерсийе" благоговейно воспевал казанско-татарского ученого деятеля Марджани; он юмористически бичевал смешные явления степного быта; он остроумно описал свое пребывание в русской тюрьме, куда его посадили по доносу одного разобиженного богатого киргиза, и т. п. (посмертно Ак-Муллу издал *Баттал*, с биографическим очерком). Несравненно интеллигентнее, чем полулитераторы типа Юмачикова и Ак-Муллы, другие писатели той же 2-й пол. XIX в., люди лучшей русской культуры – Алтынсарин и Кунанбаев, от которых обыкновенно считают начало подлинной киргиз-казакской литературы. Ибрагим *Алтынсарин,* человек русского воспитания, первый инспектор русско-киргизских школ в Тургайской области, составил (1879) "Киргизскую хрестоматию", начав ее элегически-патриотическим заявлением: "Несуществование в киргизском народе грамотности и неимение до сих пор ни одной книги на киргизском языке побуждали преподавателей учебных заведений для киргизских детей заменять киргизский язык татарским и, т. о., без всякой видимой полезной цели, ученикам приходилось поневоле привыкать к непонятному для неграмотных киргизов татарскому языку, игнорируя тем свое родное наречие, ни в чем не уступающее татарскому". "Составляя хрестоматию, – продолжает Алтынсарин –

я имел в виду, чтобы книга эта, как первая и единственная еще в нашем родном языке, могла служить читательною книгою как для киргизских мальчиков, воспитывающихся в русско-киргизских учебных заведениях, так и вообще для народного чтения, и чтобы приводимые в книге рассказы были преимущественно в духе киргизов". В первой половине хрестоматии Алтынсарин и стихами и прозаически с любовью переделал для земляков полезнейший общеобразовательный материал русск. хрестоматии Паульсона, а во второй пол. дал извлечения из песен и стихов лучших казакских певцов и казакские пословицы и поговорки. Через учителей и учеников хрестоматия Алтынсарина и вне школы получила самое широкое распространение и сильно послужила к возбуждению национального духа у казакского народа. Абай *Кунанбаев* (1845–1904), из семипалатинского уезда, тоже весь проникнут русской литературой, ценить которую он научился не столько через русскую школу, сколько через политических ссыльных. Его стихотворные переводы из русской поэзии превращались в национальное кирг. достояние; напр., он переводил пушкинского "Евгения Онегина", и вся кирг. степь распевала "Письмо Татьяны", усвоивши его от профессиональных певцов, под аккомпанимент домбры. Дух простого искреннего пушкинского лиризма и лермонтовской грусти переносил Кунанбаев и в собственные художественные стихотворения, посвященные степной природе, красоте женщин, любви и т. п. Сильна у Кунанбаева и обличительная струя. Он бичует невежество и предрассудки своего племени с щедринской (как он сам говорил) ядовитостью или с насмешливостью Крылова, басни которого он, как и Алтынсарин, тоже переводил для своего народа. Т. о., на рубеже XX в. уже более или менее определилась или, по крайней мере, наметилась искусственная литература на народном казакском языке, проводящая главным образом идеи педагогические и культурно-просветительные в духе течений нового времени. Само русское правительство в 1888 г. стало издавать в Омске на "киргизском" языке нечто в роде газеты, как особое прибавление к "Акмолинским областным ведомостям"; имелась в виду необходимость ознакомлять киргизов с русскими правительственными мероприятиями и, кроме того, распространять между ними всякие полезные сведения. Огромное влияние имел на развитие казакск. литературы 1905 год. Всюду возникли литературно-интеллигентные кружки "молодых киргизов", казакск. учителя вступали в "Союз учителей и деятелей народного образования" (1907) и т. п., и через несколько лет после революции мы уже видим ряд казакск. газет и журналов: в Оренбурге ("Казак"), в Троицке ("Ай-кап"), Уральске ("Казакстан"), Семипалатинске, даже в неказакск. Ташкенте. Выдвигается публицист и историк А.Н. *Букейханов.* Он привлекается к работе русскими учеными как авторитет в изучении Киргизии; с его участием составлен XVIII-ый том "России" В. Семенова:

"Киргизский край" (СПБ., 1903). Для защиты национальных прав своего народа, А.Н. Букейханов входит в контакт с интеллигенциею) прочих народностей. В сборнике "Формы национального движения в современных государствах" (под редакцией А.И. Кастелянского, СПБ., 1910) есть и статья "Киргизы" Букейханова, где даны кое-какие сведения и о новозародившейся современно-политической казакской литературе; напр., о переложении катехизиса русской партии Народной свободы в песню, распевавшуюся народными киргизскими певцами в 1905 г. Поэт и беллетрист Мир-Якуб *Дулатов* (род. в 1885 г. в Тургайской степи, в Средней орде) – аульный учитель, русского школьного образования. Его поэзия полна первобытно-стихийного энтузиазма в призыве соотечественников к подлинному просвещению, которое одно лишь возвратит обиженному киргизу его законные права и даст молодому поколению "светлые дни". Сборник стихов Дулатова "Ойан, казак!" ("Проснись, киргиз!", 1909) выдержал два издания и был в 1911 г. конфискован Главным упр. по дел. печати. В другом стихотворном сборнике Дулатова: "Азамат" ("Юноша", Оренб., 1913) содержатся и такие переводы с русского, как "Роза" Пушкина и "Спор" Лермонтова. Между двумя лирическими сборниками Дулатов дал первый роман из киргизской жизни, о горемычной женской доле: "Бахытсыз Джамал" ("Несчастная Джамаля", 1910). Выдается и как общественный и как литературный деятель Ахмед *Байтурсун.* Просветительно-педагогические стремления у него на первом плане; он, продолжая дело Алтынсарина и Кунанбаева, переводит басни Крылова; тяжелое для усвоения арабское письмо Байтурсун сильно упрощает и такою реформою содействует скорейшему распространению грамотности. До революции и до создания советской Казакской республики (1920 г.) Байтурсун был членом русских оренбургских ученых обществ, а теперь он председатель Академического центра в Казакстане. Иногда от чистого казакского языка замечается у новых писателей уклонение и в сторону джагатаизма, напр. у Хаджи-берди *Джангирова.* Это, т. сказ., последняя отрыжка прошлого: создание Казакск. республики, по-видимому, окончательно укрепило письменные права за языком чистонародным казакским. – Письменная жизнь в новом Казакстане покамест, однако, сводится главным образом к популяризации науки, к вкоренению политической грамоты, к публицистическим заданиям, а собственно-литературных, "изящных", новых писателей пока-что не видать, по крайней мере таких, которые действительно выдавались бы своим талантом. Чисто пролетарское направление заметно лишь у самых молодых. Но, как и в других советских тюркских республиках, этот немногочисленный литературный казакский молодняк силен лишь своею совокупностью и энтузиазмом, а не блестящими литературными дарованиями: новейшие казакские поэты пролетарского типа – они преимущественно дословные подражатели и

перепевалы Демьяна Бедного. Все же злободневную службу они своим стихотворством несут недурно, и в том их заслуга. Против прежней, досоветской казакской поэзии, возглавляемой национальным классиком Абаем Кунанбаевым и продолжаемой Сейфуллином, Мукановым и др., у новых раздаются не раз и ноты протеста: "долой абаевщину", – долой, как вредное идеалистическое течение. Об этой борьбе прежних националистических литературных течений с новыми советскими см. *С. Садвокасов,* "Молодой Казакстан" (библ. "Огонек", 1928, №°370), и *А. Аршаруни,* "Заметки о нац. литературе" (в "Новом Востоке", 1928, кн. 23-24), где Аршаруни исторически защищает классика Абая Кунанбаева против неумеренных нападок Ильяса Кабулова: "Философия казакского поэта Абая и ее критика" ("Советская степь", 1928, № 174, Кызыл-Орда), но новую "абаевщину" осуждает.

VII. Литература Узбекистана. Туркестан перешел под власть России в течение 1870-ых гг., частью непосредственно (упразднено ферганское ханство Коканд), частью вассально (ханство Хива, эмирство Бухара). До самых последних времен здесь сохранялась своя, старая джагатайская литература с ее старыми трафаретно-замершими средневековыми литературными формами и даже с ее старым умершим языком. Отчасти это была литература мулл, в набожно-мусульманском духе, конечно, и с обличением пороков, – в том числе, как это мы видели и у казанских татар, с сатирическим осмеянием религиозной индиферентности и кочевой первобытности соседних казак-киргизов ("Хивинская сатира на казак-киргизов", изд. с пер. А.Н. Самойлович в XX кн. "Зап. Вост. Отд.", 1910, ст. 052–055). Но, по средневековому обычаю, литература и в Узбекистане зависела преимущественно от щедрых меценатов, а меценатами были ханы да эмиры, которые и сами старались творить поэзию, чтобы по праву носить традиционный, почетный титул "обладателя сабли и пера". Судить о плодах музы царственных стихотворцев и их придворных кругов очень легко по "Собраниям поэтов" ("Маджма-ишуара"), т.-е. по антологиям, которые из этих кругов выходили. Таково, еще до русского утверждения, "Собрание поэтов" кокандского "обладателя сабли и пера" *Омар-хана* (ум. 1822); составлено оно, по его поручению, стихотворцами *Фазли* и *Мешрефом;* чуть не сто лет спустя этот сборник, очевидно, как не потерявший интереса для читающей публики, литографирован в Ташкенте (1900; в большей части тут стихи даже не по-тюркски, а на языке персидском). Таково и в XX в. новейшее огромное хивинское "Собрание 30-ти царских поэтов, сопутствующих *Фирузу*", Хива 1909, 1638 страниц in-folio (обзор их см. в рецензии А.Н. Самойловича, "Зап. Вост. Отд.", т. XIX, 1909, стр. 0198–0209). "Фируз" – это стихотворный псевдоним хивинского хана *Сейида-Мухаммеда Рахима* (он дал 101 газель в сборник) его сын *Исфендияр* (погибший во время революции) тоже

был стихотворец (о нем – А. Самойлович, "Из хивинской поэзии", в СПБ. "Восточном сборнике", 2, 1916, ст. 182–189). Среди "30-ти хивинских поэтов" есть и министр (диван-беги) Мохаммед *Юсуф-бег;* он – капитан русской службы, усердный читатель русских газет и журналов, – что, однако, не помешало ему пойти в литературном творчестве обветшавшею рутинною стезею прочих хивинских стихотворцев. – "Для них всех образец Мир-Али-Шир Неваи (XV век), но ни один, конечно, не имеет его дарований" – характеризовал этих поэтов в устной критике придворный ханский врач, он же редактор сборника, Ахмед *Табиб,* сам уже постигший, но на деле не применивший, преимущества новой литературы османской и ново-татарской, казанской. Любима была в этих придворных кругах XVIII–XIX в. и историография. Она там получила специфическую придворную окраску; и, напр., обильные исторические произведения, писанные под покровительством кокандского Омар-хана, полны льстивых генеалогических выдумок и поэтических прикрас. Полезна составленная по-таджикски в 1860-ых г.г. "Самария" мюфтия *Абу-Тагыра-ходжи,* т.-е. историческое описание древностей и мусульманских святынь Самарканда (критич. русск. перевод В. Вяткина в VI вып. "Справочной книги Самаркандской области", 1898; тадж. текст, изд. Н. Веселовский, СПБ., 1904); исторические приемы тут, разумеется, самые старинные. Для простого узбекского и сартского народа вся эта старокнижная литература, искусственно писанная на умершем языке джагатайском или чужом персидском, была непонятна. Легче он понимал незатейливые, полупростонародные письменные произведения, напр. доныне высокопопулярную и усердно читаемую повесть о юродивом Мешребе 1-й полов. XVIII в., прозаическую, но пересыпанную стихами. (По-русски ее изложил В. Вяткин в юбил. сборнике А.Э. Шмидта, Ташк., 1923). На своем родном языке простой люд вырабатывал свою народную поэзию, свой фольклор, и охотно, между прочим, публицистически откликался простонародными песенками на явления и события современности. Изгнание Худояр-хана из Ферганы (1875) народные сартские певцы оплакивали особыми печальными песнями (изд. Н. Остроумов в "Зап. Вост. Отд." т. II, 1887, тт. VII и VIII, 1892–1893). ср. еще записанную Н. Остроумовым в Коканде (1891) сартскую песню-сатиру на хлопчатобумажного скупщика-пройдоху: "Виктор-бай" (в "Зап. Вост. Отд.", т. IX, 1895, стр. 87–92; см. еще его же "Сарты", 3-е издание, Ташк., 1908, стр. 73 и 79); или см. записанную А. Самойловичем песенку-сатиру ташкентских сартов на русские железнодорожные и административные порядки "Вот вагонный пассажир" ("Зап. Вост. Отд.", т. XIX, 1909, стр. 0159–0163). В XX в. мы видим, как народный средне-азиатский язык понемногу проникает и в искусственную литературу, то в виде хаотической смеси с старо-джагатайской речью, то даже в довольно чистом виде, именно на сцене. Под влиянием

литерат. примера казанск. и азерб. татар, завелся свой театр и в Туркестане, и понятно, что в уста действующих лиц неестественно было бы влагать совершенно мертвую угасшую старо-джагатайскую речь. Сперва пьесы разыгрывались бродячими труппами на базаре, а с 1912 года – на таких же театральных сценах, как в казанском и русском театрах. Отцом ново-джагатайской драматической литературы считается *ходжа-Бехбуди* в Самарканде (уб. 1919), автор драмы "Отцеубийца" ("Педер-кюш"); за ним последовали другие, напр. Абдурруф *Шехиди* (драма "Харемные", из жизни духовенства, Наманган, 1912), и к нашему времени число среднеазиатских драматургов значительно возросло. Современный нам *Фитрат* дает революционные пьесы из жизни британской Индии ("Истинная любовь", "Индусские революционеры"); Абдулла *Бадри* воспроизводит деспотизм бывших правителей Бухары ("Разбойник Намаз"); *Чулпан* посвящает свое творчество образам передовых женщин-мусульманок ("Восстание невольницы", "Яркын Ой"); Гулям *Зафари* (председатель госуд. театр. комиссии Туркест. республики) компонует первую узбекскую оперу "Халима", содержащую протест против исконного рабства мусульманской женщины. Известны еще драматурги – Гази *Юнус, Уйгур* и др. (см. А. Самойлович: "Драматическая литература сартов", в петербургском "Вестн. О-ва Востоков.", 1916, № 5; Б. Пестовский: "Узбекский театр", в ташкентском журнале "Искусство и жизнь", 1922, № 1, с продолжением в ташк. журн. "Наука и просв.", 1922, № 1; перепечатано по-узбекски в журн. "Инкыляб", "Революция", 1922, № 3 и № 4). Некоторые из драматургов – одновременно и лирики, и с переживаниями своего личного "я", и с патриотической памятью о старине, напр. *Чулпан.* Патриот-лирик – *Ильбек* автор сборников "Кузгиляр", 1925, и "Ялкунляр", 1926. Контрастом этим теперешним националистам являются пролетарские злободневные поэты, преимущественно подражающие Демьяну Бедному, но покамест все это очень слабо (см. статью А. Аршаруни в "Новом Востоке", 1929, кн. 26–27). Можно бы рассчитывать, что новейшая драматическая литература явится предтечею и новой среднеазиатской беллетристики в европейском духе, а в частности – с новым, советским настроением. Пока-что дело подвигается медленно; и приходится отмечать даже такие, казалось бы незначительные, литературные явления, как сокращенный сартский перевод "Робинзона Крузо", 1911. Еще медленнее развивается на ново-джагат. языке литература научная, в новом духе. Лучше всего идет история в общем смысле и история тюрк. литературы в виде отдельных статей или монографий. Отметить можно, напр., работы Гази Халима *Юнусова* да небольшую компилятивную "Историю Бухары" *Салиева;* а на Всесоюзном тюркологическом съезде в Баку в 1926 г. сообщено было об изготовленных узбекских переводах двух известных ориенталистических трудов: "История Бухары" Вамбери и "Туркестан в эпоху монгольского завоевания" В. Бартольда

(с элегическим примечанием: "К сожалению, перевод этой книги до сих пор еще не издан и ждет очереди", стр. 53). По истории тюрк. литературы выделяется *Фитрат* (он и поэт); но и в этой области главная роль принадлежит не туземцам, а русским исследователям-ориенталистам. Даже в развитии газетной литературы Туркестан опоздал сравнительно с прочими областями России. Сама русская администрация после завоевания края начала издавать в 1871 г. "Туркестанскую туземную газету", где применила "туземный" язык. Но этот пример большого успеха не имел. Характерно, что когда весною 1912 г. в Бухаре начала издаваться полуофициальная газета "Пречестная Бухара" ("Бухара- и Шериф"), то она стала выходить на языке персидском и лишь раз в неделю по-тюркски; редакторы были: один – служащий русского политического агентства (Мир Ходжа Мирбедилев), а другой – опытный бакинский журналист (М. Джеляль Юсуф-заде). Более или менее оживленное развитие тюркской повременной прессы наступило лишь после революции 1917 г., сперва в пантюркском духе ("Великий Туркестан" = "Улуг Туркистан", "Туран"), потом в советском духе ("Иштиракийюн" = "Коммунисты", "Михнеткешляр тауши" = "Голос трудящихся", в Самарканде, "Инкыляб куяши" = "Солнце революции", в Хиве, и др.); очень полезный научно-литературный журнал "Меариф ве окутгучи" (т.-е. "Просвещение и учитель"), а из числа газет много научно-литературного материала содержит теперь в себе "Кизил Узбекистан". В настоящее время (1930) пресса здесь укрепилась, но приходится отмечать факт, что она меньше проходит в самую гущу узбекского населения, чем к так наз. "сартам", т.-е. отюрченным иранцам (лишившимся теперь этого прежнего своего имени).

VIII. Туркменская литература. В противоположность прочим тюркам, у туркменов чисто-народная словесность очень бедна, особенно если сравнить ее с богатым песенным достоянием таких, напр., тюркских племен, как киргизы или ногайцы (ср. Г. Вамбери, "Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen", Лейпц., 1884, стр. 408). Вместо того у них развилось и захватило симпатии народных масс искусственное песенное творчество полулитературных, полународных поэтов, которые могли быть малокультурны и малограмотны, а то и совсем неграмотны, но по-своему хорошо обслуживали свой народ, разбитый на отдельные, не раз междоусобно-враждебные племена. На их произведениях довольно сильно ощущается литературное влияние мистико-религиозного средне-азиатского поэта XII в. Ахмеда Йесеви, причем сходство простирается и на внешнюю форму: туркменские поэты, как их образец Йесеви, слагают стихотворения не литературными арабско-персидскими метрами, а народным тюркским силлабическим размером, и в их языке немало джагатайского (мертвого) элемента. Наиболее у них прославлен и для всех разрозненных, политически несвязанных туркменских племен одинаково

дорог и считается обще-национальным поэтом гьокланец *Махтум-кули* (ок. 1700–1760), второй полов. XVIII в., сын набожного муллы-поэта Довлет-Мамеда Азади. Другие тюркские народности подобного единого национального поэта не имеют. Личность Махтум-кули уже окружена легендой, и славным его именем просто затеняются все прочие туркменские стихотворцы. Не раз случается, что певец, "бахшы", распевая более или менее талантливое туркменское стихотворение, вполне ясно отмеченное именем определенного своего автора (напр., *Талиби, Кемине* и т. п.), способен сделать пояснение: "Ну, да ведь это тоже Махтум-кули! Разные бахшы переделывали немного песни Махтум-кули и вставляли в них свое имя" (см. "Указатель к песням Махтум-кули" А. Самойловича в Спб. "Зап. Вост. Отд.", т. XIX, 1909, стр. 0126). Неудивительно, что даже такой знаток тюркских литератур, как Г. Вамбери, хоть и знал о существовании кое-каких давних туркменских стихотворцев (напр., талантливого ахалтекинского поэта Шейдаи; см. Вамбери, "Čagataische Sprachstudien", 1867, стр. 139), все же счел возможным называть сборник песен Махтум-кули "единственным образчиком туркменской литературы", "das einzige Specimen turkomanischer Literatur" (см. Вамбери, "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's", в Zeitschr. der D. Morg. Ges., т. XXXIII, 1879). Издал Вамбери 31 стихотворение, т.-е. какую-нибудь десятую часть того, что оставил Махтум-кули (ташкентское издание "Дивана" дал Н. Остроумов в 1907 г., отт. из "Туркест. Туземной Газеты"; еще Ташкент, 1911; Астрахань, 1913 и др.; изд. "Туркменгиза", Ашхабад, 1926, содержит 550 стр. Рукописный русский перевод Р. Езнаева, 1874, хранится в архиве Русск. Геогр. О-ва. Рукописи дивана Махтум-кули многочисленны; см. "Указатель" А. Самойловича в "Зап. Восточ. Отд.", т. XIX, 1909, стр. 09–013, 0125–0148, 0216–0218, т. XXII, 1914, стр. 127–153; ср. еще статью Ахмеда Зеки Валидова, "Диван Махтум-кули" в оренбургском татарском журнале "Шура", 1913, №№ 12–17). Даже для того времени (1879) заявление Вамбери об отсутствии туркменской литературы страдало преувеличением: ведь уже Борнс в XV гл. своих "Travels into Bokhara" (1832) поместил воинственную песню поэта *Бай-Мохаммеда,* обращенную к персидским войскам Лютф-Али-Хана; Ходзько в своих "Specimens of the popular poetry of Persia" (Лонд., 1842, ст. 379–398) дал переводы не только из Махтум-кули, но еще и из других туркменских поэтов – из ахалтекинца *Караджс-оглана,* из мервца *Кемине*; у Березина давно были записаны и песня ахалтекинца *Маруфи* XVIII в., и другого, несомненно талантливого (известного тому же Вамбери), ахалтекинца *Шейдаи,* и несколько песен *Довлет-яр-бега,* что Березин и внес в свою "Турецкую хрестоматию", начатую печатанием еще с 1857 года (II-ой т. 1890); далее, в VII вып. тифлисского "Сборника сведений о кавказских горцах" (1873) помещены: "Рассказы и стихи тюркменского певца *Нури*" (йомуд-

ца с острова Челекена). Позднейшие работы А.Н. Самойловича (в "Зап. Вост. Отд.", т.т. XIX и XXII, 1909–1912, и в акад. сборн. "Туркмения", I, 1929) обнаружили наличность диванов довольно многих (до 70) иных литературных туркменских деятелей, помимо знаменитого Махтум-кули. И оказывается, что если стихи Махтум-кули полны суфийской скорби о суете и превратностях сего мира, то у других туркменских стихотворцев резче выступают и другие черты. Таков представитель чисто любовной лирики мулла *Нефес,* протеже и панегирист мервского хана Каджар-бая (он имеет, кроме лирического дивана, романтические поэмы о влюбленной паре: "Зехра и Тахир", и др.). Бодрым юмором, шуткою, сатирою блещут мервцы *Кемине* и, более новый, *Кьор-молла* (о нем и его отце – А. Самойлович в "Живой Старине", 1907, вып. 4: "Туркменский поэт-босяк Кёрмолла и его песня о русских"). Особенно характерна поэзия боевая, воинственная, то с кровожадно ликующим описанием победоносных битв, то с бессильной злобой пленника, захваченного врагами в неволю во время набега. В последнем отношении типичны озлобленные рабские стихи туркмена-гьокланца *Зелили* в плену у хивинцев и нежно-грустные элегии *Сейиди* в плену у персов, оба – конца XVIII, нач. XIX в. Неграмотный текинец *Даван-шаыр* отразил текинско-сарыкское междоусобие в стихотворной перебранке с сарыкским поэтом *Кара-огланом* (перев. А. Самойлович в примеч. к "Книге рассказов о битвах текинцев", Спб., 1914, стр. 0105–0109); он же, то прозою, то стихотворными вставками, сложил повесть "лубочного" стиля о победе Коушут-хана Мервского над войсками персидского шаха Насиреддина, которые карательно вторглись в Мерв в 1860-ом г. якобы в количестве 72.000 (на деле их было втрое меньше; изложение у А. Самойловича в примеч. к "Книге рассказов", стр. 0110–0113). На ту же тему, под литературным влиянием персидской "Шах-наме" ("Книги царей"), создался единственный дошедший до нас памятник туркменского искусственного эпоса, историческая поэма ученого муллы-кадия *Абдуссаттара*: "Книга рассказов о битвах текинцев" (с персами, при шахе Насиреддине). Ученый кадий силился писать на литературном языке Средней Азии, но невольно допустил значительное количество туркменизмов (издал и перевел, снабдивши диссертацией, А. Самойлович, Спб., 1914). Завоевание Гьок-тепе (Геок-тепе) русскими оплакал *Мескин-Кылыч* (русск. стихотворный перевод Ф. Михайлова в асхабадской газете "Закаспийское Обозр.", 1905, № 12; прозаический – Эфендиева – у музыканта-туриста В. Гартевельда: "Среди сыпучих песков", М., 1914, стр. 32–33).

Такова была туркменская литература в XVIII и XIX вв. Русское владычество сделало ее в некоторых темах анахронизмом (так, воспетые грабительские вторжения аламанщиков в соседнюю Хиву и Персию оказались для туркменов отныне невозможными). Русские администраторы

создали в Ашхабаде и других местах края свои школы, но не дали толчка к созданию новой туркменской литературы того типа, как, напр., казанско-татарская. Даже 1905 год ни к чему не привел дальше опытов. Следует, впрочем, отметить, что и в этих опытах мы у туркменов замечаем значительный отход от традиционного литературного языка Средней Азии, от джагатайства, а вместо того видим пантюркскую или пантуранистическую склонность приближать речь своей (в данном случае туркменской) письменности к литературному языку османов, к тому же с огромною дозою персиянщины. На таком макароническом языке издавалась и двухнедельная газета "Меджмуэ-и Мавера-и бахр-и Хазар" ("Сборник Закаспия"). И в советский период, в частности с основанием отдельной республики Туркменистана, националистически-пантюркская склонность отдельных туркменских литераторов к османскому языку далеко не изжилась (ср. резкую статью К. Сахатова против Фарида и других "пантюркистов" в ашхабадском "Туркменоведении", 1928, № 12). Но вообще упрочилась советская тенденция – писать на чистом языке народных масс, т.-е. на туркменском, при чем из невполне однородного лингвистического материала всех туркм. наречий вырабатывается один средний язык, и он проводится во всех шести периодических органах, которые выходят в Туркм. республике (наиболее читаемы газета "Туркменистан", основанная в Ашхабаде еще в 1920 г., и журнал "Токмак"). Задачу единого туркм. языка разрешает группа советских литераторов: *Кербабаев*, *Керими*, *Аламышев*, *Бурунов*, *Насырли*, *Куль-Мухаммедов* (знаток истории литературы), *Бекки-Бердиев*, *Сахатов*, *Курт-Мурадов*, *Хусайнов* и др. Не все они являются чисто-пролетарскими писателями безупречно оформленной пролетарской идеологией. Декларация "Всетуркменского литературного объединения" опубликованная в конце марта 1929 г. (в газете "Туркменская искра", № 71) прямо утверждает, что в то время, как в других республиках Союза "пролетарские писатели и поэты в горячих творческих боях овладевали высотами художественной литературы, Туркменистан стоял в стороне, он не дал еще пролетарской литературе ни одного крупного имени, он не создал еще своей (пролетарской) литературы"; таким образом, новые туркмен. писатели в большинстве принадлежат к типу т. н. советских "попутчиков". Правительство Туркменистана постаралось, для создания национальной туркм. литературы, использовать все сочувствующие силы и элементы. Оно отнеслось с известной бережностью и к прежнему национальному литературному достоянию туркменского народа. Государственное издательство уже выпустило собрание стихотворений Махтум-кули, Зелили и Сейиди XVIII–XIX в.в. под редакцией Куль-Мухаммедова, который перевел также по-тюркменски сочинение Мир-Али Шира Неваи XV в. о превосходстве тюркского языка над персидским (Ашхабад, 1925). Оно же приобрело для напечатания 30 переводов из них на русский язык поэтессы Н. Брюлловой-

Шаскольской, сделанных при помощи передовых туркменских деятелей просвещения (Беки-Бердиев). Образцы из Зелили, Сейиди, Нефеса и Кемине Н. Брюллова уже дала в моск. "Нов. Востоке": "Страницы туркменской поэзии" (кн. XX–XXI 1928, стр. 333–339). Для развития науки и культуры в Туркменистане необходимо выработать кадры научных сил. Имеется в стране до 30 научно-исследовательских ячеек, но, как констатирует В. Карпыч в специальной статье "Науки и искусства в Туркменской ССР" (в ашхабадском журнале "Туркменоведение", 1928, № 7–8, стр. 13), "квалифицированных научных работников во всех 30 учреждениях оказалось всего лишь 13 человек". В августе 1928 г. был основан Институт туркменской культуры (сокращ. "Туркменкульт"). В правительственном "Положении о Туркменкульте" сказано, что этот институт при Совнаркоме Туркменистана "является центральным научно-исследовательским учреждением и высшим правительственным органом по развитию искусств и наук в Туркменистане, направляющим свою деятельность по пути общего строительства зарождающейся новой турк. культуры, пролетарской по содержанию и национальной по форме". Журнал "Туркменоведение" (выход. еще с 1927 г.) есть орган Туркменкульта, позволяющий своевременно следить за всеми новыми культурными и литературными явлениями в стране. В "Туркменоведении", особенно в его литературном прибавлении, даются и русские переводы с туркменского языка, напр. стихотворений К. Бурунова, Куль-Мухаммедова, Насырли, или рассказов Бекджанова, Кербабаева (про 1916 год) и пр. К числу новых культурно-литературных достижений относится и появление *театра* у туркменов. Прежде туркмены не знали даже кукольного театра, очень любимого у других тюркских народностей. Теперь у них существует и театр кукольный (его приспособили и для агитации в аулах и для детей), и существует театр в общеизвестном смысле этого термина. Первой драматической пьесой на туркм. языке было "Взятие Кызыл-Арвата красными войсками" в 1919 г.; написал ее рабочий-туркмен *Аташев.* Дальнейшее свое развитие театр получил в школьных драматических кружках (с 1921 г.); специальная театральная школа-студия: основана в 1926 г., и она доставила артистов для туркм. госуд. театра. Репертуар пьес – преимущественно заимствованный, но появляются и свои. *Басыр* переделал для сцены старинный простонародный тюркский роман, происхождения м. б. хивинского или азербайджанского, но популярный и у туркменов – про Боз-оглана и его храбрых племянников Юсуф-бега и Ахмед-бега ("Юсуп-Ахмед", Ашхабад, 1927).

IX. Народная словесность. Почти у всех тюркских племен существует обильная и разнообразная народная словесность: былины, исторические и лирические песни, сказки – фантастические и бытовые, остроумные фаблио и т. п. Это у тюрков черта исконная, и проследить ее можно с самых древних времен. Анализируя стиль наистарейших тюркск. памятни-

ков, т. н. "рунических" (орхонских) VI–IX вв., улавливают по ним существование старотюркских (огузских) песен с тем самым песенным силлабическим метром, который и теперь присущ тюркск. песням (Ф. Корш, "Древнейший народный стих турецких племен", в 19-м т. "Записок Вост. Отдел.", 1909). По тюрко-арабскому словарю Махмуда Кашгарского 1074 г., полному цитат из народной словесности, можно констатировать существование в XI веке по крайней мере четырех отдельных старотюркск. богатырских былинных циклов, но, конечно, их тогда было больше; кроме того, можно выудить из словаря Махмуда Кашгарского немало разных мелких песен, пословиц и т. п. образцов тюркского фольклора XI в. (К. Брокельманн, "Altturkestanische Volksweisheit" в юбил. сборнике Хирта, 1920; и он же, "Altturkestanische Volkspoesie" в Asia Major, 1923–24; собравши арабобуквенные цитаты махмудова словаря, Брокельман дает их здесь в латинской транскрипции с нем. переводом). Из летописных сказаний киевской домонгольской Руси мы видим, какою славою пользовались и в древней Руси песни соседних с нами тюрков-половцев; наиярче отразилось это в летописной легенде (по Ипатскому списку) про степное зелье емшан (полынь), которое около 1125 г. принес хану-Атраку (Отроку) гудец Орь вместе со своими степными песнями. В том же XII в. в исторических указаниях араба Имадеддина и, особенно, критического историка нач. XIII в. ибн аль-Асира под 1141 г. могут быть прослежены первые, еще неотчетливые, контуры интересного образа старо-огузского певца-патриарха *Коркуда,* воспевающего подвиги своего народа огузов; могила его, "Хорхут-ата", подлинная или мнимая, до недавнего еще времени сохранялась на низовьях Сыр-дарьи (см. "Зап. Вост. Отд.", т.т. 10, 13, 20). С коркудовым именем вплоть до наших времен связаны устные предания в местах расселения огузов – у каспийских туркменов, у азербайджанцев (по крайней мере в XVII в. их еще слышали путешественники Олеарий и Эвлия-челеби) и у османов Мал. Азии, – той страны, к которой собственно (по соседству с Трапезунтской империей) и приурочены подвиги героев, воспетых Коркудом. Старейшую записанную редакцию эпопеи, под заглавием "Книга дедушки Коркуда" иначе "Книга Огузов", "Огуз-наме"), мы имеем в чьей-то явно единоличной обработке, повидимому XV века, как это вытекает из содержащихся в ней предсказаний о судьбах османской державы (печ. изд. Стамбул, 1332=1914; отдельные части, с русским переводом, раньше издавал В. Бартольд в "Зап. Вост. Отд.", 1893–1910). Несомненно, к тому же XV веку относится первое возникновение доныне популярных эпических песен о ногайском богатыре Эдигее (Идики, уб. 1420), золотоордынском временщике-воеводе, который – по песням – сперва верно служил хану Тохтамышу (как былинный русский Илья Муромец князю Владимиру), но из-за черной неблагодарности своего государя покинул его и хитро перебежал к Тимуру; истори-

ческие сообщения, которые дает об Эдигее современный ему арабский историк ибн-Арабшах, обнаруживают своею стилистическою формою, что они заимствованы из каких-то тогдашних народных тюркских песен, которые, следовательно, слагались про Эдигея еще при его жизни (Русск. пер. из ибн-Арабшаха дал В. Тизенгаузен, "Матер., относ. к истории Золотой Орды", Спб., 1884, стр. 457–459 и др.). Тогда же, в 1-й полов. XV в. в Адрианополе при дворе османского султана Мюрада II (1421–1451) большим успехом пользовались чисто-османские старинные героические былины, "chansons de gestes", как их называет путешественник 1430-ых гг. Бертрандон де ла Брокьер. Он (стр. 192 по парижск. изд. Шефера, 1892) сообщает, что на обедах Мюрада II, под аккомпанимент музыки, профессиональные турецкие певцы (menestrels) пели "chansons de gestes" о подвигах османских предков. Конечно, и среди простой массы османского народа XV в. такие героические былины о прошлом были тогда в самом большом ходу; это не раз подчеркивает и тот же де ла Брокьер (стр. 73, 97), а еще выразительнее – пленник ок. 1438 г., т. н. "мюльбахский студент" (в главе XI): "antecessorum victorias decantant, laudant, praeconizant". Был обычай тогда слагать былинные песни и немедленно после какого-нибудь события: свидетель-очевидец поляк Стрыйковский (1574) во введении к своей "Kronika Polska" указывает, что, напр., даже самая малая битва янычаров тотчас же прославляется профессиональными певцами-кобзарями на улицах, в караван-сараях, постоялых дворах и т. п. В наши времена особенно богаты былинным эпосом кара-киргизы и ногайцы, а со следами ногайского влияния – и киргиз-казаки (см. выше). Одни из их богатырских былин содержат в себе повествование о совершенно мифических, сверхъестественных героях, при чем иногда можно отметить большое сходство с мотивами иранской "Шах-намé" (напр., борьба Каармана с дивом Эквалем чрезвычайно совпадает с борьбою иранского героя Ростема и дива Экванского). Другие былины содержат в себе некоторое историческое ядро, напр. о Джингиз-хане (Чингис-хане), о ногайских богатырях Идиге (Эдигее) и Шора-батыре, и пр. Существует эпос, в роде былин, о романтической судьбе влюбленной пары. Некоторые вполне исторические песни близки характером повествования к былинам, но касаются событий более новых. В М. Азии они называются "десьтаны", на Поволжьи – "бейиты". Непесенный (прозаический) фольклор еще богаче. Тюркские сказки полны бродячих тем и чрезвычайно пригодны для фольклориста, изучающего международное странствование сказочных мотивов. То же надо сказать о шутливых бытовых фаблио и анекдотах, где часто фигурирует и турецкий Балакирев, малоазиатец *Ходжа-Насреддин,* живший в эпоху Тимура; его имя подставлено и в более старые анекдоты про арабского острослова и шута Джуху. Существует класс профессиональных рассказчиков (меддахи) и певцов (ашыки). Термин, произноси-

мый у османов "ашык", звучит у более восточных тюрков "ашыг" и "ашуг"; называются профессиональные певцы и другими названиями: "бахшы" в Ср. Азии и т. п. Обычный тип народной песни – коротенькие четверостишия "мани" чисто лирические; можно бы их сравнить с "частушками". Более длинные, и по содержанию обычно бытовые песни называются "тюркю", если они вполне простонародны. Те, которые приближаются к искусственно-литературным романсам, носят имя "шаркы" (восточные), а иногда "канто". Последнее название с очевидностью указывает на влияние западное. В песнях русско-подданных тюрков иногда замечалось влияние русских песен и даже стихотворений. Напр., во время Мировой войны среди крымчаков циркулировала песня, представлявшая собою перевод русского стихотворения К. Р.: "Умер бедняга в больнице военной". Народный театр типа Полишинеля или Петрушки, зашедший к тюркам, по-видимому, из Китая, довольно распространен в Ср. Азии, но больше всего в османской Турции. Главный герой – комический *Карагьёз* (Черноокий), хитрый, остроумный шарлатан. Издавала "Образцы народного творчества тюркских племен" главным образом Российская академия наук (Радлов и его ученики), а на местах среди русско-подданных тюрков заботились об этом местные ученые общества, отделы Географического Общества, областные комитеты в своих "Памятных книгах" и попечители учебных округов (на Кавказе – К. Яновский с Лопатинским, в Средней Азии – Н. Остроумов, и сам собравший сартские сказки). Отдельные русские ездили собирать фольклор и в османскую Турцию (Гордлевский – песни ашыков и рассказы меддахов, Минорский и Мартинович – карагьёзовские пьесы). Работала в этом направлении и Мадьярская академия наук (Игн. Кунош, "Карагьёз, османские сказки"; по-русски изложил В. Гордлевский в юбил. сборн. Всев. Миллера, М., 1900), также немцы (османские песни – Гизе). Меньше всего сделали сами османы, которые до последнего времени пренебрежительно относились к народному творчеству, исключая разве пословиц ("аталар сёзю" – "слова предков").

Библиографию осм. песен *см.* во введении *А. Крымского* к "Турецким народным песням" (М., 1903) и дальнейшую – в работах *В. Гордлевского* в "Этногр. Обозр.", 1908 и сл.; ср. еще *T. Kowalski,* "Ze studjów nad forma poezji ludów tureckich" (Крак., 1921; русск. пер. в "Известиях" азерб. ун-та, 1926–28). Библ. вообще фольклорных записей всех тюрк. народов (и песен, и сказок, и пр.) – у *А. Крымского* в I–II вып. его труда "Les Turks et leurs langues" (по-франц. и укр., Киев, 1931). О Карагьёзе лучшее исследование Г. *Якоба,* "Geschichte des Schattentheaters", с исчерпывающей библиографией (2-ое изд. Ганновер, 1925). О Ходже Насреддине см., с библиографией, у *А. Крымского:* "Історія Туреччини", вып. 2 (Киев, 1927, стр. 92–106).

Тюркские языки ("турецко-татарские"), на которых говорят около 40 млн. людей, – это, в сущности, один язык, распадающийся на множество наречий (или тоже "языков") и поднаречий. Он есть ветвь алтайской, или (шире) урало-алтайской языковой семьи, в которую входят еще вместе с ним, как члены алтайской группы, – ветвь монгольская (монголы, буряты, калмыки) и ветвь тунгузская (тунгузы, манджу и ламуты), а как члены группы уральской, – м. б. ветвь угро-финская и самоедская; эти две сюда включаются согласно с достаточно общепринятой, хотя крайне спорной, классификацией. За речью тюрков османских (в М. Азии, или Анатолии, и на Балканском полуо-ве) укрепилось в житейском обиходе преимущественное название "*турецкий язык*", и для отличия от османов все, говорящие прочими наречиями, именуются "тюрками" (с "ю", а не "у"), или "тюрко-татарами"; и с этой терминологией, принятою у самих тюрков, нельзя не считаться, хотя в глазах тюрколога-лингвиста все они могли бы быть называемы единообразно – просто "турки". Среди всей этой семьи языков сильно обособленное место занимает язык якутов в Сибири и язык чувашей (потомков волжских булгар) на Волге у Чебоксар; сродни булгарскому был язык хазаров. Чувашский язык, по сопоставлениям *Н. Поппе*, есть середина между тюркским и монгльским: по-видимому, доисторически монголо-чуваше-тюркский праязык распался на две группы: а) монгольскую и б) чувашско-тюркскую, а уж эта вторая – на чувашскую и собственно-тюркскую. (См. Поппе, "Чув. яз. и его отношение к "монг. и тюрк.", в "Изв. Росс. Ак. Н.", 1924; "О родств. отношениях чув. и тюркско-татарских языков", Чебокс., 1925, с библиограф.; "Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen" в будапештск. "Körösi Csoma Archiv", 1926, II; "Altaisch und Urtürkisch", в Ungarische Jahrbücher, VI, 1926; "Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen", в Ungar. Jahrb., VII, 1927). Если исключить язык якутский и чувашский, то остальные Т. наречия или языки, раскинувшиеся на обширном пространстве от сибирского Алтая и Китайского Туркестана до Эгейского архипелага и европ. Турции, представляют сильную близость между собою, отчасти даже затрудняющую классифицирование по теснее объединенным группам. Число предлагавшихся классификаций очень обильно, они большей частью резко не совпадают у разных ученых и представляют теперь в большинстве случаев интерес лишь исторический. (См. *И. Березин,* "Recherches sur les dialectes musulmans", I, Казань, 1848; *H. Vámbéry,* "Das Türkenvolk

in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen", Лпц., 1885; *Авг. Мюллер,* "История ислама", т. III, Спб., 1896, ст. 76–77).

Очень заслуженный специалист в урало-алтайском сравнительном языковедении, *Г. Винклер,* не считал настоятельно-обязательным, при сравнительно-филологических исследованиях, сводить нынешнее множество тюркских наречий к немногочисленным, более узким комплексам: он (по крайней мере в главном своем труде "Die ural-altaischen Sprachen", Берл., 1884), обозревая Т. наречия, просто характеризует каждое наречие отдельно, ссылается параллельно на старинную речь средне-азиатских уйгуров и южно-русских половцев (куманов), на современную речь турков-османов, азербайджанцев, туркменов, узбеков Хивы и Бухары, казанцев, чагатайцев (джагатайцев), на наречия южной Сибири, Монголии и Степного края: алтайцев – телеутов, черневых татар (туба́), шорцев (на с. Алтае, по верхн. Оби), сойотов, или урянхайцев (в зап. Монголии) тут же верхне-енисейцев – сагайцев койбалов, карагасов, качинцев, кызыльцев, кюэриков, далее – киргизов (киргиз-казаков), барабинцев, тобольцев, тюменцев, башкир и т. д. – словом пользуется ими в смеси. Но и тот же Винклер сознавал, что все-таки гораздо удобнее отличать в Т. я. ограниченное количество ветвей (см. Винклер, "Die ural-altaischen Sprachen" в будапештском журнале Keleti Szemle, 1900, № 2–3, где на стр. 132 отмечены другие его сочинения). Итоги всем своим исследованиям Винклер подвел в "Die altaische Völker- und Sprachwelt" (Лпц., 1921).

Наиболее общепринятой сделалась классификация акад. *Радлова,* обоснованная в "Phonetik der nördlichen Türksprachen" (Лейпц., 1882–1883, I, стр. 280–291) и в "Alttürkische Studien" (в "Изв. Росс. Акад. Наук", 1911, стр. 305 и 427). По Радлову, Т. наречий есть четыре группы: 1) *восточная* (языки Алтая, Барабинской степи, верхней Оби и Енисея); 2) *западная* (татары зап. Сибири, кара-киргизы, киргиз-казаки, башкиры, т.-е. отюрченные угро-финны, татары Поволжья); 3) *средне-азиатская* (в китайском Туркестане – таранчи, кашгарцы и друг., узбеки б. эмирства бухарского и б. ханства хивинского, сарты, т.-е. отюрченные средне-азиатские иранцы) и 4) *южная* (туркмены, азербайджанцы, османы, болгаро-румыно-бессарабские гагаузы, южнокрымские татары). В основу радловского деления положена преимущественно разная степень соблюдения гармонии гласных и глухость или звонкость согласных в определенных фонетических положениях. В этой радловской классификации довольно непоколебимо поставлена только последняя группа (туркмено-азербайджано-османская), которую Радлов называл южной, но которая географически могла бы с полным правом быть названа и западной.

Так ее потом и называл акад. Ф.*Е. Корш* в предложенной им своей классификации (в "Этнограф. Обозр.", 1910, кн. 84–85), с которою очень продолжают считаться. По Коршу, Т. наречия делятся на такие три (или

в конце концов четыре) группы: 1) *западно-тюркская* (османы, азербайджанцы и туркмены и, конечно, также гагаузы и южнобережные крымчаки); 2) *восточная,* очень несоизмеримая с радловским группированием – частью мертвые языки (орхонско-енисейских надписей VI–VIII вв., уйгурский, джагатайский, половецко-куманский), частью же живые (карагасский, койбальский, сагайский, саларский в Вост. Туркестане); 3) *северная* – преимущественно те же самые татарские языки зап. Сибири и Поволжья, которые Радлов называл "западной" группой. Да еще Корш устанавливает четвертую группу – *смешанную,* куда вводит очень неодинаковые подгруппы, каковы, с одной стороны, якуты в глубине Сибири и чуваши на Волге, а с другой – среднеазиатские языки Туркестана. В новейшее время акад. *А.Н. Самойлович* попытался примирить классификацию Радлова с классификацией Корша, внося в них свои дополнения и модификации. По Самойловичу, все Т. ("турецкие") наречия надо разбивать на шесть групп: 1) речь османов, азербайджанцев и туркменов (южная группа – по Радлову, западная – по Коршу) примирительно названа у Самойловича группою *юго-западною,* или историчнее – огузско-туркменскою. Прочие группы: 2) *юго-восточная* – от сев. Афганистана и Бухары до Кашгара, Хотана и других оазисов западного (тюркского) Китая; 3) *средняя* – в пределах Хорезма (б. Хивинское ханство); 4) *северо-западная* (по Коршу – северная, по Радлову – западная) – от крымских степей через Поволжье и Приуралье в зап. Сибирь до Алтайских гор, со включением сюда старинного языка половцев (куманов, кыпчаков); 5) *булгарская* (чуваши) и 6) *северо-восточная,* куда входят и старинные мертвые языки – орхонско-енисейский и уйгурский, а теперь она представлена тюркскими народами Монголии (сойоты, или урянхайцы), среднего Енисея (кызылы, качинцы, сагайцы и т. д.) и Якутской АССР (см. А.Н. Самойлович, "Некоторые дополнения к классификации турецких языков", Лнгр., 1922; его же предисловие к "Грамматике османского языка", Лнгр., 1925, доклад на первом всесоюзном тюркологическом съезде в Баку, 1926 (стр. 131–139). В основу деления у А. Самойловича, как и у Радлова и у Корша, положены признаки фонетические и отчасти морфологические, а взаимную удобопонятность Т. наречий он выражает эмпирически в таких словах: "Кто знает османский язык, для того наиболее практичными являются переходы от османского через южно-бережное наречие крымских татар к их степным говорам и затем к наречиям тюркских народностей сев. Кавказа: ногайцев, карачаевцев, балкаров, кумыков, или к наречию последних через азербайджанско-турецкий язык; далее, через туркменский язык – к наречиям хивинских сартов и узбеков, а через последних – к прочим узбекским наречиям и к наречиям турков зап. Китая. Все указанные пути ведут с другой стороны, к языку поволжских и тобольских татар и мишарей". Сам Самойлович не закрывает глаз на то что

и его классификация – "тоже временная", и "попытки классифицировать турецкие языки увенчаются окончательным успехом, кто бы их ни предпринимал, не ранее, чем завершится сравнительно-историческое изучение этих языков, т.-е. весьма еще не скоро".

Действительно, филологически изучены Т. наречия весьма еще недостаточно. Лучше всего обстоит дело с османским языком (по-обиходному "турецким"), который имеет уже и свои собственные авторитетные грамматики (для европейцев султанское м-во нар. просв. издало "Grammaire complète" иезуита о. Жозефа Реали [Юсуфа], 1892) и очень много хороших европейских руководств. Среди них обширную и высоко-научную османскую грамматику дал по-французски *Ж. Дени* (Пар., 1921; 1218 стр.), удобную, по-немецки – *Г. Вейль* (Берл., 1917), практически-разговорную – *Егличка,* по системе Otto-Gaspey-Sauer (Гейдельб., 1895–1897; начало обработал по-русски *В. Гордлевский,* М., 1916). Удачны: "Краткая учебная грамматика современн. османско-турецкого языка" акад. *А. Самойловича* (Лнгр., 1925), *Вл. Гордлевского* (М., 1928) и, по-украински, *Т. Грунина* (К., 1930), сжатая. Много есть османско-европейских словарей, напр. двухтомный "Dictionnaire turc-français" *Бьянки* и *Киффера* (2-ое изд., Пар., 1850; фр.-тур., 2 т.т., 1843–1846) и *Ценкера* (1866–1876); подручный тур.-фр. *Сами-бея* (4-ое изд., 1905; 2240 стр.) и фр.-тур. *Малуфа* (Пар., 1881) и др.; объемистые словари тур., русс. и русско-тур. *Цветкова* изданы лишь литографски и бывают часто ненадежны. Османский язык считается наиболее благозвучным, но он имеет полную запутанных периодов фразеологию (вероятно, наследие византийщины) и более остальных пресыщен арабскими и персидскими элементами. О влиянии таких элементов на Т. яз. – *М. Биттнер* (1900, в 142 т. трудов Венской акад. наук). По османским наречиям М. Азии – диссертация *В. Максимова,* "Опыт исследования Т. диалектов Худавендгяре и Карамании", Спб., 1867; *В. Писарев,* "О требизондском диалекте", в спб. "Зап. Вост. Отдел.", т. XIII, 1901; много статей по османск. диал. в будапештском "Keleti Szemle" 1900-х гг.; *H. Vàmbéry,* "Altosmanische Sprachstudien" (Лейпц., 1901, с отношением к азербайджанскому). По азербайджанскому наречию – *Т. Макаров,* "Татарская грамматика кавказского наречия" (Тифл., 1848) и – тоже старое – "Практическое руководство" *Л. Будагова* (М., 1857); новее – бакинский практический курс *Султ. Медж. Ганиева* (4 ч.ч. со словариком, начиная с 1890 г.; *его же,* русско-тюркский словарь, Баку, 1897, 6-е изд. 1922); *Мамедов,* "Самоучитель тюркского языка" (Баку, 1926); *Н. Ашмарин,* о говоре Нухи (1926) и *Идр. Гасанов,* о горе Ганджи (1926) в "Трудах" бакинского "Общ-ва изуч. Азерб."; основное научное обследование азерб. – в труде *К. Фоя,* "Azerbaiğanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen" в Mitteilungen берлин. Семин. вост. яз., 1903, ст. 126–

193, и 1904, ст. 197–265; ср., кроме того, *П. Мелиоранский,* "Араб-филолог о турецком языке (XIII–XIV в.)", Спб., 1900, с ограничением *С. Малова* в "Зап. Колл. Востоковедов", III, 1928. Для туркменского – *И. Шимкевич,* "Краткое практ. руковод. для ознакомления с наречием туркмен Закасп. области" (Асхабад, 1892); *Агабеков,* "Учебник тюркменского наречия" (Асхаб., 1904); представлены материалы в историко-литературных трудах *А. Самойловича* (особ. в диссерт. 1914 г.); *Беляев,* "Туркменская грамматика" (Асхабад, 1915) и "Русско-туркменский словарь" (Асх., 1913); см. еще "Краткий русско-туркменский словарь", изд. Статистич. управл. Туркменистана (Асхаб., 1926) и, побольше, словарь *Бориева* и *Алиева* (Асх., 1929). Очень удачно "Руководство для изучения туркм. яз." *А. Поцелуевского* (Асх., 1929). Для крымских наречий – практические учебники караима *Казаса* (1869–1875) и "Опыт краткой крымско-татарской грамматики" (1916) *Самойловича;* срв. статью *Самойловича* же в казан. "Вестнике Научного Общ. Татароведения", 1927, № 7, стр. 27–33; *А. Одабаш и Кая,* "Руководство для обучения крымско-татарскому языку" (3-е изд., Симф. 1926, 4-е изд., латинск. буквами, 1928). По кумыкам и сев. Кавказу – сведения в ногайско-кумыцкой хрестоматии *Османова* (Спб., 1883); у *М.Г. Афанасьева* и *М. Мохира,* "Русско-кумыкский и кумыкско-русский словарь", 1883 (в XVII т. тифлисского "Сборн. материалов для опис. местн. и плем. Кавказа" попечителя кавк. уч. округа, при кумыкских текстах); *Németh,* "Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichniss" в будапеш. журнале "Keleti Szemle", 1911 (вып. 1–2); *Н.А. Караулов,* "Краткий очерк грамматики горского языка балкар" 1912 (в 42-м т. тифлисского "Сборн. мат." попеч. учебн. окр.); рец. *А. Самойловича* в спб. "Записках Вост. Отд.", 1913, т. XXI, ст. 0152–0161 (на ст. 0155: "Для меня несомненно одно – диалекты кумыков, карачаевцев и балкаров... имеют между собою некоторые общие черты, которые указывают на связь этих трех диалектов с наречием домонгольских обитателей южно-русских степей – куманов, или кыпчаков, по-русски – половцев"); *W. Pröhle,* "Karatschaisches Wörterverzeichniss" и "Karatschaische Studien" (1909, в "Keleti Szemle", т. X) и *его же,* "Balkarische Studien", 1915–1916 (в XVI т. "Keleti Szemle"); наконец, см. статьи *Чобан-заде* в Бакинских "Известиях" восточн. факультета, 1926, и в трудах "Общ. изуч. Азербайджана", 1926. По казанско-татарскому наречию – оставивши в стороне совсем старую миссионерскую "Грамм." (Спб., 1814; Каз., 1860) и "Словарь" (1833) *А. Троянского,* назовем не такое старое "Практич. руководство к изуч. тат. яз." *Махмудова* (Каз., 1857) и "Словарь" *Н. Остроумова* (1876, 1892); *А. Воскресенский,* "Русско-тат. Словарь" (1894) с грамм.; "Тат.-русск. словарь" *Кайюма Насырова* (Каз., 1878) и *его же,* "Русско-тат. словарь" (Каз., 1895 и др.); *С. Рахманкулов* и *А. Карам,* "Полный русско-тат. словарь" (Каз., 1920); *Дж. Валидов,* "О

диалектах каз.-тат. языка" в "Вестнике Научного Общ-ва Татароведения" (Каз., 1927, № 6) и *его же,* "Полный толковый словарь татарского языка" (по-татарски, Каз., 1927 и сл.). По мишарям (мещерякам) – *С. Малов,* "Из поездки к мишарям, о наречии мишарей чистопольского уезда"; в "Уч. Зап Казан, у-та", 1904 (прилож.); предисловие к *R. Pelissier,* "Mischär-tatarische Sprachproben... Gouv. Tambow", 1919, в "Abhandlungen" Прусской академии наук, филол.-истор. класс; *Е. Поливанов,* "Фонетические особенности касимовского диалекта" (М., 1923, изд. Института востоковедения). Для тобольских диалектов до сих пор ценна грамматика *И. Гиганова* (Спб., 1801) и его "Словарь росс.-татарский" (Спб., 1804). По башкирам – *Мир-Салих-Бекчурин*, "Начальное руководство" (2-е изд. Каз., 1869); *В. Катаринский,* "Башкирско-русский словарь" (1900); сверх того, по башкир. языку дали научные работы венгры *Прёле* и *Месарош* (1903–1910). По казак-киргизам – *П. Мелиоранский,* "Грамматика" (2 ч. Спб., 1894–1895); *Н. Ильминский* и *В. Катаринский,* "Киргизско-русский словарь" (Оренбург, 1897); *Ишмухамм. Букин,* "Русско-кирг. и кирг.-русский словарь" (Ташк., 1883) и *его же,* "Русско-киргизские разговоры" (Ташк., 1884); краткая грамм. в прилож. к "Материалам по изучению кирг.-казац. языка" *И. Лаптева,* со словарем (М., 1900, изд. Лазар. инст. вост. яз.); *Каменгеров,* "Казакско-русский словарь" (М., 1926). По Средней Азии – *Вамбери,* "Čagataische Sprachstudien" (Лпц., 1867); *Вельяминов-Зернов,* "Dictionnaire djaghataï-turc" (Спб., 1869), и *Pavet de Courteille*, "Dict. turc-oriental" (угасший джагатайский XV–XVI в.в.; Пар., 1870); *А.Н. Самойлович,* "Персидский турколог XVIII в. мирза Мехди-хан", в бакинских "Изв. Общ.-ва изуч. Азербайджана", 1928 (№ 5, стр. 3–15); *М. Терентьев*, "Грамматика турецкая, персид., киргиз. и узбекская" (Спб., 1875–1876, 2 ч.); узбекская и киргизская части переведены по-немецки в "Mitteilungen" берлинской востоковедной семинарии 1917 (стр. 150–223); *С. Лапин,* "Русско-узбекский словарь" (Самарканд, 4 изд. 1914); *А. Самойлович,* "Пособие для изучения узбецких наречий" (изд. рукоп.); *Алексеев,* "Самоучит. сартовского языка" (Ташк., 1884); *В. Наливкин,* "Русско сарт. и сарт.-русский словарь" (Каз., 1884) и "Руководство к практ. изуч. сарт. яз." (Самарк., 1898); к нему "Ключ" *Е. Маджи* (Скобелев, 1909); *Л. Афанасьев*, "Словарь сартовских слов" (Скобелев, 1908); *Ягелло,* "Сартовский переводчик" (Ташк., 1908); *Будзинский,* "Грамм. сарт. яз." (Ташк., 1910); *Е. Поливанов:* а) "Введение в изучение узбекского (сартско-ташкентского) языка", 3 ч. (Ташк., 1925–1927), б) "Краткий русско-узбекский словарь" (Ташк., 1926), в) "Краткая грамматика узбекского языка", 2 ч. (Ташк., 1927); *Rob. Shaw,* "A sketch of the turki language as spoken in Eastern Turkistan" (в Кашгаре и Яркенде) part 1, Grammar (Калькутта, 1878), part 2, Vocabulary (Кальк., 1880); *M. Hartmann,* "Čaghataisches, die Grammatik" (Гейдельб., 1902);

H. Whitaker, "Eastern turki" (грамм. и словари, 1909, инд. изд.); *G. Raquette,* "Eastern turki grammar, pract. and theor., with vocabulary" в "Mitteilungen" берлинской востоков. семинарии, тт. XV и XVI, 1912–1913 (в основе – диалект Яркенда; это лучшее пособие, хоть и не без промахов). *K. Schriefl,* "Bemerkungen zur Sprache von Kaschgar und Jarkend", в будап. "Keleti Szemle", тт. XIV–XV, 1913–1914. По наречию таранчей (именующих себя теперь уйгурами) издается в Ташкенте писанная по-таранчински грамматика *Л. Ансари* и *Н. Хакима; Н. Катанов,* "Опыт исследования урянхайского (сойотского) языка, с указанием главнейших родственых отношений его к другим языкам тюркского корня" (Каз., 1903); *W. Bang,* "Osttürkische Dialektstudien" (1914, в геттинг. академич. трудах) и ряд сравн.-языковедных работ в трудах берлин. академии, 1917–1923; *С. Малов,* "Изучение живых турецких наречий зап. Китая", в "Восточных Записках" ленинградского Института вост. яз., т. I, (1927), ст. 163–172. Вывод *С.* Малова: "Западный Туркестан (т.-е. наш советский) далеко отстал по части изученности своих турецких наречий от китайского Туркестана и провинции Гань-су" (стр. 172). По Алтаю – миссионерская – "Грамм. алтайского языка" (Казань, 1869*); В. Вербицкий,* "Словарь алтайского и аладагского наречий" (1884); *С. Кумандин,* "Алтайско-русский словарь" (Улала, 1923); *П.П. Тындыков,* "Алтайско-русский словарь" (Улала, 1926), и *его же,* "Русско-алтайский словарь" (М., 1926). Якутские грамматики – очень важная *O. Böhtlingk,* "Ueber die Sprache der Jakuten" (Спб., 1851, со словарем); *С. Ястремский,* "Грамм. якутского языка" (Иркутск, 1900); *Н. Поппе,* "Учебная грамм. якут. яз." (М., 1926), и руководящий труд *В. Радлова:* "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen" в "Записках" (Mémoires) Росс. ак. наук, ист.-фил., т. VIII (1908). Огромный якутский словарь *Э.К. Пекарского* издает Академия наук; *его же,* "Краткий русско-якутский словарь" (Спб., 1916). По чувашскому языку – *Н. Золотницкий,* "Корневой чувашско-русский словарь" (Каз., 1875); *Добролюбов* и *Золотницкий,* "Ознакомление с фонетикой и формами чувашского языка" (Казань, 1879; 60 стр.); *Н. Ашмарин,* "Материалы для исследования чувашского языка", I–II (Каз., 1898, лучший труд). У Ашмарина собран огромный словарь чувашского языка, но так как он еще недопечатан, то, сверх Золотницкого, пользуются "Кратким чувашско-русским словарем" *Н. Никольского* (Казань, 1919), составившего и большой "Русско-чув. слов." (1910). Сводной научной грамматики Т. я. не существует, и для чисто научных филологических студий надо обращаться к отдельным статьям тюркологов в востоковедных органах, отчасти вышеназванным. Подробный их библиографический обзор у *А. Крымского:* "Les turcs et leurs langues" (Киев, 1930 и сл., изд. Укр. Акад. Н. по-франц. и украин.). И общетюркский словарь еще заставляет себя ждать. Этимологический словарь *Г. Вамбери* (Лпц., 1878)

не надежен. "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" *Л. Будагова* (Спб., 1871) для теперешнего времени уже недостаточен, а изданный Акад. наук большой "Опыт словаря тюркских наречий" *В. Радлова* (4 тт., 1888–1911) неудобен. Многие явления тюркск. наречий все еще приходится устанавливать просто по сырым текстам народной словесности, издаваемым и заграничными академиями *(Кунош* и др. в венгерской) и нашей Академией (как "Образцы народной литературы тюркских племен" *В. Радлова,* с 1866 г., уже 11 тт., и др.). Эти собрания народных материалов имеют, надо добавить, то преимущество, что передают подлинное произношение тюрк. наречий с точностью, а не так приблизительно, как это допускает общеупотребительный мусульманский шрифт.

История развития Т. я. приоткрывается нам с первых веков нашей эры. Из китайских записей для словаря сяньбийцев (владевших сев. Китаем в IV–V веке) мы, как указал Пеллио (Pelliot), видим, что сяньбийцы были тюрки. Эти китайские записи дают известный материал для суждения о старо-тюркском языке. Равным образом некоторые данные можно извлечь из гуннских слов и собственных имен, сохранившихся у современных гуннам европейских летописцев; библ. см. в "Хунну" *Иностранцева* (Лгр., 1926). Однако, этот материал незначителен. Надежные старейшие образцы Т. я. со своим оригинальным шрифтом (который, впрочем, ученые склонны теперь ставить в связь с ранним письмом согдийцев, народа иранского) мы имеем в надписях на реке Орхоне в Монголии (от древних огузов) и на р. Енисее (от древних [кара]-кыргызов); часть их восходит, быть может, еще к VI в., но большинство к VIII в., хана Бильге (ум. в 735 г.), его брата Кюльтегина (ум. в 731 г.) и их вельмож. Орхонско-енисейский алфавит – самый совершенный из всех когда-либо применявшихся тюрками алфавитов, но он не получил общего распространения, был забыт, и только в 1893 г. талантливый копенгагенский ученый *В. Томсен* сумел найти ключ к его чтению (развитие – русская диссертация проф. П. Мелиоранского, 1899, в "Записках Вост. Отдел."). Окончательно резюмирующая статья Томсена: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", в "Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Gesellsch.", 1924 (т. 78), ст. 121–175. Там же на Орхоне встречаются и такие тюркские надписи, которые сделаны шрифтом уйгурским; уйгуры владели сильным кочевым государством в Монголии, ок. 744–840 гг. Теперь обычно считают, что этот шрифт есть позднейшее видоизменение позднейшего согдийского (см. Gauthiot, "Grammaire de la langue sogdienne", Пар., 1924, ст. 5) и что переработка согдийского письма в уйгурское могла бы состояться через посредство манихеев; см. введение Радлова к изд. тюркского перевода буддийской сутры "Тиша-ствустик" (Спб., 1910, ст. V), писанного уйгурским шрифтом и найденного в Вост. Туркестане. До недавних пор, однако, господствовало мнение, что этот

шрифт есть непосредственный вариант сирийско-несторианского, занесенный в Среднюю Азию, очевидно, христианскими миссионерами-несторианами из сасанидской Персии; и это мнение нельзя считать окончательно отвергнутым (см. доклад *В.* Радлова в "Зап. Вост. Отд.", т. 21, Спб., 1913, ст. XV). После того как уйгурское государство сломлено было [кара]-кыргызами в IX в. (ок. 840), оно свелось в конце-концов к очень незначительному владению в Вост. Туркестане, которое в нач. XIII в. влилось в состав монгольской империи и оказало огромное культурное влияние на монголов. Алфавит уйгурский был популярен в Средней Азии очень долго; в канцеляриях монгольских преемников – Тимуридов уйгурский шрифт употреблялся до XV в., а в буддийских монастырях зап. Китая – до нач. XVIII в. (см. введение С. Малова и акад. В. Радлова к изданию "Сутры Золотого блеска", Спб., 1913, стр. IV). II мусульманская старейшая книга на Т. я., домостройная поэма "Кутадгу билиг" (т.-е. "Блаженное знание"), написана как раз уйгурским алфавитом в кашгарском Туркестане в 1070 г., хотя автор был не кашгарец. (Издал и перевел сперва Вамбери, Инсбрук, 1870, а обстоятельнее – акад. В. Радлов, I и II, Спб., 1890–1910). От того же XI в. и, можно, пожалуй, сказать, из тех же мест, мы имеем обширный памятник, в котором тюркская речь воспроизводится уж общеисламским алфавитом – арабским: это тюркско-арабский "Словарь речи тюрков" ("Дивâн лугâт ат-тюрк") Махмуда Кашгарского, писавшего в сельджукском Багдаде в 1074 году (печ. изд. в Конст. 1333–1335 = 1915–1917, 3 тт.), по европ. методе обработал К. Брокельман, "Mitteltürkischer Wortschatz", Лпц., 1928). Родная речь автора, очевидно, кашгарская, но он знает и другие Т. наречия, говорит в предисловии о их географическом распространении, а в самом словаре приводит не раз и диалектические разновидности в произношении того или иного слова. Среди того, что он отмечает, особый интерес представляют те особенности, которые мы позже, после дальнейшего движения тюркских племен на запад, после завоевания ими Малой Азии и – наконец – Европы, знаем как отличия языка тюрков именно этих мест, османов в частности. Напр., в т. I, стр. 35 (в конце предисловия) Махмуд Кашгарский пишет: "(наши) тюрки говорят: "бар(а) ган" (идущий), "ур(а)ган" (бьющий), а гузы: "баран", "уран" В т. I. стр. 284: "гузы говорят "бен" (я), а тюрки –"мен". Т. II, 154: "где у (наших) тюрков "т", там у гузов "д", и наоборот; "верблюд" по-тюркски "теве", слово "также" у них "такы", а по-гузски: "деве, дакы". – В последующие столетия, в соперничестве уйгурского письма и арабского, единственным алфавитом, которым тюрки-мусульмане считают нужным воспроизводить свою письменную речь, делается в конце-концов арабский, священно-мусульманский. Если в тимуридских канцеляриях мы до XV в. видим еще письмо уйгурское, то уж араб. алфавитом пользуется и обильная литература джагатайская XV в. в Ср. Азии и развивавшаяся в М. Азии с XIV в.

литература османская; да и в других местах все, что с тех пор выходит из под пера тюрков-мусульман, пишется и печатается теми же священными арабскими буквами (напр. в Крыму Казани и пр.).

Европейцы для своих торговых и др. практических целей исстари делали тюрк. записи буквами латинскими. Так, сюда относится памятник яз. половецкого (куманского, кыпчакского) – миссионерские отрывки Нового завета и молитвы 1303 г., – изданный Куном Гейзою (Kuun Géza) под заглавием: "Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum" (Будап., 1880, академ. изд.; перевод и словарь к этой рукописи сост. акад. В. Радлов в "Зап. Росс. Акад. Наук", т. XXXV, № 6. Важны обильные поправки В. Банга в XX веке к Радлову). С XV в. воспроизводится латинскими буквами османская речь сперва в случайных записях пленников, напр. "Мюльбахского студента" (после 1438 г.; исслед. Фой в "Mitteilungen" берлин. востоковед. семинарии, 1901–1902), потом латинская транскрипция применяется в практических учебниках турецкого языка для европейцев и, наконец, в строго-научных диалектологических записях, с самой точной передачей всех оттенков тюрк. звуков. Живущие в Турции отуреченные христиане – армяне и греки, вполне удачно пользуются для тур. письма своими буквами: армянскими и приспособленными греческими, и имеют, по крайней мере туркоязычные греки, даже сравнительно немалую печатную литературу, начиная от Евангелия и священных книг и кончая политическими газетами. У нас Академия наук и отдельные тюркологи издают народную словесность тюркских племен и свои языковедные изыскания алфавитом русским, превосходно и удобно приспособленным для тюркской речи. Русскими же буквами охотно пользовались и те носители тюркской речи, которые не связаны мусс. религиозной традицией, напр. караимы, христиане-гагаузы в Бессарабии, христиане-чуваши и др.; но русско-подданным тюркам-мусульманам употребление российской азбуки для воспроизведения их родной речи было всегда ненавистно, как символ насильственного обрусения и крещения. Тем не менее, сознание, что арабский алфавит не пригоден для тюркского ("татарского") языка и крайне тяжел для школьного обучения, не могло не появляться и у мусульман. Революция выдвинула лозунг реформы и замены несостоятельного арабского алфавита латинским. Прежде всего официальное употребление латинской транскрипции, на ряду, однако, с арабской, узаконено было в советском Азербайджане; затем первый всесоюзный тюркологический съезд, происходивший в Баку в феврале 1926 г., признал желательным введение латиницы и в прочих тюркских областях СССР. Прения делегатов за и против реформы воспроизведены в стенографическом отчете съезда (Баку, 1926, 429 стр.). К сожалению, придуманная азербайджанцами латинская транскрипция страдает или крайней ненаучностью (напр., мягкое *кь* передается через лат. *q*, – филологическая несообразность), или

курьезами (так, для воспроизведения звука *ш* введена в латинскую транскрипцию русская буква *з*). Заранее можно было предвидеть, что прочие Т. я., вводя у себя латиницу, неминуемо должны будут сделать это более филологически, – и действительно, образовавшийся "Всесоюзный комитет нового тюркского алфавита" (2-ой пленум которого состоялся в Ср. Азии, в Ташкенте, в янв. 1928 г. вырабатывая т. н. "унифицированный латинский алфавит для введения во всех тюркских республиках СССР, исправил наиболее вопиющие бакинские своеобразности. И хотя советский Азербайджан на "унифицированную" латиницу долго не переходил, не могло быть сомнения, что присоединение Азербайджана к более целесообразному алфавиту будет лишь вопросом времени. Дальнейшие вопросы латинизации письма тюркских и вообще всех восточных народов подвергаются обсуждению в специальном органе Всесоюзного комитета нового тюркского алфавита: "Культура и письменность Востока" (издается книги две в год; кн. VI – 1930).

А. Ю. Кримський

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КРИМА ТА КРИМСЬКИХ ТАТАР

Сторінки з історії Крима та кримських татар // Студії з Криму. I–IX. У Києві, 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – №89. – С. 1–17.

а) "Татари"

I

"Татари" – ненаукова назва для тих мусулмансько-турецьких (тюркських) народностів, котрі живуть у Криму, на Волзі (казанці, астраханці і ин.), в Сибіру, Кавказьких краях.

Та треба пам'ятати, що найдавніш ім'я "татари" визначало монголів (*не*-тюрків). Так звалося монгольське коліно, що до нього належав завойовник Темучін Джинґіз-хан, – не тюркське, звичайно. За родовим ім'ям оцього головного владущого монгольського плім'я всі монголи-завойовники XIII в. могли без лінгвістичної помилки зватися "татари". Тільки-ж, до складу завойовничих монгольських кочових полчищ увіходили ще й инші кочові народності, в тому гурті й тюрки. І як-раз ті орди, що їх монголи-татари наслали на нашу Русь у XIII в., складалися своєю масою не стільки з природних монголів (ці були тільки ватажками та ядром війська), скільки переважно з усяких племін тюркських (турецьких), що й мовою говорили, живовидячки, не монгольською, а тюркською. Наші русини XIII в. не завдавали собі великого труду разбирати, чи є одміна між мовою монгольською й мовою тюркською, – навіть такі письменні люди, як літописці, щиро каялися, що вони тут мало-що тямлять. Літопис під 1223 р. каже: "Того же лѣта явишася язьци, ихже никто же добрѣ ясно не вѣсть, кто суть и отколѣ изидоша, и что языкъ ихъ, и которого племени суть, и что вѣра ихъ; и зовуть я Татары, а инии глаголють – Таурмены, а друзии – Печенѣзи. Богъ же единъ вѣсть ихъ, кто суть и отколѣ изидоша. Премудрии мужи вѣдять я добрѣ, кто книгы разумно умѣеть, мы же – ихъ не вѣмы, кто суть". І от наші русини XIII в. перенесли на тих тюрків, що їх завоювали, назву їхніх монгольських ватажків-татар (до того ж тії татари незабаром і потурчилися-таки), – і отак-ó стали нахожих тюрків називати "татари", а їхню тюркську мову – "татарською". Словом, на Русі XIII в. поплутавсь термін політичний з етнографічним.

II

Здається, поплутання терминів "тюрки" ("турки") й "татари" доводиться поясняти не тільки поганим лінгвістичним хистом наших прадідів. В певній мірі міг би такому поплутанню сприяти й той факт, що іще й перед монгольським нашестям назва "татари" була самим-таки тюркам нечужа, як їхня таки рідна. Бо із звісток у арабських літописців виходить, що якихсь літ

двісті перед монгольською епохою жило на світі і тюркомовне плім'я, яке теж звалося татарами. Дуже поважний історик месопотамець ибн-аль-Асір (1160–1232), пише під 435 (= 1043) роком: "Wa баqийа мин аль- *Атрâки,* ман лям йюслим, *Татаро* wa Хатâ, – wa hом би нawâʒі ç-Çіни" = "І залишилися з тих *тюрків,* котрі ісляму ще не прийняли, *татари* та хатайці, а вони – в краях коло Китаю"[1]. Лінгвістично характеризує їх тюркський лексиколог XI віку Махмуд Кашгарський (1074 р.) так: "Qâй, Йабâqу *Татâр,* Йасмиль – ли кюлли ʒизбин минhом люгатон, wa маєа hâδâ йюʒсинуна т-тюркіййата" = "Кай, Ябаку, *Татари,* Ясмиль – у кожної групи з-поміж них є своя мова, а разом з тим вони добре говорять по-тюркськи"[2].

III

Задньою датою руські літописи в XIV в. звуть татарами і давніших своїх кочових ворогів половців, і навіть ще давніших – печенігів, тобто тюрків X в., що з їми була воювалася Київська Русь літ більше ніж двісті перед татарським нашестям.

От, у "Летописце Переяславля Суздальскаго", у списку XV в.[3], про бій кн. Володимира Святого з печенігами 996-го року (ст. 33) сказано, що він "того лѣта у Василеве бився с *Татары*"[4]. А трьома роками давніш, під 993 роком (ст. 32–33), літописець, оповідаючи про забіг печенігів од Сули та про богатирське єдиноборство на р. Трубежі коло теперішнього Переяслава, любісінько чергує терміни "печенѣгъ" і "татаринъ". Попереду він каже, що той "печенѣгъ" був "велми великъ и страшенъ" і розсміявся, побачивши нашого витязя, який виступив бороться з ним; а далі, повідаючи про саму боротьбу, літописець каже, що, як "ястася" вони-обоє, то "поча ся крѣпко *татаринъ* тръгати"; а як його наш богатир стиснув за шию, то про це в літописця сказано, що "печенежинъ задряга рукама и исдше". І про цілу печенізьку юрму "Летописец Переяславля" один раз каже, що це були "тотареве" ("приведоша *тотарове* мужа и рѣша: нашь готовъ"), а дев'ятьма рядками нижче – кінчає своє оповідання радісною звісткою, що "*печенѣзи* побѣжаша".

Або знов, під 1091 роком (ст. 51) сказано, що "*Татарове* взяша гради", а далі пояснено, щó то воно за "татарове" тії: "Тожъ есть Тръкмени, Печенези, Турці, Кумані, тожъ и Половци", – самісінькі тюрки!

---

[1] Див. ибн-аль-Асір, єгип. вид. 1290 = 1873 р., т. IX, ст. 194.

[2] "Діwâн люгатат-Тюрк", т. I (Царгород 1333 = 1915), ст. 30.

[3] Видав "Летописец Переяславля Суздальскаго, составленный в начале XIII века" – князь М. Оболенський, Москва, 1851.

[4] Я на це речення (цікаве з філологічного боку тим, що написано "бився", а не "билися") звернув увагу в "Украинской Грамматике", ч. I, вип. 1 (М., 1907) ст. 93; а шістьма літами пізніш у IV т. "Древностей Восточных" (М., 1913) дав про це невеличку замітку В. Каллаш: "Татары, Печенеги, Половцы".

б) Кримське ханство

Кримське ханство[5] (бл. 1420–1783), або инакше, в дослівному перекладі, "Перекопське"[6] – то уламок од Золотої Орди, один з її уділів-улусів.

[5] "Хан" (слово, вкорочено з "хаqан") – цей східній титул має етимологію мабуть старо-тюркську, і первісно мав він значити "володар", "верховний пан", та пізніш він більше-менше став відповідати званню "князь"; попереду, звичайно, з титулом "хан" зв'язувалася думка про князя політично владущого, з владою на певній території, а далі, – як, от, ми бачимо в новіщій Персії, – дають звання "хан" людям, навіть без територіяльного князівства, попросто як почесну титульну нагороду за державні їх заслуги. – Відколи цей титул з'явивсь? Із китайських джерел ми виразно знаємо для володарів варварських орд титул "хан" що-найменше в III в. по Р.Х. (а живовидячки й давніш); у найстаріших тюркських написах, орхонських VI–VIII в. (в північній Монголії) є і "qан" і "qаган". У Візантії та в Західній Европі титул "хакан", "хаґан" (етимологічно ж така форма архаїчніша, ніж "хан") стає загально відомим, так, близько VI століття, як титул ватажків, або володарів тих азійських орд (тюркського коліна), що насувалися на Европу: такі – хаґани у гунів, (chaganus у Григора Турського), у аварів (χάγανος у візантійських істориків), раз-у-раз у хазарів. Засвоїли його собі і нетюрки: в XI в. київський митрополит Іларіон зве великого князя Володимира Святого "каганом Руської землі". Як-найширше розповсюднився титул "хан" з його варіяцією "хаqан" за періода великої імперії монголів, а далі – в тих державах, котрі постали на руїнах держави монгольської. Попереду титул "хаqан" тоді розрізняли од "хан": "хаqан" мало значити щось ніби "імператор", "найвищий володар", і так звалися великі володарі монгольської держави, а "хан" – так титулувалися князі окремих підвладних країн імперії. Але кінець-кінцем ця диференціяція затерлася, і залишився тільки термін "хан". У турецьких султанів Османської імперії ми аж до найостаннішого часу бачимо, серед инших їхніх титулів, і титул "хан": на монетах, в гербах-туграх, в офіційних величаннях.

[6] Що наше "перекоп" є дословний переклад татарського слова "крым", це зазначено давно. От, прим, див. у В. Смирнова: "Крымское ханство" (Спб., 1887), ст. 63, 65. До цього пор. у А. Гаркавого: "О происхождении некоторых географических названий местностей на Таврическом полуострове" в "Известиях Русск. Геогр. Общ." 1876, т. XII (відд. 2, ст. 54). Що й у самих татар слово "крым" могло бути перекладом з мови грецької (з грецького "τάφρος"), це, не зовсім правда виразно, підносить наш земляк XVI віку М. Броньовський у своїм "Описі Татарії" 1578 р., коли каже, що мабуть чи не город Крим звавсь у Птолемея Τάφρος, а у Плінія – Taphrae. Див. "Martini Broniovii, ad Tartarum Legati, Tartaria" в ельзевірній збірці "Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria" (Ляйд., 1630), ст. 281: "Ptolomaeo fortasse Taphros, Plinio vero Taphrae eam antiquis nominatam fuisse placet". Є поганенький російський переклад "Описания Крыма Мартина Броневского" в VI томі "Записок Одесского Общества Истории и Древностей" (Од., 1867), і там перекладено цей уступ з неточною категоричністю: "Он (город Крым) в древности назывался Тафрос, говорить Птолемей; а Плиний называет его Тафры" (ст. 346).

У XIII та XIV віках Таврійський півострів, межуючи з розлогими південно-руськими степами на суходолі, мав разом із цілим південно-руським улусом собі таких правителів, що їх або призначувано на уділ із Золотої Орди, або-ж таких, що, висунувшись на місці, діставали од Золотої Орди потвердження. Головне місто тоді був Солхад (або "Солгат", инакше "Крим", або Старий Крим"; за хазарських часів воно, мабуть, звалося "Фулла") – і, наприклад, близько р. 1265 золотоординський хан Берке дав теє місто Солхад, та ще Судак, на уділ сельджуцькому вигнанцеві, малоазійському князеві Иззеддіну-Кейкавусові; а після нього правив тут його син. Обидва вони – люди високої перської культури. Мароканський араб-мандрівник ибн-Батута з чверти XIV в. описує Солхад, як велике й прегарне місто[7]; воно підтримувало культурні звязки і з мамлюцьким Єгиптом[8].

На початку XV в. виникла на півострові своя династія Ґіреїв, що зміцнилася за допомогою литовсько-руського великого князя Витовта і, за перших часів, була васалом Литви. За резиденцію цій династії стала фортеця Кирк-єр (теперішнє Чуфут-калé) і, під її захистом, ханська слобода Бахчесарай (дослівно "Палац-садок", де камінний палац вибудувано тільки в 1503 р., як воно видко з напису на т. зв. "Залізній" брамі).

Перший хан із цієї династії був довголітній Хадджі-Ґірей (бл. 1420–1466). Він брав участь у Витовтовому міжнародньому европейському з'їзді р. 1429 в м. Луцькому на Волині, де обмірковувався план спільного походу християнської Европи на турків-османів. Такі самі васально-дружні відносини підтримував Хадджі-Ґірей і з великим князем Казиміром IV Ягайловичем (з р. 1440). З нагоди Хадджі-Ґіреєвої смерти польський ксьондз-політик Длуґош (1415–1480) визнав величезні заслуги цього кримського хана, як оборонця відновленої української колонізації, "охоронця спокою руських земель". Поодинокі надбережні пункти півострова перебували в руках італійців, як їхні факторії: переважно – в ґенуезців (найважливіша – Кафа-Теодосія), а почасти й венеціян (приозівська Тана, на Танаїсовому-Дінському гирлі). Хадджі-Ґірей жив і з ними в злагоді; але, коли в останній рік його життя папський легат, дбаючи за венеціян, з'явивсь був до нього з закликом узяти участь у спільному поході на османів, старий Хадджі ухилився, посилаючися на те, що адже-ж не воюється литовський державець.

Тії дипломатичні зносини напевно, проте, не втікли од уваги турецького султана Мехеммеда II Завойовника. І коли Хадджі-Ґірей помер (1466), а проміж синів небіжчикових спалахнула чвара, то султан Мехеммед II послав свою флоту на Крим і підбив під свою османську владу всенький півострів із суміжним суходолом – з володіннями і ханськими, і ґе-

[7] Див. париз. вид. ибн-Батутиних подорожей, II, 359.

[8] Про недавні археологічні розкопи в Старому Криму рр. 1925–1926 див. звідомлення у московськім "Новом Востоке", кн. XIII–XIV та XV.

нуезькими, і з венеційською Таною (1475). Син Хадджі-Ґіреїв, діяльний Менґлі-Ґірей I (1468–1515), пробувши три роки в царгородському полоні, дістав нарешті од султана інвеституру на Крим. І з цього часу кримська орда, чи то кримське ханство, це вже не приятель, а лютий ворог Польсько-Литовській державі, вічний грабіжник і хижий людолов на Україні; вона, нарешті, щоб забезпечитися од повсякчасної загрози татарських людоловських наскоків (так мальовниче списаних у Михайла Литвина XVI в.), мусіла була в XVI в. створити особливий військовий стан – козацтво з Січею. З Московією, ворогом Литви, Менґлі-Ґірей жив мирно; але наступники його часто впадали і в московську Русь, доходячи навіть її столиці.

Османи добре забезпечили свою владу над васальним Кримом: вони полишили у своїх руках надбережні військово-торговельні пункти Криму. Теодосія-Кафа, головний вивозовий центр для торгу невільниками (а їх скільки-завгодно добували татари на Україні), була за резиденцію османському беґлер-беґові (генерал-губернаторові). Були ще й инші "салтанові городи", так само з османськими залогами: на схід – Керч, Озів (Тана), на захід до Басарабії – Аккермен (Білгород), Бендери та, на Дніпровому гирлі, фортеця Очаків, що її побудував Менґлі-Ґірей I; у XVI в. вони одійшли безпосередньо до турецького султана. Принципово вважалося, що влада османського беґлер-беґа припиняється на віддалі гарматного пострілу од берега; тільки-ж, на практиці, беґлер-беґ міг поширити свою повновласть значно далі, і завсіди він мав змогу сприяти тому, щоб з Царгороду прийшов наказ про скинення небажаного хана. Вже й ця обставина сильно підкопувала твердість ханської влади; а внутрішній лад у ханстві ще більш не сприяв його сталості. Крім хана, що резидував у Бахче-сараї, за його-таки життя існував ще його майбутній наступник, або віце-хан: "калга", з резиденцією за чотири годині од Бахче-сараю в Ак-мечеті (Ак-мечет – то теперішній Симферопіль), а літ за п'ядесять після Менґлі-Ґірея заведено було ще й другого майбутнього наступника – "нуреддіна" (з резиденцією на річці Качі, одна година од Бахче-сараю). Калга̀ і нуреддін мали свої двори з везіром, фінансовим дефтердаром, суддею-кадиєм та инш. (на зразок ханського двору), та й, не завсіди будучи однієї думки з бахче-сарайським ханом, охочі були вплутувати у свої нелади Порту. Підкопувала ханський авторитет і феодально-поміщицька система на півострові; з-поміж не дуже то покірних феодальних володіннів визначалося чотири (згодом п'ять) бейств, щось ніби автономні губерні-князівства, де в кожного бея була своя столиця, свій двір із своїм родовим калгою та нуреддіном. Кожен такий бей самостійно виправляв податки з своїх підданців і дуже їх визискував (що правда, вони були вільні: численні невільники були не з татар); він-же чинив у себе і суд і користувався з права посланницьких зносин із чужими державами, головно на те, щоб допоминатись подарунків-"упоминків". Вони, беї тії, безпосередньо або через своїх відпоручників, брали участь у хановому "дівані" (державній раді),

куди входили і калга́, і нуреддін, і везіри, і ватажки ногайських орд, і відпоручники вельми авторитетного в Криму вищого духівництва. За такого ладу в державі кінець-кінцем сталося так, що рідко-котрий хан та міг-би попанувати довго. Після Менґлі-Ґірея I (пом. 1515) на кримському престолі до кінця XVIII в. змінилося мало не шісдесять ханів, тобто на панування одного хана припадає пересічно менш як п'ять літ. Деякі, видатніші хани, після того як їх скидали, знов відновлювалися на престолі по два, по три, або й по чотири рази.

Тільки-ж у XVI в. часта зміна володарів не стала ще за норму, а через те ще тоді гостро й не відчувалася шкода од тієї системи. Так, довгенько-таки – після запеклих чвар – продержавсь на престолі лихий на вдачу Сахиб-Ґірей I (1533–1550), – той хан, що і Московщина добре його зазнала через його похід на московські землі аж до Оки р. 1541 (та з лайливого листування з Іваном Грізним). Сахиб I старанно запроваджував у своєму ханстві татарську осілість та державний лад на зразок османського; він завів і яничарів (капукулів); прихильно ставивсь до нього і султан Сулейман Пишний. Але-ж тую султанську прихильність заступила султанська неласка після ханової сутички із зарозумілим кафським беґлер-беґом, – і Сахиба-хана після його двацятилітнього панування змінили на Девлет-Ґірея I. Енергійний Девлет-Ґірей I (1550–1577) потрапив продержатись на престолі ще довше, понад чверть століття. Він чинив безнастанні наскоки на московські землі, допоминаючися од Івана Грізного, щоб той повернув звойовані допіру Казан і Астрахан; він ходив походом на саму столицю Москву та й спалив її р. 1571 (до цього моменту стосується історично-побутовий роман нашого історика Костомарова "Кудеяр"; Іванові Грізному довелося сплачувати кримцям відступну данину ("тиш"). Визначається ще хан з XVI в. талановитий поет і музика і діяльний правитель Газі-Ґірей II (1588–1608), прозиваний "Вихор" ("борà"). Правда, у поході на Москву р. 1591 зазнав він поразки, але був він щасливий у західніх походах. А серед свого ханства Газі-Ґірей намагався зміцнити ханську владу, почасти винищуючи родичів, а почасти й тим, що призначив собі за калгу не брата, як перед їм повелося, а свого сина Тохтамиша, і на нуреддіна так само призначив сина. Проте, коли Газі II помер на джуму і сів на царство Тохтамиш (1608), Порта не затвердила Тохтамиша, і його вбили супротивники.

В XVII в. загроза од Кримської орди для її сусідів трохи зменшилася: кримці вже не тільки нападають на русько-польські та московські україни, але й сами терплять од згубних козацьких наїздів. Визначається козацький 1616 року похід Сагайдачного (героя морських козацьких наскоків і на Малу Азію й на Царгород), коли, кажучи словами похвальної вірші, Сагайдачний "за свого гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу, ажъ и самъ цесаръ Турскій былъ въ великомъ страху". На бахчесарайському престолі сидів тоді Джані-беґ Ґірей II (1610–1623, 1627–1635); проміжний

хан Мехеммед-Ґірей III (1623–1627) разом із своїм братом Шагіном сам закликав козаків до Криму, щоб боротись із своїм супротивником Джанібеґом та з османами. – А у другій половині XVII в., коли на Україні проти Польщі почалося повстання Богдана Хмельницького, що вдававсь по допомогу й до Криму й до Туреччини, і, коли потім, за гетьмана Дорошенка, частина України просто підхилилися Туреччині (султанові Мехеммеду IV, 1648–1687), взаємини кримських ханів і беїв із козацтвом нераз бувають навіть і вельми приязні. А якщо не завсіди приязні для козаків, то в усякому разі кримці тоді беруть аж надто близьку участь у політичних справах і взаєминах України, Польщі та Москви. Кримському скарбові тодішні обставини були дуже на руку: він багатшав. З-поміж ханів Еслям-Ґірей III (1644–1654), дуже незалежний од хаотичної Порти XVII в., незлий адміністратор, навіть увільнив просту татарську людність од тяготи податків. Мехеммед-Ґірей IV (1654–1665) підтримував Польщу й гетьмана Виговського проти Москви, а козаки-запорожці під Сірковим проводом вдиралися у Перекоп. Як Мехеммеда-Ґірея IV скинули, він марно звертався по допомогу до козаків, ляхів, московитів; і його легко заступив представник бічної ("чобанідської") лінії малоталановитий Адиль-Ґірей (1666–1671), дуже миролюбний. Але саме тоді український гетьман Дорошенко вплутував Туреччину у війну проти Московії та Польщі, – і непридатного для турків, непопулярного й серед кримців, Адиль-Ґірея було скинуто (1671). Зовсім не такий – один з найвидатніших кримських ханів, розумний і талановитий Селім-Ґірей I (1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1703–1704). Він повинен був активно допомагати туркам у війні й проти Польщі й проти Московії на Правобережній Україні; і тут, як здобули турки Кам'янець Подільський, р. 1672 складено було переможний для Порти і ганебний для Польщі Бучацький мир, що затвердив за турками Поділля[9]. За невдалу облогу Чигирина, що Дорошенко встиг його оддати московському цареві, Порта (1678) скинула Селіма-Ґірея I, і його на кілька літ заступив Мюрад-Ґірей; та коли дано туркам поразку під Віднем (1683), та скинено Мюрада за наказом од Порти, кримське панство забажало, щоб на ханство повернув знов Селім I. Другого й третього разу Селім I уже сам, з доброї волі, зрікся престолу; але виразна недотепність тимчасових його наступників призводила до того, що татари поновляли Селіма I на ханстві. За нього відбулися й невдалі московські походи Голіцина (улюбленця царівни Софії) на Крим (1687–1689) та озівські походи Петра Великого (1695–1696), що їх наслідком Озів перейшов був до росіян. Кримці й турки тоді-ж цілком виразно з'ясували собі, якою небезпекою погрожує їм нова, петрова Росія: "Наші люди в Криму почали зазирати на події часу крізь

[9] Відоме листування запорозьких козаків із турецьким султаном Мехеммедом IV (ніби, бл. 1678 р.), що спопуляризувалося через картину Рєпіна, є безперечний апокриф.

двері страха й чекання", каже автор "Сімох планет" (з історії Криму) історик XVIII в. Мехеммед-Ризà. Прутської поразки, даної од турків Петрові I (1711), Селім-Ґірей не діждав.

По смерти довголітнього Селіма-Ґірея (1704), серед чвар, міняються хани за рік, два-три. А з півночи систематично, хоча й із змінним щастям, насуваються на ханство росіяни, що, після приєднання України, перебрали на себе історичну місію українського козацтва – боротися проти ординських та татарських наскоків та прямувати до Чорного моря. За період, що відповідає дальшому царюванню Петра I та, згодом, Ганни Іванівни, тричі з'являвсь на Бахчесарайському престолі Каплан-Ґірей I (1707–9, 1713–1716, 1730–1736) на переміну з популярним Селімовим сином Девлет-Ґіреєм II (1709–1713), Сеадет-Ґіреєм III (1717–1724) та Менґлі-Ґіреєм II (1724–1730; іще 1737–1739). За цих ханів, якщо Петро I й зазнав поразки од турків у Молдавщині над Прутом і мусів оддати Озів (1711), то вже фельдмаршали Ганни Іванівни кн. Мініх і, незабаром, і граф Лассі вдало спустошили Крим (1736, 1737, 1738). Мініх спалив (17 червня 1736) столицю Бахче-сарай, при чому загинув ханський палац Ґіреїв та соборний мечет із бібліотекою Селіма-Ґірея I з XVII в.; тільки частину відновив, п'ять літ по тому, Селямет-Ґірей II (1740–1743). Проте, хоч і які скороминущі були Мініхові та Лассієві військові успіхи в Криму, вони вже позначали наперед, яким дальшим ходом підуть події. Зміна ханів, то через заколоти беїв і мурз (шляхти), то за наказом із Царгорода не припинялася й на протязі дальших десятиліттів; а тимчасом нова Росія все зростала на силі. Хана Селіма-Ґірея III (1764–1767; 1770–1771) втягла була Порта у дуже тяжку для Криму першу російсько-турецьку війну з Катериною II (1768–1774), і тоді кн. Вас. Долгорукий фактично захопив Крим р. 1771. Татари скинули Селім-Ґірея III й прийняли не дуже-то бажаного їм російського призначенця Сахиб-Ґірєя II (1772–1775); Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р. Туреччина офіціяльно визнала незалежність Крима, тобто фактичну його залежність од Росії.

Сахиб-Ґірей II, поставлений од Росії, своїми спробами європейських реформ викликав незавдоволення серед татар. Вони його скинули. Проте, все-ж довелося їм прийняти (1777) накинутого од Росії деспотичного марнотрата Шагін-Ґірея, що й стався останнім кримським ханом (1771, 1777–1783). Коли, за шість літ, проти цього нелюбого їм Шагін-Ґірея повстали його підданці, він, з намови російських представників (Іґельстрома, посланого од Потьомкіна) "отдался милостям монархини", себто зрікся ханського престолу на користь Катерини II, і тоді проголошено прилучення Криму до Росії (8 квітня 1783). Потьомкін, з нагоди подорожи імператриці Катерини II р. 1787 до Криму, наказав зреставрувати бахчесарайський палац, що його спалив ще 1736 р. Мініх.

Література. Hammer: "Geschichte der Khane der Krim" (Відень, 1856);

В. Смирнов: "Крымское ханство до нач. XVIII в." (СПБ., 1887; у вступі – огляд джерел і підсобних праць) з продовженням: "Крымское ханство в XVIII в." (1889, в XV т. "Записок Одесского Общества истории"); О.Ф. Ретовский: "Die Münzen der Girei" (М., 1905, у II та III т.т. "Записок Нумизматического Общества")[10]. Таблиці ханів – у Стенлі-Лен-Пуля: "Мусульманские династии" (Спб., 1899); иноді не так у E. Zambaur'a: "Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam" (Ганновер, 1927). Про Крим перед XV в. див. Ю. Кулаковського "Прошлое Тавриды" (2-ге видання К., 1914).

в) Хронологічна таблиця кримських ханів

	Роки гиджри		Роки по Р. Хр.
бл.	823	Хадджі-Ґірей	бл.1420
	871	Нур-Девлет	1466
	872	Менґлі-Ґірей I (вперше)	1468
бл.	878	Нур-Девлет (вдруге)	бл. 1473
бл.	882	Джанібек I	бл. 1477
бл.	883	Менґлі-Ґірей (удруге)	бл. 1478
	921	Мехеммед-Ґірей I	1515
	929	Газі-Ґірей I (шість місяців)	1523
	929	Сеадет-Ґірей I	1523
бл.	932	Еслям-Ґірей I	бл. 1526
	939	Сахиб-Ґірей I (уб. 958=1551)	1533
	957	Девлет-Ґірей I	1550
	985	Мехеммед-Ґірей II Гладкий	1577
	992	Еслям-Ґірей II	1584
	996	Газі-Ґірей II "Бора" (вперше)	1588
	1005	Фетх-Ґірей I (скількись місяців)	1596
	1005	Газі-Ґірей II "Бора" (вдруге)	1596
	1016	Тохтамиш-Ґірей	1608
	1017	Селямет-Ґірей I	1609
	1019	Джанібек-Ґірей II (вперше)	1610
	1032	Мехеммед-Ґірей III	1623
	1036	Джанібек II (вдруге)	1627
	1044	Инаєт-Ґірей	1635
	1046	Бегадур-Ґірей	1636
	1051	Мехеммед-Ґірей IV (вперше)	1641

[10] Додаток до монографії О.Ф. Ретовського – В.С. Муралевич: "К нумизматике Гиреев" в "Известиях Таврич. Общ. Ист., Археолог. и Этногр.", т. 59 (Симфер., 1928), ст. 141–143.

1054	Еслям-Ґірей III	1644
1064	Мехеммед IV (вдруге)	1654
1076	Адиль-Ґірей Чобан	1666
1082	Селім-Ґірей I (вперше)	1671
1089	Мюрад-Ґірей	1678
1094	Хадджі-Ґірей II	1683
1095	Селім I (вдруге)	1684
1103	Сеадет-Ґірей II	1691
1103	Сафа-Ґірей	1691
1104	Селім I (втретє)	1692
1110	Девлет-Ґірей II (вперше)	1699
1114	Селім I (вчетверте)	1703
1116	Газі-Ґірей III	1704
	краще (31 грудня)	1705
1119	Каплан-Ґірей I (вперше)	1707
1121	Девлет-Ґірей II (вдруге)	1709
1125	Каплан I (вдруге)	1713
1128	Кара-Девлет-Ґірей (три місяці)	1716
1129	Сеадет-Ґірей III	1717
1137	Менґлі-Ґірей II (вперше)	1724
1143	Каплан I (втретє)	1730
1149	Фетх-Ґірей II	1736
1150	Менґлі II (вдруге)	1737
1152	Селямет-Ґірей II	1740
1156	Селім-Ґірей II	1743
1161	Арслан-Ґірей (вперше)	1748
1169	Халім-Ґірей	1756
1172	Крим-Ґірей (вперше)	1758
1178	Селім-Ґірей III (вперше)	1764
1180	Арслан-Ґірей (вдруге)	1767
1181	Максуд-Ґірей I	1767
1182	Крим-Ґірей (вдруге)	1768
1182	Девлет-Ґірей III (вперше)	1769
1183	Каплан-Ґірей II	1769
1184	Селім III (вдруге)	1770
1185	Максуд-Ґірей II	1771
1186	Сахиб-Ґірей II	1772
1189	Девлет III (вдруге)	1775
1191–1197	Шагін-Ґірей	1777–1783

г) Чуфут-калé

"Чуфут-кале" дословно значить "жидівська (тоб-то караїмська) кріпость". Це тепер покинутий, здебільша поруйнований, кам'яний город-цитаделя, що кублиться на високій скелястій горі в двох верствах од Бахчесараю і має коло себе славнозвісне стародавнє караїмське кладовище, яке розгорнулося в сусідній т. зв. Йосафатовій долині.

Тільки-ж зв[']язок кріпости з теперішнім караїмством-"жидівством" ("чуфут") – це вже річ пізня.

Почали тут жити дуже давно. По-під кріпостю внизу знаходиться з півсотні вибитих у скелі первісних печер, – то вони собою навіч свідчать, що тут жили люди ще за передісторичних часів. Історичне-ж життя – теє можна більш-менш твердо зв[']язати з епохою хазарського панування; та може бути, саме-отут мали притулок останні хазарські кагани X–XI в., що визнавали релігію юдейську. А ще пізніш, за часів Золотої Орди, коли головним містом на півострові був Солхад (інакше "Старий Крим"), оця твердиня була місцем перебування і для самих ханів: про це наочно свідчать і мечетні руїни, і мавзолей-каплиця (тюрбе) Тохтамишевої дочки принцеси Джанке (пом. 1437 = 841), що в XIX в. її ім'я, через недобре археологічне прочитання надгробного напису, спопуляризувалося і у археологів, і у туристів, і у теперішніх кримських татар в неправдивій формі "Ненеке-джан"[11].

Мала назву фортеця за тих часів не "Чуфут-кале", а таку, яка у караїмів ще й досі заціліла: вони бо на свою "калé" кажуть "Кырк-єр" ("Сорок місць"). Можлива річ, що така тюркська назва виникла через народню тюркську етимологію з якоїсь давньої грецької назви, прим. Καλλιάχρα[12]; та будь-що-будь ми в XIII–XIV вв. вже виразненько її бачимо в писаних пам'ятках. Цьому "Кырк-єр" (40 місць) могла б відповідати у подорожнього Рубруквіса середини XIII в., що їздив до монголів, згадка про "quadraginta castella inter Kersonam

---

[11] Дешифровано Тохтамишівни ім'я як "Ненеке-джан" у II томі "Записок Одесского Общества Истории и Древностей" (1850), де взагалі погуртовано археологічний матеріял про Бахче-сарай та його околицю; подбали про таку збірку А. Борзенко та А. Негрі ще в 1836–1847 рр. Тільки ж Осм. Акчокракли у своїй статті "Новое из истории Чуфут-кале" (в "Известиях Таврич. Общества Истории, Археологии и Этнографии", т. 59, Симфер., 1928, ст. 158–172), на мою думку цілком незаперечимо, показав, що читати ім'я треба не "Ненеке-джан", ба "Джанке"; задля наочности він там подав і знімок.

[12] Здогадну назву "Καλλιάχρα" висунув В. Смирнов у своїй дисертації "Крымское ханство" (Спб., 1887), ст. 113.

et Soldaiam"[13]. Арабський історико-географ із Сирії князь Абульфида 1-шої чверти XIV в. у своїй "Географії" ("Taqwim ель-бюльдâн", закінч. 1321 р.) подає ім'я тієї "неприступної" фортеці з етимологічним поясненням таким, що нам инакше неможна прочитати теє ім'я, як "Кырк-ер"[14].

Як настала у Криму династія Ґіреїв у XV в., то тоді, так із середини XV в., ми маємо ханські Ґіреївські монети, биті в Кирк-єрі (найдавніша – 858=1454 р., з ім'ям хана Хадджі-Ґірея, засновника династії)[15]; – видко, що Хадджі-Ґірей мав тут своє перебування. Троха пізніш у тому ж таки XV в., за Хадджі-Ґіреєвого сина – Менґлі-Ґірея, ми ім'я "Кырк-єр" (в усяких варіяціях) нераз натрапляємо і у італійських подорожніх XV в. і в тих грамотах, що ними в дипломатичних зносинах обмінювалися з династією Ґіреїв чи то володарі польсько-литовські, чи то володарі московські. Вони згадують за Кирк-єр, бо Менґлі-Ґірей сидить там.

От, венецький посол до перського шаха Узуна Хасана Амброзіо Контаріні в 1474 р. повідає, як він поїхав з Київа до Криму вкупі з литовським послом; але в Криму вони розлучилися, бо йому-Контарінієві шлях був до Кафи (Теодосії), а литовському послові, для того щоб побачити хана, треба було звернути в инший бік, бо хан перебував "у одному замку на ймення Керкер": "il quale (= Менґлі-Ґірей) era ivi ad un castello, chiamato Chercher"[16]. – Другий венецький подорожній Йосафат Барбаро, повідаючи про події після 1475 р., каже (в розд. XI), що у кримських татар є дві кріпості: одна – "Солхад, яку вони звуть Крим" (uno detto Solghati, il qual' essi chiamano Chirmia)", а друга – Керкйарде, що в їх мові значить 40 місць (e l'altro Cherchiarde, che nel lor idioma significa quaranta luoghi"[17]; закін-

[13] Рубруквіс, у I розділі своєї подорожи, каже, що половці давніш, іще перед монгольським нашестям, були стягали данину з Херсона, Солдаї та ще з сорока замків поміж ними, quorum quodlibet fere habebat proprium idioma. Зідентифікував Рубруквісове "quadraginta castella" з "Кырк-єр" Ф. Брун. Див. його збірку: "Черноморье. Сборник изследований по исторической географии южной России", т. II (Одесса, 1880), ст. 135–136. У російському перекладі А. Малеїна: "Вильгельм де-Рубрук, Путешествие в восточные страны 1253" (Спб., 1911, вкупі з "Историею монгалов I. де-Плано Карпини"), див. ст. 68.

[14] Не-арабісти можуть удатися до французького перекладу Reinaud: Géographie d'Aboulféda, t. II, 1-re partie (Пар.,1848), ст. 319. – А людність у Кирк-єрі, каже Абульфида, належить до коліна Асів (тоб-то осетів, або алан).

[15] Про це див. в поважній монографії О.Ф. Ретовського: Die Münzen der Girei (Москва, 1901–1905), відб. з II–III тт. "Записок Нумизматического Общества".

[16] Див. "Путешествие Амвросия Контарини" в I томі "Библиотеки иностранных писателей о России, трудами В. Семенова" (Спб., 1836), ст. 138 по-італ., ст. 26 по-російськи.

[17] Див. "Путешествие в Тану Іосафата Барбаро" в тій самій "Библиотеке иностранных писателей о России", т. I (Спб., 1836), ст. 91 по-італ., ст. 48 по-російськи.

чення "de" в "Cherchiarde" це є живовидячки флексія місцевого відмінку, і справжнє ім'я кріпости у Барбара виступає перед нами, як "Cherchiar" (Кырк-єр). Трохи далі Барбаро каже, що Менглі-Ґірея скинули були з ханства, але він зчинив повстання, зібрав коло себе людей, "пішов з ними на Солхад і здобув його, а як число його прихильників ще побільшало – пішов на Керкйар*де*, здобув і його та й, убивши Емінека-бея (свого супротивника), зробився паном цих місць", "se n'andò a Solgati e la prese; crescendo poi il popolo à sua ubbidienza – andò a Cherchiarde et quella similmente prese et, ammazzato Eminachbi, si fece signore di quei luoghi"[18].

До Литовської Метрики внесено листування Менґлі-Ґірея 1480 р. з королем Казиміром, – і раз-у-раз на кінці якогось листа стоїть зазначка, що лист "писан в Керкеры"[19]. Одночасно, чи трохи-трохи пізніш, московські грамоти, що стосуються до приязних зносин Москви з Менґлі-Ґіреєм, не раз згадують цей "город Кыркор", де хан постійно перебуває і приймає чужоземних послів[20]. От, року 1491-го посол-князь Ромодановський повідомляє свого "государя" Івана III, що Менґлі-Ґірей скількись разів був виряжався в похід, але заспокоївшись "воротился опять в Киркор" (ст. 111, ст. 113). У червні 1492 р. посол Количев сповіщає Івана III, як Менґлі-Ґірей сказав йому їхати, для авдієнції, "в Кырькор" і сказав привезти туди й дари-"упоминки", що надіслав з послом московський володар (ст. 148–149). Так само грамота, писана в січні 1492 р., сповіщає, що Количеву і новому послові Заболотцкому Менґлі-Ґірей "велел в Кырькоре у себя быти" (ст. 170), а як вибирався в похід на Литву, то послові сказав "жити без себя в Кыркоре" (ст. 170). Той самий посол Заболотцкой у грамоті 1493 р., доносячи, що Менґлі-Ґірей пішов походом на Київ, зазначає, що він туди "пошол из Кыркора" (ст. 181), а литовського посла – "изъ Кыркора отпустил". Та й сам хан, пишучи 1493 р. лист до великого князя Івана, "брата своего", і згадуючи, що він-хан посадив литовського посла в "крѣпь", додає, що тая крѣпь – "въ городѣ нашемъ въ Кыркорѣ" (ст. 193). Або, знов, новий московський посол Мамонов р. 1501 сповіщає, що вони, московські посли, "къ Менли-Гирею къ царю въ Киркоръ пріѣхали есмя по Рожествѣ Христовѣ въ недѣлю, и царь (= Менли-Гирей) велѣлъ намъ у собя быти во вторникъ, и мы у царя были, и рѣчи твои-государевы царю говорилъ есми" (ст. 354).

---

[18] Там само, ст. 93 по-італ., ст. 53 по-російськи.

[19] Сборник Муханова, издание 2-ое дополненное, Спб., 1866, № 23, – див. ст. 26, стовп, 1; ст. 26, стовп. 2; ст. 27, стовп. 1.

[20] Грамоти видано, за редакцією Г.О. Карпова, як 41-ий том петербурзького "Сборника Имп. Русского Историч. Общества" (1884) під заголовком: "Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией, I, с 1474 по 1505 год". (Дальші грамоти – то вже том 95-ий, Спб., 1895).

Словом, Кирк-єр у 2-ій половині XV в. – то резиденція ханів-Ґіреїв: тут вони постійно перебувають, тут вони чужих послів приймають, звідси вони в великі походи вибираються.

Але з настанням XVI в. справа трохи міняється: у сусідній долині, в декількох верствах од Киркора, виростає нова резиденція, нова ханська ставка – Бахче-сарай, де року 1503-го Менґлі-Ґірей збудував собі палац і занотував цю подію надписавши будівельну дату на "Залізних дверях"; вони цілі і досі[21]. За якихсь півсотні літ після Менґлі-Ґірея Бахче-сарай добре розрісся й прикрасився, і року 1578-го Мартин Броньовський, що приїздив до хана з посольством од польського короля Степана Баторія, похвально характеризує той Бахче-сарай у своєму "Описі Татарії" як "oppidum non ignobile" ("не аби-який"), де хан має першорядного палаца: "domum lapideam primariam, in qua ille semper residet[22]. Отак, Бахче-сарай стає для ханів столицею, де вони semper resident, а Кирк-єр править для них уже лиш за твердиню-фортецю, за державну в'язницю, за монетарню[23].

І до наших часів там заціліли характерні рештки од в'язниці, вибитої в скелі, із судилищем та кам'яними ешафотами для смертного скарання. Це т. зв. "чаушева печера"; вона становить для туристів одну з найзамітніших пам'яток у Чуфут-кале[24]. Природна річ, що у оглядачів раз-у-раз виникає думка: чому-ж оця державна твердиня зветься "жидівська", "чуфут"?

---

[21] Найновіше, критичне видання Менґлі-Ґіреєвого напису 1503 (909) р. – в статті Н. Ернста: "Бахчисарайский ханский дворец и архитектор вел. кн. Ивана III фрязин Алевиз Новый" – у 59 томі "Известий Таврич. Общ. Ист., Арх. и Этногр." (Симфер., 1928), ст. 39–54. Давнє видання – у II томі "Записок Одесского Общ. Истор. и Древн." (1850).

[22] Див. Martini Broniovii, ad Tartarum legati, Tartaria – в ельзевірному збірному виданні: Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria (Ляйден, 1630), ст. 254–327; про Бахче-сарай – на ст. 277. Зовсім недобрий російський переклад: "Описание Крыма" – Мартина Броньовського дано в VI томі "Записок Одесского Общества Истории и Древностей" (Од., 1867), ст. 333–367. В російському перекладі читаємо: "Тамъ есть небольшой городокъ и первый каменный домъ, въ которыхъ живетъ Ханъ, называется Бакчисарай" (ст. 344). Дуже похвальну характеристику "oppidum non ignobile" перекладач перекрутив на "небольшой городокъ", а "domum primariam" – на "первый дом"; він переклав "in qua" – "въ которыхъ"; не переклав слова "semper" при "residet".

[23] Протягом XVI в. на Ґіреївських монетах ми маємо постійну зазначку, що їх бито в Кирк-єрі. В XVII в. б'ють монету і в Бахче-сараї, а з половини століття, починаючи з хана Еслям-Ґірея (1644–1654), – вже навіть тільки в Бахче-сараї. Про це див. в монографії "Die Münzen der Girei" Ретовського.

[24] В статті Осм. Акчокралы: "Новое из истории Чуфут-кале" (ст. 158–172 в 59-му томі "Известий Таврич. Общ. Ист., Арх. и Этн." 1928) подано й найновіший план Чуфут-кале, поруч плана 1830 р. (ст. 161).

Зовсім точну відповідь на це ми знаходимо у кримських істориків XVIII в. Вони, повідаючи про цю фортецю, "що височиться коло Бахче-сарая на версі крутої гори, збудована з дрібного, твердого каміння, могутня, незрівнянна твердиня", додають: "а потім, як стала для мусулман непотрібна отая фортеця, там осадили ремісничу громаду (сынф) караїмів, з роду (тайифе) юдейського (або "жидівського"), що жив у Бахче-сараї"[25]. Звідтіля й пішла назва "Чуфут-кале".

Для караїмів XVIII в. цей новий їхній осередок набрав великої культурної ваги. Тут стався центр їхніх релігійних інтересів, тут вони 1731 року заснували й друкарню, – найпершу друкарню в Криму, – і друкували свої книжки, виписавши черенки (шрифти) з Італії. Тільки-ж тепер караїмської людности тут уже нема: в 1850–1870-их рр. караїми повиносилися з Чуфут-кале, хто – до Бахче-сараю, хто – до инших міст Криму та Росії (в Евпаторії їх живе тепер найбільше, туди перенесено й друкарню, там перебуває й хахам). Без них Чуфут-кале обернулося в пустку-руїну. Не-зруйновані залишаються тут іще й досі дві караїмські кенаси, що їх пильнує сторож-караїм[26].

Але духовний звязок з Чуфут-кале, хоч воно вже самісінькі руїни, не поривається й у тих караїмів, що повиселялися геть-геть. Вони мають звичку (найбагатіші, очевидячки) – своїх небіжчиків з як-найдальших країв привозити сюди, щоб поховати в Йосафатовій долині. Не диво, на якійсь мармуровій плиті, прочитати напис приміром про те, що під нею лежить молодий вояка-караїм, убитий 1905 року в далекосхідньому Порт-Артурі, – тобто тоді, коли Порт-Артур облягали японці і люди гинули як мухи.

---

[25] "Бе'д земан, qалʿе-йи месфуре еhл-и исляме иqтиза-сы олмамаγ-ла, Баγчє сарайда сакин йаhуд тайифесинден qаравын сынфыны искян етділер" – Сейїд Мех. Риза (пом. 1756): "Ас-саб' ас-сеййâр фі ахбâр молюк Татâр" (пис. бл. 1737 р.), Казан, 1832, ст. 76–77. По російськи перекладену, диви виписку у В.Д. Смирнова: "Крымское ханство", Спб., 1887, ст. 105–106.

[26] Той довголітній симпатичний сторож-доглядач (А. Дубинський, родом з Литви) в січні 1928 р. помер.

д) Про долю українських полоняників у Кримському ханстві

"Кримська неволя" – то була одна з найлютіших бід-напастей в давній історії нашої України, гірко оплакана і в наших кобзарських думах. У моїй "Історії Туреччини" (1924, I) я присвятив спеціяльний розділ (ст. 167–183) невимовно сумному становищу українських бранців, що їх кожного року хижі людолови-кримці одганяли густими отарами, мов худобу, до себе в полон; там я подав промовисто-страшні побутові ілюстрації за звістками сучасників, починаючи од класичних оповідань Герберштайна та Михайла Литвина з XVI в. Та й отут-таки, в теперішнім виданні, нижченаведена у нас стаття про Поплонського з кінця XVII в. теж додає певний штрих до всім відомих невольницьких малюнків.

Тільки ж, разом з тим слід зазначити, що далеко не для всіх українських бранців була їхня доля в кримській неволі однаково гірка. Найтяжче страждали звичайно ті, кому довелося в Криму вести життя простої чорноробочої худоби, потрібної для хазяїна лиш через свою фізичну силу. Але ж чимало-кому з невольників таланило видертися із становища простої худоби (дівчатам та жіноцтву це було особливо легко) і таланило діпнутися більше-менше щасливої долі, – настільки щасливої, що вже їм навіть на рідну Вкраїну вертати не хтілося. Характеристичне оповідання дає український літописець Самійло Величко (поч. XVIII в.), обмальовуючи один з козацьких походів Івана Сірка на Крим (1675).

Сірко, вдершися до Криму через Сіваш і здобувши перемогу над "невірами" в їхній-таки землі, захтів був ущасливити українських в'язнів та бранців, що перебували в Криму, і вивести їх назад до рідного краю, – мовляв, на поетично оспівані "тихі води, ясні зорі". Було тих бранців, "мужеска полу и женска", 7000 люду[27]. І що ж вийшло? – Багато бранців, аж 3000, себто щось понад 40% так і не захтіли того Сіркового раю: "изволили лутше до Криму вернутися, нежели въ землю христіянскую простовати". Бо їм, казали, було вже добре і в Криму, де вони вже мали "свои осѣдлиска и господарства", де їм очевидячки краще жилося, ніж під польською або під

[27] Ясно, що 7000 – то була лиш невеличка частина всіх тих українських бранців, котрі жили в Криму. Шісдесятьма роками пізніш російський фельдмаршал Мініх, готуючися до походу на Крим (1735), писав до імператриці Ганни Йванівни: "Если крымская экспедиція окончится благополучно, то плѣнныхъ христіанъ, которыхъ тамъ считаютъ до 20.000 семействъ, куда прикажете отвозить для поселенія?" Див. цей Мініхів лист у С. Соловйова "История России", т. XX (М., 1870), розд. 2, ст. 91.

московською владою. Сірко попереду не хтів вірити, щоб бусурманська неволя була для них так сильно смачніша, ніж життя на Вкраїні; а як побачив, що воно таки так, то загадав своїм козакам порубати й постріляти геть-усіх тих бідолашних своїх земляків, що одмовилися од щастя знов жити в краю християнськім і покинути землю-неволю бусурманську.

З літописного оповідання видко, що частина з тих нерозкаяних бранців були "туми", тоб-то метіси, що вже й народилися в Криму; вони – каже літописець – були не охрищені, і можна гадати, що батьки-татари їх не тільки не охристили, ба навіть виховали їх у своїй мусулманській вірі. А чи переходили на іслям усі инші з тих українських бранців – цього з Величкового оповідання не тільки не видко, ба навпаки виразно у нього сказано, що це були християни. В такім факті не було нічого дивного. З инших джерел ми маємо точні звістки, що не-татари в Криму навіть не навертаючися до віри Мохаммедової могли собі жити спокійнісінько і віру свою явно визнавати. Вистачить нагадати той відомий факт (засвідчений у самовидця Манштейна), що, коли Мініх вдерся в Бахче-сарай і спалив його (1736), то виявилося тоді, що на 2000 бахчесарайських домів ціла третина належала християнам, православним грекам; вони-православні і свою церкву там, у ханській столиці, мали. Ще ж була тоді в Бахче-сараї і католицька єзуїтська місія, із своєю безперечно суторелігійною бібліотекою; "но такъ какъ іезуитская миссія была принуждена слѣдовать за ханомъ, то и домъ и библіотека ея такъ же мало были пощажены, какъ и всѣ другіе дома"[28]. Отже не в мусулманах-татарах знайшла християнська католицька місія своїх ворогів, а в християнах, тільки православних.

Трагічна подія, за яку оповідає Самійло Величко, вона дуже відома серед широкої української читальницької публіки, бо кримський похід Івана Сірка 1675 р. лиш не називаючи Величкового ім'я, сильно спопуляризувала українська белетристика. Не завадить одначе навести тут Величкове оповідання в оригіналі, викинувши з нього тільки чисто-бойові подробиці.

О войнѣ Сѣрковой на Крымъ[29]

Прилагается же зде и тое, же Сѣрко Атаманъ Кошовій войска Низового Запорожскаго, того-жъ року 1675, мѣсяца іюля числъ послѣднихъ, повернувши отъ Дорошенка зъ Чигирина до Сѣчи Запорожской, а созвавши на кошъ зъ близшихъ и далшихъ вѣтокъ и рѣчокъ полевихъ товариство

[28] Записки Манштейна о России 1727–1744. Перевод с французского, с подлинной рукописи Манштейна. Спб., 1875, гл. VII, ст. 84 (Видання "Русской Старины").

[29] Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко бывшій канцелярист Канцеляріи войска Запорожскаго 1720. Т. II, Киевъ, 1851, ст. 372–377 (Видання "Временной Комиссии для разбора древних актов").

Запорожское, предложилъ имъ въ радѣ главной на кошу свое намѣреніе – о отмщеніи Хану и всему Криму прошлозимной своей и всего войска Низового турбацѣи, зневаги и шкоди; же Ханъ зъ янчарами Турецкими пришедши ночю и втиснувшися по злодѣйску въ Сѣчъ Запорозскую, хотѣль оную зруиновати и все войско Низовое въ ней бывшое вигубыти и въ полонъ забрати.

До которого намѣренія его все войско охочо призволилося...

...Зоставивши при себѣ виборнѣйшихъ молодцовъ три чили чтирѣ тисячѣ, и оставшися зъ ними внутръ Крима надъ Сивашемъ, у переправи, прочее все войско при добрихъ своихъ вождахъ, Кримскихъ осѣдлостей и мѣсцъ добре свѣдомихъ, отправилъ во весъ Кримъ, приказавши вождомъ тимъ увесь Кримъ несчадне струснути, ему приразиться, и пятого дня къ себѣ до переправи Сивашской повернути. Тое просто войско вѣтроногими конми своими внутръ селеній Кримскихъ нечаянно вшедши, и по совѣту на килко частей роздѣлившися, весь Кримъ собою наполнилы и засѣяли, огнемъ и мечемъ оній плюндруючи, Козлова, Карасева, Бакцисаря столици Ханской и иннихъ городовъ Кримскихъ коснувшися[30], и превеликіе имъ бѣди и разоренія въ ихъ селеніяхъ нанесши. Ханъ теди зъ султанами и мурзами Кримскими о такой фуріи и несподѣваннихъ а недишкретнихъ въ Криму гостяхъ увѣдомившися, чимъ найскорѣй зъ Бакцѣсаря, и то заледво, зо всѣми началниками Кримскими вихопился и угонзнулъ въ гори Кримскіе, до которого и иншіи отъ оружія Запорожского спасшіися Татаре, а иншіи до городовъ крѣпкихъ поутѣкали; третіи зась оружіемь браннімъ по селахъ и поляхъ Кримскихъ трупомъ зостали положенни....

А [войско козацкое] около долини Чорной и Качкаровъ всѣ поля и пастиска скотинніе Кримскіе струснувши и многіе череди скотинніе и ватаги овечіе зъ Татарами при нихъ бывшими себѣ загорнувши, рушило угору Днѣпра до Сѣчи своей, маючи у себе множество всякой здобычи Кримской, и ясиру Татарского зъ христіянами въ неволѣ Кримской бывшими тринадцяти тисячъ. Отдалившися теди Сѣрко со всѣмъ войскомъ и користми отъ Криму у миль килконадцятъ, и станувши нѣгдѣсь въ приличномъ мѣсцу на попасъ полудневій, велѣлъ еднимъ Козакамъ подостатку каши вариты, жебы для ихъ и для ясиру могло стати оной, а другимъ велѣлъ ясиръ на двое разлучити, христіянь особно, а бѣсурманъ особно. Которихъ гди розлучено, теди бѣсурмань всѣхъ велѣлъ повязати, а христіянь (которихъ мужеска полу и женска 7 тисячъ было)[31] пробуючи, самъ Сѣрко сказалъ къ нимъ такое слово: "Хто хочетъ, идѣте зъ нами на Русь, а хто не хочетъ – вертайтеся до Криму". Якое слово Сѣрково христіяне и туми[32] зъ христіянь въ Кримѣ родившіися почувши, изволили едни зъ нихъ, а именно три

[30] Козловъ – Евпаторія, Карасевъ – Кара-су.

[31] Пор. вище примітку на ст. 286.

[32] Див. ст. 287.

тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели въ землю христіянскую простовати; а другая, чтирѣ тисячѣ, на Украину въ землю свою возжелали. Которихъ всѣхь Сѣрко велѣвши покормити, еднихъ оставилъ при себѣ, а другихъ отпустылъ въ Кримъ; а при отпуску гди спиталъ ихъ – для чогобы до Криму квапилися, отповѣдили, ижъ тамъ въ Криму имѣють уже свои осѣдлиска и господарства, и для того тамъ лутше себѣ желають жыти, нежели въ Русѣ ничого своего неимущи.

Отпустивши теди Сѣрко онихъ людей до Криму, еще нецале вѣриль, жебы они конечне пошли въ Кримъ, но надѣялся, что вернутся на Русь. И возшедши на могилу тамъ бывшую, смотрѣлъ на нихъ потоль, поколь не стало ихъ видно. А гди увидѣлъ непремѣнное ихъ въ Кримъ устремленіе, тогда заразъ тисячи Козакамъ молодимъ велѣль на-конь всѣсти, и догнавши всѣхъ безъ жадного пощадѣнія на голову вибыти и вирубати, маючи и самъ втропи за ними поехати и досмотрѣтися: если по его станется приказу? Тіи прето Козаки такій ординанцъ отъ Сѣрка одержавши, а людей поменениихъ догнавши, здѣлали подлугъ того ординанцу такъ, что и едной душѣ въ живихъ не оставили. Мало зась погодивши, и самъ Сѣрко на коня всѣвъ и скочивъ туда, где его ординанцъ совершался скуткомъ. А тамъ прибѣгши и довлетвореніе волѣ своей увидѣвши, подяковалъ Козакамъ въ томъ трудившимся, а до мертвихъ труповъ вимовилъ такіе слова: "Простѣте насъ братія, а сами спѣте тутъ до страшного суду Господня, нежели бысте мѣли въ Криму между бѣсурманами размножатися на наши христіянскіи молодецкіи голови, а на свою вѣчную безъ крещенія погибель".

По вирече́ню тихъ словъ, заразъ Сѣрко повернувши назадъ до войска, рушилъ совсѣмь съ того становиска въ путь свой. А зближившися до Сѣчи, все войско свое здобычами и користми Кримскими подуванилъ. Прибывши тежъ въ Сѣчъ Запорожскую, первѣе отдалъ хвалу Богу, Всесилному Помощнику своему, и молебное Пресвятой Дѣви Богородици со всѣмъ войскомъ благодарствіе; потомъ зъ скотовъ и овецъ Кримскихъ (якихъ всѣхь было до осмнадцати тисячъ) на всѣ куренѣ сѣчовіе доволную учинивши башловку[33], учинилъ заразъ и енералній со всѣмъ войскомъ въ Сѣчи банкетъ, которій онъ и войско по всѣхь куреняхъ чрезъ два днѣ отправуючи, зъ непрестаннихъ арматнихъ и мушкетнихъ тѣшился громовъ. Потимъ войско въ рѣчки и вѣтки розъѣхалося. А ясиръ христіянскій зъ Криму визволенній отпущенъ зъ Сѣчи зъ новопокрещенними въ Сѣчи бѣсурманами (якихъ мужеска полу и женска было полтори тисячи) – въ Малую Росію.

Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціялістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видко величезну схожість

[33] "Баш" значить голова, а "башлы" – те, що належить голові. Спеціальніш так звалася нагорода головним людям, чи головним героям бою.

антропологічного типа багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду иноді не можна буває й розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведено з Самійла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно поясняють і факт антропологічної схожости.

А. Ю. Кримський

ДО ІСТОРІЇ ТЕПЕРІШНІХ 25% ТАТАРСЬКОЇ ЛЮДНОСТИ В КРИМУ

Сторінки з історії Крима та кримських татар // Студії з Криму. I–IX. У Києві, 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – №89. – С. 105–106

З офіційних "справочников" СССР, що спираються й на найновішому переписі вже радянських часів, ми знаємо, що на 714.081 душ кримської людности припадає татар більше-менше 178.000, або 25% людей півострова. Решта людности – то росіяни (42%), українці (11%) та инші (як от євреї, німці, греки, вірмени, болгари)[1]. Така числова теперішня перевага російського й українського елемента над татарським поясняється не тільки тим, що Росія, забравши Крим у кінці XVIII в., знайшла там багато незаселених степових кочовищ, де можна було осадити чимало своїх руських людей: важливою причиною явилися ще й масові еміграції мусулман-татар геть з півострова до одновірної Туреччини. Одне таке виемігрування одбулося в кінці XVIII в., зараз-таки відколи Крим зробивсь володінням російським; друга масова татарська еміграція сталася після т. зв. кримської війни, в початку 1860-х рр. Над історією тих татарських виселень до Туреччини не раз спиняли свою увагу місцеві дослідники й дієписи Крима, в тім числі відомий кримознавець Арс. Ів. Маркевич. І от, у ленінградських "Известиях Академии Наук СССР" 1928 він ерудитно зрезюмував усі дані, які є в дослідника в руках[2], і нам звідти варто дещо тут винотувати.

Шведський історико-географ Тунман XVIII в. дав у Бюшинговій географічній серії спеціяльну працю про Крим[3], і в ній він зазначив, що в кримському ханстві, яке обіймало і кримський півострів і степи по-за ним, було 1777 р., ще перед російським завоюванням, бл. 400.000 люду (татар і не-татар). А російський академик В.Ф. Зуєв у своїх працях 1780-х рр., писаних саме тоді як Крим прилучено до Росії[4], подавав для кримської людности цифру більше-менше на 200.000 душ. Звідки вийшла в Зуєва така розбіжність із Тунманом, це ясно. Очевидячки, 200.000 душ – стільки могло бути люду не в цілім ханстві, а на самім-однім півострові, без Буджака

---

[1] Диви "Все республики и автономные области СССР" (Ленингр., 1928, стор. 63).

[2] А. И. Маркевич: "Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму" – в "Известиях" (Отделение гуманитарных наук) 1928 № 4–7 ст. 375–405 (стаття 1-ша).

[3] J. Thunmann: Die Taurische Stathalterschaft oder die Krim 1787. Büsching's Erdbeschreibung t. I, Hamburg.

[4] "Месяцеслов исторический и географический" 1783; "Путешественные записки" 1787 і ин.

і північного Прикавказзя. Звичайно, що надто круглая цифра 200.000 – то була цифра лиш приблизная.

З переходом Крима під російську владу сюди понаходило з півночи чимало нових людей, що збільшили собою число давніших кримських населенців. Але заразом почала й меншати людність давня, бо, як одмовилася од Крима Туреччина остаточно й формально на користь Росії (а це сталося за яським трактатом 6 січня 1792 р.), то тоді й почався вищезгаданий масовий вихід мусулман-татар до мусулманської Туреччини, перша еміграція. З тодішніх російських переписів 1790-х рр., почасти й із записок сучасників, слід виснувати, що покинули батьківщину 100.000 татар, а залишилося на батьківщині, щось, із 80.000. Виемігрували тоді з Крима особливо південнобережці та гірняки – недавні безпосередні підданці турецького султана. Рівняючи до зафіксованої у переписах (чи завсіди точних?) загальної цифри всіх людей Крима, ті 80.000 татар, котрі залишилися, становили собою, здається, навіть не половину усієї кримської людности, а десь-так відсотків може чи не з сорок?

В середині XIX в. П. Кеппен, автор "Этнографической карты России" (1852), подає спільну цифру для татар і ногайців на цілу Таврійську губерню (не тільки на Крим) разом 275.822 душ (а кругло: татар трохи більше як 225 тисяч, ногайців – трохи менше ніж 50.000)[5]; з-поміж них татари жили переважно на півострові, в самім Криму[6]. Після кримської війни, що не одірвала таки Крима од Росії, вони 1860 р. захвилювалися, і стихійно, протягом декількох місяців, повиходили до Туреччини трохи чи не всі ногайці; а властивих татар виїхало 131.282 душі – (принаймні такі цифри видко з записаних пашпортових даних). Разом – пішли геть з рідного краю мало не 180.000 душ. В цю, другу, еміграцію кидали Крим і Таврію переважно степовики та підгоряни, тимчасом як південно-бережці і гірняки вже спокійно цим разом сиділи на своїх місцях. Залишилося татар у Криму після того 102.997 душ. Ця цифра становила тоді собою з 50% усієї кримської людности – всіх націй (бо рахувалося всіх людей бл. 194.000).

Де-далі число чужих націй більшало. Широко розвилося в Криму міське життя, і городяни здебільша всі були люди нахожі. Осаджувалися переселенські чужі громади і в середині півострова. Кінець-кінцем і вийшло так, що кримські татари, давні господарі Криму, становлять тепер лиш четвертину всієї людности, якихсь 178.000 на 714.081 душ Кримської республіки.

---

[5] Цифра – приблизна, в кожнім разі не зменшена, бо в 1859 році рахувалося ногайців 46.229 душ.

[6] Число всіх людей на півострові (татар і не-татар) Кеппен незабаром, на підставі ревізії 1854 р., зафіксував як 307.807 душ. Супроти людности цілої Таврійської губерні це була більше-менше половина.

А. Ю. Кримський

ЛІТЕРАТУРА КРИМСЬКИХ ТАТАР

Література кримських татар // Студії з Криму. I–IX. У Києві, 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – №89. – С. 165–198.

I
ДЕЩО ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ В КРИМУ ЗА ЧАСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Під літературою кримських татар розуміють тую, що вона виробилася за часів Кримського ханства, за династії Ґіреїв, васально-залежних од Османської Туреччини, та далі розвивалася вже під російським пануванням у XIX в.

Що правда, було в Криму певне літературне життя ще й перед періодом ханства Ґіреїв, ще за тих часів XIII – поч. XV в., коли Крим увіходив у склад великої Золотоординської держави. Столиця Золотої або Кипчакської орди Сарай лежала на Волзі, і територія держави розкидалася своєю масою на схід і на захід од Волги-таки; але належали до Золотої Орди ще й Крим, і північний Кавказ (часом і надкаспійська частина Закавказзя), і середньоазійський Харезм (Хіва), що й надавав головного культурного тону внутрішньому життю Золотої орди. В початку XIV в. державною релігією стався тут скрізь іслям, і з ним прийшла загально-іслямська література в священній мові арабській, та ще в перській, бо перська література, забарвлена суфійством, мала тоді за монгольських часів в усіх іслямських краях Азії велику силу. Отаких золотоординських пам'ятників з тієї епохи, що часто повиходили з-під пера людей захожих, заціліло до наших днів не так і мало, чи то в середній Азії, чи на Волзі, чи навіть і в Криму[1]. Та розвилося тоді в Золотоординській державі письменство, і в мові тюркській, з такими темами, які жили тоді у всемогутній літературі перській. Над їх викриттям і дослідом найбільше заслуживсь царгородський професор Мех. Ф. Кьöпрюлю-задé[2]. Виявлено їх, поки що, не гурт, а все ж самий факт, що вони й досі є перед нами, наочно свідчить: золотоординська література в мові тюркській безперечно існувала, може навіть (як гадає проф. Кьöпрюлю-задé) процвітала. І Крим не стояв од того літературного руху геть-осторонь; принаймні декотрі з заціліли золотоординських пам'ятників територіально можна зв[']язувати саме з Кримом[3].

---

[1] Пор. статтю Як. Кемаля про арабський суфійський рукопис 2-гої пол. XIII в., у Криму знайдений – у XXVI кн. "Зап. Іст.-Філол. Відд." або в наших "Студіях з Криму" вип. I (1929), ст. 159–164.

[2] Див. велику працю Кьöпрюлю-задé: "Тюрк едебіййатында ільк мутассаввифлер" (Царг., 1918–1919) про початки тюркського письменства. Або див. стисле резюме того його реферату, що він виголосив на "Первом всесоюзном Тюркологическом с'езде 1926" (Баку, ст. 325–326), повне зрештою грубих друкарських помилок.

[3] У розпорядженні Як. Кемаля (що завідує Східнім Музеєм у Ялті) є скількись таких, у Криму знайдених, рукописів, які він уважає за пам'ятники епохи перед Ґіреївської. Про них він готує розвідку.

Тільки ж поки все золотоординське письменство XIII – поч. XV в. залишається ще маловиясненим і поки участь Крима в нім вияснено ще менше, починати історію кримсько-татарської літератури доводиться допіро з часів ханства Ґіреїв, з XV віку.

II
ЛІТЕРАТУРА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ҐІРЕЇВ

Тая кримська література, з самого ж таки первопочатку, являється лиш частиною або галуззю літератури османської, з її перськими впливами. Письменники-кримчаки, з такими прізвищами, як от "Кефелі" чи "Кефеві" (з Кафи, тобто з теперішньої Теодосії), густо-часто входять безпосередньо в історію літератури османської, вважаються за її невіднятну частину. І це – тим нормальніш, що й мовою вони писали близькою до османської, тією, яка й досі чується на південнім березі Крима і чимало одрізняється од тюркської мови середини Кримського півострова або його північної, степової частини. Кримсько-ханські письменники, замість розводити "татарщину" ("татарлама"), здебільша воліли наближатися до мови письменства османського, що в XV–XVI в. саме переживало свій золотий період – од часів султана Мехеммеда II Завойовника до часів султана Сулеймана I Пишного.

Разом з тим одначе був у кримчаків свій місцевий літературний патріотизм, який дозволяв їм відчувати, що їхня кримська літературна творчість становить собою щось ціле, своє. В літописах Кримського ханства, у Криму й писаних, подавалися зразки місцевої поетичної творчости, особливо коли поетами бували владущі особи. Складалися й спеціяльні антології-вибірки з творчости самих-одних кримських віршописів. Для прикладу можна вказати на таку (друком ще неопубліковану) антологічну збірку поч. XVIII в., де подаються й біографічні звістки про поетів-кримчаків, і зразки їхньої творчости; ця "тезкиратна" збірка – складена в Кафі (Теодосії) року 1024-го (1615 по Р.Х.), рік перед тим, як на Кафу, на цю резиденцію османського беґлербеґа, налетів з козацькими чайками гетьман Сагайдачний[4]. На підставі навіть самих отаких джерел, не турбуючися тим, що головна маса кримських літературних пам'яток Ґіреївського періоду залишається не тільки неопублікована, ба навіть ніде не занотована, можна й тепер скласти більше-менше виразну картину кримського письменства XV–XVIII вв.

Як і в Туреччині, як і в инших тодішніх мусулманських краях, меценатами для поетів і инших письменників були переважно хани або значні

[4] Той кафський "тезкиратний" збірник 1024 = 1615 р. належить тепер муллі Аліефендію в Орні (Орн – село за Алуштою). Якуб Кемаль в Ялті має з нього копію.

достойники, і література носила двірську печатку. Таке становище пояснюється здебільша тим, що тодішній літератор не міг здобувати літературного заробітка од широкої публіки, як воно робиться тепер – через літературний гонорар у журнала, через продаж друкованих книжок і т. и. Такого як тепер літературного заробітку тоді не було, і письменник мусів для себе шукати індивідуальних багатих меценатів, і знаходив їх в особі владущих людей: ханів та їхнього двірського кола. Це було тим лекше, що й сами хани-Ґіреї (як і османські султани) охоче бралися за письменське перо, складали вірші, бували иноді зовсім-таки непоганими письменниками. Навіть такі суворі, войовничі хани як Менґлі-ґірей XV–XVI в., були поетами. Менґлі-ґірей писав навіть дуже ніжні вірші про розлуку, притім мовою чисто-татарською[5]; а у Газі-ґірея II Вихра XVI в. ми бачимо і гімни війні, і мирні, гуманні, ліричні теми, з певною меланхолією, як от у його безперечно талановитій поезії: "Млинове колесо". Часом кримські хани, у своїх віршівничих надпоривах, листувалися віршами із своїми сюзеренами, османськими султанами, або вдавалися з маніфестами до своїх людей теж віршами, а не "чесною" прозою (коли говорити словами Гайне). Приклад – віршовані військові реляції того самого Газі-ґірея, з віршованою обіцянкою, що він нарешті подасть султанові військову допомогу; або його ж таки віршована нагана своїм вельможам за те, що під час ворожого нападу вони сиділи інертно ("хапали хабарі та купалися в морі заливного пияцтва") і не пособляли ханові одігнати ґяурів. Була й поетеса серед Ґіреївської династії – Хан-заде́-ханум, жінка хана Бегадур-ґірея (1636–1641). Не диво, що при таких поетичних здібностях і поетичних симпатіях у кримських володарів – могли охоче пнутися до їх двору всякі поети.

Цікава річ: й у ханському Криму ми постерігаємо те саме явище, що в султанській Туреччині. І османські султани, і кримські хани нераз охітніш пускали до свого двірського кола віршівників захожих, а не природних своїх підданців – турків та татар. З історії султана Мехеммеда II Завойовника (1451–1481) ми знаємо, що поет Ляалій, аби здобути доступ до султанського двору, заявив, ніби він перс; але, як потім викрилося, що Ляалій не перс, а турок, його ганебно вигнали, і він написав сатирично-жалісні вірші на тему, що тільки арабам та персам добре в Туреччині живеться[6]. Більше-менше те саме сталося в Криму з поетом Хильмієм-кримчаком. У своїх "Жалях кримчака" Хильмій мусів плакатися, що "коли ти, Хильмію, шукаєш пошани од кримських володарів, то приходь з Европи, з Арабщини, або з Персії", тільки кримським татарином не будь.

---

[5] Див. прим. зразок у стислій історичній збірці "Ґюльбюн-и ханан" XVIII в., царгор. видання 1327 = 1910 року, ст. 20.

[6] "Еджемін hер бірі-кі Рума ґелір – Йа визарет, йа санджак ома ґелір" – див. в "Тезкере-йи Лятіфі" XVI в. (Царг., 1314 = 1897) ст. 289–290.

В повнім обсягу – ми це зазначали – кримської літератури ханського періода ми не знаємо. Котрі рукописи заціліли до наших днів, вони залишаються неописані; ба здебільша ніхто й не знає, де й що заціліло. Переховуються вони в приватних руках; безперечно чимало чого повивозили кримські емігранти до Туреччини. А які відкриття, які інтересні сюрпрізи ще можуть тут статися, найкраще показує поема XVII в. про українську Хмельниччину. У Тугай-бея, що так багацько пособляв гетьманові Богданові Хмельницькому боротися проти поляків, був зять-поет Джан-Мухаммед-ефенді, і він склав довгу віршовану поему про похід хана Еслям-ґірея II та Хмельницького ("Мелініскі") вкупі із поетовим тестем Тугай-беєм, обмальовуючи подію за подією, подаючи розділ за розділом. Рукопис ізнайшовсь у однім надбережнім селі (тепер він уже в Ялті, в Східньому Музеї); Осм. Акчокракли зробив з оригінала копію, і незабаром ця прецікава для українців кримська поема, що вийшла з-під пера учасника Хмельниччини, могтиме вже побачити світ[7].

Звичайно, що кримська література XV–XVIII в. мала й прозаїчних істориків, або літописців, і вони ще довго читатимуться з великою користю для тих, хто студі[ю]є кримське минуле. Їхні писання часом бувають присвячені сцеціяльно місцевим кримським подіям, а часом вони обмальовують історію Кримського ханства на загальному тлі історії османської. Бува так, що автори й писали в османській столиці, а не в Криму; через те на їх часто дивляться як на витвори історіографії османської[8].

Один з найстаріщих заціліли пам'ятників кримської історіографії – то похвальна біографія Сахиб-ґірея (1533–1550), що її залишив нам його приятель-астроном (чи астролог) Реммаль-ходжа (Кайсуні-заде́ Недаі-ефенді)[9]. Події 1638–59 рр. описано в осман. "Історії" Хюсейна Веджігія; історію хана Еслям-ґірея за рр. 1644–1650 дав хадджі Мехмед Сенаій; літопис подій 1683–1703 рр. дав Мехмед-ґірей[10]. Найкращу всезбірку-огляд кримських подій, з первопочатку історії ханства, склав сейїд Мехмед Риза: "Ас-саб' ас-сіййâр" фі ахбâр малюк тâтâр" = "Семеро планет що-до звіс-

[7] мабуть у виданнях Української Академії Наук, в серії публікацій Кабінета арабо-іранської філології та тюркології. Кримський Наркомпрос дав на це згоду.

[8] І через те звістки про їх авторів та бібліографічні вказівки про рукописи можна буває знайти у Бабінґера: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Ляйпц., 1927.

[9] Реммаля-ходжу не аби-як спопуляризував своїми витягами з нього Ф. Хартахай у статті "Историч. судьба крымских татар" в "Вестн. Европы" 1866, № 2 (ст. 182–236).

[10] Про Веджігіїв "Таріх" див. у Гаммера: Histoire de l'empire Ottoman, т. IX (Пар., 1837), ст. IV; Бабінґер, ст. 208; про Сенаія – Rieu, в описі тюркських рукописів Британського музея (Л., 1888), ст. 250. Про кримську історію Мехмед-ґірея – Бабінґер ст. 235–236.

ток про історію татар", закінч. 1737 р.[11] Є й укорочення "Семерох планет", з деякими змінами, що поробив Хуррємі-челебі[12]. Великої популярности зажив Халім-ґірей XVIII в. (пом. 1823), склавши стислий загальний нарис Кримського ханства під квітчастим перським заголовком: "Ґюльбюн-и ханан" = "Рожевий квітник ханів"; цей нарис полюбляють читати і османські турки[13].

З инших явищ кримської історіографії ханського періода слід згадати всесвітню (або принаймні всемусулманську) історію, яку працьовито склав хадджі Абдульгаффар Кримський року 1157=1744. Автор ерудитно використав арабські, перські і османські історичні всезбірки, не забув і про кримську історію і дав оцій своїй всезбірці назву " 'Омдет ет-теваріх ве ль-ехбар" = "Підпора літописей і історичних звісток". Царгородський професор Кьöпрюлю-заде́, знайшовши рукопис Абдульгаффарової " 'Омде" в однім із рясних царгородських книгосховищ, гадав, що той рукопис Абдульгаффарової всезбірки є унік, і вчитав він на ньому, що автор жив у Кан-су[14]. Але Якуб Кемаль, що завідує ялтинським Східнім Музеєм, натрапив у Криму на ще один список цієї Абдульгаффарової " 'Омдет ель-ехбâр"[15] – і на ньому виразно зазначено, що дієпис – не з якогось-там "Кан-су", ба з дуже відомого Кара-су (тепер – Карасу-базар, мабуть чи не найважливіще чисто-татарське місто в Криму після Бахчесарая).

III
КІНЕЦЬ СТАРОМУ КРИМСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВУ. ПОЧАТКИ НОВОЇ ТАТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В XIX в.; ДІЯЛЬНІСТЬ ІСМАЇЛА ГАСПРИНСЬКОГО (1851–1914) З ЙОГО ОРГАНОМ "ТЕРДЖИМАН"

Кінець процвітанню кримсько-татарської літератури XV–XVIII в. поклало російське завоювання Криму. Не стало ханів – не стало меценатів,

[11] Видав "Семеро планет" Мехмеда Ризи А. Казембек (Каз., 1832); по-рос. вступ "Казан. Вестн." 1831, I (ст. 26–69); стаття в "Журн. Мин. Нар. Просв." 1885, VI (ст. 344–374); Смирнов "Крымское ханство" (1887), ст. IX–XIV; Бабінґер (1927) ст. 281.

[12] Рукопис історії Криму Хуррємі-челебі є в симферопільському Музеї Таврида. Бабінґер (ст. 281) на каірському списку прочитав авторове ім'я, як "Джезмі-челебі".

[13] В Царгороді друковано "Ґюльбюн-и ханан" двічі: року 1287 = 1870 та 1327 = 1910 (тут видавець-редактор поробив у нотатках чимало додатків та пояснінь). Про рукописи – див. у Бабінґера: Geschichtsschreiber (1927), ст. 343.

[14] Мех. Ф. Кьöпрюлю-заде́: "Тюрк едебіййатында ільк мутасаввифлер" (Царг., 1919), ст. 410–411, § 141. Уривки про Крим – видрукувано: див. у Бабінґера, ст. 280.

[15] Слів "ет-теваріх" нема на заголовку цього списку.

не стало тих, хто-б далі підтримував отую двірську літературу, – літературна продукція припинилася. Та й число читачів зменшилося. Для широких, народніх мас Крима двірська література була й давніш чужа й невідома; за російської влади відоміщою вона, живовидячки, не сталася. А серед инших, вищих, клас число читачів сильно поменшало через масову еміграцію кримських татар до Туреччини. Таким-от побутом тая давня література завмерла та й – коли говорити про ширші кола – потроху почала й зовсім забуватися. Обрусіння теж робило свою роботу, – і в середині XIX в. або в 1860-их рр. зовсім легко було зустріти освіченого кримчака, надто з мурзацьких (дворянських) родів, що, скінчивши російську школу або попросту послуживши довший час на російській урядовій службі цивільній чи військовій, виходив швидше російським інтелігентом, ніж татарином.

"Татарство" – коли виключити простий люд – зберегалося найбільше в колах напівінтелігентних або духовних. Для цієї публіки, наскільки їй треба було щось читати, обихідним і трохи чи не рідним письменством було в XIX столітті османське, та й то здебільша схоластично-клерикальне. Воно, по суті, не дуже й одрізнялося в І-ій половині XIX в. од давнього кримського псевдокласичного письменства XVIII в. і, в певній мірі, було для кримчаків ніби сурогатним продовженням своєї давньої літературної традиції. Коли хто й цікавивсь у І-ій полов. XIX віку старовинним кримським письменством Ґіреївських часів та переховував старі рукописи, так це були найбільше мулли, духовники, старанники мусулманської освіти. Траплялося, що декотрі з них, для кращої схоластичної науки, їздили вчитися до османського Царгороду, а як декотрі – то й ще далі, до Єгипту, до каїрської медреси Азгар, тієї славної на цілий іслямський світ духовної академії[16]; звичайно, що вони тут не тільки богословія навчалися, ба й узагалі певного культурно-консервативного обличчя набиралися. Иноді з-посеред таких муллів або инших близьких до них консервативних кримчаків з'являлися люди, що намагалися дещо й писати, не тільки богословське, ба й літературне, в дусі консервативного османського письменства, по давньому літературному способу; складали приміром вірші перестарілої форми й перестарілого напряму. Та все те не було настільки сильне, щоб можна було поважно говорити про справжнє життя татарсько-кримського письменства протягом більшої частини XIX в.

В руках у цих консерваторів-клерикалів була й духовна школа вищого ступіня – медресé Зенджірлі в Бахчесараї, середньовікового типу (заснував її Менґлі-ґірей бл. 1500 р.), і вони-ж завідували цілою низкою початкових дитячих шкіл, "мектебів", де навчання грамоти провадилося так само архаїчним середньовіковим способом, який дитину швидше затуркував, ніж навчав.

[16] Про Азгарський схоластичний університет див. наше видання: "Вища освіта у арабів" (К., 1928), ст. 52–82.

Отак стояла письменська справа в Криму до 1880-их рр., коли почалася епохальна просвітньо-письменська діяльність Ісмаїла Гаспринського, освіченого, передового педагога й літератора.

Ісмаїл Гаспринський (народ. 1851, пом. 1914) родом був мурза (дворянин) і не вчивсь у схоластичній мусулманській школі. Освіту він здобув у Москві, у Парижі (1871–1874), у Царгороді (1874–1875). Року 1883-го (саме в столітню річницю російського завоювання Криму) він заснував, двома мовами, у Бахчесараї російсько-татарську газету "Терджиман" (з паралельним наголовком: "Переводчик"), і вона, протягом багатьох літ, систематично пропагувала нові, доцільні методи в шкільній науці для татар і нові передові ідеї в мусулманському житті. Зразкову новометодну школу Гаспринський навіть завів був і сам на якийсь час у Бахчесараї; але для цієї справи легко знайшлися й инші діячі; головну-ж свою енергію Гаспринський оддав газеті, "Терджиманові", що редагував він її аж до смерти, більше як трицятеро літ. Газета згуртувала коло себе місцеві культурні сили, які змогли знайтися. Знайшлося їх одначе, нема де правди діти, не гурт, і важкий тягар редагування здебільша завсіди лежав на самому-одному Гаспринському; тó вже хіба, за останніх років бували у Гаспринського путящі співредактори для "Терджимана" – такі, як Ісм. Леманов, Осм. Акчокракли, С. Айвазов. Грошового зиску "Терджиман" видавцеві не давав, але кошти видання покривалися прибутками з друкарні й літографії, що заклав Гаспринський у Бахчесараї[17].

Щоб з'ілюструвати, хоч трохи, талановиті газетні статті Ісм. Гаспринського, наведемо невеличкий, але характеристичний уривок з його статті: "Шярq ве γарб" ("Схід і Захід")[18]:

"Схід – то країна великої вселюдної застої, і ото вам скількись рельєфних паралелів із життя Сходу та Заходу. Західні люди і сами переїздять і свої товари перевозять залізницями та пароплавами; східні люди ще й досі гойдаються на спинах у верблюдів. На Заході для кожного діла є своя спеціяльна наука, спеціяльна школа; на Сході нема ніяких шкіл окрім релігійних, та й у тих ученики не стільки вчаться, скільки справляють усяку хатню роботу своєму "професорові" ("устасына"). На Заході кожну річ, хоч і добру, силуються зробити ще кращою, ще луччою, щоб усе виходило ліпшим, ніж було у батьків, у дідів; а на Сході кажуть, що старовина – найкращий учитель, і силуються робити все так, як робилося давніш. Захід і дивиться і йде наперед, Схід оглядається назад і не йде; Захід поновляється й свіжіє, Схід ста-

[17] Прибутковою статтею було літографування коранів. Цю священну свою книжку купує кожен мусулманин, і літографія "Терджимана" на коранах заробляла.

[18] Див. "Терджиман" 1319 (1902) № 12, ст. 45–46. Колись я був цитував цей уступ у своїм "Мусулманстві і яка його доля жде" (Львів, 2-ге вид. 1904), ст. 75–76.

рієтьcя і висихає. На Заході писання і книжки всіх націй перекладаються на инші мови, читаються і служать на науку; на Сході думають, що брати собі за приклад науку і знаття чужих народів – не годиться, ба навіть гріх. На Заході кожен навчивсь у школі і читати і писати і рахувати, на Сході читати вміє один на сто; ба й таких, що шанують науку, дуже мало. Вчена людина західня прислухається навіть до дитячої мови, а східня людина, що вважає себе за вчену, не хоче бачити, не хоче чути, як ревуть могутні бурхливі потоки життя цілих народів. На Заході всі про все розмовляють, пишуть, міркують; на Сході думають, що мовчання – найліпша окраса людини. Захід, хоч так багато знає і так багато вміє, думає, що він іще мало знає і мало вміє; а на Сході, коли в кого є каламар, де й чорнило вже пересхло, то він думає, що з нього Ифлатун або ибн-Сіна[19]. Дак от який Схід, а який – Захід, і от чому сталося так, що одна західня людина є пан чотирьох східніх людей!".

Для того, щоб цензурна й адміністративна підзорливість не добачала в таких "Терджиманових" статтях чогось ворожого російській владі і російській народності, доводилося Гаспринському бути аж надто обережним і дипломатичним, доводилося зручно лавірувати сюди й туди і – чи щиро? – запевняти росіян, що татарська освіта, яку він проповідує, не йде проти русскости, ба навіть, мовляв, ще й веде татар до русскости. Про це він заявляв не так у "Терджимані" перед своїми татарами, як в усних розмовах перед російськими письменниками, а ті часом пускали його заяви в друк у своїх книжках. Надзвичайно типове з цього погляду – те, що ми читаємо в книжці С. Філіппова: "По Крыму" (М., 1889)[20]:

"Вы не знаете, какого труда мне стоило убедить моих единоверцев в том, что у меня не было никакой задней мысли, когда я ратовал в своей газете о просвещении в строгой связи с обще-отечественными, т. е. русскими интересами. Меня обвиняли в измене моей народности, чуть ли не в измене исламу. Нашлись даже такие, которые назвали меня более русским, чем москвичи. Тогда я категорически заявил, что я русский, оставаясь в то же время мусульманином и татарином, потому что, в моем убеждении, интересы русских мусульман тесно связаны с интересами общерусскими".

Важко сказати, в якій мірі оці Гаспринського слова були щирими[21]; але що не всі росіяни ладні були їм вірити, видко з листу відомого місіонера-тюрколога Н.І. Ільмінського до обер-прокурора найсвятішого Синоду К.П. Побєдоносцева, який за царя Олександра III мав величезну силу. Про

[19] "Ифлатун" – це так у східніх мовах звучить ім'я відомого грецького філософа Платона. "Ибн-Сіна" – це персо-арабський філософ і лікар (X в.), що його й Европа високо шанувала під ім'ям "Авіценна".

[20] Ст. 74. Цю вказівку я завдячую Османові Акчокракли. (Так само й нижче – виписку з листу Н. Ільмінського зробив Осм. Акчокракли).

[21] В розмовах зо мною, свідомим українцем, Гаспринський себе ніколи "русским" не називав.

"Терджиман" Ісм. Гаспринського Ільмінський написав: "Все это – облака, из которых впоследствии может скопиться густая туча"[22].

За довгий час свого виходу в світ газета Ісм. Гаспринського надбала собі вагу не вузько-кримську, ба спільно-тюркську, розходячися геть-далеко поза кордонами Російської імперії (навіть в Індії). А в Росії, аж доки не настала революція 1905 р., "Терджиман" понад два десятки років був єдина (або трохи чи не єдина) мусулманська газета, з величезним увпливом на всіх тюрків; і через те, приміром, казанські татари вносять Ісмаїла Гаспринського, як велике ім'я, в свою власну історію письменства[23]. Мовою друкувавсь бахчесарайський "Терджиман" не тією середньо-кримською, яка чується в Бахчесараї, ба більше-менше османською, що її полюбляють в усіх тюркських краях. Можна б мову "Терджимана" назвати й "кримською", тільки південно-береговою (бо на південному березі Крима чується говірка, близька до османської); але сам Гаспринський ні од кого не таїв своїх поглядів на велику всетюркську вагу саме-іменно наріччя османського, а не якого-иншого.

З Ісмаїла Гаспринського був не тільки талановитий журналіст і педагог, ба й белетристичний письменник. Иноді він публікував белетристичні переклади ("Робінзон Крузо"), иноді давав самостійні писання. Любив він форму "подорожніх листів" – ніби з подорожі "мулли Аббаса Французького"; частина їх склала собою утопічну повість "Дар-ур-рахат" ("Край вічного блаженства") про ідеальну мусулманську висококультурну і високопоступову державу, що вона начеб то заціліла в недосяжно-неприступних горах південної Еспанії, як зостанок од тієї Гранади, яку в кінці XV в. еспанці зруйнували[24]. Роман Гаспринського "Кюн догду" ("Сонце зійшло"), друкований в середині 1890-их рр. у фельєтонах "Терджимана", носить характер автобіографічний.

Після революції 1905 року Гаспринський, окрім "Терджимана", заходивсь іще коло инших видань. На зразок російських політично-сатиричних тижневиків, що тоді густою масою виходили в російській столиці Петербурзі ("Бич", "Выстрел", "Пулемет", "Сигнал", "Шквал", "Бурелом" і т. и.), почав він друкувати в Бахчесараї своє сатиричне "Ха-ха-ха!", із лагідним титлом, не таким кричущим, як російські сатиричні листки; з художньо-сатиричного погляду це "Ха-ха-ха!" не могло рівнятися до бакинського "Молли Насреддіна", що його теж викликала на світ революція 1905 року. Заснував він для культурних інтересів мусулманського жіноцтва журнал "Жіночий світ" (блідненького змісту), а для

[22] Письма Н.И. Ильминского, Казань, 1895, ст. 53.

[23] Див. Дж. Валідов: "Очерк истории образованности и литературы татар до революции 1917 года", М., 1923, стр. 50–54 і 85. Валідов, до речі сказати, мав у руках автобіографічний лист од самого Гаспринського.

[24] Окреме видання "Дар-ур-рахат" 1891.

хлопців – "Хлоп'ячий світ" = "Алем ус-сыбйан", важливий для історика татарського письменства через те, що в нім уперше виступили декотрі молоді письменські сили, які потім виробилися на значних татарських письменників (прим. Лятіф-задé, народ. 1890). Поїхав Гаспринський до Петербургу щоб там узяти участь у заснуванні органа думських депутатів-мусулман ("Миллет" = "Нація"); виступав на політичних всеросійських з'їздах російських мусульман, і т. и. Тільки ж публіцистична Гаспринського діяльність після революції 1905 р. явно втратила велику частину своєї давньої всетюркської ваги. "Терджиман" перестав бути єдиним органом мусулманської преси в Російській імперії. Воля друку після 1905 р. дала місце багатьом иншим "мусульманським" (тобто тюрко-татарським) газетам. Навіть у Криму з'явивсь окрім Бахчесарая инший розумово-печатний центр – Карасу-базар ("Карасу-Париж", як його тоді жартобливо прозвали)[25], і в ньому Абдуррешід Мегдієв (пом. 1912), депутат 2-ої Державної Думи, почав видавати конкурентну для "Терджимана" другу кримську газету: "Ватан хадимі" = "Слуга батьківщині". Мегдієва газета, правда, виходила в світ недовго; але ж і без неї, по инших тюрко-татарських містах Російської імперії, позасновувалося багато тюркомовних періодичних органів, і декотрі з них дивилися вперед геть-далі і в ширшій перспективі, ніж Ісмаїл Гаспринський, що ціле своє життя звик у своєму провінціяльному Бахчесараї писати лиш у підцензурному, аж надто обережному дусі. У Гаспринського політичні ідеали ніколи не йшли понад програму конституційно-демократичної партії; лівіші течії серед татар – його лякали: він усе побоювався, а що то може для татар з того вийти? Чи не заведуть радикали російське мусулманство в безвихідну, сліпу вуличку? Ворожі Гаспринському люди, з-серед лівої татарської інтелігенції, іронічно говорили, що проти радикальних татарських напрямів Гаспринський ладен собі на підмогу навіть адміністративну російську владу кликати; а дехто запевняв (на жаль, сам я таке од них чув), ніби Гаспринський так таки й чинив, тишком-нишком. Остання сплітка, звичайно, не мала за собою і тіни правди; але самий факт, що хтось міг таке про Гаспринського думати, свідчить про його тодішню старечу поміркованість, для всіх несумнівну. Правіщі мусулманські течії, натурально, й тоді високо шанували Гаспринського. 25-літній юбілей "Терджимана" випав дуже врочисто й велично, в мусулманській фракції Державної Думи голос Гаспринського мав не аби-яку вагу, і т. и., і т. и. Але сторонній історик міг уже й тоді бачити, що головна заслуга "Терджимана" й його редактора – в минулому, в культурно-просвітнім розбудженні татарської нації за реакційних часів царського панування Олександра III.

[25] Це згадує Осм. Акчокракли.

IV
ПИСЬМЕННИКИ, ЩО ПОГУРТУВАЛИСЯ КОЛО "ТЕРДЖИМАНА" ЗА ПЕРШОЇ ДОБИ ЙОГО ІСНУВАННЯ; ХАБІБУЛЛА-ЕФЕНДІ, ЛЕМАНОВ, АКЧОКРАКЛИ, АЙВАЗОВ. ПОЧАТКИ КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО ТЕАТРА (1901)

"Терджиман", коли виключити численних кореспондентів з усіх сторін мусулманського світу, згуртував коло себе діяльних співробітників-однодумців не так і багато, і ми це зазначали були. Тó вже аж потім, у XX столітті, після 1905 року, їх побільшало, а за перших двох десятків літ свого існування "Терджиман" їх мав не гурт. З тих Гаспринського сподвижників попереду слід назвати освіченого улема Хабібуллу-ефенді та мабуть і педагога А. Боданинського.

Що правда, про якусь сильну допомогу Ісм. Гаспринському од Алія Боданинського звичайно ніхто згадати не може; спільними одначе для них обох були їхній загально-просвітній напрямок та пошана до російської культури й письменства, яку вони обидва пропагували серед земляків; Боданинський (1890) переклав "Нос" Гоголя. Тільки ж у кожнім разі не був він для Гаспринського тим, чим був хадджі Хабібулла-ефенді, старший приятель Гаспринського (пом. 1895). Хабібулла – церковник-улем, але з передових, з поступовців; відомий він найбільше з того, що поробив певні реформи у вищій духовній школі в Бахчесараї – в старовинній Зенджірлійській медресі XVI в. Впливова людина, він для Гаспринського являвсь підпорою серед земляків в його просвітньо-культурних заходах; дехто з-поміж старих бахчесарайців запевняє, що Хабібулла просто-таки аж стимулював Гаспринського, був – як вони кажуть – "товкачем" в його діяльності. Літературні вподобання в Хабібулли були, одначе, архаїчні; був з нього поет-лірик, але типу давнього, турецько-псевдокласичного. Про те Гаспринський охоче давав його поезіям місце у своїм "Терджимані".

До зовсім інакшого типу людей, з гурту співробітників Гаспринського належить освічений педагог Ісмаіл Леманов, молодший од Гаспринського років понад двацятеро (народ. 1871). Леманов чимало попоїздив по світах; жив і в арабських країнах, де добре вивчив літературну арабську мову. Російська ж мова йому, напевне, не менше рідна, ніж була й для Гаспринського; у бахчесарайській Зенджірлійській медресі Леманов її викладав софтам (семінаристам, чи студентам-богословам). До порядків у тій медресі, до схоластичної її педагогіки, Леманов одначе ставивсь дуже іронічно. Пам'ятаю, як на провесні 1905 р. побував я в Зенджірлі вкупі з Лемановим, і він хитренько наперед попрохав мене не говорити з софтами або з ким ані по-російськи, ані по-татарськи, тільки по класично-арабськи: що з того вийде. Вийшло те, що жоден із софтів не зміг, на мої арабські запити, скласти мені відповіди, скільки небудь грамотної: силувалися зліпити простенькі арабські речення, та мало-що їм щастило. А тимчасом я з Лемановим, в присутності софтів, вели арабську наукову розмову, обмінювалися враженнями і т. и. З того

Леманов був дуже задоволений: "Нехай наші клерикали знають, що навіть мову святого Корана ґяури тямлять краще, ніж вони. А через що? – через те, що вчили її новим європейським методом, а не перестарілим середньовіковим!" Мав Леманов у Бахчесараї свою новометодну вищу початкову школу для татарських дітей, та не довго. Найбільше він пособляв Гаспринському в "Терджимані", допомагав редагувати, нераз і заступав редактора. Написав він для "Терджимана", ще 1898 р., довгеньку працю: "Йені табаqа татар едіблері" = "Татарські літератори нової формації", та довго після того її обробляв. Допіро 1905–1906 рр. побачили з неї світ у "Терджимані" окремі розділи: про казансько-татарського заслуженого письменника Мерджані, про азербейджанського історика літератури Фрідун-бека Кочарлінського та азербейджанського нового белетриста Нариманова, і ин. Потім, за скількись літ після революції 1905 року, Леманов переїхав до Петербургу. Там він секретарював у мусулманській фракції депутатів Державної Думи, редагував (1910–1912) їхню газету "Миллет" = "Нація".

Поруч підстаршого Леманова, почасти на заміну йому, придбав Гаспринський у Бахчесараї дуже доброго молодшого співробітника, що потім теж редакторував у "Терджимані". Це письменник Осман Акчокракли. А окрім нього, для тих самих завдань, придавсь Гаспринському инший молодший письменник (тепер – уже зовсім не молодий), одноліток Османа Акчокракли Сабрі Айвазов.

Народивсь Осман Акчокракли року 1879-го і вчивсь для кращої освіти в бахчесарайській медресі Зенджірлі (в 1890-их рр.). Тут виявилося, між иншим, що з Акчокракли дуже гарний каліграф, "хаттат", знавець мусулманских почерків, і петербурська татарсько-арабська літографія Ільясамурзи Бораганського спровадила молодого Османа Акчокракли до себе на службу в Петербург. Наслідком було видання: "Образцы мусульманских письмен" (Спб., 1900), дуже корисне для молодих орієнталістів. Там, у російській столиці, з'явилися й перші белетристичні спроби Османа Акчокракли, писані під сильним увпливом російської літератури. Звідти Акчокракли поїхав учитися в османську столицю – Царгород, а потім знов приїхав до Петербургу. Гаспринський запрохав його в Бахчесарай – вести "Терджиман" (1906). Двома роками пізніш, Османа Акчокракли закликали в Оренбург, де виходив солідний татарський журнал "Шура́" = "Рада"; він там попрацював 1908–1910 р. Нарешті знов опинивсь у ріднім Криму. Найпершою белетристичною річчю у Акчокракли було оповідання про те, як він одвідав могилу-мавзолей золотоординської принцеси Ненеке-джан-ханум під Бахчесараєм у Чуфут-кале: "Хикаєт – Ненеке-джан-ханум тюрбе-сі" (Спб., 1899, з друкарні Бораганського; 45 ст., гарно й гоже видана книжочка, ще й з малюнком Ненеке-джаниного мавзолея)[26].

[26] Трицятьма роками пізніш не хто, як сам Осм. Акчокракли, довів, що принцесине ім'я треба читати "Джанке" або "Ханке", а не "Ненеке-джан". Див. нашу статтю про Чуфут-кале.

І того самого року надрукував Акчокракли теж у Бораганського свої віршовані переклади з Пушкіна, двома текстами і з двома заголовками: "Бахчесарай чешме-сі ве Тилисм" = "Бахчисарайский фонтан и Талисман, соч. А.С. Пушкина, с переводом на татарский язык крымского наречия" (Спб., 1899). Під "татарским языком крымского наречия" перекладач розумів таку мову, як у "Терджимані" Гаспринського, тобто по суті османську. Характеристична – присвята на цій брошюрі: "В память столетней годовщины великаго русского поэта А.С. Пушкина 26 мая 1899 г." (і те саме – по-тюркськи): Акчокракли виявляв виразну тенденцію – одгукуватися, як татарин, на явища російського письменства і наближати його до татар. З російського ж, для шкільних потреб, спеціяльно для народніх татарських шкіл, обробив тоді Акчокракли десять байок Крилова (Спб., 1901). З Гоголя він переклав і видав комедію "Женитьба" = "Евленмекь" (Спб., 1903). Та Пушкін зостававсь з-поміж російських поетів чи не найближчим для серця Акчокракли; переклав він уривки з "Евгения Онегина", переклав він "Желанье" і ин. Вибірки свої з Пушкіна, додавши ще дещо з инших російських письменників, вмістив Осм. Акчокракли у своїй збірці: "Qрым γончалары" = "Пуп'яхи з кримських квітів" (Оренб., 1905); тут, окрім Пушкіна, бачимо звіршовані уривки з кримської повісти В. Шуфа та переклад поезії Данилевського "Йосафатова долина" (коло Чуфут-кале, де караїмське давнє кладовище). Пізніш, як побачимо далі, виявив себе Осман Акчокракли драматургом, і одна його музикальна драма – писана на тему "Бахчесарайський фонтан".

Його товариш, немало одноліток, Хафиз Сабрі Айвазов (народ. 1878), що теж бував редактором бахчесарайського "Терджимана", являється переважно критиком та публіцистом. Заразом він – перекладач з російського письменства не менше жвавий, ніж Акчокракли. Перекладав Айвазов із Тургєнєва уривки з романа: "Отцы и дети"; з Чехова – чимало дрібних його оповідань: "Супруга", "Радость", "Мыслитель", "Нервный" і ин., щось аж двацятеро; з Боборикіна – оповідання "Али", з Толстого – "Не могу молчать" і ин. Перекладаючи знов-таки з мови російської, знайомив Айвазов своїх земляків-татар і з художніми писаннями західньо-европейськими: драмою "Тайфун" Ленґієля, "Під півмісяцем" Кнута Гамсуна, то що.

Перекладарською діяльністю захоплювалися тоді, на припочатках XX в., ще й чимало инших кримчаків. Саме тоді як Акчокракли друкував свої переробки "басен" Крилова у Петербурзі, надрукував у Бахчесараї 8 криловських байок Абдульгаффар Шейх-заде (1901); до перекладу додано й життєпис славнозвісного російського байкаря. Шейх-заде писав і самостійні вірші, ліричного напряму, з філософською закраскою. Ахмед Мидхат Рефатов дав переклад комедії Горкого "Мещане" (пис. 1903) та Гоголевого "Тараса Бульбы" – початок; з Толстого він переклав "О жизни", "Смерть", "Хозяин и работник", драму "Живой труп". Осман Заатов, той, що його росіяни знають найбільше через короткий підручник татар-

ської мови "для русских" та через російсько-татарський його словник, дав переклад драматичних сцен з Пушкіна: "Скупой рыцарь" (1905); в Заатівському перекладі пієса "Скупой рыцарь" нераз виставлялася на сцені в Бахчесараї, в аматорських спектаклях, і набула собі чималої популярности серед татарської публіки.

Тут нагода – згадати про початки драматичного письменства у кримських татар. Першим кримо-татарським драматургом був Абдулла Озенбашли, що видав у Бахчесараї, у Гаспринського, свою драму: "Оладжаγа чаре олмаз" (1901); цей заголовок добре перекласти російським прислів'ям: "Чему быть, тому не миновать". Дата "1901" вважається за початкову еру для кримського театра[27]. Переклади драматичних пієс з мови російської (от як згадані вище "Скупой рыцарь", "Мещане", "Живой труп", "Тайфун", то що) збагатили театральний татарський репертуар; та з'явилися й окрім Озенбашли свої татарські драматурги (Меїнов; як згадувано – Акчокракли, і ин.).

V

НОВІ МОЛОДІ ЛІТЕРАТУРНІ СИЛИ В КРИМУ ПІСЛЯ 1905 РОКУ. ПИТАННЯ ПРО ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ; ПРИКЛАД ОД ИНШИХ ТЮРКІВ. ГУРТОК "УЧКУН" МЕІНОВА. НАРОДНИК НОГАЄЦЬ КУРТІЄВ. НАЦІОНАЛІСТ ТОХТАР-ГАЗІ. ПОВІСТЯР ХИЛЬМІ. ИНШІ З ПЛЕЯДИ 1910-их рр.; ОЗЕНБАШЛИ, ОДАБАШ. ВИДАВЦІ "АЛТИН ЙАРЫК": ЧОБАН-ЗАДЕ, ЧЕЛЕБІЄВ. ДВІ СЛОВІ ПРО ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНІ ЛІТЕРАТУРНІ СПРОБИ ЛЯТІФА-ЗАДЕ

Після 1905 року літературний рух сильно розбуркавсь по всіх країнах Російської імперії, де тільки жила тюркська людність; побільшало число молодих татарських літературних сил. Побільшало їх число і в Криму. І повстало перед молодими письменниками важливе практичне питання – про літературну мову.

Гаспринський, як знаємо, був принциповий ворог літературизації місцевих наріччів і говірок. Він обстоював єдину, "спільно-тюркську" літературну мову – і нею була для нього османська, хіба що очищена од царгородських довжелезних заплутаних періодів та од повені арабсько-перських елементів. Мав він однодумців і серед инших татарських племін, де не одному із старших (або й не старших) письменників теж здавалося річчю небажаною – плодити багато тюркських літератур, розбиваючи тим національну тюркську одність. Тільки ж, живе життя татарських країв, з пекучими практичними потребами, погнало татар після 1905 р. здебільша на инший шлях, – інтелігенти бажали писати як-найзрозуміліше для широких народніх мас. Ця тенденція виявила себе і в Криму. У Бахчесараї, на очах у Гаспринського, заснувавсь 1906 року літературний гурток

[27] Згідно з нею, 1926 року святковано для кримсько-татарського театра двацятип'ятилітній юбілей.

"Учqун" – "Іскра", що вирішив писати по місцевому. На чолі того молодого гуртка став Джеляль Меінов (точніш – Абдуль-муін)[28]. Меінов, як ми вище вже зазначали, був побільше письменник драматичний, автор пієс "Qан qарышты" = "Кровомішанина", та ін. Драматург, може виразніш ніж який инший побутовий письменник, міг скласти ціну живій народній мові в літературній обихідці.

Але згодитися на голий принцип про літературизацію живої народньої мови – то ще не значило вирішити й на практиці цеє дуже складнеє питання способом принятним для цілого Крима. Адже в Криму – татарських говірок є скількись; в кожнім разі можна говорити не менше, як про три групі. Коли на південнім березі, коло моря, татари балакають більше-менше так, як в османській Туреччині (і цей факт був на руку Гаспринському), то одходячи од моря на північ у середню смугу чуємо ми вже інакше наріччя, а ще далі на північ, у степовій смузі, чуються ще своєрідніші наріччя й говірки (навіть ногайські), що наближаються до мови поволзьких татар (або й киргизів). То чи всіма тими живими діялектами випадало писати? Чи може слід було вибрати якусь одну говірку, посередню?

Не бракувало й таких татарських письменників у Криму, котрі ладні були писати навіть північно-кримськими, степовими говірками. І до таких письменників належав талановитий поет-народник Хасан Черґіїв. Ногайський мурза, гордий своїм родом, він не вважав за потрібне одцуратися своєї рідної говірки. Року 1909-го, у Джанкої, видрукував він невелику поему (12 стор.): "Эшид, мевта нé севлеюр!" ("Послухай, щó кажуть мерці!"), російськими буквами; а російські букви, звісно, краще віддають діялектичні звукові відтінки, ніж арабські. Підписавсь тут Черґіїв псевдонімом: "Бильгисиз", тобто "Безвісний", або "Прихований у собі". В цій Черґієва поемі мертвяк встає з могили, літає по Криму і робить сумні спостереження над сумною татарською дійсністю. В дальших своїх писаннях Черґіїв тримавсь уже альфабету арабського, який значно знівелював його ногайщину на лад инших татарських наріччів Крима. Теми його – побутові: малює він, як татари-харпаки – бідують, а серед татар-багатирів панують ненормальні відносини: от, приміром, батьки-багатирі продають свою дочку заміж за багатиря-ж-таки, наче яку худобину, і безталанна дівчина-багатирівна гірко плаче, розглядаючи перед весіллям своє дороге віно. Инший письменник початку 1910-их рр., що разом з Черґієвим виявив велику симпатію до ногайщини в літературній мові, то доктор Мустафа Куртіїв. Він белетрист, автор оповідань з побуту селянського, хоч не цурається він оповідати й про життя инших клас. Найбільше виспів

[28] "До гуртка «Учкун» увійшли Хафуз Омер, Ях'я Байбуртли, Хюсейн Балічіїв, Абдуррахман Хюсні, Сулейман Бадракли, Якуб Давидович (з литовських татар) та ще дехто. Заходилися перекладати з російської мови оповідання для дітей. Переклали з півсотні оповідань; надрукували п'ять" (Із статті Акчокракли).

його талан уже пізніш, та перші його літературні спроби друкувалися ще в "Терджимані". Мова в Куртієва цікава не тільки своєю степовістю, ба й чистотою од нетюркських елементів: він силується втікати од арабізмів і персіянізмів.

Прихильники степовости в літературній мові становили одначе значну меншість. Переважна більшина кримських письменників після 1905 р. вибрала собі в мові середній шлях, мову середньої смуги, "орта йолаγ"[29]. Не одбіг од цього напряму, не вважаючи навіть на свій дуже сильний ухил в напрямку до мови південноберегової (себто й османської), талановитий поет-націоналіст Хюсейн-Шамиль Тохтар-газі[30], автор ліричної, дуже вславленої збірки: "Лемент Крима", друкованої 1910 року в Карасу-базарі. (Теє місто, як знаємо, саме тоді сильно й висунулося з культурно-національного погляду). Сильне враження справляє Тохтаргазієва поезія з заголовним запитом: "Хто це?" і рефреновою відповіддю: "То татари, свої кримські люди! То ми, сини цього рідного краю! Коли хто в Криму живе серед лісу, а не має поліна дров, щоб вогонь запалити; коли хто в Криму сіє хліб, а не має чого їсти, окрім хіба повітря, то то ми, татари, свої кримські люди! Коли хто в Криму шукає науки, а не має грошей заплатити в школу, то то ми, татари, свої кримські люди!" – На жаль, цей талановитий поет рано помер.

Рівночасно, бл. 1910 р. звернув на себе увагу молодий белетрист родом з-під Бахчесарая (із с. Ескі-ель) Абдуль-хакім Хильмі. По вищу освіту він їздив до Царгороду, має спеціяльність – історію, але белетристика – то найхарактерніша для нього річ. Звичайно, що в Царгороді міг Хильмі ближче ознайомитися і з новітньою белетристикою османською; тільки ж найбільше слідно на ньому вплив од літератури російської. Не дурно ж він менші Тургенєва оповідання й сам перекладав на татарське. Найсильніші його писання – ті, які він публікує вже аж за наших часів.

Плеяда татарських молодих письменників початку 1910-их рр. настільки численна, що декотрих доводиться перейти тут, хіба, коротенькою згадкою. Із старших Абдулла Озенбашли (автор першої кримської драми 1901) видав свою віршовану збірку під трохи куріозним заголовком: "Фонограф-и хаqаіq" = "Фонограф істин". Другий – А. Одабаш (народ. 1887), що почав тоді свою письменську кар'єру віршами, а потроху перейшов на філологію. Цікавіша – трійця молодиків: Челебієв (Челебі-джан Номан), Чобан-заде та Бекір Сидкі, що випустили в Царгороді 1911 р. віршовану збірку під архаічно-літературним заголовком: "Алтын ярыq" = "Золотий бляск". Як відомо, так зветься одна буддійська сутра, що її старотюркський (уйгурський) переклад знайдено через археологічні екс-

[29] "Бахчесарай – Симферопіль – Карасу-базар – то віхи тієї смуги" (Акчокракли).

[30] Пишеться його прізвище "Toqтар", а вимовляється оте "q" близько до "х".

педиції в східньому Туркестані). Вибір такого археологічного заголовка "Алтын ярыq" для своїх новітніх віршувань іде, мабуть, не од кого, як од Чобан-заде́ (народ. 1893), що вже очевидячки й тоді, 1911 року, вісімнацять усього літ мавши, виявляв інтереси до історії старотюркського письменства (потім він заспеціялізувавсь на науці). Але науковість не перебила Чобанові-заде бути й путящим поетом, з тонкими, інтелігентними переживаннями; приміром, Чобан-заде з тонкою чутливістю обмальовує сирітливі свої настрої, коли згадує покійну матір. А його літературний спільник Челебіїв (Челебі-джан), в народньому дусі пишучи, подавав своїми віршами дуже великі надії, що з нього виробиться сильний і видатний татарський поет. Тільки ж надії тії не справдилися, бо в вирі революції Челебіїв загинув (1918).

1910 року, в органах Гаспринського "Терджиман" та "Алем-ус-сыбйан" виступив, як початкуючий літератор, Лятіф-заде́ (народ. 1890). Саме тоді повернув він з Туреччини, перебував під поетичними чарами османського лірика Фикрета та політичними – пантюркістів. Тільки ж пізніш одбулася в душі Лятіфа-заде́ така ґрунтовна психологічна зміна, що про нього доводиться казати вже в дальшому розділові, присвяченому письменникам періода радянського.

VI
ПИСЬМЕНСТВО ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ. СТАНОВИЩЕ СТАРШИХ ЛІТЕРАТОРІВ У РАДЯНСЬКИХ УМОВАХ; ЩИРА ЇХНЯ ПРАЦЯ НА КОРИСТЬ КРИМСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. РІШУЧИЙ ПЕРЕХІД МОЛОДШИХ НА ПЛАТФОРМУ ЖОВТНЯ: ОДАБАШ, ЧОБАН-ЗАДЕ, ХИЛЬМІ. НОВА ПОЕЗІЯ У ЛЯТІФА-ЗАДЕ. ОМЕР ІПЧІ "АЛ КЕДАЙ" – ЛІРИК, НОВЕЛІСТ і ДРАМАТУРГ

Трохи чи не всі оті письменники живі до наших днів. Вони бачили революцію 1917 року, перебули епоху Тимчасового Уряду і довгенької громадянської війни (кінець-кінцем аж до 1922 р.) – і дожили до радянських часів, коли Крим ставсь радянська автономна республіка, а Симферопіль (Ак-месджид) – не тільки осередок радянської адміністрації, ба й культурного життя. Тут у Сімферополі є університет, із східнім факультетом, тут працює Державне видавництво ("Крымгосиздат"), що випускає книжки і російською і татарською мовою; тут виходить у світ і газетно-журнальна преса.

Декотрих письменників з плеяди 1910-их років одначе вже не стало. Талановитий поет-націоналіст Тохтар-газі, що вславив був своє ім'я збіркою "Кримський лемент" (1910) – він помер давніш. Другий з дуже надійних поетів Челебіїв загинув 1918 р. Третій значний поет у цій плеяді ногайський мурзак-народник Черґіїв – замовк. Якийсь час, у 1923–1924 р.,

писав він був дрібні комедійки (і навіть сам виступав як актор), – потім і це припинилося. Висунувсь був на початку революції поет-націоналіст Джеміль Керменчіклі, і теж більше не пише.

Всі ж инші татарські письменники не перестають працювати. Сприйняли вони радянську владу спокійно ба й із симпатією, і допомагають їй своїм культурним співробітництвом: одні, котрі старші – працюють як "попутчики", другі ж зовсім органічно перейнялися ідеями жовтневої революції.

Всі три живії редактори колишнього "Терджимана" Леманов, Акчокракли та Айвазов перебувають на державній службі у Симферополі. З них Ісмаіл Леманов має дуже відповідальну посаду в редакційному відділі "Крымгосиздат"-а; в симферопільському ж університеті викладає він арабську мову. Осман Акчокракли в університеті викладає східню історію і друкує, мовою правда російською, історично-археологічні розвідки з давнього минулого своєї батьківщини (про отузькі написи XIII в., про археологічні зостанки в Чуфут-кале, то що). Ми мали нагоду зазначити, що для Української Академії Наук він, мабуть, дасть розвідку про поему з часів Хмельницкого, яку склав зять Тугай-бея Джан-Мухаммед. Не припиняє він і поетичної творчости. 1923-го року написав Осм. Акчокракли музичну драму "Чора-батир" з історії казанської оборони проти московського царя Йвана IV Грізного, а 1926 року – теж музичну, драму "Бахчесарайський фонтан". Обидві ще чекають видання.

З-поміж "підстарших" давніх письменників А. Одабаш (народ. 1887) оддався за радянських часів найбільше педагогіці та практичній філології. Тó він складав читанки для шкіл, тó видає кримсько-татарські дитячі пісні з нотами і з перекладами на російську мову (1926, спільно з З. Бахаревичем), тó, для потреб росіян, щоб вони вивчали мову місцевої татарської людности, складає вкупі з караїмом Кая російсько-татарський словник та "Руководство для обучения крымско-татарскому языку" (l-ше вид. 1924, 3-тє 1926). Наріччя тут у підручниках подається середньої смуги, тобто приміром для "я сиджу" подається форма "отурам", а не "отурамын" (як по-ногайськи) і не "отуруйор-ум" (як по-османськи). – Ширшою науковою дорогою пішов Б. Чобан-заде (народ. 1893). Він перейшов на професуру в Закавказчину в Баку і там працює над історією тюркських мов і літератур. Дає розвідки й про сучасну тюркську діялектологію, студіює мову північно-кавказьких кумиків, то що. З рідним Кримом одначе Чобан-заде не пориває зв[']язків, надсилає до ак-месджидських (симферопільських) наукових татарських журналів свої критичні студії про нову кримську літературу (є й окрема відбитка 1928), часом друкує в Криму й плоди своєї музи, нещедрої правда. Року 1928 кримське Державне видавництво артистично опублікувало з авторовим портретом невеличку (55 ст.) збірочку його віршів: "Боран" = Заверюха". Здебільша тут містяться не нові, а давні поезії Чобана-задé, писані року 1914 (в Одесі), 1916–1919 (в

Будапешті), 1921–1922 (в Ак-месджиді, або Симферополі). Але дві поезії датовано 1926 роком. Одна, "На березі Балтицького моря" ("Балтыq йалысында") писалася в Ленінграді, друга – в Баку; це жвава побутова сценка з народньої каварні, тобто східнього клубу.

Повістярів татарське письменство має взагалі обмаль, і тому втішно нам зазначити, що Абдульхакім Хильмі, почавши писати на припочатку 1910-их рр., тепер не тільки не замовк і не геть виписавсь, ба навпаки – за радянських часів дав він чи не найкращі свої речі. Безперечне враження справляють оповідання: "Аджлыq хатирелері" = "Спомини про голод", друковані в журналі "Ілері" позаторік.

Хто з-поміж давніших, передреволюційних письменників найбільше належить жовтневі, так це Аб. Лятіф-заде́, дарма що перші його літературні спроби 1910 р., друковані в "Терджимані", найменше це могли віщувати.

Тепер Лятіф-заде́ має безмаль 40 років. Народивсь він 1890 р. в Симферополі, де батько його вчителював. Та далі перейшов його батько на службу в Перекопський повіт, і через те Лятіф-заде́ чув тамошню степову говірку з дитячих літ. Поглядів тримавсь батько старосвітських, і як настало хлопцеві 13 літ, батько оддав його (1903) вчитися до мусулманської медреси в Симферополі. Вчителі були там поганенькі, схоластично-рутинерського типа, і молодий "сохта" все прохав батька, щоб він його краще пустив до школи російської. Батько на те не пристав, а пообіцяв вирядити його по науку в Туреччину, в Царгород (1905), та не зробив того, бо добрі люди одраяли пускати п'ятнацятилітнього парубчака в далеку чужу сторону. Натомість він оддав його в "рушдійє" симферопільського мусулманського благодійного товариства. Тут учили краще ніж у медресі, тільки ж 1908 р. юного Лятіфа-заде з "рушдійє" вигнали "за бунтарство". Допіро тоді зміг він поїхати до Царгороду (1909), і його прийняли до "идадійє". Вчивсь він там лиш до 1910 р., бо батько вмер, і довелося парубкові вернутися на батьківщину. Перебуваючи в Царгороді, сильно зацікавивсь Лятіф-заде́ новим османським письменством. Особливо його захопив собою тонкий лірик Фикрет, світило всієї нової османської поезії, автор меланхолійної, гожої збірки "Розбита зурна" ("Ребаб-и шикесте́"); Фикретове "Сіс" = "Туман" Лятіф-заде́ знав на пам'ять. Добре познайомивсь він у Царгороді і з пантюркістами і засвоїв їхні ідеї. Повернувшися до Криму, Лятіф-заде́ почав з 1910 р. друкувати свої поезії в бахчесарайських органах Ісмаіла Гаспринського: "Терджиман" та "Алем ус-сыбйан" ("Хлоп'ячий світ") і державсь він тоді мови османської[31]. Та як настала світова війна 1914 р., довелося 1915 р. піти Лятіфові заде́ служити в ро-

[31] Див. прим, зовсім османські вірші Лятіфа-заде 1910 р., передруковані в його збірці "Йаны саз" (Симф., 1928, ст. 39) – про те як він дививсь на життя крізь рожеві окуляри, а життя прийшло й болюче тріпонуло його своєю залізною рукою.

сійській армії, простим рядовим москалем. І отут, на військовій службі, обертаючися серед гарматнаго мняса російської, татарської чи иншої національности, передумуючи про весь жах тієї війни, відчув Лятіф-заде́ у своїй душі повний перелім: чи пантюркізм, чи панславізм – все однаково зробилося йому чуже. А як настала революція 1917 р. та як після неї прийшла в Крим радянська влада, Лятіф-заде́ свідомо пішов разом з нею. Друкувавсь він за революційних часів у симферопільському "Qрым уджаγы" 1918 р. (за радянського ж періода він був і редактором того органа), друкувався в радянських "Йаны чолпан", в "Ілері". Взагалі одначе написав він поезій не гурт, і навіть принципово він висловлюється проти безперервної письменникової продукції[32]. Урядова його ж праця переходила головним чином на службі в Комісаріяті Народньої Освіти; тепер він там голова комісії нового (латинського) альфабету для татарських книг.

Торік Назар'ян-Іранцов, у своїй поверховній і малопродуманій замітці "Літературний Крим"[33], присвятив Лятіфові-заде́ два рядки, з такою плутаною характеристикою: "По земному прості, що дихають силою й радістю, вірші Лятіф-заде". І тільки. Міг би хтось подумати, що з Лятіфа-заде – особистий поет-гедонік, який оспівує індивідуальні "радощі життя". На правду ж, уся поезія Лятіфа-заде то громадські теми, овіяні народницьким духом. Пам'ятаю, в розмові з Лятіфом-заде я сказав був про одного татарського поета: "Він у свою лірику вносить громадські настрої". – "А я", – перебив мене Лятіф-заде, – "роблю навпаки: в громадські теми вношу лірику". Непогано один татарський інтелігент захарактеризував мені всеньку творчість Лятіфа-заде двома словами: "соціяльна лірика". З художнього погляду найкраще вийшли у Лятіфа-заде його поезії з народницьким духом (що ріднить їх з творчістю Черґієва), які носять на собі дату: 1923 рік. І саме їх найбільше й уміщено в збірці "Йаны саз" = "Нова музика", що вийшла в світ торік (Ак-месджид, 1928; 60 ст.). Та єсть у тій збірці і давніщі Лятіфа-заде вірші (навіть з 1910 р.), а трапляються (небагацько їх) і пізніші. Серед них – плач-елегія: "Ленін ölдю!" = "Ленін помер!" (1924), яка кінчається одначе бадьорою вірою, що за те залишилося на світі ленінство ("ленінджілік"), бойове залізно-сталеве ленінство[34], – ідея, що раз-у-раз повторюється і у всіх инших кримських "червоних" поетів.

Групу тих революційних письменників червоного Крима, котрі, почали писати ще перед революцією, ще за царського режиму, замикає собою наймолодший з них, дуже різнобірний автор (лірик, почасти новеліст, особливо ж драматург) Омер Іпчі, з характеристичним літератературним псевдонімом "Ал-кедай", тобто "червоний кобзар" або "червоний минстрель"[35].

---

[32] Див. передмову до "Йаны саз", ст. 3.

[33] в київській "Літературній Газеті" 1928, № 12(30), од 21 червня, ст. 3.

[34] "Йаны саз", ст. 43–44.

[35] Дословно "ал-кедай" значить "червоний бідак-харпак". Але на сході, через

На вигляд можна Омерові Іпчі дати років 33–35, – отже кожному навіч видко, що народивсь він живовидячки ще в XIX столітті, на прикінці віку. Року 1915-го написав він найпершу свою поезію "Медресе"[36]; в ній влучно обмальовано тісну, темну, неохайну мусулманську медресе, з бурсою для задурених семінаристів-"сохтів". Це було в розгарі світової війни. За два роки спалахнула революція 1917 р., настало "Тимчасове Правительство" – і тоді молодий Омер Іпчі звернув на себе увагу такими своїми віршами, як "Солдат-революціонер" і ин. А як прийшла радянська влада, він зробивсь її бардом. У характері "червоного барда", "ал кедай", Омер Іпчі охоче одгукується на всякі злоби дня – і значні, і навіть менше значні. От, з нагоди Жовтневої річниці, вилилися з-під його пера (1923) вірші з приспівом: "Ал октабр ґене ґельді" ("Знов прийшов червоний Жовтень!"). На смерть Леніна – вірші "Ленін öльдю!" = "Ленін помер!" (1924), з висновком: Ленін не вмре! Бо залишилася залізна комуністична партія. А на другу річницю Ленінової смерти – у Іпчі вірші: "Хаят-куреш" ("Життя-боротьба"): – Маркс сказав: "Мільйарди (бідаків), єднайтеся!" нагадує Іпчі: а Ленін наказав боротися за нове життя – на заводах, на фабриках, на шляхах, у степах, на землі і на небі – проти капіталістів, проти імперіялістів, проти поміщиків, проти усіх-усіх: "Хай земля тремтить, хай небо стогне, хай не зостається каміня на каміні, а в буржуя – ані голови, ані ока, ані брови!"

Йер тітресін,
Кьöк інлесін!
Таш ўстюнде таш,
Буржуйда баш,
Кьöз ве каш
Qалмасын!

Для двацятих роковин кривавого 9-го січня пише Іпчі (1925) довгу поезію "1905, йанвар 9" – оповідає про те, як робітники вірили, що "цар, наш батечко" нічого не знає про народню кривду; пішли вони до "царя-батечка" з іконами, з хрестом, – і їх розстріляли. Та настав 1917-ий рік, здобули люди волю, тільки ж без ікон і без хрестів: "Кров за кров! Капіталові й цареві смерть!" Одгукується Ал-кедаєва муза і на скарання американських робітників Сакко і Ванцетті (1927). Зберуться дівчата-комсомолки – і їм од Ал-кедая привіт. Іде червоне військо – його Іпчі вітає; це військо – з робітників і селян, воно йде й співа: "Хто несе грізну загибіль капітало-

---

історично-побутові умови, поплуталися терміни "шâир" (поет), "ашыq" (бродячий співець про кохання) та оте "кеда" чи "кедай" (точніша перська вимова – "ґеда"; = "жебрак" "бідак"). Спеціяльніш "кедай" – то співак-імпровізатор, експромтист.

[36] Див. збірку віршів Омера Іпчі: "Куреш ічюн" ("Для боротьби!", Ак-месджид, 1928, ст. 40), де Іпчі точно зазначив, що "Медресé" то "біринджі мензумем", "найперше моє віршування".

ві – то то ми! Qапіталγа еджель-ölюм кьötюрґен – о бізлер міз!" (1928). Запроваджується новий альфабет для татарської мови, латинський замість арабського – і на те у Ал-кедая поезія: "Йаны еліф-ба", привіт новому альфабетові, потрібному для розвою індустрії (1928).

Ми бачили, що і проф. Чобан-заде і Лятіф-заде торкаються таких самих тем, як і Іпчі. Безперечно, їхні вірші – тонкіші, в них сильніша – рефлексія, і завсіди з-поза неї визирає фізіономія інтелігента, що кличе инших інтелігентів працювати для простих, бідних мас у дусі ідеалів радянського жовтня. Не те у Іпчі: у своїх злободневних віршах він просто вдається до народніх мас, або навіть ніби сам вигукує з-посеред народньої гущі. Допомагає цій ілюзії легкий, розмовний стиль його віршування. Там речення – короткі, вони часто перериваються вдатними цезурами, і віршування у Іпчі через те виходить – як каже москаль – "отчеканенным", сильно ефектним, а для агітаційної мети – що-найпридатнішим. Можна бути дуже неоднакової думки про поетичну надхненість Ал-кедаєвої поезії, про її естетичну художність, але не відчути в його віршах ефектности, одмовити їм звучности і влучности – цього вже не можна аж ніяк. Трапляється у Омера Іпчі лірика й особиста, ніби з суб'єктивною рефлексією; тільки ж і вона легко переводиться в нього на агітацію. От, одвідав він у Бахчесараї палати давніх кримських ханів (в-осени 1926). У татарина-націоналіста були б з'явилися елегійні думки-згадки про ті часи, коли існувало самостійне Кримське ханство; у Омера Іпчі навпаки: "Таріх текрар деґіль дір! = Історія не повторюється!" – надає він заголовок своїм поетичним рефлексіям після огляду ханських палат. І воно добре – каже він – що історія не повторюється, не повертає назад. Бо якби повернула назад, то встали б хани та були б косили наші голови, а беї з мурзами гнітили б люд. Ні! Ми, дякуючи Жовтневі, маємо тепер іншу історію й твердо ідемо надійним Леніна шляхом. Отак і ці ліричні вірші обернулися у Іпчі в "агітку".

Для агітації користується Ал-кедай Іпчі і прозаїчною белетристичною формою (є збірочка здебільша трагічних оповідань, 1927; 80 ст.). Але де він найсильніший – дак се в царині драматургії. Чималий сценічний успіх випав його драмі: "Фахишé, йахуд бір кьöйлюнюн башына ґеленлер" ("Повія, або які пригоди впали на голову одного селянина", Ак-месдж., 1926; 52 ст.); тут Іпчі в усій наготі обмальовує картину того соціяльного лиха-проституції, за яке вина спадає найбільше на багаті класи громадянства. Протягом театрального зімового сезона 1925–1926 р. пієса виставлялася в Симферополі (двічі), в Бахчесараї, в Карасу-базарі; окрім того вона ввійшла в репертуар і инших татарських країв, – принаймні в лютому 1926 р. я в Баку бачив афішу про виставу "Фахишé". Для сільської сцени написав Іпчі дуже агітаційну пієсу: "Азад халq" ("Визволений люд"; Ак-месджид, 1927; 55 ст.) – про те, як сільські татари під покровом радянської влади щасливо перебудовують своє життя. Кінчається "Визволений люд" ефектною промовою червоноармійця Мустафи: "Товариші! Хай згинуть

кулаки та багатирі! Хай живе єднання бідноти![37] Хай живе єднання харпаків, робітників і середняків! Хай живе десята річниця жовтневої революції! Хай живе шлях, що показав Ленін! Хай загинуть Чемберлени, Балдвіни, Пілсудські і всі вороги радянської влади! Хай живе наш червоний прапор і всесвітня революція! Вперед, товариші!" У відповідь на це, і артисти на сцені і вся публіка в залі гучно співають інтернаціонал – і аж тоді завіса падає. – Для кінематографа написав Іпчі сценарії двох пієс: "Халім айдамаq"[38] та "Ненеке-джан"; сценарій для "Ненеке-джан" склав Омер Іпчі за допомогою Османа Акчокракли, що являється найкращим дослідником історії й легенди про тую принцесу. Ясно, що й у кінематографічній пієсі Іпчі виявив бездоганну червоність ("аллыq", як висловлюється Махмуд Недім)[39].

VII
НАЙНОВІЩЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ПОКОЛІННЯ: ДЖАВТОБЕЛІ, ДЖАМАНАКЛИ, ШЕМ'І-ЗАДЕ. ПРАКТИЧНИЙ НАПРЯМ ТАТАРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ. ТРОХИ ЧИ НЕ ЦІЛКОВИТИЙ БРАК ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ; ОПОВІДАННЯ ДЖ. ГАФФАРОВА

З останнього п'ятиліття заявили себе в радянсько-татарських журналах зовсім уже нові сили, молоді поети, що в передреволюційну добу нічого не писали, а повисувалися вже за часу радянської влади, за панування жовтневих ідей.

Велику організаційну ролю тут одіграв політично-літературно-науковий радянський журнал-місячник "Йаны чолпан" = "Нова зірниця", що почав виходити в Симферополі (Ак-месджиді) з весни 1923 року за редакцією публіциста й критика Махмуда Недіма. Це був щось ніби наш "Червоний шлях". В ньому взяли участь і старші письменські сили, почасти навіть з-поза меж Криму (як от Зекі). В перших-таки числах ми знаходимо окрім провідних політичних статей (прим. про революцію на сході – Насиха Мухйіддінова, про аграрне питання в Криму – редактора Махмуда Недіма і т. и.) статті з філології та історії письменства, як от Чобан-заде: "Вступ до тюрко-татарської мові", Акчокракли: "До літературної історії татар казанських", Зекі: "Національна справа в Росії і її розвязання"; або про педагогіку – Байбуртли: "Нова (тобто Гаспринського) метода в татарських школах", то що. А молоде покоління одгукнулося цілою хмарою віршування, намагаючися писати в чисто-пролетарському дусі. Знайшли вони собі місце не тільки в "Йаны чолпан" (а потім у журналі "Ілері" = "Вперед"

[37] Для орієнталіста трохи ніяково читати, що російський термін "кулак" (куркуль) залишивсь у татарській промові червоноармійця Мустафи без перекладу: теж "кулак", – дарма що в татарській мові слово "кулак" значить "вухо"!

[38] Ми вимовляємо це слово з придихом: "гайдамака".

[39] Див. передмову М. Недіма до "Фахише" (Ак-месдж., 1926), ст. I.

за редакцією того самого Махмуда Недіма), ба й у органах, призначених тісніш для юнацтва: "Кьöз айдын" = "Радісна звістка", "Йаш qуввет" = "Молода сила". Теми їхнів віршів – червоний прапор ("ал баараq" або, як у Джавтобелі, "qызыл байраq"), клич до боротьби з капіталізмом та імперіялізмом, хвала вільній праці на заводах і фабриках (остання тема – побільше не з натури, бо заводів і фабрик саме й не стає Кримові, країні хліборобській та курортній). Навряд чи ми дуже помилимося, коли скажемо, що джерело свого надхнення вони – окрім, звичайно, радянських політичних статей та гасл, "політ-грамоти" – мають у поезії московського пролетарського письменника Дем'яна Бєдного. Ворожити, уві що виллються їхні первоцвітки, тепер іще не легко, всі ж бо вони дуже ще молоді, здебільша вчаться по школах, дехто не скінчив ще навіть середньої. Тому враження од них дуже не виразне, – важко передбачати, хто з-поміж зеленої молоді виб'ється на шлях оригінальної творчости, а хто й зовсім одпаде. Можна тільки сказати, що потрібнеє радянсько-громадянськеє діло вони й тепер роблять. Сильні вони не кожен з-окрема, а всі вкупі своєю масою, своїм гуртом, і з тієї гуртової літературної маси дехто повинен-таки буде виписатися на справжнього письменника.

Найбільше розголосу має безперечно З. Менлі-Азіз Джавтобелі, що його поезії вийшли вже й окремою збірочкою: "Инqилябі ши'ряр" = "Революційні вірші" (Ак-месджид, 1927; 63 ст.). Вийшли вони коштом Кримського Державного Видавництва, в серії "Нефіс едебіййат кютюбханесі" (по-російськи вона зветься: "Библиотечка художественной литературы"), ще й портрет юного автора додано (це взагалі у Криму є звичка для поетів – друкуючи збірочку, подавати й свою парсуну). Під портретом – віршований вступ, де автор повідомляє, що народивсь він у селі Джав-тобе[40], з бідного татарського роду; його батько й дід – плугатарі, все инше – їм чуже:

Джавтобе дір тоγан кьöйюм,
Джарлы татар аслы сойум.
Бабам, дедем сабанджы дыр,
Гайры бізе йабанджы дыр.

Далі йде сама збірочка. Одчиняє її Джавтобелі гімном російському пролетаріятові, що царський уряд мордував його, розстрілював 9-го січня, розстрілював на ленських золотих добувальнях; а тепер пролетаріят учинивши революцію, може сам будувати своє життя. Тоді йдуть поезії: "На шляху нового життя", "Червоний прапор", "Зірниця" ("Чолпан"; з символістичним малюнком, де зірка має п'ять ріжків) і вірші на революційні свята: "1-шого травня", "Жовтневе свято" ("Октабр байрамы") – інакше "Азад шарq" = "Вільний схід", той схід що досі жив під півмісяцем, а незабаром житиме під повним сонцем. Натурально, що не забуто

[40] Це мабуть теє, що між Теодосією та Керчем.

у Джавтобелі червоне військо. Чимало поезій присвячено у Джавтобелі жіноцтву; на малюнкові (ст. 18) намальовано, як молода дівчина-піонерка, показуючи рукою в вікно на піонерську процесію, тягне старих, завуальованих жінок до новітнього життя. Звичайно, що не проминув Джавтобелі і юних ленінців-комсомольців; є елегійні вірші для них на смерть Леніна 12 січня: "Бу кюн ölьдю!" = "Сьогодні він помер!" Найоригінальніші вірші – з дитячого побуту, про сирітську долю, то що, або коли й не про сирітську, то все ж гірку; дитина, приміром, прохає батька: "Тату! Не пий!" або "Тату! Учися читати й знати!" Цікаві – мініятюрні віршовані сценки з селянського побуту: хлібороб на праці, хлібороб на весіллі, і т. и.

Поруч Менлі Азіза Джавтобелі дехто ворожить поетичну славу молодому степовому ногаєві Керімові Джаманакли. Йому 24 роки (народ. 1905, в Евпаторійському районі), і вже має він видану збірку віршів: "Азадлыq йырлары" = "Пісні волі" (Бахчесарай, 1927; 58 ст. in 16°), – теж у серії "Бібліотечка красного письменства" і теж, натурально, з портретом юного віршівника. Теми у Керіма Джаманакли – такі, які в Джавтобелі, тільки тон трохи ніби-наївніший, і вражіннів од природи виспівує Джаманакли більше. – Передбачають – казав Лятіф-заде, – найбільше перспектив у иншого ногайця, що почав писати років тому якихсь троє, але вже виявляє шукання ширших тем, трактує їх глибше, виблискує не аби-якою поетичною іскрою. Це Ешреф Шем'і-заде́. Йому трохи більше ніж 20 років. Народивсь він в Евпаторії 1908 р., учивсь у рушдійє, а перша друкована його поезія з'явилася в грудні 1926 р. в журналі "Ілері" = "Вперед". Тая поезія – "Ленінґе", присвячена Ленінові. В ній мова – ногайська; але потім Шем'і-заде́ перейшов на мову середньої смуги, "орта йолаq", хоч поодиноких рідних ногаїзмів не перестає в свої вірші ввертати: це вже навмисне, задля кольоритности. Окрім політики, муза Шем'і-заде любить і лірику серця, домішуючи одначе й сюди громадянські мотиви. Загальним тоном свого віршування Шем'і-заде́ нераз нагадує Лятіфа-заде. Характеристична річ, що, в супротивність Лятіфові-заде́, Шем'і-заде́ мало обізнаний з літературою османською. Навіть уславлену нову сенсаційну повість Халіде-едіб "Вогненна сорочка", що облетіла цілий світ, прочитав Шем'і-заде́ – так він мені казав – у російському перекладі (1927), не в османському первописі.

Довелося мені чути од Лятіфа-заде́ таку характеристику татарської поезії (в своїй скромности він не виключав і самого себе): "Уся наша поезія – дуже практична, утилітарна. Наші вірші – ніби трактати з публіцистичними ідеями". Увага ця справедлива, і торкається вона не тільки кримчаків, ба й инших тюрків б. Росії. Приміром, коли ми візьмемо класичного поета киргиз-казаків М.Я. Дулатова, то ще й перед революцією знайдемо в його віршах публіцистичні трактати. – "Вже й тепер нема нам-казакам де кочувати із своїми чередами, а що з нами буде, коли за новим проектом дадуть кожному для кочування лиш по п'ятнацять десятин землі!" –

трагічно співав він, і хоч оця його пісня знаходила живий відгук у серцях його земляків, але ж це не більше як віршована проза. В порівнянні з нею кримсько-татарські вірші можуть здаватися ще й за верх художньо-поетичного надхнення.

Велика хиба кримсько-татарського письменства – брак повістярської прози. Великих романів зовсім ніхто не пише, ба й маленьких новельок або коротеньких оповідань – теж не гурт. Ми мали нагоду зазначити оповідання Хильмі, Куртієва, Омера Іпчі; додати можемо молодшого побутовця Джафера Гаффарова[41]; тільки ж цієї продукції аж надто обмаль, а всі инші волять писати лиш короткі ліричні вірші. А що тюрки з природи добрі майстри оповідати, то брак прозаїчної белетристики у кримських татар здається аж ненормальним. На сумний цей факт татарська критика не перестає звертати увагу і шукати його причин. Головна причина живовидячки тая, що нечисленна татарська інтелігенція геть переобтяжена щоденною працею на посадах, і в неї не залишається вільного часу для писання якоїсь довгої речи, для прозаїчної белетристики. Друга причина – ще важливіша: брак належної підготови. Чобан-заде в своїх критично-літературних статтях зовсім справедливо вказує: щоб бути повістярем, треба знати життя, мати добрий запас спостережень, знати психологію, уміти аналізувати і людей і життєві явища. Всього цього нема в молоді, і вона, коли хоче писати, охітніш кидається до короткого ліричного віршування, бо то – легша річ.

VIII
ДВІ СЛОВІ ПРО НАУКОВЕ ТАТАРСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО. ЖУРНАЛІСТИКА

За революційних часів Симферопіль зміг заснувати у себе університет; заступлено там і орієнталістику. Але виклади ведуться там мовою російською, і видання друкуються по-російськи. Узагалі все найкращеє про Крим, про його історію, давнину, друкується по-російськи, в Симферополі, і наукові татарські сили беруть у російських виданнях жваву участь, прим., в "Известиях Таврического Ученого Общества Истории, Археологии и Этнографии". Надсилають вони свої праці – в російській мові – і до орієнталістичних органів Ленінграда або й до нашої Української Академії Наук (як, от, мій учень Якуб Кемаль, що завідує Східнім Музеєм у Ялті, або Осман Акчокракли). Все ж царина наукової літератури і в рідній мові татарській иноді дає тепер цінні публікації; прим., звернула на себе увагу книга Ахмеда Озенбашли[42]: "Чарлыq хакимієтінде фаджиасы, йахуд Татар hиджретлері" = "Кримська трагедія в період царизма, або татарські еміграції" (Симф., 1926; ст. 119 та 81) – про те, як татари систематично висе-

[41] Збірочка оповіданнь Гаффарова (84 ст.) вийшла в світ 1927.

[42] Це син найпершого кримського драматурга.

лялися з Криму із своєї батьківщини. Дрібніші наукові статті трапляються в газетах і журналах.

Число татарських газет і журналів не велике, а все ж останніми роками ця справа посунулася наперед. Давній "Терджиман" старого Гаспринського замовк незабаром після його смерти, а натомість, за Тимчасового уряду (1917), виходили були газети "Миллет" ("Нація") 1917–1920 та "Qрым уджаґы" ("Кримське огнище") 1918. Тепер видаються газети радянські, як от "Йаны дюнйа" ("Новий світ"), та й журнали радянські. Ми мали нагоду зазначити, що за редакцією Махмуда Недіма виходив літературно-політичний місячник "Йаны чолпан" ("Нова зірниця"), а після того виходить "Ілері" ("Вперед"); тут трапляються цінні історико-літературні розвідки. Багато дає місця науковим статтям орган народнього комісаріяту освіти Крима: "Оqу ішлері" ("Справи освіти"), що виходить з 1924 року; це журнал-місячник, громадсько-політичний і педагогічний.

IX
БІБЛІОГРАФІЧНІ ВКАЗІВКИ

Історія нового кримсько-татарського письменства, що його зумів сотворити народ, який налічує не більше ніж 178 тисяч душ, вся розгорталася на моїх очах. Я прихильно почав за нею стежити з 1889 року, здавна знайомий я був з патріярхом кримського письменства Ісмаілом Гаспринським і його спільниками, далі з великою симпатією підтримував і підтримую особисті знайомості з головними діячами кримського літературного життя. Через те мені хочеться вірити, що в тім стислім історичнім нарисі, який я оце накреслив, не міг я допуститися небажаної суб'єктивности, не міг чогось недооцінити. Та щоб читачеві легше було де-в-чім скориґувати мене, подам ще й бібліографію того, що писали инші про кримське письменство. Тільки-ж не багацько її, і головним чином – у татарській мові:

1) Брошюри Ісм. Гаспринського: а) Русское мусульманство (1881); б) Проблески культурного движения татар, татарская книга, школа, учащиеся, женщина, театр, благотворение, типографии и издания (приложение к 40-му номеру "Терджимана" за 1901).

2) П. Меліоранський у своїй статті (1902): "Турецкие наречия и литературы", в 67-ім полутомі петербурського "Энциклопедического Словаря" Брокгавса та Ефрона, про всеньку кримську літературу подав лиш от що: "Успешно идет издание бахчисарайской газеты Переводчик (Тэрджуман). Русские писатели очень мало переводятся на турецкие языки; укажем на переводы из Пушкина и Крылова крымско-караимского поэта Эрака и Ак-Чокраклы" (ст. 163). І більше – нічого; навіть Гаспринського ім'я не згадано!

3) У збірці "Литература востока" (Спб., 1919, вип. I, ст. 47). А.Н. Самойлович (наступник П. Меліоранського на катедрі) присвятив

½ сторінки кримсько-татарському письменству: 17 рядків Гаспринському, 9 рядків усім иншим літераторам.

4) Осм. Акчокраклы: Qрым тюрк-татар едебіййатнын qысqаджа таріхче-сі (Коротенька історійка кримсько-татарського письменства) – в "Миллет" 1919 (№№ 40–50) та 1920 (№№ 6–14). В основі цієї змістовної татарської статті заслуженого літературного діяча лежить російська стаття, що її Осм. Акчокракли виготував був у розгарі світової війни для збірки "Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос" вид. М.В. Попової. Революція 1917 р. перебила збірці "Отечество" вийти у світ; але Осм. Акчокракли увічливо дав мені перечитати й тую свою російську статтю, в рукописі. Там цінні – переклади татарських віршів на російську мову.

5) Хюс. Баліч (наркомпрос Крима): Qрым татар миллі меденійєтінін таріхі муqаддараты (Бахчесарай, 1926) – Тези для історії кримсько-татарської національної цивілізації. В цій брошюрі ми фактів з історії кримського письменства не знайдемо; але знайдемо соціяльно-економічну схему для збудування культурної історії Криму. А це й для історика письменства цікаво.

6) Б. Чобан-заде́: Сон девр Qрым татар едебіййаты. Тенqід теджрюбе-сі (Кримсько-татарське письменство останнього періода. Критична спроба), Ак-месджид 1928; ст. 102 (in 16°). Це 1-й № серії "Ілері едебіййат кютюб хане-сі" – "Літературна бібліотека Ілері". Критика дуже продумана; а вступ починає Чобан-заде (побіжно) ще од орхонських написів VII в. та (трохи ширше) од старої літератури ханського періода. Частками публікувалася праця Чобана-заде́ й раніщ.

7) Абд. Лятіф-заде́: а) Короткий огляд кримської татарської літератури – в харківському місячнику "Червоний шлях" 1927 листопад (ст. 196–201). В цій короткій і сухій статейці автор намагавсь на п'ятьох сторінках зробити "основні натяки етапів, що перейшла кримська татарська література" – починаючи з VII віку по Р.Х., як і у Чобана-заде́, і згадуючи, що "у вивченні і розробці історії кримської літератури ми дуже багато мусимо завдячити працям проф. Чобан-заде́". Уваги Лятіфа-заде про старе письменство не мають великого інтересу[43], а цікаві – його-літератора короткі уваги про найновіщих літераторів; б) він таки: Qрым татар едебіййатынын сон-кі деврі хаqqында = Про останній період кримсько-татарської літератури – в органі кримського наркомпроса: "Оqу ішлері" 1928, № 4–5 (ст. 29–44). Те, що в попередній своїй статті Лятіф-заде́ лиш позначив-намітив, він тут в "Оqу ішлері" розвив ширше.

[43] Не можемо не зазначити дуже прикрого його недогляду: в рубриці про літературу Кримського ханства, він каже (ст. 198), що "з найвидатніших поетів цього періоду треба відзначити Ходжа Ахмета Єсеві (XVII вік)". Але ж цей поет жив на півтисячі літ передше! Та він поет і не Кримського ханства, а Середньої Азії.

8) Х. Сабрі Айвазов: Мей'ус шаирлеріміз (Наші одчайні поети) – в "Oqy ішлері" 1928, № 4–5 (ст. 20–28). Сувора критика нових поетів, що страждають на мегаломанію.

9) Назар'ян-Іранцев: Літературний Крим – дуже коротка й поверховна (і з фактичними помилками) статейка в київськім двотижневику "Літературна газета", 21 червня 1928 р., № 12 (30), ст. 3.

10) Моя стаття про кримське письменство в 41 томі (1930) московського "Энциклопедического Словаря Русского Библиографического Института Гранат" – то лиш укорочення з цієї української статті, яка отут друкується.

ДОДАТОК

НЕВЕЛИЧКА АНТОЛОГІЯ З КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКИХ ПОЕТІВ

Переклади, що я нижче подаю, немало всі поробив Осман Ак-чокракли; тільки дві поезії Газі-ґірея Вихра переклав наш слухач О.Я. Олесницький[44]. Иноді в ці перекладі я вносив деякі стилістичні виправки в дусі української мови; при тім я мав перед очима татарський текст.

А) З ПИСЬМЕНСТВА ХАНСЬКИХ ЧАСІВ

I

Хан Газі-ґірей Вихор ("Бора́", 1588–1594)

1) СЛАВА ВІЙНІ!

До військового прапора хилимося ми, а не до чарівного дівочого стану.
Бунчук ми покохали, а не пахучі закручені кучері.
Палкую пристрасть до стріл і лука ні защо не витіснять із серця
Стріли бистрих очей чепурливої красуні та її лукуваті брови.
Наша втіха, наша насолода – щоб коло боку був раз-у-раз залізний меч,
А не срібне тіло вродливої коханки.
Нам серце зв[']язали волосяні окраси на шиї чудового коня-скакуна,
А не її коси та кучеряві локончики.
Нам любий – благородний кінь, що мчиться як легкий вітрець,
А не тая ідолка, що обличчя як у перії, а очі як у серни.
Ми серце оддали війні за віру, в ній – царська краса[45],

[44] О.Я. Олесницький – відомий, як автор збірки: "Песни крымских турок (себто татар). Текст, перевод и музыка", Москва, 1910 (22-ий випуск "Трудов Лазаревского Института Восточных языков").

[45] Очевидячки, в тексті, що ним користувавсь О. Акчокракли, читається "шаhзіба". В "Ґюльбюн-и ханан" маємо читання "шаhид-зіба" = "янгольська краса".

Краща ніж у тих милих, що мають щоки мов ясен місяченько,
та обличчя як у перій
Багато мук приносить похід, але ми щиро захоплюємося ним,
А не тими стражданнями, що їх приносить любов до жорстокої
вродливиці.
Присягаємося, що всією душею прагнемо ми священної війни,
І загасимо нашу спрагу не водою, а кров'ю ворога нашої землі.

[О.Х. Акчокраклы, на підставі своїх джерел, надписав цю поезію ім'ям Менґлі-ґірея (1469–1474, 1478–1515). Тільки ж у "Ґюльбюн-и ханан" Халім-ґірея XVIII в. (див. царгор. видання 1327=1909, ст. 66) автором названо Газі-ґірея; та навіть і стиль цієї газелі, чисто османський, чужий будь-яких татаризмів, підходить саме до стилю Газі-ґіреєвого, а не Менґлі-ґіреєвого. Загальною своєю ідеєю ця газель дуже нагадує відомі перські войовничі вірші останнього бухарського еміра-саманіда Абу-Ибрагіма Монтасира (уб. 1005 р.), що їх можна прочитати в українськім віршованім перекладі в моїй антології перських поетів "Пальмове гилля", част. III (К., 1922) ст. 19].

2) КОЛЕСО ВОДЯНОГО МЛИНА ("ДОЛАБ")
(Газі-ґіреєве "месневі")

Їдучи шляхом-дорогою, натрапив я на водяний млин,
де крутилося колесо.
І сказав я: "Нащо ти трешся обличчям своїм об воду?
"Ти здірявіло, геть погнулося,
І сльози падають на твої ноги.
"Чи ти закохане? Чи ти в розлуці?
За ким ти нудишся на чужині?
"Отак минають і дні і ночі.
А тобі нема волі вільної?
"Через що ти отакечки ридаєш?
Стан твій ізігнувсь, на лук обернувсь.
"Ти плачеш раз-у-раз, ти стогнеш,
А ніхто не знає тайни твоїх страждань. –
Учуло колесо, як я до нього вдавсь,
І своєю мовою от що мені одказало:
– Не знаєш ти, сину людський, щó сталося!
Не питай, як і через що! так уже судилося.
Високі гори були колись притулком моїм,
Була в мене сила, була міць.
Росла я сильна деревина, ноги мої спускалися до джерела
З усіх боків мала я руки-гилля.

Коло стіп моїх стелилася зелена поросль,
На голові моїй співали всякі пташки-щебетушки.
Круг мене квіти росли-процвітали,
А моя одіж часом була зелена, часом кармазинова.
В осени з мене падало-сипалося золото,
Весною фіялки кивали своїми голівками вправоруч-вліворуч.
Молоді мої пагінки виростали рівнесенькі.
Тюльпани радісно наставляли свої келіхи.
Роса відволожувала землю.
Очі нарцисові вночі не спали.
Провадив там свою розмову й виноград...
Та дмухнув вітер-смерть, – і я впала.
І зрозуміла я, що життя мені перетято.
Доти про таке я й не гадала була!
Звалилася я, сила пропала;
Заразісінько обрубали мені моє гилля, мої руки.
Щоб волокти мене, просверлували мою ногу.
Шию обкрутили мені віжками.
Збагнула я, що нема вже мені волі-долі, і слід загув...
Де ви, мої пташки! Де ви, тюльпани!
Звалили, поволокли мене по землі.
То я стогнала, то я ридала...
Минуло скількись років, посхло моє тіло,
Зчорніло моє зелене вбрання, перегнило.
Тоді мов Захарію [Предтечиного батька] мене розрізали пилою, –
Ой, слухай, щоб ти знав, щó зо мною вчинили!
Наробили з мене дошок, повбивали в мене цвяхи,
Все зібравши до купи, пустили в воду.
Одтоді та й аж до цього часу я крутюся.
Знай, що люта доля коїть усе лихе.
Колись Іову робаки з'їли й серце.
Скажи: яка порада, який спосіб проти долі!
Отож і ти, хане, вважай, щó я скажу:
Всі ви в цій тлінній оселі – гості.
Гляди, не заносься високо перед світом:
Адже ж і я чимало була сміялася з безсилих.
Доля – то семиголовий гад-дракон.
Скільки вже люду пішло йому на поживу!
Скількох пророків напоїла доля своєю отрутою!
Скільки сот тисяч святих вона підманула!
Скільки на світі бувало царів-шахів, що вона їм давала "мат"!
Жадного "коня" на шаховій дошці цього світу ти не пустиш так, як ба сам хтів.

Гарно сказав ось які вірші один майстер (хай його дух вічно радіє!):
Диви, не вір підступному цьому світові!
Багатьох левів він-нечестивий потрощив,
Не живи недбало, в тебе ще є воля.
Коли ти хочеш досягти вивершення,
Уповай в усьому на всесильного Бога.
Коли ти хочеш і на цім і на тім світі спокою,
Проливай сльози та покоряйсь Богові.
Ну, годі, Газаі, кінчай свою мову,
Покірно прохай ласки у Бога.
Задовольняйся з усього, що тобі нашле доля,
Бо, знай, усе – од Бога, усе – од Бога, усе – од Бога.

Дальші дві поезії хана Газі-ґірея подаємо в перекладі не О.Х. Акчокракли, а нашого слухача О.Я. Олесницького, ще 1909 року. Він перекладав з рукопису, що належав старенькому моеззинові села Дере-кой (під Ялтою), а діставсь моеззинові од покійного батька, як спадщина. Того рукописа одкупив од моеззина Сабрі Айвазов і дозволив О. Олесницькому зробити собі копію. Я мав перед очима татарський текст і в тій копії О. Олесницького, і в друкованому "Ґюльбюн-и ханан" (ст. 67–68 вид. 1327=1909 р.), де є дуже значні варіянти. Окрім того знайшовсь іще текст, теж із своїми варіянтами, в рукописній книгозбірні Осм. Х. Акчокракли в Симферополі, і господар увічливо дозволив мені покористуватися ним. Спираючися на всі три татарські тексти, я повносив у переклад О. Олесницького чималі зміни:

3) ВІРШОВАНА ВІЙСЬКОВА РЕЛЯЦІЯ ОД ХАНА ГАЗІ-ҐІРЕЯ ДО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА

Ми – твої раби, готові боротися за віру, і жертвуємо своє тіло й душу.
Володарю мій! Що я маю казати? Незабаром ти сам здобудеш
певну звістку.
Ми не з тих, що тікають од ворожих стріл та сокир,
подвизаючися на шляху віри.
А коли вийшло щось не так, хай усенька вина спадає лиш
на мою шию.
Ми й сами пнемося посуватися таки наперед.
Знай, справжній юнак не стане залишатися позаду.
Коли б я захтів тобі вияснити всі ті лихі пригоди, що нам
на поході трапилися,
То й послухати про них – це тяжкий сум.
Султане мій! Я йду в похід, я вирядивсь на священну війну,
Помолися, щоб Бог на це дав благословення твоєму рабові.

4) ПОВНА ГРІЗНОЇ ДОГАНИ ГАЗЕЛЬ[46], ЩО ПОСЛАВ ЇЇ ХАН ГАЗІ-ҐІРЕЙ ДЕКОТРИМ СВОЇМ ВЕЗІРАМ[47], — ПЕРЕБУВАЮЧИ В КРІПОСТІ ЗАБУР

Коли нам так гірко на душі, то хіба це диво? Погляньте лишень,
до чого ми дійшли!
Бо їй Богу, аж носом нам вилізає гірка Забурська вода!
Нечестивий ворог чинить шкоду землям ісламського люду, –
А ви Господа не боїтеся, берете собі хабарі та спокійненько
сидите!
Ми – на бойовому герці, кров проливаємо, кров'ю плачемо, –
А ви собі любісінько сидите в долині п'яних бенькетів
та п'єте насолоду з винової чаші.
Коли не буде негайних заходів проти цього лиха,
то державі нашій – кінець!
Мені не вірите – усіх сусід перепитайте!
Ох ви, мізерні, що завсіди воюєтеся окроме од батьківщини!
Хоч з біди натягніть-но тятиви, пускайте стріли!
Надто вже довго був безладдям законний державний лад.
То, хоч раз, покажіть себе добрими правителями, подбайте за нього!
Хан-Газі склав оцього наказа-грамоту по щирій правді.
Коли ж вона не правдиве слово, то женіть його з Забура!

II
ХИЛЬМІ КРИМЧАК

Татарський текст, яким користувавсь для свого перекладу О. Акчокракли, це той, що знаходиться в кримській рукописній історії Хуррємі XVIII в. (Хуррємі ж, знов, укорочував "Сім світил" Мохаммеда Ризи XVIII в.).

5) "КРИМЧАКОВІ СКАРГИ" ХИЛЬМІ КРИМЧАКА

Чи ти, серце, забудеш світову скорботу і прийдеш од [чарівної
всевідущої] "Джемшідової чаші",
Чи ти оддасися радощам-веселощам, чи прийдеш із побожного
манастиря шейха святої Мекки, –
То, хоч би ти власним ротом умів хапати птахів щастя,
а коли ти кримчак,
Дак ти вже не людина! Приходь хоч із чудового раю!
Привітаєшся – привітання твого не приймуть, не скажуть: "а!
прохаємо!", адже ти кримчак,
Хоч би прийшов ти до них од пречистої гробниці пресвятого Пророка.

---

[46] Так, – надписано, що це є "газель", дарма що зміст не газельний.

[47] Очевидячки, беям.

Раз із тебе кримчак – не спитають у тебе про благодать
райських вод,
Хоч би прийшов ти з садів вишнього раю, чи з едема.
Якщо ти хочеш, Хильмі, щоб тебе вшанували кримські володарі,
То приходь із краю франків, або од арабів, або од персів.

Б) З НОВІЩОГО КРИМСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

III
ОСМАН АК-ЧОКРАКЛИ (народ. 1879)

6) ЩО ДУМАЄ ТАТАРКА

Навкруги нас – стіни та стіни,
І вікна – очима на подвір'я.
Що-дня сонце сходить й заходить,
А наше лихо – не меншає, більшає.
Зачинено за нами двері, геть і кожну продушину; баркани – височенні;
А в садку над нами вільно літають вільні пташки!
Та сонячне світло світить на небі,
Та хмарини набігають й одбігають...
Ані стіни, ані баркани не розуміють,
Як бідують-сумують татарки, оті пташки в неволі.
Мордуються вони так, що й плакати не сила.
Терплять вони, терплять – аж поки згинуть.

IV
АБДУЛЬГАФФАР ШЕЙХ-ЗАДЕ

7) РОЗБІЖНІСТЬ

Не второпаю я людей сього світу:
Природу їм дано святу, а звичаї – не такі, як каже природа.
Ох, чи не добре б було, коли б не було тієї неприродности?
Коли б не було розбіжности між природою й звичаями?
Якщо, Абді, ці твої слова мають силу хоч над тобою самим,
То соромся на догоду звичаям іти проти природи.
Вісімнацять літ тягнеться моя боротьба проти світових норовів,
Аж тіло моє ослабло, не стало сили й снаги.

V
ХЮС. ШАМИЛЬ ТОХТАР-ГАЗІ
—— (автор збірки "Кримський лемент" 1910)

8) ХТО ЦЕ ВОНИ ТАКІ?

Живуть серед лісів, а нема в них і поліна дров, чим затопити.
Живуть коло води, а що-дня буває так, що й води напитися не можна.
Хлібороби вони, сіють хліб, а нема борошна, чим погодуватися...
То – татари, свої кримські люди,
То – ми, сини цього рідного краю!
Треба знаття-науки, а нема грошей на науку,
Язика з'язано, говорити не можуть.
Нема в них з чого жити, хіба що з повітря...
То – татари, свої кримські люди,
То – ми, сини цього рідного краю!
Була в них колись чимала земелька, та не стало її.
Було їм колись право жити, та вже тому праву край!
Голоднеча в них тепер, а колись були добрі достатки...
То – татари, свої кримські люди,
То – ми, сини цього рідного краю!
Було їх тут колись мільйон та й ще пів-мільйона;
Теперечки їх обмаль, добре як тисяч з двісті.
Та й тим здебільша нема де притулитися...
То – татари, свої кримські люди,
То – ми, сини цього рідного краю!

VI
ХАСАН-МУРЗА ЧЕРГІЄВ

9) "ТАК СУДИЛОСЯ"

Швидко линуть хмари понад дахом однієї високої оселі.
Ніч. Вогні вже згасли. Усе поснуло.
Місячне світло не пада на землю. Скрізь чорні хмари.
Чуючи негоду, зацвірінькали пташки в саді.
Тут багатирева оселя. Навкруги – огорожа.
Там люди животіють: родяться в безталанній неволі,
помирають у неволі.
Уся хата поспалася. Не чути голосів і людської ходи,
Тільки в Есми, багатиревої доньки, ще світиться.
В'ються чорні кучері дівочі. Золото на фесі-шапочці грає-льщиться.
Це вчора тато привіз з міста, покупив на віно.

Капають сльози з її очей. Похилила вона голову.
Каже: "Не судилося мені од бога бути в гурті його
улюблених рабів.
"Продають тебе, не питають, а ти будь покірна!
Кажуть: так судилося, так тобі на роду написано.
"Не звичай це, а кара! Продають нас, мов худобу,
"Нема на світі чоловіка, щоб уважав нас за рівню собі.
"Ой, мій Боже! Ти ж і нас сотворив людьми, такими як і чоловіків!
Та всі вигоди надав Ти чоловікові, а нам-безталанним неможна
й язика поворухнути!

VII
БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ (народ. 1893)

10) ДЕ ТВОЯ МАТИ?
(Уривок з поезії: "Татарським сиротам")

Темно було. Нудна ніч розстелилася навкруг:
Ніде віщо ані дихне, ані шелесне.
Думи, глибокі думи мене обгортали;
Та от за моїм вікном учув я ніжний-лагідний голос.
Моє серце несвідомо обізвалося.
І ніби тихо-тихо прошепотіло: "Підведися!"
Я миттю підвівсь, по моїй хаті, темній як небуття,
Ходив я та й роздумував.
Передо мною довго мрів ясний образ моєї матери.
Коло вікна – легеньке шелестіння і ледві чутний, боязкий голос.
Ненастанно стукає в шибку і щось нашіптує,
Про щось питає своєю-власною мовою, та розібрати не можна.
Серед бурхливої ночи міркував я, щó ж хоче сказати отой
моїм вухам любий голос,
І допіро пізніш розміркував я, де моя мати.

VIII
АФУЗ ОМЕР САМІ

11) ЗІМОВИЙ ВЕЧІР
(з дитячої літератури)

Неможна було б терпіти муки од зіми,
Коли б не було втіхи коло огнища.
Навкруги сніг падає платинками,
Земля наче оповивається в біле простирало.

Сусіди взімку охоче захожають один до одного,
Сидять та балачками тішаться,
Споживають садовину, п'ють каву та чай;
Хто – чита, хто – крає та шиє.
Прийшов до нас у-вечері мій товариш.
Вчили ми те, що загадав учитель; балакали, сидячи коліном до коліна.
Бабуся моя потім оповідала нам казок
Та й скількись годин отак-о нас бавила.
Далі – сказала, щоб ми голосно читали, а сама слухала
І жалкувала, чом її не вчено.

А.Е. Крымский

ИСТОРИЯ КРЫМСКИХ ЭСНАФОВ (ЦЕХОВ)

Напечатано на машинке, 1926. – 11 с.

(ІР НБУВ фонд І. Архів А.Ю. Кримського, №25697)

Предисловие*.

Во время экспедиций Ялтинского восточного музея в 1926–27 годах, – экспедиций имеющие разведочный характер, – были собраны материалы по истории культуры и этнографии крымских татар, а также библиографии-рукописи их. Среди них оказались материалы, касающиеся истории крымских эснафов (цехов), это побудило нас к организации со стороны музея особой поездки по собиранию материалов этих эснафов по всему Крыму. Таким образом в течении 1928 г. были предприняты несколько поездок в Бахчисарай, Карасубазар и их окрестности, считавшиеся с начала XVII века до мировой войны главными центрами эснафов. Несмотря на то, что наши товарищи востоковеды неоднократно сталкивались с историческим и этнографическим рукописным материалом, относящимся к истории эснафов и отчасти воспользовались этим материалом, однако, поездка которая организована была своими, местными работниками, сверх ожидания дала новый богатый материал, относящийся к истории и этнографии эснафов. План экспедиции включал в себе следующие пункты:

1. – Накиб-уль-эшрафы, которые с давних пор над крымскими эснафскими организациями были духовными главарями.

2. – Текки (в единственном числе называются текке) близко стоящие к эснафам.

3. – Улемы.

В то время, когда составлялся план поездок, имелось ввиду начать исследование с накиб-уль-эшрафов под управлением которых с давних пор находились эснафские организации, у которых они являлись религиозными главарями, а также – исследовать местонахождение тарихатов (орденов), которые имели теснейшую связь с эснафскими организациями, и др. По имеющимся под рукой материалам, род – накиб-уль-эшраф, будучи с давних времен главарем эснафов Бахчисарая и его окрестностей, жил с тех пор до настоящего времени в окрестностях Бахчисарая в деревн. Айригуль. Последний, исполнявший обязанности накиба, это – накиб Сеид Ахмед Бин Сеид Саалих умер приблизительно в конце первого десятилетия сего XX века. Передавая перед смертью накибство, он передал также все имеющиеся у него, как накиба, документы и предметы младшему из двух своих сыновей – Сеиду Ислям Челеби, которому только один раз пришлось, как накибу, главенствовать в теферуджи. В самом начале

* Рукопис друкується в редакції А.Ю. Кримського.

20-х годов этот последний покинул свою родную деревню и переехал в окрестную деревню Кокулуз [Коклуз – *Прим. ред.*], где, женившись, обосновался. Здесь он теперь занимается сельским хозяйством[1]. По разсказам Сеида Ислям Челеби, многие являлись к нему, чтобы ознакомиться с находящимся у него материалом относительно накибства, но он никому не показывал и даже отрицал существование таких материалов у него из-за боязни, что они могут быть отобраны у него.

Говоря это, он вынул из старого сундука переплетенную черным саф'яном рукописную книгу, хранящуюся в черной саф'яновой сумке, размером 15,5x26,5 сан. Эта рукопись-сборник содержит фтувет-наме, автор которого – Аджи-Баба, сын Шеих Ибраим из Тусии, он – из улемов эпохи султана Мухаммеда-Завоевателя[2]. Он содержит предания о происхождении ремесел, о распределении их пророком Адамом между отдельными народами, перечисляет патронов каждого ремесла, описывает разные традиции, наставления и шериатские законоположения, касающиеся эснафов[3].

Надо полагать, что большая часть найденных нами селеф-наме эснафов Крыма, судя по их содержанию, извлечены из этого фтувет-наме.

Еще сборник-рукопись содержит описание совершания обряда ревана[4].

Кроме фтувет-наме, этот сборник содержит ислямские шериатские традиции, каноны и нравы, относящиеся к эснафам и торговцам[5].

В сборник также включен перевод законоположения об эснафах, изданного русским правительством после завоевания Крыма. Содержание этого законоположения – старинные обряды и традиции, с давних пор существовавшие в жизни крымских эснафов. Таким образом эти обряды и традиции устанавливались законом[6].

Вся рукопись переписана дедом Сеид Ислям Челеби, накибом Сеит Саалих Эфенди.

Кроме этой книги накиб достал из сундука два свитка, хранившиеся в жестяных футлярах.

В одном из этих свитков – родословие накиба Сеида Ислям Челеби, написанное в 1017 году (хиджры), хорошим каллиграфическим почерком, на бумаге, пожелтевшей от времени и с водяными знаками. Заглавие на нем – с разноцветными украшениями-рисунками, на позолоченном фоне. Этот документ доводит родословие упомянутых накибов до внука Мухаммеда Хасана, иначе – до зятя Мухаммеда Алия[7].

---

[1] На фото-снимке он снят в облачении накибского сана. См. № 20.

[2] См. док. № 9; текст – стр. 31–43.

[3] Этот фтувет-наме не упомянут ни в одном из известных нам библиографических источников, хотя о самом авторе и о его др. трудах упоминают.

[4] См. док. № 9[А], текст стр. 43.

[5] См. док. № 9[Б], текст стр. 44–50.

[6] См. док. № 9[С], текст стр. 50–54.

[7] См. факсимиле № 3; второй документ – текст – стр. 4–5.

Второй свиток содержит два документа. Один из них[8] описывает обряд опоясывания эснафов и их религиозные обряды; он содержит также имена двенадцати имамов и названия патронов эснафов, существовавших тогда, по-видимому, в ремесленном центре Бахчисарае и в его окрестностях в XVIII веке.

Второй документ содержит статут хлебопашцев[9].

В числе предметов, вынутых из сундука Сеидом Ислям Челеби, был также "алем" из металла, цвета свинца, на котором вырезана надпись на арабском языке: "О Боже"[10].

В текие Азиз тариката Саадие, возле Бахчисарая нами был найден фтувет-наме. Шейх этого текие, Абдрам Эфенди, разрешил нам переписать этот фтувет-наме. Эта рукопись написана хорошим почерком сулюсь[11]; можно предполагать, что она – один из известных нам фтувет-наме, находящихся в Крыму, – из самых больших (фтувет-наме кубра)[12] [13*]. На полях рукописи написано красной гуашью, что это разсказ обнаружения могилы Малика-Эштера, при хане Ахмед-Гирее, буквально взят из фтувет-наме Эвлия Челеби.

Часть исторических документов, найденных нами, относятся к ремесленному центру Бахчисарая. Мы пользовались материалами, собранными музеем тюрко-татарской культуры. В музее имеется экземпляр селеф-наме сапожников, переписанный уста-баши сапожников[14] по ныне живущего Аджи Халиль Уста, которому более 100 лет[15]. Рукописный селеф-наме нами сличен с подлинником, находящимся у уста-баши Аджи Халиль.

Также у уста-баши шубников – у Куркчи Соман Уста – мы нашли селеф-

---

[8] См. док. № 6, стр. 17–20.

[9] См. док. № 7, стр. 20–26.

[10] Кроме этих вещей среди его книг оказалась очень важная филологическая и этнографическая рукопись на турецком языке, относящаяся к XIV веку. Эта рукопись подарена им восточному музею в Ялте / См. Якуб-Кемаль. – Тюрк. татр. Рукопись XIV века нехжду-уль-ферадие, стр. 40.

[11] См. факсимиле № 5.

[12] Текст-док. № II, стр. 63–95.

[13*] В 1923 г. проф. В.А. Гордлевский при посещении текие Азиз, упоминает, что он видел там копию фтувет-наме Эвлия Челеби. Мы же там такой книги не видали. Мы также узнали, что кроме этого фтувет-наме другого у него не было. Там, у дяди шейха Абдура[х]мана Эфенди, у шейха Аджи Джилиль Эфенди видили другой экземпляр этого фтувет-наме, переписанный им. Можно полагать, что обычное сходство отрывков фтувет-наме могло ввести в заблуждение уважаемого автора статьи.

[14] Текст документ № 8 стр. 26–31.

[15] См. фото-снимок № 18.

наме шубников, приходо-расходные книги взаимопомощи этого эснафа, книгу расходов и приходов теферуджи, список учеников и подмастерьев, над которыми был совершен обряд ревана[16].

Также была организована музеем поездка для собирания материалов с эснафов в Карасубазар. Как известно, он некогда был торгово-ремесленным центром Крымского ханства и до последнего времени не потерял этого своего значения. Эта поездка дала нам следующие важные материалы.

Последний, исполнявший здесь обязанности накиба Сеит Халиль Эфенди[17] любезно предоставил в наше пользование находящиеся у него документы и исторические материалы. Все материалы были нами переписаны и сфотографированы, и также записаны были все его, касающиеся эснафов, материалы, переданные им устно.

Рукописные материалы его также находились в свитках, помещенных в жестяных футлярах, один из документов относится к фтувет-эркяну кожевников[18]. Этот документ содержит довольно важные сведения об организации эхиев [эхлиев].

Другой документ содержит родословие эхиев [эхлиев] и доводит их до халифа Алия[19] он содержит еще предания об удостоении Аббас Экбера сана Эхий-Эвранства Мухаммедом.

Третий документ – полное описание обязанностей серчешмэ, а также описание обязанностей накиба при совершении обрядов ревана[20]. Так же мы нашли металлические алемы эснафских знамен, относящихся к 16–17 векам[21].

Еще мы записали устные этнографно-культурные, исторические и экономические сведения об эснафах, которые как там сообщили сами нынешние представители эснафов-уста-баши разных оставшихся эснафов и осведомленные старые эснафы. При разведочных поездках музея в Судак и его окрестности нами найдено было несколько исторических документов. Один из них, данный некогда существовавшим в Судаке Меджилиси Саадатом. Этот документ мы нашли в деревне Коз, находящейся приблизительно на расстоянии 15 километров от Судака, у крестьянина этой деревни.

По разсказу этого крестьянина, его предки принадлежали к потомкам Мухаммеда и этот документ – их шеджэре (родословие)[22].

---

[16] См. текст док. № 14, стр. 115–127[A].

[17] См. фото-снимок № 14.

[18] См. текст докум. № 5, стр. 11–17.

[19] См. текст докум. № 3, стр. 6–8.

[20] См. текст докум. № 4, стр. 9–10.

[21] См. фото-снимок № 10 и № 11.

[22] См. текст док. № 1, стр. 3–4 факсимиле № 2.

Этот документ дан и подписан в 1117 году хиджри накиб-уль-эшрафом в крымском виляете шейх Фейзула Ибн Эсеиид Ариф Эль-Хуссейнием жителям Судака Сеиду Мухаммеду и Сеиду Велий-Эддину сыновьям Эшерифе-Сефер-Шахие, дочери Эшерифе – Айше о принадлежности их к потомкам Мухаммеда.

Так же упомянутым Меджилиси Саадатом, за подписью накиба шейх Эссеид Фейзула Ибн Эсеиид Ариф эль-Хуссейни дано удостоверение (от 1131 года хиджры) о принадлежности предков Сеида Муэдзина Эмир Хусейн Бин Сеид Сулейман, нынешнего последнего серчешмэ г. Бахчисарая к потомству Мухаммеда. Копия означенного документа найдена у тов. Османа Акчокраклы[23].

Еще один шеджэре в свитке размером 19,85 мтр. (найдено в деревне Таракташе в окрестностях Судака. Это шеджэре на арабском языке. По-видимому это из главных шеджэре, оно детально описывает все ветви рода Мухаммеда. Его мы нашли у жителя деревни Таракташ[24]. В деревне Ворн найден фтю[у]вет-наме, который извлечен отчасти из фтю[у]вет-наме эль-кубра Мухаммеда Бин Сеид Аляэддина и переписан в начале XVII века, как говориться в начале автором. Этот фтю[у]вет-наме частично взаимствован из главного фтю[у]вет-наме, по фтю[у]вет-кубра Мухаммеда Бин Сеид Аляэддина[25].

Извлечено текстуально из Сеят наме[26] Эвлия Челеби фт[у]вет-наме, под заглавием стамбульские эснафы, с целью сличения найденных нами нескольких фтувет-наме.

Также из него извлечены в сокращенном виде имена эснафов, имеющих патронов.

Также извлечен с целью сопоставления с крымским селеф-наме – рисале ткачей, найденный и переведенный Гавриловым с узбекского языка на русский[27].

С этой же целью из Русского этнографического музея в Ленинграде взят рисале ..... и с фотографированного экземпляра переведен нами[28].

---

[23] Оригинал же по печально переданному нам разсказу серчешмэ эмир Усеин Эфенди был обманным путем похищен одним посетителем его из Москвы, просившим его ознакомиться с шеджэрэ, взявши его на пару часов и исчедшим вместе с шеджэре. К счастью до этого похищения, тов. Акчокраклы была сделана точная копия этого шеджэре.

[24] См. факсимиле № 1[А] и 1[Б].

[25] См. текст док. № 10 – текст стр. 54–63.

[26] См. текст док. № 12, стр. 95–115.

[27] В нашем труде рисале ткачей дан в переводе Гаврилова.

[28] См. текст док. № 15, стр. 128–130.

Документ № 16

Снята точная копия в 1905 году.

Устав хлебников

Опираюсь на Бога от побитого камнями дьявола.

Во имя Всемилостивого и Всемилосердного Бога.

Только у него обретаю помощь. Хвала только Богу владыке миров.

Да будет славословие и мир на нашего посланника Мухаммеда и его потомкам (ученикам) и на их, всех, Всевышний Бог, сотворил человечество и духов, чтобы они молились его величию и превосходству. Это явствует из стиха "Я не творил человечество и духов кроме того, чтобы они поклонялись мне".

Совершенственное поклонение зависит только от незнания всечистого существа-Божества.

Подобно тому, как это подтверждается у владетелей истины.

Нет подобного богатства и благополучия для раба, как поклонение и богослужение всевышнему и нет преимущества и почести равному познанию Бога.

Это известно и отмечено несколькими ясными, величественными стихами и изречениями и светлыми словами.

Осуществление же познания Бога тесно связано хорошим выполнением обязанностей богослужений и поклонений и также правдивым чистым намерением соблюдением правил и нравов (шариата).

Итак по этой причине вам верующим необходимо знать и выполнить предметы, которые являются причиной для осуществления поклонения и также знать законы шариата и выполнять их сообразно потребности как следует. Не место в этом Уставе упоминать детально шариатские законы вследствие того, чтобы об'ем листа данного Устава этого не позволяет.

Совершенствование поклонения Всевышнему зависит от совершенства существа человека.

Совершенствование же существа осуществится кушаньем и питьем, а также защищением самого себя от жары и холода одеждой в таком размере, который мог бы предохранить. Это является очевыдным.

Это же осуществится заработком. Поэтому мы должны об'яснить его (что есть в 5 частях). Ввиду того, что нашей целью является об'яснение устава, порядков и нравов цеха хлебников, мы об'ясним ремесло, которое составляет четвертую часть заработка.

Итак по этой причине превосходнейших богоугодных дел есть заработок из дозволенного, так как в благородном изречении превосходнейших богоугодных дел есть заработок из дозволенного. Ввиду того, что точное исполнение всех Божьих фарзов осуществится заработком из дозволенного. Повелено было (обязателен каждому мусульманину и мусульманке) быть занятым заработком по мере выполнения своего долга и для про-

питания самого себя и семьи есть фарз (обязателен). Если будет больше этого, а излишек будет (предназначен) для помощи и жертвы беднякам и немощным это считается мустехабым. Лучше чем совершить необязательное нафиле намаз (необязательный намаз) если излишек заработка будет с целью славы, т.е. заработаю и буду передовым человеком в народе и увеличиться моя степень, то это не будет дозволенным.

Было известно, что дозволенный заработок человеку необходим.

Мы же с чистым намерением для всей семьи дозволенный насущный хлеб посредством нашего ремесла хлебников мольбой нашего величественного патрона Омар Ибн Имран Бер Бери будем просить от Всевышнего величественного вседающего миру насущный хлеб.

Но мольба величественного патрона когда будет.

Будет тогда, если ремесленники пойдут по стопам предшественников праведников, т.е. по каким законам, нравам и порядкам шли мастера предшественники. Если же мы будем соблюдать те же нравы, порядки и законы, тогда величественный пир будет нами доволен и в наших промыслах получится обилие. Вот упомянутые нравы, порядок и правила ремесленников хлебников выполнение которых наблюдается будут об'яснены.

1-й пункт:

Для того, чтобы разрешать жалобы и разногласия возникающие среди эснафов, для разрешения которых обращаются к эснафу, необходимо выбрать из среды мастеров одного уста-баши и заместителя, т.е. ийгит-баши и одного чауша.

2-й пункт:

Жалоба (с жалобой) впервые должны обращаться к уста-баши, а если уста-баши в городе не окажется, то к его заместителю. Затем уста-баши посредством чауша пригласить к присутствию мастеров после совещания вовсе не уклоняясь ни в одну сторону с единогласием, т.е. на какой стороне будет большинство мастеров не спеша в присутствии истца и ответчика должны судить.

Осторожно, ты не должен судить правого неправым и неправого правым; не уклоняясь в какую либо сторону, например, из-за боязни кого либо из них или из-за уважения или по причине родства, потому, что это называемый нами селефнаме, когда оно будет сообразно магометанскому шариату, согласно смыслу: "селеф есть наподобие шариата (а в случае противоречия селевнаме заслужит большое обвинение и муку – этого надо остерегаться").

3-й пункт:

В присутствии уста-баши и эснаф'а прилично сидят наподобие присутствия шариата пока не будут допрошены не будут говорить; и как будет присуждено будучи довольными, говоря: "слышали и подчиняемся" долж-

ны выйти из присутствия, допускающий (в присутствии) противоречащий нравам и приличию какой либо поступок еще раз будет беспутным.

4-й пункт:

Пока не будет причины для увольнения уста-баши и его заместителя не есть селеф (не будет допущено статутом) не будут уволенными.

5-й пункт:

Будучи приглашенным на меджлис со стороны уста-баши посредством чауша будь по причине какой-либо жалобы или будь по другой причине некий не приходящий без уважительной причины во время на меджлис считается виновным.

6-й пункт:

В то время как чауш по повелению уста-баши кого-либо приглашает оказать гнев чаушу, дать (ему) противоречащий (грубый) ответ есть вина.

7-й пункт:

Некто осужденный беспутиеи, т.е. соблюдая нравы и приличия и будучи решением доволен, должен просить выполнения (решения) эснафа. Если же выйдя на двор, говоря "мне несправедливо присудили, я не был виновным", говоря подобные бессмысленные слова (этим) унижая эснафе есть недовольство его решением; это есть вина.

8-й пункт:

Разбор и разрешение жалоб только уста-баши с одним двумя мастерами или с его заместителем не есть селеф. Если они это делают, то их решения не действительны.

9-й пункт:

Мастера первым долгом должны требовать от подмастерьев и учеников находящихся в их работе их службы, совершения пятикратного намаза и дать им наставление в основных заветах Корана. Если они не будут этого делать, то считаются ответственными.

10-й пункт:

Если мастер давая наставление в заветах Корана своему подмастерью и ученику, находящимся в его распоряжении, натолкнется на ослушание того ученика и подмастерья, то такого рода людей держать на работе шариатом не дозволяется. Польза и обилие от работы таковых не произойдет.

11-й пункт:

Будь то мастер, подмастерье или ученик по мере возможности должны совершать пятикратный намаз обществом в мечети, в особенности в день пятницы, когда мусульманское общество находится в мечети. (Кто либо из эснафов) по причине ничтожной работы не идя в мечеть, сидя в пекарне издавал подобные крики "жарко, жарко, кипит, кипит" – шуметь и кричать, производить такие крики настолько безнравственно и бесстыдно, что нет нужды в об'яснениях. Люди такого рода, кроме того, что они были беспутными, должны получить выговор.

12-й пункт:

Некий хлебник, будучи раньше эснафом и зарегистрированный в эснафской книге, если теперь очутится в другом ремесле, напр. будет бакалейщиком или галантерейщиком, то в то время, когда он не работает по прежнему его ремеслу-хлебничеству – на совещании эснафтов (хлебников) он приглашен не будет.

13-й пункт:

Некий мастер принимая начинающего ученика к себе на работу до тех пор, пока тот ученик вступая в хамурхане (помещение где месят тесто) самостоятельно приобретет достоинство для выполнения работы подмастерья ему ничего не понадобится, а после того, как он приобретет достоинство по отношению к нему делается всё, что установлено эснафом и запись в эснаф – это есть селеф.

14-й пункт:

Если кто-либо из ремесленников ходит по улице в рабочей одежде и в фартуке или же войдет в уборную, то есть вина.

15-й пункт:

Если (кто-либо) из ремесленников отправляясь в уборную придет на работу не умывши руки – есть вина.

16-й пункт:

Если какой-либо хамур кяр (месильщик) наймется к одному мастеру на работу по-месячно или на год, как бы тот..., тот хамур кяр обращаясь к уста-баши получить разрешение есть селеф.

17-й пункт:

Некий хамур кяр после того, как он одному уста-баши работал каким-либо сроком, месячным или годичным, если упомянутый хамур кяр не окончив своего означенного месяца или года без уважительной причины перейдет к другому мастеру и наймется, то нанимающий его мастер также наподобие хамур кяра считается виновным.

18-й пункт:

Когда кто-либо из подмастерьев захочет самостоятельно держать пекарню, захочет делать мастерство, то обращаясь к уста-баши, выполняя долг установленный эснафом получит разрешение, затем вступает на свою работу есть селеф.

19-й пункт:

Если в одном месте хамур кяра скажется рана будь это на члене организма, связанного с данной работой или на другом месте до тех пор, пока не заживет та рана, этот хамур кяр не может быть использован на работе. Допущение его на работу не есть селеф.

20-й пункт:

Если уста-баши очутившись в одном деле, которое противоречить селефу и на него будет жалоба, ту жалобу не могут разбирать и разрешить

свои эснафские мастера. Тогда один, два уста-баши приглашаются из уста-баши других эснафов имеющих свои селефнаме. Их разрешение и разбор есть селеф.

21-й пункт:

Какой-либо хамур кяр будучи в пьяном состоянии приходя в хамур хане делать закваску и замесить тесто если по причине опьянения впавши в сон упускает время для квашения и портит, то ему присуждается возмещение в половинном размере.

22-й пункт:

Если у какого-либо хамур кяра возникает то или иное дело и ему обязательно понадобится идти для той своей работы, то уход его без разрешения своего мастера – есть вина.

23-й пункт:

В обязанности установленной между мастерами для выполнения чаушства эснафу, в пожертвовании денег человеку выполняющему службу чауша для общественных молебствий эснафу и других благ должны принять участие все эснафы будь пекарня на главных улицах, которая выпускает товар и будь слободская, только выпечной, если всякий, кто отклоняя долю, которая падает на него не отдает, то эснаф не отдает этому человеку товар с десятиной. Давать тому человеку товар с десятиной не есть селеф. Всякий, кто дает есть беспутен.

конец

Падая ниц для того, чтобы принять и выполнить по смыслу вот этого селефнаме мы эснафы пекарей Бахчисарая поставили свои подписи 1900 г. месяца июля 8-го дня.

Уста-башы пекарей Аджы Мурат, уста йигит-башы Омер, уста Сеит Семан Оглы.

Аббибула Ислям Оглы
Али Хайредин Оглы
Мустафа Селим Оглы
Яг'я Мемед Оглы
Сеид Вели Исмаил Оглы
Исмаил Хаялий Оглы
Осман Халиль Оглы
Хусейн Мурад Хасыл Оглы
Али Юсуф Оглы
Салих Уста Реджеп Оглы
Хусейн Ислям Оглы
Осман Умер Оглы
Сеид Мемед Сеид Ахмат Оглы
Сулейман Меджид Оглы
Яг'я Феттах Оглы
Мустафа Уста Исмаил Оглы
Омер Хусейн Оглы

А. Ю. Кримський

ПЕРЕКЛАДИ З ШЕВЧЕНКА ТУРЕЦЬКОЮ МОВОЮ

У Київі, 11/III 1923 р. Друкарня Всеукр. Академ. Наук. – Зам. 56–300

ІР НБУВ, архів А.Кримського, ф. Х, № 22388 (а-в).

I

І день іде, і ніч іде

hep ґюн ґечер, ґідже ґелір.
Бен, башымы тутуб, шашáрым:
«‘Ільм-ю-hаккын пейгамбері
Нічін ґельмез?!.. Нічін?» – сорàрым.

II

О, люди, люди, небораки!

Ей заваллы Бені-Адем!
Сізе падішаhлар нейе?
Кьöпекь дейіль-сініз, hаша! –
Сізе кьöпекджілер нейе?
Бютюн ол нéв‘і шаhане
Меhбеслерде олсун helак!
hакк олмалы! йокса, ґюнеш
Бу піс йері hеп йакаджак.

ПОЯСНЕННЯ ТА КОМЕНТАРІ

Історія Туреччини та її письменства. Письменство XIV–XV вв. // Українська Академія наук. Збірник Історично-філологічного відділу, № 10, Т. II, випуск 2, у Києві, 1927, С. III–VIII, 65–124.

С. 8. У Передньому слові зауважується, що київські друкарні не мають турецько-арабських літер, і наводити турецькі цитати з османських письменників доводиться транскрипцією українськими літерами. Вчений наголошує на істотній відмінності між османотурецькою мовою XIV–XV та турецькою мовою XX ст.

С. 9. *І трапилося так, що, коли я вважав був стародавню поему "Сюгейль та Невбегар" Мес'уда ібн-Ахмеда XIV в. за загублену, Мордтман її знайшов та й, 1925 р. фототипічно випустив у світ повний її турецький текст".* Йоганнес Мордтман (1852, Стамбул) – німецький видавець, знавець грецької та турецької мов, німецький консул в Салоніках (1886–1902), Ізмірі (1903–1910), професор Стамбульського університету. Опублікував у Ганновері (Німеччина) 1925 р. без перекладу турецькою мовою поему (XIV ст.) "Сюгейль та Невбегар" Мес'уда ібн Ахмеда з власною передмовою.

С. 12. *"Ґольшен-и раз"* – ("Новий сад секретів"), перськомовна поема-месневі Махмуда Шебістері (не плутати з однойменною Мухаммада Ікбаля), являє собою відповідь на сімнадцять питань суфійської метафізики. Див. повне видання: Шебистери. Гульшан-и раз. Баку, 1977, с. 63. Оригінал див. http://www.soluk.ir/golshan-raz.html

...азербайджанця-перса Махмуда Шебистерського... Махмуд Шебистері (Шабестар, коло Тебріза, 1288 (687 Гіджри) – 1340), один з найвизначніших перськомовних поетів-суфіїв XIV ст. Широко використовував символічну термінологію Ібн Арабі, на творчості позначились ідеї доби монгольських завоювань.

До цих трьох малоазійських поетів XIII–XIV ст., що писали турецькою мовою (Султан-Велед 1226–1312, Юнис Емре, 1308, Ашик-паша 1271–1332) мабуть безпосередньо-таки треба долучити й четвертого – ... азербайджанця-перса Махмуда Шебистерського (пом. 1320). Переклав на турецьку св. шейх Ольван". Ольван / Ельван Челебі (помер М. 1358/760 Хіджри). Син видатного турецького поета та історика Ашика-паші, сучасника засновника Турецької держави еміра Османа I (1258–1324). Один з небагатьох малоазійських поетів XIII–XV вв., який із зазначеними поетами складали твори турецькою мовою. Основна праця – месневі Менакибу'ль-кудсійє фі менасібу'ль-нюнсійє (760/1358), що складається з чудових касид і газелей, є, по-суті, менакиб-наме – сказанням про життя і чудеса, збіркою промов Деде Гаркин та його учнів. Решта віршів – у збірках, осн. тема – божественне (містичне) кохання. Відомо, що після

перекладу Шакаїк автор оселився десь поблизу Амасії, де й помер, і де знаходиться його могила (тексти див. Prof. Dr. Abdurrahman Güzel. Dini – Tasavvufi Türk Edebiyatı. 2. baskı. – Ankara, 2004. – S. 409–410).

"Аш-шаqâиq ан-ноєманіййе" Таш-кьöпрю заде 1558 р. – повна назва Şaka'ikü'n-Nu'maniye fi-Ulemai'd-Devletü'l-Osmaniye, автор – Агмед Ташкьопрюзаде (Ahmet Taşköprüzade, 1455–1561).

С. 13. *Табарій по-турецьки 1310 р.* – Абу Джа'фар Мухаммад ібн Джарір ал-Табарі (838–923) один з найбільш ранніх та видатних перських істориків та екзегетів Корану, найбільш відомий своєю історією Табарі (*History of the Prophets and Kings*) та Тафсіром. Повне видання творів див.: Ehsan Yar-Shater (ed) "The History of al-Ṭabarī", in 40 volumes, State University of New York press. 1989–2007.

Середньоазійськими Рубгузієвими "Легендами" – Рабгузі, тюркомовний письменник кін. XIII – поч. XIV ст. Йдеться ймовірно про "Оповіді Рабгузі про пророків" (1309–10), що складається з 72 кисса на біблійні та коранічні сюжети.

Бекташеві "Навчання" – Хаджи Бекташ Валі / Велі حاجی بکتاش ولی (Hacı Bektaş Veli, приблизно 1209–1271, Анатолія), ісламський містик-гуманіст, філософ з Хорасану. Епонім однойменного суфійського ордену, розповсюдженого на всій території Османської імперії, насамперед Анатолії та Балкан (бекташійські текке до сьогодні зберіглись в Албанії, Македонії та Косовому), також один з проводирів алевійства. Йдеться про твір "Велаєтнаме" (Walāyatnāma). Див. публікацію: Walāyatnāma (The Saintly Exploits of Haci Bektas Veli). Translated by Huseyin Abiva, Babagan Books 2007. Ватажок Османської держави емір Орхан-бей (роки правління 1324–1359), приступаючи до формування яничарського корпусу звернувся до Хаджі Бекташа з проханням благословити це новонароджене військо, на що останній щиро погодився.

Князював емір Урхан (1326–1359) – Орхан I (اورخان غازی, Orhan Gazi, 1281/1284/1288, Сьогют – 1359, Бурса), другий з османських бегів, син Османа, відомий повоюваннями північно-західної Анатолії.

Почав своє князювання емір Мюрад 1 – Мурад I (Худавендіґяр, 1326–1389), османський султан, син Орхана I, вперше потитулований "повелителем Руму".

С. 14. *...завважає проф. Менцель* – Теодор Менцель (Theodor Menzel, 1878–1939), німецький тюрколог-османіст, до 1921 р. мешкав в Одесі, після еміграції до Німеччини – професор Кільського ун-ту; в СРСР відомий своєю участю в Історичному тюркологічному з'їзді в Баку. Вів жваве листування з В.В. Бартольдом, А.Ю. Кримським, О.М. Самойловичем, В.А. Гордлевським, ймовірно Б. Чобан-заде.

Маловідомих у літературі йменнях, як Кайгусуз – Кайгусуз Абдал ("безтурботний дервіш") – поет-містик, мандрівний дервіш-суфій XIV ст., послідовник ордену Бекташі, що намагався створити відгалуження ордену в Каїрі.

Аль-манзуме н-Несефіййе фі ль-хилâфіййâт – (Несефієве віршування про спірні питання) – Неджемеддін Абу Хафс Наджм ад-дін Омар ібн Мухаммад ан-Несефі ас-Самарканді (1068, Насаф, нині Карші – 1142, Самарканд), авторитетний арабомовний історик з Центральної Азії. Імам, знавець фікха, тафсіра, хадіса, літератури, мови та історії, аскет; автор більш як 100 трактатів та книг з відмінних галузей ісламських наук. В середині XIX ст. трактат Несені дуже широко використовувався як підручник в татарських медресе на всій території Російської імперії (див., зокрема, коментарі до нього Шигабуддіна Марджані).

Автор, безперечно, дуже рахується з писаною по-турецьки працею Мехмеда Фуада Кьопрюлю-заде "Перші суфії в турецькому письменстві" (Царгород, 1918) Мегмед Фуад Кьопрюлю-заде (Mehmet Fuad Köprülüzade) (1890–1966) – турецький політик, історик ("Походження Османської імперії", "Сельджуки Анатолії: їх культура та історія по місцевих мусульманських джерелах", "Іслам в Анатолії після турецької навали"), дослідник тюркського фольклору та мов, представник славетної династії Кьопрюлю, професор, у 20-ті роки XX ст. директор Тюркологічного інституту та декан історико-філологічного факультету Стамбульського університету. На початку листопада 1929 р. взяв участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду сходознавців, де у своєму виступі проінформував про наявність у турецьких національних архівосховищах значної кількості документів і матеріалів з історії України XVI–XVIII вв.

Суфії – походить від араб. "суф" – груба вовняна тканина, якою користувались для свого одягу аскети, – прихильники суфізму – релігійного містичного вчення в ісламі. Виникло у VIII ст., набуло відчутного поширення в епоху середньовіччя. Для суфізму характерна віра в можливість "безпосереднього спілкування з Богом" за рахунок цілковитого зречення від власної особистості.

С. 15. *...підносить св. Байрама (пом. у XV в.)* – Хаджи Байрам-и Велі (Нуман, орієнтовно 1352, Анкара – 1430), один з найбільш шанованих мусульманських святих в Туреччині. Шейх ісламської секти байрамітів, засновник дервішської ложі в Анкарі.

...перських династій Пішдадідів та Кеянідів – Пішдадіди – в іранській міфології та епосі перша династія Ірану, що, за "Шахнаме", включає десять правителів. Розповсюджені давньоіранські вірування.

Праці Хаджі-Халфи 17 в. – Хаджи Халіфе (1609–1657), європейська назва Кятіба Челебі – турецького автора першої половини XVII ст. Детальніше див.: İskender Pala. Divan Şiiri Antolojisi.

Тюрколог Ґ. Розен ...1848 – професор Віктор Романович Розен (1849–1908), барон, арабіст-тюрколог, випускник Петербурзького ун-ту, фахівець з давньоарабської поезії.

Авторитетний філолог Ріє у описі турецьких рукописів Британського музею... – Шарль П'єр Генрі Ріє (1820–1902), швейцарський орієнталіст, професор арабістики в Кембриджі, зберігач орієнтальних рукописів Музею, видав каталог на 483 с. турецьких старожитностей у 1888 р.

С.17 *...історіографічну діяльність везіра Решідеддіна* – Рашід ад-дін Фазлаллах Абу-ль-Хайр Хамадані (1247–1318), арабський вчений, державний діяч, автор енциклопедії з природознавства, праць з історії, медицини, будівничої техніки. 1298–1317 – візир монгольських ільханів, що фактично керував державною політикою. Твори: Рашид ад-Дин. Сб. летописей. т. 1, М.–Л., 1952.

С. 18 *Надрукував Н. Ільмінський (Казань, 1275=1859)* – Ільмінський Микола Іванович (1822 – 1891), відомий орієнталіст, знавець арабської, турецької, перської мов, представник Казанської орієнталістичної школи, займався татарським перекладом Нового Заповіта.

Казанський професор Ґотвальдт – Готвальд І.Ф., професор арабської мови Казанського ун-ту, директор найбільшої в Російській імперії (20000) колекції арабографічних рукописів, автор арабсько-російського словника до Корану (1863). Див.: Готвальд И.Ф. Описание арабских рукописей, принадлежащих библиотеке Императорского Казанского университета (Казань, 1855).

Н. Катанов подав російський переклад повісти про "Юнаків печери" – широко розповсюджена в Малій Азії та Сирії легенда про сімох (сплячих) отроків Ефеських, християнські мученики, заживо замуровані в печері на горі Селіон, що проспали там кілька століть. Див.: Крымский А. Семь спящих отроков эфесских. М., 1914. Вважають, що оповідь "Печера" коранічної сури 18 є варіантом даної християнської легенди. Йдеться про публікацію: Катанов Н.Ф. Сказание о семи эфесских отроках // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – 1894. – Т. 8. – С. 223–245.

С. 19. *Трактат про стадії містичного суфійського пізнання ("ме'рифет") – маріфетнаме* – ймовірно, "Маріфетнаме" Ібрагіма Хакки

Ерзурумі (нар. 1703), одного з широко шанованих в Анатолії просвітників та святих.

Ашик-паша-заде та Нешрій – Ашикпашазаде (Агмед Ашикі, 1400, Амасья – близько 1500), Мухаммад Нешрі (?, Караман – 1512) османські історики, автори хронік османських династій (Таріх-і ал-і Осман) та відповідно загально тюркської історії ("Джіган-нюма").

С. 20 – *Турецький переклад збірки оповідань "Каліла та Дімна"...* – літературно-дидактична арабо-перська пам'ятка, походженням з "Панчатантри", перекладена та верифікована після X ст. багатьма східними (в т. ч. турецькою) та європейськими (в т. ч. давньослов'янською) мовами. Найдавніший примірник турецької версії повісті нині – в бібліотеці Топкапи. Див. публікації: Книга Калила и Димна. Пер. с араб. М.О. Аттая и М.В. Рябинина. М., 1889; Калила и Димна, пер. с араб. И.Ю. Крачковского, И.П. Кузьмина. Вступ. ст. и прим. И.Ю. Крачковского. М., 1957.

С. 23. ... перси, котрі себе звуть "тати" – інакше: закавказькі перси, парси, дагли, лохіджихон, іранський етнос Азербайджану та Південного Дагестану. Мова належить до південно-західної групи іранських мов. Детальніше див.: *Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. – М. –Л., 1958.*

С. 24 *Хаджи Кирманький* – (?–1352), автор п'ятериці-хамзи, відзначений у Алішера Навої як один з найкращих поетів, "успішний ватажок та голова мужів поезії, його світлість шейх уль-іслам, мавляна своєї нації".

С. 25. *...це є "Бустан".* Його автор – Сааді Мусліхіддін (близько 1184–1291) – найвидатніший ірано-таджицький письменник, поет, філософ. Народився у Шіразі (Південний Іран), був його правителем, зумів з допомогою дипломатії запобігти вторгненню війська Чінгіс-хана. Основні твори, які принесли Сааді світове визнання: "Бустан" ("Плодовий сад") та "Гулістан" ("Рожевий сад"). Твори в п'яти томах. Т. І. Поетичні твори. Оповідання. 255 С.). Твори Сааді перекладені на західно-європейські мови, а на українську – їх першим здійснив академік А. Кримський.

С. 27. *Тезкіре (*Тезкире*).* Тут у розумінні персонального зібрання поетичних творів, історико-літературних антологій тощо.

С. 29. *Якут* (між 1178 й 1180–1229 рр.) – арабський вчений, автор великого географічного словника.

С. 29. *Ібн-Батутта* (ибн-Батута) (1304–1377) – арабський мандрівник. Залишив подорожні записки про Крим, Іспанію, Туреччину та інші країни Близького й Середнього Сходу, Центральної та Південно-Східної Азії.

С. 30. *Гаммер-Пургшталь або Хаммер-Пургшталь (Hammer Purgstall) Йозеф фон (1774–1856)* – відомий австрійський сходознавець та дипломат. У 1799–1807 працював у Посольстві Австрії у столиці Османської імперії – Стамбулі, автор багатотомної (18 томів) історії Османської імперії. – "Histoire de l'Empire Ottoman", Paris, 1835–1843.

С. 31. *Мюллер (Müller) Август.* (1848–1892) – німецький орієнталіст, був професором в університетах Кенігсберга та Галле. Основні праці: "Der Islam im Morgen und Abend Land" // Allgemeine Geschichte ("Іслам у ранковій та вечірній країні" // Загальна історія); "Türkische Grammatik" ("Турецька граматика"); "История ислама" (СПб., 1896) та ін.

С. 31. *Бартольд Василь Володимирович (1869–1930)* – визначний російський сходознавець, академік Петербурзької Академії наук з 1913 р., автор багатьох наукових праць з проблем іслама, арабістики, іраністики, країн Центральної Азії, історії сходознавства.

С. 31. *Меліоранський Платон Михайлович (1868–1906)* – російський сходознавець, професор Петербурзького університету. Фахівець в галузі тюркського мовознавства (регіони Центральної Азії та Сибіру).

С. 37. *Нельдеке (Nöldeke) Теодор* (1836–1930) – видатний німецький орієнталіст, професор в університетах Кіля, Страсбурга. Основні праці: "Geschichte des Korans" ("Історія Корана"), "Das Leben Muhammeds" ("Життя Мухаммеда"), "Grammatic der neusyrischen Sprache" ("Граматика ново-сирійської мови"), "Die Semitischen Sprachen" та ін.

С. 40. *Самойлович Олександр Миколайович* (1880–1938) – видатний радянський вчений-тюрколог, академік АН СРСР (з 1929). У 1934–1937 рр. – директор Інститут сходознавства АН СРСР, автор багатьох наукових праць з проблем мовознавства, літератури, етнографії, історії тюркських народів. Загинув внаслідок сталінських репресій.

Саме в "туюг"-ах і держиться Бурганеддін виключно турецької системи віршування. – Йдеться про те, що визначний турецький поет, кадій Бурганеддін Сіваський (1345–1397), складаючи свої твори, користувався поряд з газелями та робайятами іншими формами тюркської ліричної поезії. Це "туюги" – короткі містичні вірші, теж четверостишшя.

С. 41. *Диван* (перс.) "книга", "запис". У класичних літературах країн Сходу – збірник віршів одного поета.

Корш Федір Євгенович (1843–1915) – визначний російський філолог, академік Петербурзької Академії наук, автор багатьох наукових праць в

галузі класичної філології, дослідження тюркських та угро-фінських мов, східно-слов'янських літератур.

С. 45. *"імама Алія..."* Алі (?–661 р.) четвертий халіф (з 656 р.) Арабського халіфата, двоюрідний брат і зять пророка Мухаммеда. Загинув внаслідок замаху терориста-фанатика. Оголошений шиїтами "єдино праведним ісламським імамом" (див. докладно: Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б. "Жизнь Мухаммеда". М., 1991, 495 с.).

С. 46. *...Мала Азія із старою столицею Брусою та зайнята османською владою частина Балканського півострова з м. Адріянополем зазнавали пишну епоху султана-об'єднача Баєзіда І Блискавичного (1389–1402)...* Визначаючи його досягнення у подальшому розширенні османських завоювань на Балканах (саме при ньому турками були захоплені Болгарія, Валахія, Македонія, частина Греції), слід зазначити, що Баєзід І зазнав нищівної поразки свого війська від Тімура у битві під Ангорою (Анкарою) в 1402 р. Широко відоме і те, що останній, узявши в полон цього турецького султана, деякий час навіть возив його за собою у залізній клітці.

С. 47. *За перших османських емірів – Османа, Урхана і султана Мюрада – ми не знаємо жодного путящого поета.* Осман-бей (народився у 1258 р.) у селищі Сьогют, що в Анатолії. Його батьком був Ертогрул, ватажок тюркського племені огузів, які походили із Центральної Азії. У 1289 р. Іконійський сельджуцький султан надав Осману титул "еміра" та надіслав знаки адміністративної влади – барабан та бунчук (жмуток волосся з кінського хвосту), що відігравав у турків роль своєрідного державного знамена. У 1299 р. Осман проголосив себе незалежним правителем, яким залишався протягом чверті століття, ставши, таким чином, засновником нової Турецької держави – "Османської імперії". Мюрад, або Мурад І (роки правління: 1359–1389) проголосив себе першим османським султаном, заснувавши у 1360 р. яничарський корпус та зробивши своєю столицею Адріанопіль (сучасне Едірне), захоплений у болгар 1365 р.

С. 47. А. Кримським наводиться точка зору деяких істориків про те, що *"тільки Тімурове нашестя дало турецькому письменству й поезії благодійний підгін"*. Водночас учений на основі грунтовного дослідження багатьох джерел приходить до єдино правильного висновку: "*Адже нема сумніву, що й без Тімурової навали, попросту шляхом мирного розвитку державного й культурного османського життя, XV-ий вік повинен був-би піднестися над XIV-им"*. Разом з тим А. Кримський справедливо зауважує, що нема поважних причин ігнорувати "*геть усяку вагу тому культурному підгонові, який був даний для Малої Азії через похід Тімура-войовника. Адже через Тімура Персія і Мала Азія... дуже близько дотулилися одна до одної"*.

С. 49. Славнозвісні й широкопопулярні анекдоти про малоазійського жартуна Ходжу-Насредина... типу російського Балакирева скристалізувалися на турецькому ґрунті, звичайно, вже в XV та XVI вв., але сам Ходжа-Насреддін, як жива особа, мав жити ще в XIV в. і на грані XV віку". Оскільки в даному контексті краще самого Агатангела Кримського безперечно ніхто й не скаже, то надамо йому слово: „Ті географічні назви, що цитуються в анекдотах... про Ходжу-Насреддіна, раз-у-раз зв'язують його особу з Малою Азією (Румом), тісніш із Караманією, – там, де столиця Конія. Цілком можна повірити переказові, що народивсь Ходжа-Насреддін в місті Сіврі-хисар ("Гостроверха фортеця") недалеко од Ангори... Тільки-ж найчастіше згадується в анекдотах місто Ак-шегір (Білгород)... Там Насреддін, коли вірити анекдотам... був муллою і вчив школярів... Там безперечно в Ак-шегірі Насреддін і помер; там і досі показують його могилу..." А. Кримський зауважує, що переважна більшість анекдотів про Насреддіна, за винятком можливо завойовника Тімура, не пов'язана "з жодними історичними особами". Улюбленною сферою його діяльності залишаються його "рідні": паства, дружина, син та "сірий приятель" – віслюк. А особливості, притаманні цьому найпопулярнішому персонажу турецького фольклору, такі: безмежна любов до людей, унікальна відвертість й сміливість у поглядах і висловлюваннях, чесне лукавство та у вищій мірі "свята" хитрість. Кримський підкреслив шалену популярність Ходжі Насреддіна у турецькій народній пам'яті. Його ім'я, так само як і його жарти добре відомі і серед іранців, арабів, вірмен, грузин, болгар, сербів, румунів, греків, італійців. Що ж до України і Росії, то, за словами ученого, „трохи чи не всі анекдоти, що турки про нього переказують, живуть і в нас у народних устах, тільки пристосовуються до інших осіб... українська вигадка оповідає про жарт якогось безименного "попа" чи "ксьондза"..." (Див також: *Соловьев Леонид.* Повесть о Ходже Насреддине. Ленинград, 1980. 576 с.).

С. 65. *Таджеддін Ахмед ель-Ахмедій* (бл. 1334–1413) – автор поеми про Олександра Македонського – "Іскендер-наме". Герміян – невеличкий емірат, XIV ст. у Малій Азії, межував з Османським еміратом. Ель-Ахмедій здобув середню освіту у себе на батьківщині, потім навчався в Каїрському університеті "Аль-Асгар" у найкращих професорів-богословів, а також з юриспруденції. У 1390 р. завершив поему "Іскандер-наме", яка складалась з 8250 двостишів, "де переважна частина – це найпрозаїчніша наука з усяких галузей: космологія, філософія, історія, географія...". У поемі висвітлюються найголовніші події світу, а також подальша політична історія аж до XV ст., починаючи від Різдва Христова. Це є свідченням досить високого рівня турецького письменства. До речі, авторами творів про Олександра Македонського (356–323 до н.е.) були в різні часи: азербайджанський поет й мислитель Нізамі Гянджеві (1141 – бл. 1209) – пое-

ма "Іскандер-наме" (1203) та узбецький поет і філософ Алішер Навої (1441–1501) – поема "Мур Іскандера". (див. Крымский А. Низами и его изучение – Баку, 1947; Навои Алишер. Поэмы // Библиотека всемирной литературы. – М., 1972, с. 599–792).

С. 79. *"Мевлюд", або "Пречесне різдво Мохаммедове" Сулейманачелебія XIV–XV вв., найстаршого з письменників чисто-османських.* Іслам зобов'язує своїх вірнопідданих відзначати День народження пророка Мухаммеда. У мусульманських родинах заслуховують розповіді-легенди про дива, що супроводжували народження, дитячі, юнацькі й дорослі літа Пророка. Цикл таких легенд, або колядок зветься на арабській мові "Мевлід-і-шеріф" ("Пречесне Різдво"), скорочено – "Мевлюд". Авторство одного з таких "Мевлюдів" належить муллі Сулейману Челебі. "Челебі" у турків означає – поважний, високоосвічений, учений. Він був родом з першопрестольної османської столиці – Бруси. Точні дати його народження й смерті невідомі. За версією А. Кримського, Сулейман Челебі народився орієнтовно у середині XIV ст. і був тривалий час імамом Бруської соборної мечеті. Безпосереднім поштовхом до написання зазначеного "Мевлюду" стала заява одного перського купця, що приїжджав до Бруси, про те, що всі пророки різних релігій – рівні, а тому нікого не слід виділяти. З огляду на це, надзвичайно обурений Сулейман Челебі написав похвальну поему на честь Мухаммеда, ставлячи останнього вище понад Ісусом. Поема складається з 20 розділів, або 600 двостишшів, причому кожний з розділів відокремлюється одним і тим самим приспівом-двостишшям:

"Коли Ви бажаєте знайти порятунок од пекельного вогню,
То з любов'ю і з болем помоліться!"

А. Кримський відзначає, що сучасники Сулеймана Челебі цілком правомірно вважали його за першого путящого османського поета", навіть за "справжнього засновника османського письменства".

І.Ф. Черніков, І.М. Дрига.

Тюрки, їх мови та літератури. Les turks, leurs langues et littératures. І. Тюркські мови. Вип. ІІ. К., 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу. Всеукраїнської Академії наук № 105. – 212 с.

С. 91. *...найчистіший тюркський тип ... заціліів у Середній Азії: киргиз-казаків, кара-киргизів та узбеків...* – А.Ю. Кримський вважає антропологічно "чистішим" типом метизовані монголоїдно-європеоїдні групи, рівновіддалені з расової точки зору від власне монголів і малоазійських турок.

С. 92. *...тепер не існує... єдиного національного тюркського побуту... культури...етнографії* – після розселення тюрків з власної прабатьківщини та поширення тюркської мови та культури на нетюркське малоазійське, кавказьке, центральноазіатське, фіноугорське населення дійсно слід визнати велику дистанцію в елементах побутової тюркської культури турок і якутів, чувашів та азербайджанців тощо. Проте пам'ять про спільне походження, мовна спорідненість, певні елементи фольклору та традиційної культури дозволяють говорити про існування спільного тюркського етнокультурного простору.

...одвічна ознака тюркського побуту – життя не мисливське, як у монголів, а кочово-номадське...з кочовою державою-ордою... – даний погляд автора є дещо архаїчним, тому що вже протомонголам було притаманне кочове скотарство як основа господарства. В той же час слід погодитись, що власне тюрки були першими творцями каганату.

С. 94. *...цифра усіх тюрків у світі... і француз Дені, і німець Гартман приймають 39–40 мільйонів як максимальну...* – загальну чисельність тюрок у світі насьогодні нараховують близько 170 млн. осіб (тюркську мову як рідну визнають приблизно 120 млн.). Детальніше див. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. – М.: Наука, 1986.

С. 95. *...погрупованого за системою А. Самойловича ... такі дані*: класифікація А.Самойловича, зберігаючи в загальних рисах свою цінність, набула конкретизації та отримала уточнення. Зокрема, сучасні тюркологічні виклади виходять з наступної класифікації тюркських народів: 1) огузька група: турки (разом з румелійськими турками), гагаузи, азербайджанці, туркмени, салари, халаджі (уруми розглядаються в двох групах – огузькій та кипчацькій); 2) кипчацька група: алабугатські татари-ногайці, астраханські ногайці-карагаші, юртівські татари, ногайці, татари (включно барабінські), башкіри, караїми, казахи, каракалпаки, карачаєво-балкарці, киргизи, алтайці, кримські татари, кримчаки, кумики; 3) карлукcько-уйгурська група: уйгури, узбеки; 4) киргизька група: хакаси, шорці, чулимські тюрки, сариг-югури, фуюйські киргизи; 5) тобаська група: тувінці, тофалари, урянхайці; 6) булгарська група: чуваші (див.:

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 2002. – С. 4–5). В свою чергу, відсилаємо читачів до однієї з останніх статей Клауса-Шьоніґа щодо уточнення класифікації тюркських мов: Schonig Claus. A new attempt to classify the Turkic languages // Turkic languages. – Wiesbaden, Harassowitz, 1997.

...Кабардино-Балкарська країна, північно-кавказька калмицька країна (область) – нині відповідно АР Кабардино-Балкарія, та АР Калмикія у складі РФ.

... у Криму 178.000 (бл. ¼ людности) – статистичні дані по тюркомовному населенню Крима на 2009 рік: самі лише кри́мські татари складають приблизно 14% населення АР Крим (близько 230 000).

...республіка німців Поволжя – насьогодні ліквідовано (1941): її територія належить Саратовській області.

С. 96. *...галузь алтайської мовної сім'ї або (коли узяти ширше) – урало-алтайської мовної сім'ї... до алтайської групи ввіходять як члени: галузь тюркська...* – про алтайську гіпотезу див. детальніше: Georg, Stefan. Haupt und Glieder der Altaischen Hypothese: die Körperteilbezeichnungen im Türkischen, Mongolischen und Tungusischen // Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge B, 1999/2000. – 16: P. 143–182. Vovin A. The end of the Altaic Controversy (in memory of Gerhard Doerfer) // CAI. 49/1 (2005). – P. 71–132.

...спеціяльніші граматичні відтінки виявляються через вставлення певних інфіксів між основою та закінченням – виходячи з наведених А.Ю. Кримським прикладів, йдеться про вставний голосний – ı / -u (<-(ı) g / -(u)g). З. Коркмаз (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. TDK Yayınları. Ankara, 2007. – S. 82–83 (madde: 121)) класифікує його як афікс, що слугує для утворення віддієслівних імен від односкладових основ, або ж насправді вставний голосний, що посів місце зниклого в південно-західній групі тюркських мов g і таким чином став сприйматись як словотвірний афікс.

С. 97 *... післяйменники долучаються або безпосередньо до номінатива, ніби відмінкова флексія, або долучаються до форми генітива* – насправді, післяйменники приєднуються до імен як у номінативі і в генитиві, так і у спрямувальному, висхідному та орудному відмінках, що обумовлене тією історичною стадією розвитку післяйменників, коли вони ще не стали застиглою службовою частиною мови. Порівн. історичну змінність відмінкового керування при післяйменниках (anı içün / onun için).

С. 97. *...слово суч тюрки позичили з мови китайської, але це запозичення – дуже давнє, і слово зробилося зовсім тюркське* – Етимологічний

словник тюркських мов до 13 ст. сера Джерарда Клосона (Оксфорд, 1972, С. 794) визнає наявність кореню вже у М. Кашгарського та в кипчацьких діалектах, проте не позначає його як запозичення. Етимологічний словник турецької мови І.З. Ейюбоглу (С. 612–613) відзначає давньотюркський характер слова, можливість його запозичення в анатолійську турецьку з монг., а також очевидну близькість до санскр., гебр. та китайської (ост. Су-ї "вина").

...тюркські мови не люблять починати слів з протяжно-дзвінкого (сонорного) звука, навіть без збігу з иншим якимсь приголосним, через те... в чужих запозиченнях вони до протяжно-сонорного початкового охоче додають призвук "і" чи "и" – насправді, фонологічна структура огузьких мов така, що моделі початку слова визначаються історично домінуючим в тюркських мовах повноголоссям, тоді як неповноголосся розв'язується шляхом протези. Разом з тим, як в турецькій, так і в ряді кипчацьких мов спостерігаються деякі слова з сонорним початком власне тюркського походження, напр.: mandal, leke, nakış, nere- тощо.

С. 98. *...допомічне дієслово – дир ("є")* – ... З. Коркмаз розглядає його як інформативний афікс, утворений від допоміжного дієслова imek + аористна форма допоміжного дієслова tur- (оп.цит., С. 726–728), що виражає відповідно судження, завершеність дії, а також модальність.

С. 100. *...найбільшого поширення набула класифікація акад. В. Радлова* – Радлов Василь Васильович (1837–1918), академік, засновник російської наукової тюркологічної школи, автор "Опыта словаря тюркских наречий" в 4 томах (вид. 1888–1911), що є неоціненним зібранням лексики та фразеології численних живих та мертвих тюркських мов. Одне з найвищих досягнень тюркської лексикографії того часу, досі є єдиним тюркомовним тлумачним порівняльно-історичним словником. Для користування словником В.В. Радлов розробив т.зв. російську академічну транскрипцію.

С. 101. *...сарти* – назва, історично дана царською адміністрацією узбекам разом з таджиками, що мешкали на землях колишнього Кокандського ханату та Бухарського емірату, у прагненні відрізнити населення що вело, осілий спосіб життя, від киргизів та казахів, що вели кочовий спосіб існування. Тут сартів поділено на власне сартів (узбеків) та сартів-таджиків з огляду на їх відповідно тюркську та іраномовну сутність.

С. 104. *...Франц. Менінський* – Франц Менгнін (Меньєн) Менінський (Mesgnin-Meninski Franz, 1623–1698), німецький сходознавець, автор "Thesaurus linguarum orientalium... cum interpretatione latina" (Vindobonae, 1680).

С. 105 *J. Németh (1916–1917)* – Немет, Дьюла, угорський вчений, тюрколог та фіно-угрознавець. З 1916 р. – професор Будапештського університета. Вивчав мови, фольклор, літературу та етнографію тюрків Туреччини, Криму, Кавказу та Приволжя.

С. 107. *...Ахмед-Вефік-паша "Леhдже-йи Османі" 1876* – (Ahmet Vefik Paşa, 1823–1891), турецький письменник та державний діяч, перекладач європейських мов, видавець "Родослівного древа туркмен" Абуль-ґазі, праць з історії тюркського фольклора.

С. 109. *...збірної розвідки про всі такі чужі в османській мові елементи ми ще не маємо* – див. розлогу працю Harold R. Battersby. Arabic and Persian Elements in Ottoman Turkish. Reşit Rahmeti Arat için. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 19. Seri: 1. Sayı: A 2. – Ankara – 1966. – P. 94–141.

С. 110. *Ф. Міклошич (1889)* – справжнє ім'я Міклошич Франьо (Miklosich, Miklošič, 1813–1891), австро-словенський мовознавець, засновник школи слов'янської лінгвістичної компаративістики, академік Віденської, Петербурзької та інших Академій наук, професор Віденського ун-ту. Автор "порівняльної граматики слов'янських мов", "Словника старослов'янської мови", праць зі слов'янської топоніміки, ономастики, неслов'янських запозичень, видавець давньослов'янських текстів.

С. 110. ... *літературна фразеологія повна поплутаних періодів (спадщина од візантинізму)...в инших тюркських мовах такої крученої синтакси нема... мова азербейджанців визначається легкістю...синтактично-фразеологічного будування* – поплутаними періодами Кримський називає ізафетні сполуки, а також широке використання конструкцій, що їх вводять чисельні за значеннями та функціями дієслівні іменні (нефінітні) форми. Ці конструкції мають властивість розгортатись в розлогі періоди, що значно зменшує потребу усіх тюркських мов у підрядних реченнях індоєвропейського типу. До цього слід додати велику роль (більше 50% від XIII ст.) арабських та перських запозичень, зокрема ізафетів, що дозволяє говорити про макаронічний характер османської мови.

С. 116. *...спиняючися на гаджялах ...мішанина половців з узами* – гаджали, невеликі гетерогенні за походженням тюркомовні общини, що їх зближають, проте не можуть бути остаточно співвіднесеними із православними гагаузами Молдови та Бессарабії, адже традиційно сповідують іслам, сунніти. Мешкають на Балканах, в районах Куманово, Едірне, Бітола, а також по македонсько-грецькому державному кордоні. На початку XX ст. нараховували близько 4000 в Македонії, 7000 в Туреччині та ще невідому кількість в Північно-Східній Болгарії. Наразі відзначені на той

час 8 діалектів фактично зникли під впливом літературних турецької, македонської та болгарської мов. Цифри наведено за: Christopher Moseley. Encyclopedia of the World's Endangered Languages. Routledge, 2007; p. 247.

С. 119 *Дехто вважає цих "караманлійців" за потурчених греків* – багаторічна дискусія про "походження» тюркомовних християн, на наш погляд, при серйозному розгляді приречена на безрезультатність. Говорити про те або інше "етнічне" походження, маючи справу з періодами історії, коли "етнічність" виглядала дуже відносною, або навіть була відсутня, тоді як саме релігійно-конфесійний критерій детермінував ідентичність, здається сьогодні неможливим. Питання про походження є складним та може бути розв'язаним лише в термінах "змішаного" походження, або ж взаємодії культур, мов та релігій.

С. 116. ... *"сургучі" в Адріянопольському вилайеті* – етимологічно йдеться про діалектне Surgıç (літ. Тур. "Sürgüç") «засланець». Гагаузи, депортовані османською владою з території Добруджі в район Едірне та Салонік. На даний час майже повністю асимільовані в Туреччині та Греції.

С. 119. ... *найближча стара історія "анатолійської" мови виразно прозирає перед нами допіру з того часу, відколи огузи (в XI ст. сельджуки, у XIII ст. османи) опинилися таки в Анатолії* – західно-тюркська мова, або ж староосманська, або ж староанатолійська турецька, або ж стара турецька, або ж стара огузька – мова, що її використовували починаючи від XI століття як розмовну, а від XIII ст. в якості писемної мови Азербайджану та Анатолії, і використовували до кінця XV ст. в якості писемно-літературної в Азербайджані, Анатолії, Іраку, Сирії та на Балканах. (Грунина Э. А. Историческая грамматика турецкого языка (Морфология). – М., 1991. – С. 11) зазначає, що "... виходячи з того, що риси огузької мовної консолідації датуються вже XI ст., в моделі історичної граматики турецької мови можна використовувати членування на загальноогузький стан (IX–XII ст.), формування східно- та західноогузького мовних ареалів (XII–XIV ст.) та становлення сучасного стану (XV–XVI ст.)".

С. 120. *Кисса-йи Юсуф ... гіпотеза К. Брокельмана, ніби мова поеми – предтеча теперішньої османської* – месневі "Кисса-і Юсуф" як за мовними рисами, так і темою відрізняється у різних копіях – Готтській, Дрезденській та Берлінській. З мовного боку першу копію слід наблизити до азербайджанської мови кінця XIII – початку XIV ст., дрезденська ж та берлінська копії, як справедливо вказує К. Броккельманн, демонструють зразки змішаної діалектної основи (ben-men-bin-min). А. Джафероглу вважає тому (А. Джафероглу. Історія турецької мови. 1–2. Стамбул, 1984. – Т. 2. С. 136–141), що твір було написано на території, де у змішаному

вигляді були у вжитку східні, північні та південні тюркські мови. Велика кількість південно тюркських елементів в граматиці пам'ятки і дала підстави Брокельманну говорити про те, що твір є одним з перших зразків мови османської. Втім, як твір XIV ст., він являє собою зразок літературно-писемної мови староанатолійської (старої огузької), поруч із віршами Юнуса Емре, Ходжи Деххані, Агмеда Факіра, Ашика Паші, Ахмеді, Сулеймана Челебі та ін.

...“Сельджуцькі вірші” поета-містика Султана-Веледа – відоме Кримському видання – це очевидно арабографічне Dıvan-ı Türki-i Sultan Veled, підготоване до друку Веледом Челебі та Кіліслі Рифаатом 1922 р. Меджудт Мансуроглу у 1947 р. в Стамбулі видав транскрипційний текст та монографію – вивчення мови Султана Веледа (Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri).

С. 124. *..мова азербайджанського письменства, що розвинулося в XV-ім ...в., залишається необслідувана.* Вкажемо монографії Нізамі Худієва з історії літературної азербайджанської мови (Hudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Ankara, 1997. – 491 s.), процесів творення літературної мови С. Елізаде “Літературна мова Азербайджану XVI ст., Баку 1966” та “Писемна мова Азербайджану XVI ст., Баку, 1985”, а також колективні академічні історії азербайджанської літературної мови та історична граматика азербайджанської мови під редакцією Х. Мірзазаде.

С. 128. *...місіонер Н. Ільмінський торкнувсь туркменської мови (нарічя йомудів та есен-ілі)* – туркменська мова має біля тридцяти діалектів та говорів, точну кількість котрих іще не встановлено остаточно. Називаються вони відповідно до назв етнічних груп, напр., теке, йомуд, салир, ґьоклен, кардашли, ерсарі, сарик, алілі, баят тощо. Щодо говора есен – ілі, то невідомо, до якого діалекту належить останній.

С. 129 *...“Руководство для изучения туркменского языка” А. Поцєлуєвського, Асхабад 1926* – ця та інші туркменознавчі праці А.П. Поцелуєвського (“Избранные труды”) вийшли в Ашхабаді 1975 р.

...Туркменсько-російського словника готує Державне видавництво Туркменистана – швидше за все, Кримський мав на увазі сучасне йому видання Aliyev A., Bööriyev K., Orısça-Türkmençe Sözlik, Aşhabad 1929. Крім того, друком вийшли: Аразкулиев С.С., Атаниязов С., Бердыев Р., Сапарова Г. Туркмен дилининг гыскаджа диалектологик сёзлюги. – Ашгабад, 1977. Баскаков Н.А., Каррыев Б.А., Хамзаев М.Я. Туркменско-русский словарь. М., 1968. Чарыяров Б., Алтаев С., Большой русско-туркменский словарь. Т. 1. М., 1986; Т. II: М., 1987. Хамзаев М.Я., Алтаев С., Атаев Г., Ачилова Г., Месдугов В., Меретгельдиев А. Тюркмен дилининг сёзлю-

ги. Ашхабад, 1962. Hanser, Oskar, Turkmen Manual. Wien 1977. (Переклад турецькою: Zühal Kargı Ölmez, Türkmence Elkitabı, İstanbul 2003). Tekin, Talat, M. Ölmez, E. Ceylan, Z. Ölmez, S. Eker, Türkmence-Türkçe Sözlük, TDAD: 18, Ankara 1995.

С. 129. *...науково заспеціялізувавсь на туркменській літературі і мові петербурзький тюрколог А.Н. Самойлович ... найбільше ж прислуживсь туркменським студіям у своїй дисертації ... "Книги рассказов о битвах с текинцами"* – перу А. Самойловича належить ціла низка робіт з туркменознавства: цей ряд розпочинає лекція 1903 р. "Західний Туркестан від часів завоювання арабами до монгольського панування", статті "Текінські загадки", "Туркменський поет-босяк Кор-молла та його пісня про росіян", "Перські сарґардан – текінське сарґаздан", "Етнографічні дрібниці з щоденників подорожуючого Туркменією", "Загадки закаспійських туркменів", "З туркменської старовини: 1–2", "Туркменські розваги", "Пережиток шаманства у туркменського племіни чоудур", "Нове по туркменів", "Три туркменських казки", "Туркменські замовляння", та цілий ряд рецензій на туркменознавчі роботи (підручники туркменського наріччя, словник сартівських слів, Туркестанська збірка творів та статей, що стосуються Середньої Азії загалом та Туркестанського краю зокрема, та ін.)

С. 130. *...не досліджено не тільки діялектів кримських, історію та склад письменської, літературної мови давнішого Криму часів хоч би вже Гіреєвських XV–XVIII ст.* – така робота в даний момент проводиться науковими колективами АР Крим. Багато дослідників, в т.ч. О.М. Самойлович, М.К. Дмітрієв, Е.В. Севортян відносять мову до такої, що сформувалась в період до XIII ст.

С. 131. *Точніш розмежовуючи теперішні кримські діялекти, Радлов усі розбив на п'ять груп: південний берег... гірська частина .. діялекти степових татар ("крымское наречие") у південній частині Крима наречіе нібито не є "крымское"...ногайці коло Перекопа* – Нинішня діалектна класифікація кримськотатарської мови виділяє середній діалект (узятий за основу літературної кримськотатарської мови), що належить до кипчацько-половецької підгрупи кипчацької групи тюркських мов; степовий, або ще ногайський діалект – відповідно до кипчацько-ногайської підгрупи кипчацької групи, і південний діалект – до огузької групи тюркських мов. З трьох діалектів найбільшу відмінність від решти має південний діалект. Лексика діалектів є певною мірою змішаною, містить лексеми як кипчацькі, так і огузькі.

С. 135. *...варто було б тую виразно-тюркську географічну номенклатуру... зарегіструвати в певній системі та дослідити її звуковий*

характер з історично-діялектологічного погляду... – перші комплексні спроби здійснення інвентаризації, опису та аналізу історичної топонімії Причорномор'я здійснено В.А. Бушаковим (монографія "Лексичний склад історичної топонімії Криму". – К., 2003. – 226 с.), а також Г. Янковським (Jankowski H., A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea. – Leiden – Boston: Brill, 2006. – 1234 p. + addit.), проте дослідження її з точки зору історичної діалектології іще на часі, тобто зауваження А.Ю. Кримського зберігає свою актуальність.

С. 136. *...найновіщі тюркомовні населенці Чорноморщини – то потатарені християни – греки на Маріупільщині... останніми часами їх... взяв під свою опіку Народній Комісаріят освіти УССР... ми мабуть матимем незабаром освітні книжки... та граматичний нарис* – освітня література для урумів Маріупільщини досі обмежується монографією О.М. Гаркавця "Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. – 624 с.", "Урумським словником" того ж автора, а також підручником "Урумський язык" М.О. Смоліної (*Смолина М.* Урумский язык. Урум тили. – К. – Санкт-Петербург, 2008). Існують також збірки художньої літератури урумською мовою.

С. 138. *Караїмів литовських, точніш литово-українських... тепер налічується менше, ніж тисяча душ* – останній перепис СРСР (1989) засвідчив 2600 осіб караїмів. З них в Російській Федерації – 680 осіб, переважно в Москві та Петербурзі, в Україні – близько 1500 осіб (перепис –1404), Литві – 289. Практично усі галицькі караїми емігрували до Польщі (р-н Познані), де ще й нині можна віднайти рештки галицько-волинського діалекту караїмської мови. Невеликі групи караїмів мешкають у Франції; найбільша кількість послідовників караїмізма офіційно зареєстрована в Ізраїлі (в середині 1980-х рр. – близько 20 000).

С. 141. ... *ані ...вірмено-кипчацькі тексти (Київського Центрального архіва давніх актів...), ані Коршева доповідь не були тоді надруковані* – унікальну колекцію вірменокипчацької писемної спадщини було опубліковано у 2002 р. О.М. Гаркавцем (Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. – Т. 1. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 с. Т. 2. – Кыпчакский словарь. – Алма-Аты, 2005. – Русская версия. – 1200 с.). До зводу увійшли "Молитовник для простих людей" Ованеса Кармаданенца, 109 рукописів 1519–1689 рр. з бібліотек та архівів Австрії, Вірменії, Італії, Нідерландів, Польщі, Росії, Румунії, України, Франції загальним обсям більше 3,5 млн друкованих знаків.

С. 146. *...видання "Кодекс Куманікус" Гейзи Куна ... не таке вже й точне* – критика видання В. Банга ґрунтувалась насамперед на тому, що

помилково були ідентифіковані такі голосні як (е) – (і), що їх насправді варто булло прочитати як (и): цей недолік було усунено та нормалізовано прочитання тексту К. Ґрьонбеком у 1942 р. копенгагенським виданням Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus. Аннемарі фон Ґабен у 1959 видала монографію "Мова Кодекс Куманікуса" (Вісбаден). Румунський тюрколог Владімір Дримба 1973 р. присвятив окрему монографію синтаксису пам'ятки, а останнє дослідження твору провів Дрюлль Дагмар (Der Codex Cumanicus, Stuttgart 1980; Codex Cumanicus: Edition diplomatique avec facsimiles. Bucurest 2000).

С. 152. *...три групи: властиву казансько-татарську, мишарську (мещеряцьку) та уральсько-уфимську* – відповідно до сучасної класифікації М.З. Закієва, мишарська група відповідає в загальних рисах західному діалектові, казансько-татарська – середньому діалекту, а уральсько-уфимська – бірський та златоустівські говори середнього та байкибашеський західного діалектів.

...Казансько-татарське наріччя.. розбивається на: говірки лівого берега Волги (заказанські), говірки правобережні або нагірні (там, де місто Тетюші, басейн річки Свіяги) – сучасна діалектна класифікація татарської мови включає в себе два активних діалекти: середній, нащадки волзьких булгар (нагорний, заказанський, мензелінський, бірський, нукратглазівський, параньгінський, гайнінський, камишлінський діалектні угруповання; найбільш відомі говори: касимівський, ногайбакський, ечкенський, златоустівський, каргалінський тощо), та західний, або мишарський, нащадки західних кипчаків – куманів (говори – сергачський, темниківський, дрожжанівський, мелекесько-хвалинський, кузнецький, мордва-каратайський, байкибашівський тощо), та один пасивний (східний, або мова сибірських татар: тоболо-іртишська, барабінська, томська групи говорів).

С. 157. *...Мир-Салих Бекчурин "Начальное руководство" (мови башкирів)* – детальніше див.: Агишев И.М., Биишев А.Г., Зайнуллина Г.Д., Ишмухаметов З.К., Кузимова Т.Х., Ураксин З.Г., Яруллина У.М. Башкорт телененг хюзлеге (*Başqort teleneŋ hüzlege). Т. 1–2.*, М., 1993. Ахмеров К.З., Баишев Т.Г., Юлдашев А.А. Башкирско-русский словарь. М., 1958. Ахмеров К.З., Яруллина У.М., Гарипов Т.М., Ишмухаметов З.К., Рафиков М.Л. (ред.), Русско-башкирский словарь. – М., 1964. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.–Л., 1948. Грамматика современного башкирского литературного языка. Ин-т истории, языка и литературы Башкирского филиала АН СССР, М. 1981. Poppe Nicholas, Bashkir Manual. Bloomington 1964.

С. 158 *...Чимало текстів башкирського фольклору фонетично*

опублікував В. Пröле – публікації башкірського фольклору в наш час продовжує Башкірський державний університет імені М. Акмулли, зокрема, науковим доробком лауреата премії ім. Салавата Юлаєва, голови виконкому Всесвітнього курултаю башкір, академіка, д-ра філологічних наук, професора Агмеда Мугамедвалійовича Сулейманова. Його діяльність спрямована на такий перспективний насьогодні напрям науки, як зібрання та обробка фольклорного матеріалу, його систематизація у єдиний фольклорний звод. Відродженням фольклору займається також фольклорний центр у Нафтокамську "Синрау торна" ("Журавлина пісня", адже журавель є священним птахом башкір та тотемом одного з башкірських родів).

С. 160. *...найкращою вийшла праця Пл. Меліоранського "Краткая граматика казак-киргизскаго язика, ч. 1. Фонетика и этимологія" (Спб. 1894, 72 ст.)* – наступниками Меліоранського було розроблено цілу низку нормативних граматик та словників літературної казахської мови та її діалектів. Див.: Olganbayev E. Qazaq tilindegi sinonimder sözdigi, Almatı 1962. Indjoudjian, Dominique, Dictionnaire Kazakh-Français. Paris: Publications Orientalistes de France 1983. Isqaqov A., Abay tili sözdigi, Almatı 1968. Kazak tiliniŋ tüsindirme sözdügi, 1–10, Almatı 1974–1986. Kazak tiliniŋ kıskaşa etimologiyalık sözdigi. Almatı 1966. Keŋesbayev S. K., Qazaq tiliniŋ tüsindirme sözdigi I-II. Almatı 1959–61. Keŋesbayev S. K., Isqaqov A., Ahanov K., Qazak tili grammatikası, I, Almatı 1955. Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата 1954. Мусабаев Г.Г. Русско-казахский словарь. 1, Алма-Ата, 1978. Мусабаев Г.Г., Сауранбаев Н.Т. Русско-казахский словарь. 2, Алма-Ата, 1981. Shnitnikov Boris Nikolayeviç, Kazakh-English Dictionary, The Hague 1966. Останнім досягненням став вихід об'єднаного комп'ютерного тлумачного та перекладного російсько-казахського та казахсько-російського словника Сьоз Комек (2007).

С. 161. *...В. Вербицкий "Словарь алтайского и аладагского наречий тюркскаго языка" (Казань, 1884), С. Кумандин "Алтайско-русский словарь" (Улала, 1923), П.П. Тындыков "Алтайско-русский словарь" (Улала 1926), "Русско-алтайский словарь" (Москва, 1926)* – подаємо новіші видання: Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского / ойротского/ языка, диалект черневых татар (туба-кижи). М., 1965. Ceylan Emine. Aşağı Çulım, Kondom-Aşağı Tom Ağızları // Çağdaş Türk Dili, sayı: 94, Aralık 1995: 13–18. Баскаков Н.А., Тощакова Т.М. Ойротско-русский словарь. М., 1947. (Altayca-Türkçe Sözlük, Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, Ankara 1999). Баскаков Н.А., Тощакова Т.М. Алтайский язык. М. 1958. Баскаков Н.А., Тощакова Т.М. Русско-алтайский словарь. М. 1964. Ölmez Zuhal. Altaylar ve Altayca // Çağdaş Türk Dili, Sayı 99, Mayıs 1996: s. 12–21.

Simpson C. G., Some Features of the Morphology of the Oirot (Gorno-Altai) Language, London 1955.

С. 162. *...М.А. Кастрен (M.A.Castrén) – Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterzeichnisse aus den tatarischen Mundarten des Minussischen Kreises (Спб. 1857, 210 ст.)* – дослідження мови астраханських ногайців-карагачів як такої, що зберегла численні загальнокипчацькі риси, проте і зазнала впливу казахської мови в галузі морфології та лексики, і сьогодні далеко не завершене, хоча кількість її носіїв катастрофічно зменшується. Л.Ш. Арсланов видав ряд статей та монографію "Язык карагашей-ногайцев Астраханской области". – Набережные Челны, 1992.

С. 163. *...Герман Вамбері видав... джагатайсько-османський словник "Абушка"...* видання А. Вамбері не наводить прикладів мовою оригіналу, лише переклад мадярською. Так само відзначмо виданий у Петербурзі 1868 французький переклад Вельямінова- Зернова. Найбільш повне наукове видання твору належить Бесіму Аталай (Abuşka Lügatı veya Çağatay Sözlüğü. – Ankara 1970).

С. 164. *Джагатайсько-перський словник "Сенґлях" XVIII в. мірзи Мохеммеда Мегді-хана*...граматичну частину словника було видруковано кілька разів: Денісоном Россом у Калькутті 1910 р., Я. Екманном у Будапешті 1942–1947 рр., Карлом Менґесом у 1956 р.; список з бібліотеки мечеті Сюлейманіє видав Бесім Аталай у 1950 р. Проте наукове повне видання здійснено сером Джерардом Клоусоном: A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan, London 1960.

С. 166. *...одрізняють говірки географічно: наріччя узбецько-хівінське, говірка ташкентська, ферганська, самаркандська, бухарська тощо...* в сучасній народній розмовній узбецькій мові відрізняються три наріччя, що яскраво відмінні одне від одного: карлуцьке (охоплює ташкентську, ферганську, каршинську, самаркандо-бухарську та туркестано-чимкентську групу говорів, в основному співпадає з літературною нормою мови), кипчацьке (джекаючі, йекаючі, екаючі, окаючі групи говорів), огузьке (ургенчсько-хівінську, хазаракcько-янгиарикську в Хорезмі, турткульсько-сарибійську в Каракалпакистані, каракульсько-алатську в Бухарській області, ікано-карабулакську, карамуртську в Казахстані групу говорів). Кожне з них розпадається на кілька діалектів.

С. 170. *...Бетлінґ (Otto Böhtlingk)* – йдеться про академіка Імператорської академії наук Отто Миколайовича Бьотлінґа (Половцова) (1815–1904).

С. 173. *...Н. Нікольський "Русско-чувашский словарь" (Каз., 1910), "Краткий чувашско-русский словарь" (Каз., 1919)* – найповніші джерела з чуваської мови є на разі: Андреев И.А. и Петров Н.П. Русско-чувашский словарь. – Москва, 1971. Ceylan Emine. Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, TDK, Ankara 1997. Krueger John R., Chuvash Manual. Indiana University, Bloomington 1961. Róna-Tas A. An Introduction to the Chuvash Language, Budapest 1978. Сергеев Л.П. Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1968. Скворцов М.И. Чувашско-русский словарь. Москва, 1985. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

С. 174. *...треба ставити ті старо-тюркські "руни" у зв'язок з раннім письмом согдійців...* Єдиної усталеної точки зору на походження ґьоктюрського письма досі не існує. Можна назвати щонайменше п'ятнадцять відмінних гіпотез стосовно давньоанатолійського (Кар'я, Лікія, гети), пехлевійсько-арамійського (давньоіранського), согдакського, скандинавського, давньогрецького, ідеографічного тощо походження. Пануючою є точка зору, яка пов'язує даний алфавіт із давньоіранськими (пехлевійський, согдакський, партський), та через їх канал – із арамійським. О.Й. Пріцак та І.Л. Кизласов вважали його не альфабетичним, але таким, що походить від самійського або іншого невідомого складового алфавіту.

С. 177. *...альфабет уйгурський... мав бути безпосереднім варіантом сирсько-несторіянської азбуки... але тепер панує інший погляд...що й уйгурське письмо – то теж відміна письма согдійського...* – довідник "Вступ до тюркології" Талата Текіна та Мегмеда Ольмеза зазначає, що "дуже невелика кількість писемних уйгурських пам'яток написані алфавітом согдійським, велика ж частина – уйгурським, що становить собою розвинену форму согдійського скоропису" (Стамбул, 2003. – С. 26).

С. 177. *...Найважливіше Радлова (і С. Малова) видання в цій самій серії ... то "Сутра золотого блеска", по-уйгурськи "Алтин йаруқ" (Спб. 1913–1917)* – перші видання Радловим привезених з турфанського походу уйгурських текстів датуються раніше, 1899 р. Кримський же згадує тут про серію з шести книг під загальною назвою Alttürkische Studien. "Altun Yaruk" Радлов видав разом з Маловим 1913–1916. Найважливіші видання Сутри золотого блиску кінця XX ст. належать Шінасі Текіну, Клаусові Рьорборну та Пітеру Шульцу (1971, 9–10 глави), Шінасі Текіну (1987, 2 глава), Роджерові Фінчу (1993 16 та 17 глави), Джевалю Кая (1994 – транскрипція та покажчик до усього тексту), Пітеру Ціме (1996 та 2000 – тт. 18 та 20 серії Berliner Turfantexte – розлогі монографічні дослідження мови пам'ятки).

С. 179. *...ярлик золотоординського хана Тохтамиша до Ягайла 795=1393 р. повинен належати швидше до зразків мови джагатай-*

ської... – Услід за А. Джафероглу Агмед Б. Ерджілясун приймає мову не лише цього, але й іще одного ярлика та одного бітіка з кінця XIV початку XV ст. за переважно хорезмсько-кипчацьку, за наявності в ньому рис чагатайських. Мову ж решти ярликів та бітіків пізнішого походження однозначно відносять до доби чагатайської. Саме вони доводять, що розмежувати чіткою датою дві доби розвитку літературно-писемної тюркської мови неможливо. Детальніше про мову та стиль ординських ярликів та їх видання див.: Özyetgin Melek. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslüp İncelenmesi. – Ankara, TDK, 1996.

С. 180. *...дві копії поеми "Qутадуу біліг"... дійшли до нас переписані буквами арабськими... в Каїрі...в туркестанському Намангані. Наманганського списка готує до видання узбецький письменник Фитрет...* – перший список пам'ятки (гератський) був відкритий, привезений зі Стамбулу до Віденської королівської бібліотеки іще Гаммером-Пургшталлем в кінці XVIII ст.; опублікований Радловим. Ним же каїрського списка було порівняно із першим, гератським. Професор Зекі Веліді Тоґан відкрив наманганського списка у 1913 р. Знахідки Фитрата датуються 1925 р. й увійшли до історії тюркських мов як "ферганський список", хоча й являють собою той же віднайдений Тоґаном найстаріший примірник з Намангану. Вважаємо, що А. Кримський слідкував за публікаціями ташкентського періодичного видання Maarif ve Okutguçı, де 1925 р. вийшла ознайомча стаття Фитрата, або ж переклад тієї ж статті турецькою мовою в стамбульському номері "Türkiyat Mecmuası". Перші видання списків здійснив Бесім Аталай (1942 – гератський, 1943 – ферганський та каїрський списки), а 1947 р. результатом 15-річної роботи Решіда Рагметі Арата стало порівняльне, найбільш повне критичне видання усіх трьох списків пам'ятки. Проте, чи виходила у роки Другої світової війни підготовлена Фитратом пам'ятка, нам не відомо.

С. 183. *...вартий був би лінгвістичного обслідування... "Діван-и хикмет"... ходжі Ахмеда Йесеві.* Таке усебічне дослідження разом із перевиданням було здійснене насамперед 1983 р. Кемалем Ераслан (Ahmet Yesevi. Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler. Ankara, 1983). Воно містить текст пам'ятки, переклад турецькою мовою, текстологічне та лінгвістичне дослідження, нотатки та покажчики особистих імен та топонімів. Московське видання 1992 р., підготоване туркменською дослідницею Анною Овезовою, містить препринт тексту та транслітерацію його кирилицею (Medinede Muhammet Türkistanda Xoja Axmet – Hoja Axmet Yasavı – Xikmetler. – Москва, 1992). Нарешті, Хаяті Бідже опублікував в Туреччині казанське видання 1836 року: Hoca Ahmed Yesevi – Divan-ı Hikmet. – Ankara, 1993. Повноцінне лінгвістичне вивчення мови доби Караханідів містить монографія Necmettin Hacıeminoğlu. Karahanlı Türkçesi Grameri. TDK, Ankara, 1996.

С. 187. *...прилучення Азербейджана до доцільнішого альфабету – то лиш питання часу...питання латинізації тюркських й узагалі усіх східніх народів...* —сподівання А. Кримського, хоча і з запізненням у майже 70 років, справдилися. В 1990-х рр. на латиницю перейшли Туркменістан, Узбекистан, Азербайджан, гагаузи Молдови та у 2008 – України; розпочався перехід кримських татар, іде підготовча робота по переходу Казахстану та Киргизстану. Перехід на латиницю татар та решти тюркомовних народів Росії юридично заборонений спеціальним законом РФ.

С. 190. *...За певний сурогат порівняльної тюркської граматики може правити дисертація... Н. Катанова* – повноцінна спроба порівняльно-історичної тюркської граматики здійснена колективною працею відділу урало-алтайських мов Інституту мовознавства РАН в 1990-х рр. (відповідальний редактор Е.Р. Тенішев). Див.: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984. Серебреников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., 1986. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 1997. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. М.: Наука, 2002. В книгах послідовно розглядаються мовні системи сучасних тюркських мов та діалектів, писемних пам'яток та створення ступеневої реконструкції по генетичних групах, що дозволяє набагато повніше представити історію тюркських мов, розподіл та схрещування їх діалектних систем, і зрештою призводить до уточнення пратюркської реконструкції, зведеного реєстру лексичного складу пратюркської мови. Видання її томів (Диалекты тюркских языков. Очерки. Под ред. А.В. Дыбо. – М.: Восточная литература, 2010. – 533 с.) триває і досі.

І.М. Дрига

Тюрки // Энциклопедический словарь Русского библиографического Института Гранат, Москва, 1937, Т. 41, часть 10, С. 334–339.

С. 207. *Тюрки (турко-татары) – семья народов, говорящих тюркским языком, который хоть и распадается на немалые количества наречий или даже отдельных языков, все же представляет собою неоспоримое единое лингвистическое целое. Наоборот в антропологическом отношении между тюрками единства нет. Это раса чрезвычайно смешанная, в особенности на периферии.* Наведені А.Ю. Кримським найдокладніші антропологічні характеристики стосовно різноманітних представників тюркських народів йшли буквально в розріз з офіційними доктринами тодішньої правлячої влади попри цілком достатні аргументовані пояснення вченого.

С. 210. *В округленных, т.е. не слишком точных цифрах из официального справочника "Все республики и автономные области СССР" (М., 1928) всего тюрков насчитывается около 16.053 тыс.* Оскільки Радянського Союзу вже не існує майже двох десятків років, навряд чи дані про кількість в його складі тюркського населення в наступні роки становить якийсь інтерес. А ось число осіб у світі, що розмовляють тюркськими мовами, становлять нині близько 120 млн. ("Большая энциклопедия в шестидесяти двух томах" – Москва: "Тера", 2006, с. 475).

І.Ф. Черніков

Тюркские литературы // Энциклопедический словарь Русского библиографического Института Гранат, Москва, 1937, Т. 41, часть 10, С. 340–404.

Персоналії авторів османотурецького періоду див.: А. Кримський. Вибрані праці. Т. 2. – К., 2007. – С. 293–426

С. 218 *Шинаси* – Ібрагім Шинасі (5.08.1826 – 13.09.1871), османський письменник, журналіст, перекладач доби Танзимату (французькі байки, "Терджюме-і Манзуме", 1859). 1862 заснував першу османську прозахідну газету "Тасвір-і Ефкар" ("Картина думок"). Перше зібрання турецьких народних прислів'їв "Дуруб-і Емсал-і Османіє" (1863), перша османотурецька п'єса "Шаїрін евленмесі" ("Поетове весілля", 1860). Див.: Beatrix Caner: Türkische Literatur: Klassiker der Moderne, Georg Olms Verlag, 1998. – P. 75–78.

С. 219 ... *газету "Картина мыслей"* – тур. Tasvir-i Efkar, створена 28.06.1862 р. газета інформаційно-просвітительського характеру, що завдяки гострій антиурядовій позиції редакцій, заборонам та арештам тиражу увійшла в історію турецької преси. Вихід припинено 1949.

Абдульхак Хамид – тур. Abdülhak Hamit Tarhan (5.02.1852, Стамбул – 12.04.1937, Стамбул), турецький поет і драматург, увійшов у історію літератури країни завдяки віршам – взірцем прозахідної орієнтації турецької поезії, п'єси становили типові зразки важкого стилю періоду Танзимату.

Махмуд Экрем (1847–1914) – М.Е. Реджаїзаде, османотурецький поет, реформатор літератури. Представник другої генерації літераторів періоду Танзимату, що створив напрямок літератури, орієнтованої на сучасну тематику.

С. 220 *Мюаллим Наджи* – тур. Muallim Naci (1850, Стамбул – 1893, Стамбул), справжнє ім'я – Омер, турецький письменник, прозаїк і поет. Вів

літературну сторінку газети "Терджуман-і Хакікат", виступав проти течії Екрема Реджаїзаде, відстоюючи позиції старої класичної школи. Справив вплив на представників групи Сервет-і Фюнун, автор історій літератури ("Osmanlı Şairleri", 1890–1986, "İstilahât-ı Edebiyye", 1890–1984, "Esâmi", 1890), словника ("Lügat-ı Naci", 1891–1978).

Абуззия Тевфик – тур. Tevfik Ebüzziya (1848, Стамбул – 27.01.1913), турецький літератор та журналіст, один з членів угруповання "молодих османів", заснував "Кютюпхане-ї Ебуззія" – видавництво, що друкувало авторів Танзимату. З 1880 видавав журнал "Меджмуа-і Ебуззія", де літературно-критичними працями з театрознавства, мемуаристики зробив внесок в турецьке мистецтво. Антологія "Приклади з османської літератури", біографічна "Історія нових осман", словник "Люґат-і Ебуззія".

Шемседдін Самі Бей – тур. Şemseddin Sami (Fraşeri) (1.06.1850 Фрашер – 5.06.1904, Стамбул), османський письменник-енциклопедист та лексикограф албанського походження. Автор першого роману турецькою мовою турецькою абеткою ("Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat", 1872), турецькомовної енциклопедії "Kamus-ül Alam" (1889–1898), першого великого словника турецької мови, що відповідав вимогам сучасної лексикографії, "Kamus-ı Türkî" (1901), словника французької мови "Kamus-ı Fransevî" та арабської мови "Kamus-ı Arabî". Разом з братом Абдулом Фрашері розробив на основі латинських та грецьких літер першу албанську абетку (1879) та першу граматику албанської мови (1886). Див.: Prof. Dr. Ömer Faruk Akün. Önsöz // Kamus-ı Türki tıpkıbasımı. Alfa Yay. İstanbul 1998.

С. 223. *Халид Зия... воспитался у армянских мхитаристов* – Халід Зія Ушаклиґіль, тур. Mehmet Halit Ziyaeddin, Halit Ziya Uşaklıgil (1866, Ейюб, Стамбул – 27.03.1945), один з авторів тижневика "Сервет-і Фюнун" ("Багатство наук") та найвидатніших письменників республіканського періоду, зазнав впливу реалізму. Автор першого турецькомовного роману великої форми "Ашк-и Мемну" (1898–1900), першої історії французької літератури турецькою мовою.

С. 224. ... *"туранджылык"* – тур. turancılık, політична теорія про єдність усіх урало-алтайських етносів; спершу виникла як об'єднання тюркських, монгольських, тунгуських, фіно-угорських народів Росії, фіннів, мадяр та естонців. Проте в сучасній політичній літературі термін вживається на позначення об'єднання під єдиною платформою усіх тюркських народів.

С. 224. ... *"молодые (писательские) перья"* – турецьке націоналістське угруповання та однойменний журнал, засн. 1910–1911 у Салоніках, виникло як реакція на мовну політику групи Сервет-і Фюнун 1890-х рр.,

об'єднало письменників і поетів під проводом націоналістів О. Сейфеддіна та З. Ґьокальпа, прагнуло наблизити писемну турецьку мову до її розмовної норми. Див.: Arai, Masami. Turkish Nationalism in the Young Turk Era. Leiden, Netherlands, and New York: Brill, 1992.

Юс. Акчурин – Юсуф Акчура (1876, Симбірськ – 1935, Стамбул), турецький письменник-націоналіст. Емігрував до Туреччини в дитячому віці. 1904 написав перший маніфест турецького націоналізму "Уч тарз-и сіясет" ("Три шляхи політики"). З З. Ґьокальпом співзасновник у 1911 "Тюрк Юрду Джемієті" ("Товариства тюркської вітчизни"), публікував альманах "Тюрк юрду" і обстоював спрощення мови, наближення до західних цивілізаційних моделей.

Зия Гьок-Алп – тур. Ziya Gökalp, справжнє ім'я Мегмед Зія (23.03.1876, Діярбакир – 25.10.1924, Стамбул) – турецький вчений-соціолог, письменник, поет заза, літ. псевдо – Ґьокальп ("небесний герой"). Відіграв ключову роль у секуляризації турецького суспільства, розбудові ідеї націоналізму та концепції національної ідентичності; роботи визначали напрям кемалістських реформ. Висунув гасло "культу націоналізму та модернізації" з "географічною північно-східною орієнтацією на тюркомовні народи" ("Принципи тюркізму"). Основна соціологічна праця присвячена розведенню понять "європейськості" та "модерності" ("Тюркізм, ісламізм та модернізм"). Поетична спадщина ("Кизилельма") реконструює доісламську тюркську ідентичність, "Кизил Дестан" закликає до повалення Росії в І Світовій війні на користь пантюркізму.

С. 225. Реш*ад Нури* – тур. Reşat Nuri Güntekin (25.11.1889, Стамбул – 13.12.1956, Лондон), професійний турецький письменник – прозаїк і драматург, головний інспектор Міністерства національної освіти, культурний аташе в Парижі, представник Туреччини в Юнеско. Найвизначніший роман – "Чаликушу" (1922), двічі екранізований; романи "Зелена ніч", "Листопад".

Якуб Кадри – тур. Yakup Kadri Karaosmanoğlu (27.03.1889, Каїр – 13.12.1974, Анкара), турецький письменник, журналіст, дипломат, депутат. Роман "Чужий" (1932) в дусі романтизму, "Панорама" в 2 тт. (1950–1954).

С. 226. *Мехмед Акиф* – тур. Mehmet Âkif Ersoy, справжнє ім'я – Мегмед Рагіф (1873, Стамбул – 27.12.1936, Стамбул) турецький поет-косовар, автор національного гімну (12.03.1921), вчений-теолог, ветеринар. Один з найбільш обдарованих поетів доби (зб. "Сафахат").

Рефик Халид – тур. Refik Halid Karay (15.03.1888, Стамбул – 18.06.1965, Стамбул), турецький журналіст-сатирик, один з найвидатніших майстрів

короткого оповідання ("Оповідання на батьківщині", 1919; "Оповідання на чужині", 1940). Автор більш як 20 романів ("Внутрішнє обличчя Стамбула" (1920), "Дочка Єзида" (1939), "Нільґюн" (1950–52)).

Иззет Ульви – уславлений в Туреччині здебільшого віршем "Сакар'я" на честь однойменної героїчної звитяги за республіку.

Иззет Мелих – тур. Izzet Melih Devrim (1887, Єрусалим – 1966), турецький письменник, не мав визнання (білі вірші "Газета для дітей", 1898), доки не отримав докторський ступінь з літератури в Парижі (1938). Твори: "Лейла" (1912), "Сермед" (1918), "Сум та посмішка" (1922).

Ака-Гюндюз – тур. Aka Gündüz, справжнє ім'я Гусейн Авні Фінджи (1886–1958), турецький письменник-романтик і журналіст, дописувач журналу "Молоді пера", боровся за спрощення мови. Твори екранізовано. А. Кримський веде мову про найперші збірки оповідань "Türk Kalbi" (1911), "Türk'ün Kitabı" (1911), крім того, збірки "Kurbağacık" (1919), "Hayattan Hikayeler" (1928), а також бл. 25 романів і 2 збірки віршів "İlkbahar Şiiri", "Anadolu şiiri".

Халиде-Эдиб – тур. Halide Edip Adıvar (1884, Стамбул – 9.01.1964), турецька письменниця, політик-феміністка, османський інспектор та реформатор дівочих шкіл та приютів Стамбулу, Дамаска, Бейрута, Лівану, учасниця визвольної боротьби. Статті про статус жінки в газеті Тевфіка Фікрета "Танін". Романи: "Рубашка з вогню" (1922), "Убий блудницю" (1926), "Бакалія з мухами" (1936). Див.: Memoirs of Halidé Edib. John Murray. 1926. Davis Fanny. The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918. – 1986.

С. 228. *Юзеїр Гаджибеков* – видатний азербайджанський композитор. Праця "Принципи азербайджанської народної музики" (1945) ґрунтується на спадщині східної традиції С. Урмаві, А. Мараґаї, М.М. Мавваба та законів формального народного музикознавства, вважається настільною книгою азербайджанських композиторів.

...мулла Панах-Вакыф – аз. Molla Pənah Vaqif (1717–1797), поет, засновник реалізму в азербайджанській поезії, міністр іноземних справ Карабахського ханату. Вірші за тематикою радше світські, ніж абстрактно-релігійні. Поезія Вагифа постійно використовується у народних співах ашугів. У 1970 рр. збудовано мавзолей, зруйнований в 1992 під час Нагорно-карабахської війни.

С. 229. ... *мирза Фетх-Али Ахундов* – аз. Ahundov Mirza Fethali (1812, Нуха – 1878, Тіфліс), азербайджанський філософ та письменник, засновник національного театру, знаходився під впливом французьких класиків

XVIII ст., М. Гоголя та О. Пушкіна. Твір "Три листи від індійського принца іранському принцеві" присвячений критиці емпіризму та ідеалізму, відстоюванню об'єктивного відображення світу.

Неджеф-бек Везиров – Везиров Наджаф-бек Фаталі бек огли (05.02.1854, Шуша – 09.07.1926, Баку) – азербайджанський драматург, театральний діяч, один з засновників азербайджанського театру; автор п'єс з життя азербайджанського суспільства кінця XIX – поч. XX ст. ("З-під дощу у зливу", 1895, "Горе Фахреддіна", 1896). Вперше з Г. Меліковим поставив комедії М. Ахундова. Твори: Эсэрлэри, ч. 1–2, Бакы, 1953–54. Касымзаде Ф. Неджаф бек Везиров (1854–1926), Б., 1958.

С. 230. *Хадджи-Сеид Азим* – аз. Seyid Əzim Şirvani (09.07.1835, Шемах – 20.05.1888) – азербайджанський поет, просвітник. Відкрив приватну російсько-азербайджанську школу, голова літературного об'єднання ("Дім чистих"). Сатиричні вірші, притчі, байки ("Похорон собаки", "Сатана", "Хабар Богу") стали підґрунтям для творчості М. Сабіра на поч. XX ст.; любовно-ліричні газелі є продовженням традиції Фузулі.

Султан-Меджид Ганиев – Ганієв Султан-Меджид (04.1866, Шемаха – 03.1938, Баку), онук Сеїд-Азіма Ширвані (див. вище). Автор самовчителя татарської мови, засновник початкової російсько-азербайджанської школи (1887), інспектор народних училищ в Баку (1912), орієнталіст, член Азербайджанської національної ради (1918–1920). Емігрував у 1920, повернувся в СРСР, 06.1936 заарештований, 03.1938 засуджений до розстрілу.

Нариман Нариманов – Наріманов Наріман Кербалай Наджаф огли (12.04.1870, Тбілісі –19.03.1925, Москва) – азербайджанський політичний діяч і письменник, голова Азербайджанської ревради, Ради народних комісарів АзРСР. Створив першу в Азербайджані народну бібліотеку, підручники азербайджанської мови. Реалістичний роман "Бахадур і Сона" про трагічне кохання в національному конфлікті (1896), перша історична трагедія в азербайджанській літературі "Надіршах" (1899), п'єси, літературно-критичні статті. Эсэрлэри, Бакы, 1956.

С. 231. *Салман-Мумтаз Аскеров* – Салман Мухаммедамін оглу Аскеров (Салман Мумтаз, 1884–1941) – видатний азербайджанський літературознавець, дослідник усної народної творчості, знавець східних мов та літератур. З 1925 по 1936 видав більше 23 серйозних досліджень класики за період 1920–1930-х рр. ("Ага Масіх Ширвані" (1925), "Молла Панах Вагиф" (1925), "Нішат Ширвані" (1925), "Говсі Табрізі" (1925), "Народні поети", ч. 1–2 (1927–1928). Видав 24 збірки класиків азербайджанської літератури, 79 статей.

С. 232. *Ахвердов Абдул-Рахім бек* – азербайджанський письменник XX ст., педагог, театральний діяч (нар. 1870, Шуша). Драма "Союз, що розсипався", оповідання. Належав до кола журналу "Молла Насреддін". Твори: "Пери-Джаду", пьеса в 5 д., Баку, 1910. "Националисты", комедия, Баку, 1915; Любовь царя, Баку, 1920; Вавейла, Баку, 1927.

Мікаїл Ісмаїлзаде Мюшфік (1908, Баку – 1937, Баку), один з яскравих представників азербайджанської поезії 1930 рр. В 1939 р. – розстріляний, могила невідома. В поетичній манері дестанного виконання заклав романтичний стиль в сучасній літературі ("Любов до життя", "Чаглаян", "Тезе ев").

Сулейман Рустам – аз. Süleyman Əliabbas oğlu Rüstəmzadə (14.11.1906, Баку –10.06.1989) – народний поет АзРСР, драматург, перекладач, головний редактор газети "Эдебийет газети"; 1971–1989 – голова ВР АзРСР. Поезії 1920-х р. на комсомольську, 1930 – виробничу тематику, 1939–1940 – п'єса "Гачаг Набі" на основі народних сказань; патріотичні вірші 1941–1945 р. Збірка "Два береги" (1949) про долю північного та південного Азербайджану.

С. 233. *Гусеїн Веджихі* (?, Бахчисарай – 1071/6.09.1660), або Гасан, відомий у Стамбулі писар султанського дивану, історик. Твори: Історія 1047/1637 – 1072 / 1661–1662. Нуруосманійє (№3198). Диван (бібл-ка Стамбульського університету). Ісмаїл Беліг підготував до друку вірші (Анкара, 1985).

С. 234. *Гасан Сабрі Айвазов* (1878, Алупка – 1938) – кримськотатарський інтелігент, письменник, журналіст "Хаяту", видавав революційні газети "Ватан Хадімі" (1906–1908); "Міллет" (1917), журнал латиницею "Кьозайдин" (1920-і рр.). Розстріляний в 1939 р.

Акчокракли Осман (1879, Бахчисарай – 1938), кримськотатарський вчений, перекладач, викладач Зінджірли медресе (1917), Кримського університету, педагогічного інституту, член ВУАН з кінця 1920-их. Роман "Тюрбе Ненкеджан Ханим" (1899, Петербург), переклади з російської, п'єса "Бахчисарай кьозйаш чешмесі" (1927). Наукові праці: "Коротка історія тюркської кримськотатарської літератури" (1920), "Татарські тамги в Криму" (1926), "Коротка поїздка по Криму" (1924), "І. Гаспринський – один з наших вчителів і письменників" (1925), Поема Джанмухаммеда "Тугайбей" (1930). У 1938 розстріляний як націоналіст.

Сеїд Абдуллаг Озенбашли (1867, Бахчисарай – 06.01.1924, Симферопіль) – кримськотатарський просвітник, націоналіст, музикант, каліграф, письменник і поет. Статті та вірші ("Ей ґьонюль", "Бахчисарайський де-

стан") у "Терджумані", антиросійської, антиколоніальної спрямованості. Перші п'єси кримськотатарською мовою ("Проти майбутнього нічого не вдієш", 1902). Див.: Керімов І.А. Сеїд Абдулла Озенбашли // Йилдиз. 1992. № 2. – С. 126–136.

Шамиль Токтар Газы – Гусеїн Шаміль Токтарґази (1881, Кьоккьоз – 1913, Харджібіє) – кримськотатарський поет, прозаїк, драматург і викладач. Загинув від ножового поранення. Кримський згадує збірку "Нале-і Кирим" (Карасубазар, 1910); у 2 пол. 1930 рр. підготовлено до друку 2 т. рукописів, втрачені в II Світову війну та депортацію. П'єси "Моллалар Проекті" (1909), "Рахімсіз бабалар", оповідання "Валіделерін аяти", "Язи ве кади", "Ягмур дуаси" (1905), роман "Саадет адаси" (1911).

Хасан Чергиев – Гасан Черґеєв (1879, Перекоп – 1946, Андіжан) – кримськотатарський поет, викладач. За антиросійські настрої першого ж вірша засуджений (1912). Вірші "Карт багчаджи" (1899), "Къозяш хан чешмеси" (1908), "Аджы Ислам-молла", "Омюр-чирак" та ін., окремі збірки – поеми "Такдир" (1917), "Айванлар ве айта" (1928), "Тильки ве коян" (1928). Помер у депортації.

Бекір Чобанзаде (1891(3?), Феодосія – 1938), кримськотатарський поет, вчений-мовознавець, професор Лозаннського, Бухарестського, Кримського (1922), Азербайджанського (1924) університетів. Автор десятків наукових книг та статей. Дисертація на тему "Кодекса Куманікуса". Збірки віршів "Боран" (1928, Акмесджид), "Кримські вірші" (1935, Румунія), "Вірші кримчанина Бекіра Чобанзаде" (1955, Стамбул), "Вірші" (1971, Ташкент).

Абібуллаг Одабаш (1881, Алушта – 1938), промусульманський кримськотатарський письменник, науковий секретар Міністерства освіти республіки Крим. Оповідання, підручники кримськотатарської мови, збірка дитячих пісень, низка статей про кримськотатарський театр, мову та орфографію ("Millet", 1917, ж. "Yeşil Ada", 1920, "Bilgi", 1921). Арештований (1928), востаннє його бачили в Бутирці (1934).

Абдуллаг Абільоглу Лятіфзаде (Акмесджит, 1890–1938) – кримськотатарський поет, митець, доцент Кримського педінституту. 1938 як націоналіст розстріляний. Перші вірші "Мрія – життя" (1910), про голодомор 1921, присвячені свободі кримських татар (1928). Збірка "Яни саз" латинською графікою. Монографія з кримськотатарської літератури.

Челебиев – Нюман Челебіджихан (1885, Перекоп – 1918, Ак'яр) – засновник кримськотатарського студентського товариства в Стамбулі, 1917 – муфтій Криму, голова Виконавчої ради кримських мусульман;

страчений більшовиками. Ліричні вірші пантюркістського спрямування ("Ант еткенмен" став національним гімном кримських татар; "Чабан кизи" (1912), "Татар юрду" (1914), "Сан Лале" (1917), "Савлукман кал Татарлик" (1916)). Оповідання "Чарилґач дуаси" (1913) – одна з перлин кримськотатарської літератури національного відродження.

Омер Інчі (1897, Бахчисарай – 1955), кримськотатарський письменник-драматург. Протюркська поема "Ґазі Мансур" ("Кирим оджаги", 1917), вірші та оповідання про трагедію Кримської війни ("Тітка Зейнеп"), історичні п'єси ("Ненкеджан", 1926, "Шахін Ґірай", 1929, "Тахір і Зюхре", 1927), за котрі потрапив під нагляд НКВС, 1937 арештований, засуджений до 12 р. Оповідання та роман ("Базар Каклик", "Спогади про голод", 1930) на теми репресій та голодомору, були втрачені.

Ешреф Шемізаде (1908, Євпаторія – 1978) – один з найвідоміших кримськотатарських поетів, редактор молодіжного журналу "Ґьозайдин", ліричні вірші із використанням фольклорних мотивів ("Рідна мова"); патріотична поема "Аліме", дестан "Аслихан" на основі усної народної творчості.

С. 236 *Хальфін Ібрагім Ісхакович* (1778–1829) – татарський педагог і просвітник, перший вчений-татарин, ад'юнкт-професор Казанського ун-ту. Праці: "Азбука и грамматика татарского языка" (1809), хрестоматія "Ехвалє Чингиз-хан ве Аксак Тимер" ("Життя Чингиз-хана та Аксак Тимура", 1819, 1822), 1825 видав Абуль-Ґазі Бахадур-хана "Шеджере-і тюрк" ("Родослівна тюрків").

Шигабуддін Марджані (тат. Шиһабаддин Мәрҗани, Şihabaddin Mərcani; 16.01.1818, Ябинчі – 18.04.1889, Казань) – татарський богослов, шейх Накшбанді, філософ, історик, просвітник-енциклопедист, якого порівнюють з Дідро й Руссо; предтеча джадідістського руху в Росії. Більше 30 творів (1870 "Назратуль хакк" з релігійно-реформаторськими ідеями).

Кайюм Насыров – Каюм Насирі (1825, Свияж – 1902, Казань) – теолог, педагог, організатор першої світської російсько-татарської школи, автор фундаментальних творів з татарського мовознавства, педагогіки, історії, літератури та етнографії, член Тов-ва археології та етнографії Казанського ун-ту. Збірник проповідей і повчань "Плоди співбесід" (1884).

С. 237. *Муса Акджигит* – Акджигитов Муса Мухометжанович (Муса Акъегет) (1864, Пенза – 1923, Стамбул), тат. письменник, емігрант до Туреччини. Перший переклад М. Лермонтова на турецьку, повість "Хісамеддін менла" (1886) про життя татар в пореформений період. Тво-

ри: Акъегетзада. Хисаметдин менла. – Казань, 1928. про нього: Гайнуллин М.А. Татарская литература XIX века. – Казань, 1957.

С. 238. *Юсуф Гасанович Акчурин* (тат. Yosıf Aqçura, Yosıf Xəsən uğlı Aqçurin, 1876, Симбірськ – 1935, Стамбул) – татарський видавець, письменник, журналіст (ж. Шура, г. Вакит), історик, емігрант до Туреччини, ідеолог тюркського націоналізму. 1904 – праця "Три політики". Видавав журнал "Türk yurdu", професор політичної історії в Стамбульскому університеті. Депутат республіканського меджлісу, радник Ататюрка з питань культури й політики; 1931 р. під керівництвом Акчури створено Турецьке історичне товариство.

С. 239. *Муса Бигеев* – Муса Джарулла (Бігієв) Бігі (25.12.1873, Пензенська губернія – 29.10.1949), татарський богослов, мислитель, критик (публіцистика на тюркі). Помер в еміграції. Автор 120 богословських праць, перекладу Корану на татарську мову, один з лідерів суспільного руху мусульман. Перший імам Петроградської мечеті; видавав національні газети "Аль-мінбар", "Нур". 1928 нелегально емігрував, працював в Єгипті, Туреччині, Афганістані, Фінляндії, Ірані, Індії, Японії. 1991 у Петербурзі відновлено видання газети "Нур".

Абд. Тукаев – Тукай Габдулла (Габдулла Мухамедгарифович Тукаєв, 14.04.1886, Кушлауч – 02.04.1913, Казань), татарський поет, перекладач з російської, публіцист (г. "Фікер", ж. "Ель-гаср-ель-джадід"). Разом з Г. Камалом видавав сатиричні журнали "Яшен", 1908–1909; "Ялт-йолт". Визначальне начало творчості – революційна тематика ("Про волю", 1905; "Паразитам", "Держдума" 1906), засновник революційно-громадської лірики в татарській літературі. Ряд творів присвячено дітям ("Шурале", 1907, на сюжет створено балет на муз. Ф. Ярулліна). Засновник татарської реалістичної літературної критики ("Наші вірші", "Критика – потрібна річ", 1907). Заснована республіканська літературна премія ім. Г. Тукая.

Амірханов Фатіх – казансько-татарський белетрист, редактор мусульманського радикального органу "Ислах", брав участь в газеті "Куяш", журналі "Анг". Твори відзначаються колоритною мовою, зокрема, в футуристичному оповіданні "Фетхулла Хазрет".

С. 240. *М. Гафури* – башк. Мәжит Ғафури, тат. Мәҗит Гафури, справжнє ім'я – Габдельмажи́т Нургані Гафурі (20.07.1880, Стерлітамак – 28.10.1934, Уфа) – народний поет Башкортостану, класик радянської башкирської і татарської поезії. 1928–1929 – лібрето опери "Трудівник" справило вплив на формування національної музичної драматургії. Перша поезія – "Шакирдам ішана" (Ишан шәкерттәренә, 1902), перша книга "Себер тимер юлы йәки әхүәле милләт" про походження нації.

Мурад Мекканский – Мурад Рамзі Меккі (1855–1934) – богослов, історик. Автор двотомної історичної праці "Талфік аль-ахбар ва талкіх ал-асар фі вакаї Казан ва Булгар ва мулун ат-татар" (Зібрання відомостей і пам'яток про події Казані, Булгара й татарських царів, 1908).

С. 240. *Зеки Валидов* – Агмед-Закі Агмедшахович Валіді (Валідов), башк. Әхмәтзәки Вәлиди, тур. Zeki Validi Togan (10.12.1890, Уфімська губернія – 28.07.1970, Стамбул) – лідер башкирського національно-визвольного руху, автор башкирського національного прапору, тюрколог, доктор філософії (1935, Віденський ун-т), професор Боннського, Ґьоттінґенського ун-тів. У А. Кримського згадана перша книга – "Історія тюрко-татар" (Казань, 1912). Близько 400 праць 11 мовами. 2010 р. Міжнародною організацією розвитку тюркської культури та мистецтва проголошено роком А.-З. Валіді Тогана. Твори: Umumi Türk tarihine giriş. Istanbul, 1946. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. Пер. с тур. – Москва, 1997. Из истории российской эмиграции: письма А.-З. Валидова и М. Чокаева (1924–1932 гг.). – Москва, РАН, 1999.

С. 241. *Губайдуллін Газиз (Азиз)* Саліхович (1887 – 13.10.1937), видатний татарський історик-архівіст, патріот, 1925 – професор Бакінського університету, архівіст центрального держархіву, заклав підвалини археографічної діяльності Азербайджану. З 1907 публіцистика, наукові праці ("История татар" (1925), "К вопросу о происхождении хазар" (1927)). 1937 заарештований як пантюркіст, страчений. Реабілітований 1957.

Али-Рахим – тат. Гали Рәхим (Гали Мөхәммәтшакир улы Габдерәхимов, 1892–1943), татарський історик; відомі його праці "Татарларның XVI нчы йөздән калган эпиграфия ядкәрләре"; "Болгаро-татарские эпиграфические памятники в Вятском крае"; "О двух татарских надгробных памятниках XVII-го века".

С. 242. *Кузу-Кьорпеч* – інакше, Кози Корпеш – Баян сулу – казахська ліро-епічна поема XIII–XIV ст., записано (Саблуков, Валіханов) бл. 20 варіантів в сер. XIX ст. Включена до т. 3 "Образцы народной литературы тюркских племён" В. Радлова 1870 р. Сюжет – кохання дітей ворогуючих родів Кози Корпеша й Баян Сулу з трагічною смертю закоханих. Переробки та варіанти поеми існують у башкір ("Кузы Курпеш мэнен Маян пылу"), барабінських татар ("Козы Корпеш"), алтайців ("Кози Еркеш").

Чока́н (Шока́н) Чінґізович Валіха́нов (каз. Шоқан Уәлиханұлы, справжнє імя – Мухамме́д-Хана́фія, 1835, Аманкарагай – 1865, Кочен-Тоган) – казахський вчений, історик, етнограф та фольклорист, мандрівник, просвітник, перекладач, перший казахський європейський художник,

офіцер розвідувального управління Головного штабу Російської армії. Один з перших європейських дослідників Кашгарії (звіт "О состоянии Алтышара, или шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарии) (1858–1859)", опубліковано 1858 р.). Зібрав матеріали для киргизького словника, переклав народні билини, пісні; перший записувач і перекладач на російську епосу "Манас" (26.5.1856) та дестану "Семетей". Твори: "Chinese Turkestan and Dzungaria" by Capt. Valikhanov and other russian travellers // The Russians in Central Asia. – London, Edward Stanford, 1865. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова // Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по отделению этнографии, т. XXIX. – СПб, 1904. Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5 тт. Алма-Ата, 1961–72. Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5 тт. Алма-Ата, 1984–85. Бейсенбайұлы Ж. Шоқан. – Алматы, 2009.

А.А. Диваев – Діваєв Абубекір Ахмеджанович (1855–1933) – класик казахської етнографії, один з засновників історичного краєзнавства Казахстану, член-кореспондент Центрального бюро краєзнавства АН СРСР, професор Туркестанського східного, Туркестанського ун-ту. Створив власну класифікацію фольклорних жанрів і ритуалів. Твори: Казахская народная поэзия (из образцов, собранных и записанных А. А. Диваевым). Алма-Ата, 1964. Казак халык творчествосы (А. Диваев жинаган материалдар). Алма-Ата, 1989.

М. Тынышпаев – Мугамеджáн Тинишпáєвич Тинишпáєв (12.05.1879, Семиріченська обл. – 1937) – видатний казахський суспільний діяч, інженер-залізничник – активний учасник будівництва Турксіба. Прем'єр-міністр Туркестанської автономії (1917), член уряду автономної "Алаш-орди", 1919 – перейшов на бік СРСР, збирав дані з походження жузів, історії та генеалогії казахських родів. Праці: "Коксуйский могильник и городище Кайлак", "Историческая справка о родоплеменном составе населения Ташкентского уезда", "Казахи в XVII–XVIII веке", "Победы и поражения казахов", "Материалы по истории киргиз-казакского народа". 1931, 1932, 1937 – арешти як "ворога народу", розстріляний. 1959 – реабілітований.

С. 243. *Васильєв Олександр Васильович* (23.02.1861 Чебоксарський повіт – 23.10.1943, Казань), просвітник, тюрколог-етнолог і фольклорист, місіонер. Знавець чуваської, татарської, арабської мов. Інспектор народних училищ, сприяв відкриттю більше 30 кайсак-киргизько-російських шкіл. Виступав проти спрощеного місіонерства, русифікації новонавернених, боровся з розповсюдженням арабографічної казахської літератури; удосконалив та видав кириличний казахський алфавіт Ільмінського-Алтинсарина. Перекладач Чотирикнижжя на казахську мову. 1917 – співробітник му-

зею Татарської республіки; вивчав золотоординські, арабські монети. Гармс И.Я. Педагог-просветитель А. Васильев. Алма-Ата, 1990.

Ибрагим Алтынсарин – Ібрай Алтинсарин (02.11.1841 – аул Жанбурчи, Кустанайський край – 17.07.1889, Аракарагай), казахський просвітник, письменник-гуманіст, перекладач, вважається першим вчителем-казахом, розробив власну систему освіти для казахського народу, збирав кошти та відкрив повітові школи для казахських дітей, першу жіночу школу (1887), учительську семінарію, розробив абетку й писемність російською графікою. У Кримського йдеться про книги: "Казахская хрестоматия" в 2 чч. (1879), "Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку" (1879), "Мактубат" ("Хрестоматия", 1889). Літературна спадщина включає переклади (засновник жанру байки в казахській літературі), поезії, оповідання, етнографічні нариси. Засновник казахської дитячої літератури, відіграв значну роль у становленні літературної казахської мови. Див.: Дербисалин А., О лит. наследии И. Алтынсарина, А.-А., 1957; Дербисалин Э., Ыбырай Алтынсарин, Алматы, 1965.

С. 244. *Абай Кунанбаев* – Ібрагім Кунанбай (29.07.1845, Чинґизькі гори, Семипалатинська обл. – 23.06.1904, Жидебай, Чинґизькі гори) – великий казахський поет, письменник, композитор, засновник казахської писемної літератури, суспільний діяч, реформатор-європеїзатор казахської культури. Прізвисько Абай ("уважний", "обережний") з дитинства. Серія сатиричних віршів ("Нарешті, волосним я став..." 1889, "Управитель начальству рад...", 1889, "Кулембаю" 1888). Новатор казахської поезії (усього 170 віршів, 56 перекладів), увів шести та восьмивірш, привніс пейзажну ("Весна", 1890, "Літо", 1886, "Осінь", 1889, "Зима", 1888) та філософську тематику (вірші про призначення поета). Поеми "Масгуд" (1887), "Казання про Азима", "Іскандер" ґрунтуються на класичних східних мотивах; дидактичний характер має прозова поема з 45 філософських притч ("Қара сөздер"). Як композитор створив біля 20 мелодій, покладаючи поезії на музику, пісня "Көзімнің қарасы" ("Ти вічко моїх очей") стала народною. Твори: Абай Кунанбайұлы толық жинақ: Кзыл-Орда, 1933. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы (екі томдық) – Алматы, 2002.

Букейханов Аліхан Нурмухамед-ули (1866, Каркалінський район Карагандинської області – розстріляний 27.09.1937) – етнограф, історик, політичний діяч. Етнографічний розділ про казахів т.18 "Россия. Полное географическое описание нашего края" (1903, аналіз поем "Кози-Корпеш та Баян", творчості Абая). 1917 – комісар Тимчасового уряду по Казахстану, виступав за автономію Казахстану в складі Росії. Організатор національної партії "Алаш" та казахської автономії "Алаш-орди".

С. 245. *Дулатов Міржакип (Мір-Якуб)* (1885, Кустанай – 1935, Соловки) – видатний казахський поет, письменник, публіцист, один з

організаторів "Алаш-орди". Разом з Букейхановим і Байтурсуном стоять в основі відродження казахської самосвідомості XX ст. Збірка віршів "Ойан, казак!" (1909) стала маніфестом молодого покоління казахів. Перший казахський роман "Бахитсиз Джамал" ("Нещасна Джамал", 1910) збірки поезії "Азамат" (1913), "Терме" (1915). 1928 арештований, засланий у Соловецький табір.

Байтурсунов Агмед Байтурсун (1873, Тургай – 1937) – казахський філолог, поет, журналіст, педагог, разом з А. Букейхановим і М. Дулатовим засновник партії "Алаш" і організатор "Алаш-орди". Після утворення у 1920 КазРСР – перший нарком освіти, реформував систему освітніх закладів. Дослідження казахського фольклору, підвалини абаєзнавства. Реформатор казахської арабографічної абетки, виступав проти впровадження як кирилиці, так і латиниці для казахської мови. Заклав основи фонетики, морфології, синтаксису сучасної казахської мови (1924, "Мовознавство"); автор перших підручників. 1929 арештований, працював на Біломорканалі; 1935 за заступництва М. Горького звільнений, 1937 розстріляний, 1988 реабілітований. Ін-т мовознавства АНРК носить ім'я А. Байтурсунули.

С. 246. *Муканов* Сабіт Муканович (1900, Акмолинська губернія – 1973, Алма-Ата), казахський радянський письменник, громадський діяч, академік АН КазРСР (1954), голова СП Казахстану. З 1922 романи "Син бая" (1928), "Світла любов" (1931), "Темиртас" (1935) на тему класової боротьби в Казахстані, роман "Загадкове знамено" ("Ботагоз", 1938) про події 1910–20 рр., "Сир-Дар'я" (1947–48) на тему війни 1941–45 рр. Автобіографічна трилогія "Школа життя" (1949–53) удостоєна Державної премії КазРСР ім. Абая Кунанбаєва (1967). Трилогія "Промелькнувший метеор" (1967–70) про Чокана Валиханова. Твори: Тандамалы шыгармалар. 16 томдык, т. 1–4, Алматы, 1972. Школа жизни, кн. 1–3, М., 1971.

Мешреф – Бабарагім Мешреб (1640, Наманган – 1711, Балх), поет-суфій ("туркестанський Несімі", відіграв ключову роль в тюрко-ісламській традиції л-ри Туркестану), перекладач Джедядеддіна Румі; твори передавались в рукописах та літографіях до 1920 рр.; із забороною арабської графіки не видавались. Свідчення про життя у тезкере, енциклопедії Ш. Самі та А. Неваї. Твори досі виконуються в суфійських осередках: "Мебде-і нур дестани", "Диван-і Мешреб", "Диван-і шах Мешреб". Машраб. Диван. – Ташкент: Г. Гулям, 1980. Гафур Гулам. Икки Мешреб. 1959.

Фируз – Мухаммад Рахімхан II, літературне псевдо Феруз (1844, Хіва – 1910) – останній незалежний туркестанський хан Хіви перед російською навалою (1864–1873), поет, каліграф і музикант. Опікувався вченими і поетами, доручив підготовку 4 антологій (ґюльдесте) ("Бейяз-і Мюседде-

сат", "Бейяз-і Мугаммесат", "Бейяз-і Меджмуаі Еш'ар", "Меджмуат-уш Шуара"), розпочав літографічне копіювання книг, опублікував власний дестан. Див.: Мухаммед Рахимхан Феруз. Не болды, ярим келмеди. Газеллер. Ташкент: Гафур Гулям Нешрияты, Гюльсере Исмаилова, 1991.

С. 248. *Бехбуді Махмудходжа* (1875, Бахшитепа Самаркандської обл. – 1919, Карши) – узбецький релігійний, політичний діяч, книговидавець, просвітник, письменник; один з ідеологів джадидизму, організаторів Кокандської автономії. Драма "Батьковбивця" (1911) – перша п'єса європейського типу в узбецькій літературі. Страчений за наказом бухарського еміра.

Чулпан – Чолпан (1893, Андіжан – 1938) – національний узбецький поет, батько узбецької літератури 20 ст. Справжнє ім'я – Абдулгамід Сюлейманоглу. Зазнав впливу джадидистів, І. Гаспринського, засвоїв турецьку культуру. В 1937 арештований як націоналіст, 04.10.1938 розстріляний. Вірші, оповідання, 10 п'єс, роман "День і ніч" (1936), переклади. До 1990 друкувались лише ідеологічно дозволені твори. 1991 – Міжнародна премія ім. А. Навої посмертно.

Зафарі Гулям (1889–1944) – узбецький драматург, просвітник, один з основоположників жанру нац. муз. драми. П'єси "Фіалка", "Діти свободи", "Весна" у формі малих опер спираються на народні мелодії. Вершина творчості – перша узбецька музична драма "Халіма" (1919).

Уйгур – Уйгун (1905, Джамбул, Казахстан – 1990) – узбецький ліричний поет і драматург, заввідділом Інституту мови та літератури (1931–1943), голова СП Узбекистану. Вірші ("Зефер теранесі" (1942–43), "Озбекістон" (1947), "Шеерлер" (1950), "Хаят чакиреді" (1961)), оповідання, дитячі книжки ("Куяш олькесі", "Мухеббет"), дестани "Джантемір", "Украніа єллері", завдяки яким прославився як поет радянської ідеології. Драму "Алішер Неваій" (1941) по роману Айбека "Неваій" екранізовано; "Гірдаб" (1962) про радянське завоювання Туркестану; "Ебу Рейхан Беруній" (1973), "Ебу Алі ібн Сіна" (1979), "Зебунніса" (1980) на історичну тематику в репертуарах театрів сьогодні. Твори видано в Ташкенті (в 3 тт. 1964, в 6 тт. 1974–1975).

Ильбек – він же Машрик Юнусоглу, літературне псевдо Ельбек (1898, Ташкент – 1939), поет дестану та фольклорист літератури національного відродження Туркестану, викладач, видавець; за 17 р. опублікував 28 книг, усі заборонені. Вірші ("Тіль" – "Мова", "Капес" – "Клітка"), фольклорні студії, переклади. Обстоював ідею звільнення Туркестану, репресований 1937, помер в тюрмі. Гайдарали Узаков. Ельбек. Ма-магюльдирек. Ташкент, 1993.

С. 250 *Довлет-Мамед Азади* – Девлетмеммед Азаді (1700–1760), батько Магтимгули, син поета Магттимгули Йоначи. Багато поезій, поеми "Вааз-и Азат", "Хекайят-и Джабір Енсар", "Бехіштнама" описують прагнення до об'єднання усіх туркменських племен.

Шейдаи – Шейдаї (сер. XVIII ст.) – туркменський поет доби правління бухарського еміра Шахмурата Вель-нами (1785–1800), автор близько ста поезій та любовно-чарівного дестану "Ґюль-Саневбер". Нащадок – туркменський поет Молламурт (1885–1930) свідчив, що Шейдаї – виходець з околиць Мангишлаку і провів більшість життя в областях Сараґт і Ман.

Караджж-оглан – Караджаоглан (Гараджаоглан, приблизно 1606–1690) – відомий в Анатолії, Туркменістані й Хорасані поет, ашуг, музикант (приписується авторство народних турецьких пісень "Гара дель мі?", "Гирмизи", мелодії "Айна"). Усі туркменські племена Туреччини привласнювали собі його походження; В. Радлов вважав бєлградцем, "Антологія популярних перських поетів" (Лондон) доводить походження з роду Теке. Є версія походження Караджаоглана з Гизилетрек (район Балкан-Сонудаг) та переселення до Туреччини. Основні теми поезії ("Лейла, Лейла", "В горах", "Бачиться мені путь") – кохання, розлука, любов до вітчизни, моральні чесноти.

Маруфи – Магрупі (справжнє ім'я – Курбаналі, 1735, Ахал – 1810, Урґенч), псевдо від назви туркменського племені. Високоосвічений ліричний туркменський поет, ашуг, усі поезії ("Ватаним калди", "Хараб ейледі") стали народними піснями (героїчні дестани "Юсуф – Ахмед", "Девлетйар", "Алібеґ-Балибеґ", любовно-фантастичні дестани "Сейфюль-Мелек – Медхюль-Джемаль" увійшли до репертуару ашугів сазу).

С. 251. *Нефес* – Молланефес (1810, Мари – 1862), видатний туркменський поет, "падишах туркменської любовної лірики". Розвинув тематику ліричної поезії I пол. XIX ст. і дав незрівнянні зразки поезії сазу ("Нер'дже ґез", "Аса", "Бері ґель", "Арзу ейлер", "Назли йар", "Яй шімді" тощо) і дестани ("Зухре – Тахір"), що до сьогодні виконуються в музичному супроводі.

Даван-шаыр – Дован Шахир, котрому приписують велику кількість крилатих висловів у формі чотиривіршу-накиллар, які можна порівняти із турецькими народними чотиривіршами – мані.

Абдуссат-тар – тур. Abdısetdar Kazı (середина XIX ст., Ґьоктепе), туркменський письменник з роду Магтим, мислитель, автор відомої об'ємної історичної віршованої хроніки "Дженк-наме" (1858–1862). Інша назва твору – "Книга кисса про битви туркменів Теке".

Мескин-Кылыч – Місґінґилич (1845, Ґюрґен – 1905), останній туркменський поет XIX ст., продовжувач школи Магтимґули й Зелілі; значний внесок у розвиток лірико-пасторальної поезії ("Ці гори", "Начебто", "Мудрість", "Глухе вухо"), мерсіє-дестан "Батир Непес".

С. 252. *Кербабаев*-Берди Карабабаєв / Кєрбабаєв (1894, Теджен – 1974), представник сучасної туркменської літератури, академік АН Туркменської РСР; з 1920 рр. вірші, віршовані оповідання ("Гизлар дюн'єсі", "Яз мьовсюмінде бір ґьозель"), прозові оповідання, повісті ("1916нджи йил", "Гарша ґуда", "Батир"), п'єси, дитячі книги. Епопея "Айґитли едім" (1940–1949), романи "Небітдаг", "Ґайґисиз Атабай", автобіографічний роман "Отен ґюнлер".

І.М. Дрига

Сторінки з історії Крима та кримських татар // Студії з Криму. I–IX. У Києві, 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – №89. – С. 1–17.

Дана публікація складається з п'яти розділів: а) Татари; б) Кримське ханство; в) Хронологічна таблиця кримських ханів; г) Чуфут-Кале; д) Про долю українських полоняників у Кримському ханстві. Розділ "Кримське ханство", який А. Кримський помістив у цій праці був опублікований у 1928 році в "Записках Історично-філологічного відділу ВУАН", книга XIX, Київ, 1928. – С.367–371 у вигляді рецензії на статтю В.В. Бартольда в "Enzyklopädie des Islam" **Enzyklopädie des Islam, Lieferung 35 (Ляйден 1927), ст. 1162–1163: Krim, Halbinsel am Nordufer des Schwarzen Meeres.**

Так як, за словами самого А. Кримського, публікація В.В. Бартольда "надто коротка" і охоплює хронологічний проміжок з XII–XV ст., а історія Кримського ханства XV–XVIII ст. В.В. Бартольдом майже не висвітлена, то А. Кримський публікує нарис історії Кримського ханства, так як саме цей період є, на його думку, найцікавішим для українського читача.

С. 273. *Кримське ханство (бл. 1420 – 1783)* ... Верхня межа у датуванні Кримського ханства датується сучасними істориками 1441/42 рр. – знахідка монети з іменем хана Хаджи-Гірея.

С. 275. *...з-поміж не дужо то покірних феодальних володіннів визначалося чотири (згодом п'ять) бейств...* Йдеться про чотири кримські роди – Ширин, Барин, Аргин, Сіджеут. Пізніше провідних родів в Кримському ханстві, що відігравали важливу роль в політичному житті держави було п'ять, а деякі джерела XVI–XVII ст. подають навіть шість (Ширин, Барин, Аргин, Сіджеут, Мансур, Яшлав). Для XV століття головними родами

були Ширин, Барин, Аргин, Сіджеут. На початку XVI століття посилюється вплив роду Мангит-Мансур, а з часом роду Яшлав.

С. 276. *За такого ладу в державі кінець-кінцем сталося так, що рідко котрий хан та міг допанувати довго.* Влада в Кримському ханаті перебувала в руках хана та чотирьох "карачі", які були главами бейських родів. Для вирішення важливих питань періодично збиралася рада, на якій були присутні всі "карачі", представники родової знаті і улусів. Політична сила карачу-беїв була настільки великою що об'єднавшись з іншими вождями родової аристократії, вони вирішували, хто стане ханом.

О.С. Мавріна

Література кримських татар // Студії з Криму. I–IX. У Києві, 1930. – Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – №89. – С. 165–198.

С. 303. ...*"Терджиман"... "Переводчик"...* У 13-му томі академічного турецького видання Антології тюркських літератур, присвяченому кримськотатарській літературі, вміщено розлогу статтю щодо періодизації кримськотатарського письменства. Прикметно, що особлива увага звернена на період функціонування першої національної газети кримськотатарською та російською мовами ініційованої І. Гаспринським під назвою "Терджиман-Переводчик" (Kırım Türk Tatar Edebiyatı. Tercüman dönemi, 1883–1918). Довкола названої газети згуртувалися письменники-однодумці, світоглядні принципи та ідеї яких базувалися на основі ліберальної ідеології, прогресивного розвитку суспільства, толерантних взаємин слов'янських та тюркських народів, конфесійної терпимості та неприйняття вимог соціалістичних угруповань. На шпальтах газети "Терджиман" викристалізувався талант І. Гаспринського – редактора, публіциста, письменника. Серед прогресивної талановитої молоді, яка підтримала Ісмаїл бея Гаспринського, були Осман Акчокракли, Бекір Емекдар, Асан Чергеєв, Алі Боданінській, Мємєт Нузєт, Якуп Шакір-Алі, Усеїн Шаміль Тохтаргази, Аблякім Ільмій, Асан Сабрі Айвазов, Сеїт-Абдула Озенбашли, Осман Заатов, Хабібуллах Керім, Хюсейн Баліч, Гаффар Шерфеддін, Сеййід Махмуд Ріфатов, Хабіббула Одабаши.

С. 305. ...*журнал "Жіночий світ"...* У Бахчесараї наприкінці 1905 року І. Гаспринський почав видавати перший кримсько-татарськй часопис для жіноцтва під назвою "Alem-i Nisvan" ("Жіночий світ"), котрому передували дві невдалі спроби: нереалізований проект журналу "Тербіє" (Виховання) у 1887році, і згодом у 1891р. – додаток до журналу "Терджиман" – "Кадин" ("Жінка").

С. 313. ...*лірик Фикрет...* Турецький поет та громадський діяч Тевфік Фікрет Мегмет (1867–1915). Редактор журналу "Сервет-і фюнюн" (Скарб-

ниця знань) та лідер літературного гурту з однойменною назвою, реформатор турецької поезії. Поетичний доробок маркований політичними гаслами, письменник писав вірші на захист громадського призначення літератури, особливу увагу звертав на скрутне становище народу, полемізував з прихильниками твердження "мистецтво заради мистецтва", засуджував деспотизм влади (цикл віршів "Розбита лютня"). Виступаючи проти пантюркізма и панісламізма, вболівав за гуманізм и братство всіх народів. Віру в можливість революційної перебудови суспільства виразив у віршованому циклі "Шермін" (1914), зверненому до наступних поколінь.

Г.В. Рог

Крымский А.Е. История крымских эснафов (цехов), 1926 г. Напечатано на машинке. 11 с. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, фонд І. Архів А.Ю. Кримського, №25697)

Пропонована студія Агатангела Кримського, яка досі ніде ще не публікувалась, переконано свідчить, що він приділяв пильну увагу історії кримськотатарського народу.

Аналізуючи результати декількох пошуково-наукових експедицій співробітників Ялтинського східного музею на території Криму (друга половина 20-х рр. XX ст.), вчений у даному випадку виявив особливий інтерес до економічного життя населення тих молодих кримських міст, які в XVI–XVIII вв. бурхливо зростали (Кафа, Бахчисарай, Карасубазар) і де жваво розвивались торгівля й ремісництво та формувався надто вже суворий ієрархічний устрій місцевих цехів (еснафів). На прикладі таких еснафів, як чоботарів, шкиряників, кожухарів, хлібників у взаємодії з ісламськими структурами автором добре показані відчутні процеси їх функціонування. Це є неспростовним доказом того, що кримськотатарська національна економіка розвивалась свого часу досить продуктивно та отримала навіть міжнародне визнання.

Що ж до ласкавого читача, то йому адресується повний текст Статуту хлібників у перекладі з татарської Агатангела Кримського.

С. 337. *Накиб-уль-эшрафы* – (від тур. "nakib eşraf) – тут у значені почесні, знані громадяни.

Текке (тур. tekke) – назва ісламських монастирів.

Улемы (тур. ulema) – мусульманські богослови.

Теферуджи (від тур. teferru – відділення) і тут у розумінні – підрозділ, філія.

С. 338–341. Наведені тут А.Ю. Кримським посилання стосуються різноманітних документів та предметів матеріальної культури, які були зібрані під час зазначених експедицій 1926–1928 рр. на території Криму. Однак учений не дає більш-менш докладної характеристики цих документів, обмежуючих лише згадкою про них.

С. 338. *В одном из этих свитков – родословие Накиба Сеида Ислям Челеби, написанное в 1017 году (хиджры)...* Хіджра (араб.), переселення. Вихід пророка Мухаммеда та його однодумців з Мекки до Медіни у 622 р. При другому арабському халіфі Омарі I (роки правління: 634–644) час хіджри – 16 липня 622 р. був оголошений початком нового ісламського літочислення.

С. 338. *На фото-снимке он снят в облачении накибского сана. См. № 20.* – Дане фото не додається.

С. 339. *В числе предметов, вынутых из сундука Сеидом Ислям Челеби, был также "алем" из металла....* Алем (тур. alem.) – знак, прапор тут у розумінні певної символіки.

Эта рукопись написана хорошим почерком "сулюсь..." "Сулу" (тур. sulu) соковитий.

Уста-баши – (тур. usta başi) головний майстер.

С. 339. *Наме* – (тур. name) лист, послання, заява, розповідь, декларація.

...селеф-наме (тур. selef-name) – заповід попередника

С. 340. *...реван* (тур. revan) – нинішній, поточний.

С. 340. *Этот документ содержит важные сведения об организации эхиев.* Від тур. "ehil" – майстер, фахівець, знавець.

Третий документ – полное описание обязанностей "серчемшэ... – (від тур "Serçe"). Тут у значенні "непостійний".

По разсказу этого крестьянина, его предки принадлежали к потомкам Мухаммеда, и этот документ – их шеджэре (родословие) Шеджерэ (тур. şecere) – родовід, генеалогія.

...саадот – від тур. saadet – щастя, благополуччя.

С. 341. ...кубра – від тур. kubur – сагайдак.

Извлечено текстуально из Сеят наме Эвлия Челеби... Від тур. "seyahat" – подорож. Тут у значенні "історія подорожі".

Также извлечен с целью сопоставления с крымским селеф-наме – рисале ткачей... "Рисале" (тур. risale) брошура, часопис, у даному випадку – статут.

С. 343. *Если будет больше этого, а излишек будет (предназначен) для помощи и жертвы беднякам и немощным – это считается "мустехаб..."* Від тур. müstahak – достойний, той, який заслуговує.

Лучше чем совершить необязательное нафиле... Nafile (тур.) молитва, яку роблять крім п'яти обов'язкових для мусульманина молитв, тобто крім намазу.

Чауш. çavuş (тур.) – чауш – тут у розумінні "старшого над робітниками".

С. 345. *Некий мастер принимая начинающего ученика к себе на работу до тех пор, пока тот ученик, вступая в хамур-хане...* "Хамур-хане" – тістомісилка, від "hamur" (тур.) – тісто.

І.Ф. Черніков

Переклади з Шевченка турецькою мовою: "І день іде, і ніч іде..."; "О люди! люди небораки!" – у Києві, 1923. – 1 с. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, архів А.Кримського, ф. X, № 22388 (а-в).

У вигляді односторінкової публікації під грифом Всеукраїнської Академії наук із визначенням місця видання (у Києві), дати (11 березня 1923 р.) – як раз на 109-у річницю від Дня народження Тараса Шевченка Агатангел Кримський, великий вчений-патріот й водночас тоді Неодмінний секретар ВУАН, відтворив у власному перекладі турецькою мовою або повністю, або частково неперевершені рядки зазначених творів геніального українського Кобзаря.

Оскільки до Всесоюзного тюркологічного з'їзду у столиці Азербайджану Баку (лютий-березень 1926 р.), який був присвячений запровадженню латинської абетки в тюркських мовах СРСР замість арабської, залишався час (три роки), А.Ю. Кримський вважав за можливе у своїх перекладах скористатися кирилицею.

І.Ф. Черніков

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аббас Великий 228
Аббас Екбер 340
Абдаллах 35
‘Абдаль-‘Азіз Багдадський (Багдадець) 32, 39
Абдассаттаров 129
Абдрам Ефенді 339
Абдул-Джаббар 235
Абдул-Меджид 218
Абдульхакк Хамид 219, 222, 223
Абдульгаффар Дж. 301, 319
Абдуль-хакім Хильмі 312, 315
Абдульхамід Шейх-заде 309
Абдульхамід II (Абдул Хамид) 103, 223
Абдура[х]ман Ефенді 339
Абдуррешід Мегдієв 306
Абдуссаттар 251
Абу Саід 24, 33
Абу-Бекра Ребабій 55
Абу-Долями 52
Абу-Ібрагім Монтасира 326
Абуль-али Маарийский 239
Абульгазы Бехадур-хан 236
Абуль-газі 213
Абульмахâсин (Абуль-махâсин) 30, 37
Абульфатх Бурганеддін Ахмед 35
Абульфид 282
Абу-Мохаммед Тюрк 145
Абу-Мюслим 53
Абу-Новâс 52
Абу-Тагир-ходжа 247
Абу-Хайян Гранадець 144, 145
Авіценна (ібн Сіна) 304
Авраам 85
Агабеков С. 128, 261
Аджи Джилиль Уста 339
Аджи Мурат 346
Аджи Халіль Уста 339
Аджи-Баба 338
Адиль-Ґірей Чобан 277, 280
Азим Хадджі-сеід 230
‘Азіз ібн-Ардешір Астерабадський 32, 39
‘Азізов Р. 156
Айвазов Сабрі Хафіз 234, 303, 307, 308, 309, 314, 325, 328
Айдемір 226
Айдин 25
‘Айній Махмуд 31, 34–36, 38, 41
Айша 341
Ака-Гюндюз 226
Ак-джигит 237
Ак-Мулла 243
Аксак-Тімур, див. Тимур
Акчокракли Осман 234, 281, 284, 300, 303, 304, 306–311, 314, 319, 322–326, 328–330, 341
Акчурин Юсуф 224, 238
Аладдін 35, 50
Аламишев 252
Александрóвич Джеміль 138
Алексеев З.А. 163, 262
Алексій 143
Алекторов А. 159, 242
Алі Асгар Кямаль 239
Алі, імам 45, 81, 82, 199, 338
Алі-бек Хюсейн-заде 231
Алієв А. 129, 261
‘Алимджан Ібрагімов 156
Алі-Рахім 241
Алі-челебі 19, 26, 27, 47, 48, 66, 75, 78, 79, 81, 84, 85, 217

Алішір 16
Ал-Кедай (Алкедай-Іпчі) 234, 318, 319, 322
Алпаров Г. 129
Алтинсарин Ібрагім 159, 243–245
Аль-Асір 254
Амеланг 227
Амирханов Фатих 239
Аміна 86
Амріос 74
Андреевич Вл. 106
Ансари Л. 168, 263
Аристов Н. 94, 209
Аристотель 67, 71, 72, 74
Арслан-Ґірей 280
Аршаруни 246, 248
Аскеров Салман-Мумтаз 231
Аспелін І. 175
Аташев 253
Атнометев Нийат Бака 160
Атрак 254
Аттила 225
Афанасьев М.Г. 151, 261
Афанасьєв Лев 166, 262
Афуз Омер Самі 332
Ахвердов Ах. 126, 229, 230, 232
Ахмаров Г. ('А.) 157
Ахмед Йесеві 19, 183, 212, 235, 249, 324
Ахмед Мидхат 94, 209, 238
Ахмед 39
Ахмед-бег 253
Ахмед-Вефік-паша 107
Ахмед-Ґірей 339
Ахмедій Герміянський 5, 10, 12, 46, 47, 49, 65–69, 70–78, 120, 215
Ахмед-паша 216
Ахундов Фетх-Алі 114, 123, 229
Ашик 78, 81
Ашик-паша 13, 14, 19, 36, 40, 48, 120, 214
Ашик-паша-заде 36
Ашик-пері 229
Ашик-челебі 21, 22, 48, 72
Ашмарин Н. (Nic. Aschmarin) 126, 172, 173, 241, 260, 263

Бабінґер 300, 301
Бабур 213
Бадри Абдулла 248
Баєзід I Блискавичний (Йилдирим) 11, 26–28, 33, 36, 37, 46, 47, 50, 57, 67–70, 74, 78, 80–84
Баєзід II Святий 216
Байбуртли Я́х'я 311, 319
Бай-Мохаммед 250
Байтурсун Ахмед 160, 245
Баки 216
Бакцисар 288
Балакирев 49, 52
Балінт Ґабор 155
Баліч Юс. 324
Балос 74
Банґ В. (Bang W.) 144, 146, 147, 157, 169, 175, 178, 179, 189, 190, 263, 266
Бараганський Ільяс-мурза 308
Барбаро Йосафат 282, 283
Барбіє де Мейнар (Barbier de Meynard) 108, 114, 123, 125
Баркан Омер Лютфі 213
Баркук Загир 36
Бартольд Василь (Barthold V.) 6, 31, 33, 37, 94, 147, 165, 167, 177, 209, 248, 254
Басир 253
Баторій С. 284
Баттал-Таймас Абдулла 243
Бахаревич З. 314
Башири З. 168
Баязидов 238
Бегадур-Ґірей 279, 299
Бедний Д. 232, 234, 246, 248, 320
Бекджанов 253
Бекір Сидкі 312
Беккі-Бердієв 252, 253

Бекташ Хаджі 11, 14, 19, 20, 214
Бекчурин Мир-Салих 157, 262
Белін (Bélin) 114
Беляев И.А. 129, 166, 261
Бергштрессер Г. (Bergsträsser G.) 105, 111
Березин І. 91, 99, 128, 250, 257
Берже Адольф 228
Берке 274
Бернауер В. 120
Бертас 74
Бертельс Євген 222
Бертрандон де ла Брокер 255
Бётлінґ Отто 104, 171, 188, 203
Бєляєв В. 129
Бєляєв Н. 94, 209
Бигеев 239
Билялов Медж. 158
Бичеев Загир Ярулла 237
Бідагорас 74
Більге, Більґя-хан (Більґä-хан) 175, 264
Біттнер М. 109, 260
Біхішті 217
Біянка (Бьянка) 107, 108, 260
Бляу (Бляв) (Otto Blau) 117, 136, 147, 185
Боборикін 309
Богородицький В.А. 132, 156, 191
Боданинский Алі 133, 307
Боденштедт 229
Бодлер 222
Бодуен де-Куртене 189
Бонеллі Л. (Bonelli Luigi) 105, 110, 111, 113, 114, 197
Борзенко А. 281
Борієв К. 129, 261
Борнс 250
Бравин Н. 94, 209
Бравнов Едвард 54
Братутті 36
Браун Ф.А. 136
Брокгауз 31, 41, 60, 189, 191, 323
Броккельман Карл (Brockelmann C.) 15, 26, 31, 35, 52, 53, 66, 120, 124, 144, 182, 183, 191, 254, 265
Броньовський Мартин (Broniovii Martini) 273, 284
Брун Ф. 36, 37, 121, 282
Брюкнер (Brückner Al.) 195
Брюллова-Шаскольская Н. 252, 253
Бубенок Олег 4
Бува Л. (Bouvat Luc.) 109, 115, 125, 145, 213
Будагов Лаз. 109, 125, 189, 260, 264
Будзинскій Н. 166,262
Букейханов А.Н. 244, 245
Букін Ішмухаммед 159, 262
Бурганеддін Ахмед Абуль-Аббâс Сіваський 10, 11, 28, 30–42, 45, 46, 65, 66, 120, 215
Бурунов К. 252, 253
Бюшинг (Büsching) 293

Вагапов А.А. 154
Вайль 32, 33, 37
Вайтекер Г. (Whitaker H.) 169
Валиханов Чокан 242
Велідов Ахмед Зекі 180, 240, 250
Валідов Джемаль 152, 153, 156, 157, 182, 235, 241, 261, 305
Вамбері Герман (Vambéry H.) 92, 99, 120, 126, 128, 145, 163–166, 168, 178, 180, 189, 198, 201, 219, 248–250, 257, 260, 262, 263, 265
Ванцетті 317
Василюк О. 4
Васильєв А.В. 243
Васиф 218
Веджихи Хюсейн 233
Вейль Г. (Вайль) (Weil Gotth.) 30, 105, 260
Веймар 227
Вейси 217
Велед-челебі 25, 26
Величко В. 58, 60, 61, 64

Величко Самійло 286, 287, 290
Велі Відаді 228, 229
Веллз Ч. (Wells) 69
Вельяминов-Зернов В. (Véliaminof-Zernof V.) 130, 163, 262
Веніямін архієп. 171
Вербицький В. 161, 263
Верлен 222
Вернадський Володимир 6
Веселовський Н. 247
Веселовський Олексій 51, 220, 226, 230, 239
Весельський (Albert Wesselski) 59
Вехбі 217
Виговський Іван 277
Вишневський В. 172
Вікергавзер М. 120
Вільданов 158
Вільсон К. 54
Віндіш Е. 121
Вінклер (Winkler H.) 96, 99, 100, 190, 201, 258
Вінце 113
Вітовт 137, 138, 274
Вітсен Ник. 170
Владимірцев Б. 170
Володимир Великий 254, 272, 273
Володин А. (Володін) 127, 150
Воскресенский А. 261
Воскресенский Л. 154
Воскресенский Н.А. 159
Вюстенфельд Ф. 29, 78
Вяткин В. 167, 247

Ґаблицль Рейнг. 106
Габоріо 219, 237
Гавриїл 81, 85
Гаврилов 341
Гаджанов 117
Гаджибеков 228, 230
Гаджиев Расуль 230
Газан-хан 17, 23
Газі-Ґірей I 279
Газі-Ґірей II (Бора) 276, 279, 280, 299, 325, 326, 328
Гайне 299
Гамазов М. 109
Гаммер-Пургшалль Йозеф (Hammer-Pargstall) 13, 15, 19, 27, 28, 30, 37, 41, 48, 57, 66, 69, 71, 74, 78, 87, 216, 227, 278, 300
Гамсун Кнут 239, 309
Ганиев Султан-Меджид 230, 260
Гаркави А. 273
Гартевельд 251
Гартлебен 105
Гартман Март. (Hartmann Mart.) 94, 95, 112, 113, 162, 168, 169, 209, 210, 227, 262
Гарун-ар-Рашід 52
Гарф 121
Гасанов Идріс 126, 260
Гаспринський Ісмаїл 233–235, 301, 303–311, 313, 315, 319, 323, 324
Гафіз (Хафіз) Шамседдин 14, 71, 76, 228
Гафурі М. 240
Гаффаров Джафер 322
Гейкель А. 175
Герберштайн 286
Гете Йоганн-Вольфганг 220
Гібб Едвард (Edw. Gibb) 13–15, 21, 22, 26–28, 31, 37, 39–42, 44, 45, 47, 69, 71, 74, 76, 78, 87, 227
Гіганов Йос. (Ioc.) 160, 161, 262
Гізе Ф. (Giese F.) 36, 113–115, 222, 256
Гіппократ 74
Гіреї 135, 274
Гірт Г. 197
Гоголь Микола 230, 239, 307, 309
Голубовський П. 143
Гольдерман П. 104, 105
Гонкур 223
Гордлевський Володимир 51, 59, 86, 105, 107, 113, 115, 117, 118, 121, 132–134, 220, 227, 256, 260, 339

Горчинский Кочубей 217
Горький Максим 234, 239, 309
Гранат 191
Грунін Тимофій 188, 260
св. Гурій 152
Гутсма Т. 120
Гушенґ 24
Гюар (Huart Cl.) 112, 113, 121, 145
Гюго Віктор 220, 222

Ґельдієв М. 129
Ґжеґожевський Я. (Grzegorzewski J.) 139, 140
Ґодсель Фред Фільд (Гудсель) 32, 39–42, 44
Ґренар Ф. (Grenard F.) 38
Ґрунцель (Grunzel Jos.) 189, 190
Ґрюнведель 178
Ґюі-бей 108

Даваншаыр 251
Давидович Якуб 311
Данилевський 309
Дарій 74
Дахиль 229
Девлет-Ґірей I 276, 278, 279
Девлет-Ґірей II 280
Девлет-Ґірей III 280
Дедеян О. 56
Декурдеманш 50, 56, 58
Дені Ж. (Deny J.) 27, 28, 94, 95, 103, 105, 123, 142, 149, 150, 153, 191, 194, 209, 260
Денісон Росс (Denison Ross) 164
Дерулед Поль 85, 221
Джавтобелі Менлі-Азіз 234, 319–321
Джâхиз 52
Джа'фар 45
Джавид Хюсейн 230, 232
Джагатай 213
Джаманакли Керим 234, 319, 321
Джамій 213, 216
Джан Мухамед (Джан Мехеммед) 233, 300, 314
Джангиров Хаджи-берди 245
Джанібек Ґірей I 279
Джанібеґ(к) Ґірей II 276, 277, 279
Джанке 281
Джафер-челебі 216
Джевдет-паша 218
Джезмі-челебі 301
Джеляледдін Румійський 15, 40, 54, 120, 214
Джеляль-Тебіб, поет 24
Джеляль Юсуф-заде М. 249
Джем 216
Дженабі 217
Джингіз-хан (Чингіз-хан) 177, 179, 225, 242, 255, 271
Джовейній 179
Джульета 228
Джуха (Джоха, Джохеййя) 12, 52–55, 255
Джюрджевич Б. 122
Дзеруньян Семен 107
Дильсуз 229
Діваєв (А.А.) 242
Дітеріці Фр. 57
Діц (Diez) 51
Длуґош 274
Дмитрієв Н. (Dmitriev N) 117–119, 122, 133, 158, 200
Добролюбов А. 172, 263
Довлет-Мамед Азади 250
Довлет-яр-бег 250
Доде 223
Долгорукий Вас., князь 278
Донн Г. 227
Дорн Борис (Бернгард) 106, 241
Дорн В. 145
Дорошенко Петро 277, 287
Драгоманов Михайло 55, 58–60
Дубровіна Любов 4
Дуда Г. 226

Дулатов Мир-Якуб 245, 321
Дункер Олександр 59
Дювернуа А. 194
Дюма О. 219, 223
Дюркгейм Е. 224

Евлій-челебі 218, 254, 339, 341
Егличка 260
Едігей (Ідиг) 254, 255
Езнаев Р. 250
Ейферт Н.І. 229
Еквалем 255
Екмеледдін Бâбартій, шейх 66
Екрем Махмуд 219, 222
Емір-Султан 82
Енвері Алі Мухадеддін 54, 55
Ерак 132, 139, 323
Ердман Ф. 194
Ернст Н. 284
Ертене 11, 29, 30, 33
Ете Г. 79
Ешеріф-Сефер-Шахіе 341
Ешреф Шем'і-заде 234, 319, 321

Єглічка Г. (Jehlitschka H.) 105, 107
Єфрон Ілля 31, 41, 60, 189, 191, 323

Жаров 232
Жобер 104, 106
Жозеф Реали [Юсуф] 260
Жузе П.К. 182
Журжи Зейдâн 230

Заатов Осман 133, 309
Залеман К. 120, 165, 185
Зарубин І. 95, 210
Заті 216
Зафари Гулям 248
Захаров А. 58
Зекі 319
Зелілі 251–253
Зенон 74
Зія Гьок-алп 224, 225, 226, 228
Зія Халід 223
Зія-паша 81, 87
Золотницький Ник. И. 172, 263
Золя Еміль 221
Зубков К.П. 106
Зуєв В.Ф. 293

Ибрагими 168
Ибрагимов Решид 238
Идриси 148
Инаєт-Ґірей 279
Иностранцев К. 135, 174, 264

Ібн ал-Джаузі (Джавзій) 53
Ібн-Абд-Раббіhі 52
Ібн-аль-Асір 36, 37, 69, 148, 272
Ібн-Арабшах 30–32, 34–39, 255
Ібн-Бібі 86, 217
Ібн-Батута 11, 29, 30, 32, 33, 274
Ібн-Гішâм 78
Ібн-Іяс 30, 37
Ібн-Котейбі 52
Ібн-Мáзйад 52
Ібн-Муханн (Ас-сеййид Джамâледдін ибн-аль-Мюhаннâ) 123, 124
Ібн-Фадлан 240
Ібн-Хàджар 31, 34–38
Ібн-Халликян 13, 19, 20, 34, 36–38, 49, 66, 69, 70
Ібн-Шихне 36, 37, 69
Ібрагимов Алімджан 156, 239–241
Ібрагім 15
Іван III 283, 284
Іван IV Грізний 152, 276, 314
Іванов Ант. 171
Іванов Март. 153
Іззеддін-Кейкавус 274
Іларіон, митрополит 273
Ільбек 248
Ільмінський Н.І. 18, 128, 159, 160, 161, 168, 185, 262, 304, 305
Імадеддін 254
Іпсвич (Ipswich) 58

Іпчі Омер 234, 313, 316, 317
Іранцев Назар'ян 316, 325
Іса ібн-Муса 53
Іслям-Гірей 233
Іслям-Ґірей I 279
Іслям-Ґірей II 279, 300
Іслям-Ґірей III 277, 280, 284
Ісмаіл, шах 228
Ісфендіяр 17, 246
Ісхаков Аяз 239
Іфлатун 304

Кабулов Ильяс 246
Кавсі Тебризький 228
Каджар-бей 251
Каен Леон 240
Казас И. 133, 261
Казаров Д.А. 106
Казембек Олександр 104, 106, 124, 125, 153, 194,301
Казимір IV Ягайлович 274, 283
Казімірський 55
Кай И.С. 134, 261, 314
Кайгусуз 15
Каллаш Володимир 272
Каменгеров 160, 262
Камерлоер 56, 59
Кантемір Дмитро 57
Каплан-Ґірей I 278, 280
Каплан-Ґірей II 280
Кара-Девлет-Ґірей 280
Караджич Вука 119
Карадж-оглан 250
Карам А. 156, 261
Карамзин А.М. 224
Кара-оглан 251
Карасев 288
Караулов Н.А. 149, 151, 261
Кара-фезлі 216
Каримов Фатих 238
Карлович Ян 195
Карпич В. 253
Карпіні Плано 135, 282
Карпов Г.О. 283
Касим-бек Закір 229
Кастрен (Castrén M.A.) 91, 162
Катанов Н. (Katanoff N.) 18, 91, 110, 136, 154–156, 158, 162, 167, 173, 190, 197, 263
Катаринський В. 157, 159, 160, 262
Катерина II 104, 105, 136, 217, 235, 278
Кашанський Абдаллах 23
Каштелянский А.И. 245
Келекян 198
Кемаль Якуб 133, 297, 298, 301, 322, 339
Кеміне 250, 251, 253
Кеппен П. 294
Кепрюлю-заде Мегмед Фуад (Кьöпрюлю-заде́) 15, 20, 28, 182, 183, 213, 214, 225–227, 297, 301
Кербабаев 252, 253
Керими 252
Керменчіклі Джеміль 314
Кефелі 233
Кеяніди (династія) 16
Кіліс 113
Кірпічніков 47, 58, 227
Кисâія 18
Кіффер (Kieffer J.) 107, 108, 260
Клеменц Д. 177
Клоустон Вільям 60
Кобелецький С.А. 140
Ковальський Т. (Kovalski Tad.) 113–115, 117, 118, 131, 140, 142, 150, 155, 196, 198, 256
Козеґартен 16
Козлов 288
Количев 283
Кондаракі В.Х. 133
Кондратов И. 154
Контаріні Амброзіо 282
Коркуд 254
Корш Федір (Хв.) 40, 41, 47, 58, 99, 101, 102, 121, 141, 143, 144, 149,

190, 192, 193, 195, 198, 201, 227, 254, 258, 259
Костомаров Микола 276
Котвич 176
Коушут-хан Мервский 251
Кочарлінський Фрідун-бек 228, 231, 308
Кочубей Юрій 4
Креліц 141
Крилов Микола 229, 234–245, 309, 323
Крим-Ґірей 280
Кримський А. 4–7, 10, 41, 46, 60, 80, 89, 141, 177, 199, 205, 227, 235, 241, 256, 263, 269, 295, 335, 337, 347
Кричинський Л.К. 138
Крістенсен Артур (Christensen) 54
Ксавье де-Монтепен 219
Кудурій 235
Кузнецов П. 166
Кузьмичевскій П. 59, 60
Кулаковський Юліан 279
Кулієв І. 156
Кулієв М. 232
Куль-Мухаммедов 252, 253
Кумандин С. 161, 263
Кумрі 229
Кун Ґейза (Kuun Géza) 145–147, 266
Кунанбаєв 243–246
Кунік А. 145
Кунош Гн. (Kunos Ign.) 56, 58, 111–113, 115, 117, 164, 169, 256, 264
Курбан'алієв М. 156
Куркчи Соман Уста 339
Курт-Мурадов 252
Куртієв Мустафа 310–312, 322
Кучук-Іоаннесов Х.І. 141
Кюль-теґін (Кюльтегин) 175, 264
Кючюк-Челебі-заде 218
Кьолер Р. 57, 59
Кьор-молла 251
Лазарев Л. 109, 125
Ламартин 219
Лапин С. 165, 262
Лаптев І. 159, 262
Лассі 278
Ле Бон 224
Лебедев Н. 172
Лебедев О. 219
Ле-кок (Alb. von Le Coq) 169, 177, 178
Леманов Ісмаїл 303, 307, 308, 314
Ленін Володимир 317, 321
Лепкий Богдан 31
Лермонтов Михайло 239, 245
Литвин Михайло 275, 286
Літтман (Littmann Enno) 112, 114, 115, 185, 197, 198
Локоч К. (Lokotsch Karl) 197–199
Ломоносов Михайло 236
Лопатинский 256
Лютф-Али-Хан 250
Люшан 113, 114
Ля'ли 230
Ляалій (Ляали) 216, 299
Ляманов Исмаіл 234
Ляміий Бруський (Лямии) 51, 69, 216
Лятифій 66, 67, 69, 71, 81–84, 87
Лятіф-заде Абд. 234, 306, 310, 313, 315, 316, 318, 321, 324

Мохаммед (Мехеммед) Риза 233, 278, 329
Ма́рисов А.Н. 133
Мавріна Ольга 4, 6
Мададов мирза-Джан 229
Мадджі Ф.(Е.) 124, 165, 262
Майєр Ґ. 110
Майков Аполлон 239
Майнос 74
Макарій 143, 144, 161
Макаров Т. 125, 260
Макарушка О. 195

Македонський Олександр 5, 12, 65, 67, 68, 70, 72–74, 78
Макрізій 30, 33, 37
Максимов В. 112, 113, 260
Максуд-Ґірей I 280
Максуд-Ґірей II 280
Максудов 238
Малеин А. 148, 282
Малік-Ештер 339
Маллуф Н. 56, 260
Малов Є.А. 157
Малов С. 123, 162, 170, 173, 178–180, 182, 184, 261–263
Мамедов М. 126, 260
Мамонов 283
Манґер 32, 37
Мансур Самед 231
Манштейн 287
Марджани, богослов 236, 243
Маринкович Л. 196
Маркварт (Marquart J.) 135, 147, 169
Маркевич Арсеній 293
Маркс К. 317
Мартино 133
Мартинович Н. 40, 113, 115, 120, 256
Маруфі 250
Матвєєв Т. 173
Матвєєва Леся 4
Матрім 74
Махмуд Газневідський 39
Махмуд II 20
Махмуд Кашгарський 119, 144, 179, 181, 182, 184, 191, 212, 254, 265, 272
Махмуд, шейх 81
Махмудов 154, 261
Махтум-кулі 128, 250–252
Меґісер 122
Меїнов (Меінов) Джеляль (Абуль-муін) 310, 311
Мейдâній 53
Мекканский Мурад 240
Меліоранський Платон 10, 18, 31, 40–42, 44, 120, 121, 123, 124, 160, 162, 176, 189, 191, 193, 242, 243, 261, 262, 264, 323
Меліх Іззет 226
Меліхі 216
Менґлі Ґірей I 275, 276, 279, 282, 283, 284, 299, 302, 326
Менґлі-Ґірей II 278, 280
Менінський Франц. 104, 107, 122
Менцель Теодор (Th. Menzel) 15, 20, 56, 59, 183, 221
Мес'уд ибн-Ахмед 10, 11, 20–26, 40
Мессарош Ю. 158, 262
Месіхі 216, 228
Мескін-Кіліч 251
Мехди-хан Мохеммед 164
Мехеммед Гірей 233, 300
Мехеммед Гірей III 277, 279
Мехеммед II Завойовник 216, 216, 274, 298, 299, 338
Мехеммед Фенâрій 66
Мехеммед Челебі (Мехеммед I Челебій) 70, 72, 84
Мехеммед-Ґірей I 279
Мехеммед-Ґірей II Гладкий 279
Мехеммед-Ґірей IV 277, 279, 280
Мехеммед-Емін-бей 85, 221, 222, 224, 227
Мехеммед-Ертене 34, 35
Мехмед Акіф 226
Мехмед Реуф 223
Мехмед Риза 301
Мехмед Риф'ат 103
Мехмед-Тевфік (Мох.-Тевфік) 56, 58, 59, 221
Мехмуд Шебистерський 13
Мешреб 247
Мешреф 246
Мигрниґар 79
Мидхат Ахмед 219, 220
Микола I 105
Минучигрій 55

Мир Ходжа Мирбедилев 249
Мирза-Шафи Елизаветпольский (Гянджинский) 229
Мифтахуддин 243
Михайлов Ф. 251
Міклошич Франц 110, 149, 195, 196, 197, 199, 200
Міллер Борис 114
Міллер Всеволод 58, 59, 171, 256
Міллер Г. 171
Мініх Ганна Іванівна 278, 286, 287
Мінорський Володимир 85, 222, 227, 256
Мінь Жан Поль 185
Міравес 74
Міраншах 39
Мірасєв 158
Міхрі-хатун 216
Младенов Ст. (Mladenov St.) 117, 118
Мойсей даль-Медіко 103
Моктадій, халіф 69
Моліно Дж. 107
Монтескье 217
Мопассан Гюі 222, 223, 239
Мордтман А. 17
Мордтман Й. 5, 10, 21–23, 25, 26
Мохаммед, пророк 45, 69, 71, 79, 80, 83, 85, 86, 215
Мохаммед Юсуф-бег 247, 253
Мохир М.В. 151, 261
Мошков В.А. 116, 117, 119, 151, 194
Мсерианц З. 106
Муканов 246
Мункачі Б. (Munkácsi B.) 140
Муралевич В.С. 279
Мурасов О. 133
Муса 72
Мусій, пророк 85
Мустафа Селянікі 217
Мухаммед 341, 338, 342
Мухаммед Бін Сеід Аляеддін 341
Муханов 283
Мухіддінов Насих 319
Мухлінський А. 137, 138, 194
Мюллендорф 56
Мюллер Август (Müller Aug.) 31, 70, 99, 105, 179, 201, 258
Мюллер Ф. 178, 212
Мюнедджим-баша 218
Мюрад I 14, 19, 22, 47, 68, 72, 81, 82
Мюрад II 121, 215, 255
Мюрад III 217
Мюрад IV 217
Мюрад-Гірей 277, 280
Мюфід-Ферід 226
Мюшфік 232

Нâсир 33
Наби-ефенді 217
Наврузбай 242
Наджі Мюаллім 220, 221
Надім Багдадський 53
Назиф Сюлейман 227
Назім Набі-заде 221
Назір-Едін-Хояг 57
Наім 218
Наливкин В. 165, 262
Намик Кямаль-бей 219, 220, 224
Нариманов Нариман 126, 230, 231, 308
Насирлі 252, 253
Насиф-Маллуф (Мал'юф) (Mallouf N.) 57, 107, 108
Насреддін Ходжа 5, 11, 12, 46, 47, 49–52, 54–65, 215, 221, 230, 251, 255, 256
Насиров Кайюм А. 155, 236–238, 241, 261
Неваї Мір-Алі-Шір 163, 183, 213, 216, 247, 252
Негрі А. 281
Неджаті 216
Неджеф-бек Везиров 229–231

Неджіб-Асим (Балкан-оглу (Balkanoglu)) 113, 114, 241
Недім Махмуд 319, 320, 323
Нельдеке 36, 37, 70
Немет Ю. (Németh Jul.) 105, 111, 146, 147, 151, 190, 261
Несефій Неджмеддін Абу-Хафс Омар 15, 16
Несімій (Несими) 46, 215, 228
Нефес 251, 253
Нефъи 217
Нешрій Бруський, Нешри 19, 36, 37, 217
Никольський Н.В. 171, 173, 263
Нізамі 24, 73, 74, 215, 216
Нікітін Афанасій 124
Нішанджи 30
Ногойбай 242
Номан Каміль 220
Нур-Девлет 279
Нурі Решад 225
Нуткі 231

Оболенський М.А. 143, 272
Овезбаєв С. 129
Овейс Каранійський 45
Овелак Абель 99
Огоновський Омелян 195
Одабаш А. 134, 234, 261, 312–314
Озенбашли Абдулла 234, 310, 312
Озенбашли Ахмед 234, 322
Олеарий 254
Олександр III 304, 306
Олесницький Олексій 132, 325, 328
Олчжейту-Ходабенде́, хан 17, 23
Ольван, шейх 11, 12, 14
Ольденбург Сергій
Омар Ібн Імран Бер Бері 343
Омар-хан 246, 247
Омер 346
Онищенко Олексій 4
Осман I, емір 13, 47, 48, 81
Осман Кара-йелекь (Кара-Ілюкь, Кара-Юлюкь) 37
Османов Мухаммед-ефенді 150, 151, 261
Островський О. 229
Остроумов Н. 154, 165, 247, 250, 256, 261
Отба (‘Utba) 39
Оттер Ж. 50

Павленков Ф. 220
Панах-Вакиф 228, 229
Пантелєєв Л.Ф. 99
Пантусов Н. 167
Паульсон 244
Педерсен Г. (Pedersen Tolger) 188, 190
Пекарський Ед. К. 171, 263
Пелісьє Р. (Pelissier Rob.) 157, 262
Пельйо (Pelliot P.) (Пеллио) 135, 146, 147, 174, 175, 178, 264
Пертш 71
Пестовский Б. 248
Петі деля Кроа 37
Петрарка 145
Петро I 49, 152, 218, 277, 278
Печеві 217
Пиралієв 159
Писарєв В. 260
Писарєв Дмитро 113, 114
Пітагор 74
Пішдадіди (династія) 16
Плануд 136
Платон 74
Плещеев 239
Пліній 273
Побєдоносцев Костянтин 304
Погодін Михайло 143
Поливанов Є.Д. (Е.Д.) 157, 166, 167, 262
Поляков 155
Поль-де-Кок 220
Понсон дю-Террайль 219

Попова М.В. 324
Попович Ч. 196
Поппе Н. 98, 171, 173, 257, 263
Постель Ґільйом 122
Потанин Г. 115, 170, 192, 242
Потьомкін Г. 278
Поцєлуєвський А. 129, 261
Прёле В. (Pröhle) 151, 158, 261, 262
Прелоґ (Dr. W. Prelog) 56, 57, 59
Продан І. 229
Птолемей 273
Пушкін Олександр 219, 234, 239, 245, 309, 310, 323

Рабгузій (Рубгузій Насир) 11, 14, 18, 164, 183
Раджі 229
Радимов П. 241
Радівілов Данило 4
Радлов Василь (Вільгельм) (Radloff W.) 99–102, 109, 111, 113, 120, 130–132, 139, 145–150, 159, 161, 162, 167, 171, 175–180, 184, 188, 189, 191, 198, 201, 212, 242, 243, 256, 258, 259, 263–266
Рамиев Дердменд 239
Рахманкулов С. 156, 261
Рахмі Хюсейн 220, 221
Рашид-ефенді 218
Реалі Йосип 103
Ревані 216
Редгавз (Redhouse J.) 104, 108
Рейхель 137
Реммаль-ходжа (Кайсуни-заде Недаи-эфенди) 233, 300
Ремюз 99, 201
Ресмі-Ахмед 218
Ретовський О.Ф. 279, 282, 284
Рефатов Ахмед Мідхат 309
Решид-паша 218
Решідеддін, везір 17, 23, 91
Рибалкін Валерій 4
Ріє (Rieu) 16, 18, 19, 40, 51, 55, 71, 72, 74, 75, 79, 87, 164, 300
Розвадовський Ян 196
Розен В. 109, 18
Розен Ґ. 16, 17
Розенберг Федір (Фридрих) 184
Рокґілль (W. Rockhill) 170
Ромаскевич Олександр 127, 164
Ромодановський 283
Рубрук Вільгельм, Рубрукві́с 135, 148, 282
Руссо Жан-Жак 219, 220
Руф 74

Са'деддін 30, 35–38, 69, 217
Са'дій Шіразький 11, 14, 25, 26
Саведжі Сельман, поет 24, 71, 76
Сагайдачний 276, 298
Сагирян О. 108
Садвокасов С. 246
Садик М. 168
Саді Абдуррахман 241
Саидов Керим 235
Сакко 317
Саков С. 141
Салахеддін М. 103
Салиев 248
Салих 18
Салихов М.Ш. 154
Самі-бей (Samy-bey Frachery) 107–109, 198, 220, 260
Самойлович А.Н. 23, 40, 59, 95, 99, 102, 107, 127–133, 137, 149–151, 164, 166, 170, 176, 189, 201, 246–248, 250, 251, 259–262, 323
Сафа-Ґірей 280
Сахатов К. 252
Сахиб-Ґірей I 233, 276, 279, 300
Сахиб-Ґірей II 278, 280
Сбоєв В. 172
Сеhій 13, 71
Сеадет-Ґірей I 279
Сеадет-Ґірей II 280
Сеадет-Ґірей III 278–280
Сезаі 222, 223

Сеид Ахмед Бин Сеид Саалих 337
Сеид Велий-Эддин 341
Сеид Ислям Челеби 337–339
Сеид Мухаммед 341
Сеид Муэдзин 341
Сеіт Сааліх Ефенді 338
Сеіт Семан Огли 346
Сеіт Халіль Ефенді 340
Сейиди 251–253
Сейид-Мухаммед Рахим 246
Сейїд Мех. Риза 285
Сейфі Ф. 240
Сейфуллин 246
Селищев А.М. 119
Селім I Грозний 216
Селім-Ґірей I 277, 278, 280
Селім-Ґірей II 280
Селім-Ґірей III 278, 280
Селям-Ґірей II 278
Селямет-Ґірей I 279
Селямет-Ґірей II 280
Семенов В. 244, 282
Семенов А. 128
Сенаї Мехеммед 233, 300
Сенковський Осип 106
Сергеєв А. 150
Сеhі-бей 26, 27
Сибиряков И.М. 171
Сіді-Алі 51
Сімавна-оглу 84, 215
Сімоні П.К. 143, 144
Сірко Іван 277, 286–289
Сіявош, цар 26
С-ков С.И. 157
Смірнов В.Д. 10, 16, 47, 58, 66, 71, 120, 130, 138, 150, 189, 217, 227, 241, 273, 279, 280, 285, 301
Соболевський А. 142, 192, 198
Согравердій (Сohравердій) 35, 38
Сократ 74
Солак-заде 217
Соловйов С. 286
Солон 74
Софья Михайловна 230
Старчевській А.В. 106, 125, 164, 165
Стейн Аврель 178
Стенлі Лен-Пуль 31, 37, 279
Стрийковський 255
Сулейман Адріянопільський 12, 70–72, 74, 78
Сулейман Бадракли 311
Сулейман II Пишний (Великолепный) 21, 51, 138, 163, 216, 276, 298
Сулейман Рустам 232
Сулейман-ефенді Бохарі 164
Сулейман-челебі 5, 12, 46, 48, 79–87, 215
Сулейман-шах 27
Султан-Велед 13–15, 40, 120, 214
Султан-Меджід Ганієв 126
Сумцов Микола 55, 60, 195
Схоларій Геннадій 185
Сюлли Прюдом 220
Сюрури 217

Табарій 11, 14, 16–18, 214, 217
Табіб Ахмед 247
Тагиров Сабир 230
Таджеддін Ахмед ель-Ахмедій 65
Талібі 250
Талько-Гринцевич Ю. (Talko-Hryncewicz J.) 138
Тард 224
Таш-кьöпрю-заде́ 13, 14, 19, 31, 34–38, 41, 49, 66, 69, 70, 75
Тевфик Абуззия 220
Тевфик Риза 222
Тевфик Фикрет 222, 313, 315
Тевхід Ахмед 33
Теза Ем. (Teza Em.) 146
Терегулов Ибрагим-мирза 237
Терентьев М.А. 106, 159, 164, 262
Терлецький 107
Тефтазаній (Са'деддін Мес'уд ибн-Омар) 26, 35

Тилль Уленшпігель 52
Тимур (Залізний Хромець) 11, 12, 31, 37, 39, 44, 46–51, 57, 58, 67–70, 72, 80, 82, 84, 124, 215, 254, 255
Тиндиков П.П. 161, 263
Тинишпаєв М. 242
Тізенгавзен В. 148, 255
Тодеріні Дж. 104
Толстой Лев 239, 309
Томсен Вільг. (Thomsen V.) 147–177, 180, 191, 264
Тохтамиш Ґірей 279
Тохтамиш, хан 44, 137, 179, 254, 276, 281
Тохтар-Ґазі (Токтар-Газы) Хюсейн Шамиль 234, 310, 312, 313, 331
Троїцький Н. 94
Троянский Александр 153, 154, 261
Трухелка (Truhelka Ć.) 117, 118
Тугай-бей 300, 314
Тукаев Абд. 239
Тунман (Thunmann J.) 293
Тургенєв Іван 239, 309, 312
Турський Григор 273
Тюрнберг (Thornberg C.) 14

Уальд О. 239
Убайдуллін Азіз 241
Уйгур 248
Ульві Іззет 226
Умурбеґ 25
Урунбай 242
Урхан, емір 14, 19, 47, 48, 81, 82
Усеін Ефенді 341
Успенський В. 129

Фазлі 246
Фалев П.А. 59, 133, 150, 196
аль-Фарабі 224
Фасмер М. 110
Фахруддинов Риз. 238
Фезлюллах 215
Фейзула Ібн Есеіід Аріф Ель-Хуссейні 341
Фейзханов Хюсейн 130, 236
Фенелон 219
Ферехшад 26
Фетх-Алі Ахундов 125
Фетх-Алі-хан 164
Фетх-Ґірей I 279
Фетх-Ґірей II 280
Филиппов Г. 157
Филоненко В. 133
Фитрет 180–183
Фієльструп Ф. 162
Фікрет 223
Філіппов С. 304
Філос 74
Фірдоусі 73, 74
Фірсов, проф. 241
Фірузабадій 49
Фітрат 248, 249
Фішер А. 111, 222
Флюгель 26, 38, 39, 53, 81
Фляйшер 14, 120
Фовзі А. 231
Фой К. (Foy Karl) 112–114, 122, 127, 140, 190, 260
Форкаш 223
Фрайтаг Г. 53
Франк К. 223, 226
Френ 16, 236
Фузулі 216, 228, 231, 246
Фундуклулу 218

Хâтим Тайський, князь 39
Хабібулла-Ефенді 307
Хаджа Кирманський 24
Хаджі-Ґірей 137, 274, 275, 279–281
Хаджі-паша 66
Хаджі-Халфа 16, 26, 32, 38, 39, 71, 81, 217
Хаджі-Харізмі 214
Хазім Ахмед 226
Хайруллах 31

Хакім Н. 168, 263
Халидов Фатих 237
Халід Рефік 226
Халіде Едіб 226, 227
Халім Гірей 233, 280, 301, 326
Хальфин Ибрагим 236
Хамді-челебі 216
Хамзевій 12, 78, 79
Хамрай Олексій 4
Ханджері Ол. (Handjeri Al.) 107
Хан-заде́-ханум 299
Хартахай Ф. 300
Хасан 45, 199, 338
Хафуз Омер 311
Хезар-фенн 218
Хикмет Ахм. 223
Хикмет Исмаил 231
Хильмі (Хильмій) 299, 310, 313, 322, 329
Хисамеддин 237
Хиялі 216
Хмельницький Богдан 277, 300, 314
Ходжа-Бехбуди 248
Ходзько 250
Хороших П. 171
Хосейн (Хюсейн) 45, 199
Хосейн-Бейкара 213
Хосров I Анушірван, шах 79
Худайкул 168
Худояр-хан 247
Хуррем-челебі 301
Хусайнов 252
Хюнсі Абдуррахман 311

Цагарелі А. 185
Цвєтков П. 109, 260
Ценкер Ю. 104, 108, 153, 260
Циганкова Елла 4
Цилоссани І.Л. 125
Цінкайзен Йоганн Вільгельм (Цінкяйзен) 30, 36, 37

Чакиджи 114
Челебієв (Челебі-джан) 310, 312, 313, 234
Чергіїв (Чергієв) Хасан 234, 311, 313, 316, 331
Черніков Ігор 6
Черновежд 119
Чехов Антон 222, 309
Чилингиров С. 117, 118
Чобан-заде Бекір 134, 152, 234, 261, 310, 312–314, 318, 319, 322, 324, 332
Чуді Р. 20
Чулошников А. 158
Чулпан 248

Шагін-Гірей 217, 277, 278, 280
Шайнеанов 196
Шаміль 226
Шараф Бурган 238
Шараф Галим-джан (‘А.) 156, 241
Шатобриан 219, 220
Шахматов А.А. 173
Шацкая О. (Chatskaya O.) 133, 158
Шевченко Тарас 60, 347
Шеих Ибраим 338
Шейбані-хан 213
Шейдаі 250
Шейхій (Шейхі) поет 26, 27, 215, 216
Шейх-оглу (Шейх-заде́) Абдульгаффар 11, 26–28, 330
Шекспір Вільям 220
Шерефеддін 30, 37
Шериф Кемаль 239
Шефер 255
Шехабеддін Дженаб 222, 223
Шехиди Абдурруф 248
Шинкевич Я. 137, 164, 183
Шимкевич И. 128, 261
Шинаси 218, 219
Шільтбергер 36, 37, 121
Шіфнер 128
Шлюбський Ал. 137

Шмидт А.Э. 166, 247
Шоу Роб. (Shaw Rob.) 168
Шпіс О. 113, 223, 226
Шпренгер А. 80
Шрадер Фр. 223, 227
Шріфль К. (Schriefl K.) 169
Штаба Гл. 165
Штрайтберг В. 197
Шуфа В. 309

Щурат Василь 61

Юдахин К. 167
Юмачиков Мевлегей 243
Юнис (Юнус) Емре́ 13–15, 40, 46, 122, 214
Юнус Гази Халим 248
Юнусов М.А. 154, 155
Юст К. 228
Юсуф (Youssouf R.) 103

Ягелло И. 166, 262
Ядринцов Н.М. 175
Язиджі оглу 215
Якоб Г. (Ґ.) 20, 111–113, 117, 125, 256
Якти'н 53
Якуб Кадрі 225, 226
Якут 29
Яновський К. 256
Ясміль 272
Ястремський С. 171, 263
Яхья-бей Дукагін 216

Amédé Jaubert 104
Andreas P. 177

Babinger Franz 217
Bałaban M. 138
Balhassanoglu 114
Basset René 60
Bianchi T. 107
Böhtlingk Otto 170, 263
Borrow G. 58
Budenz J. 195
Chavannes Ed. 174, 192
Cohen M. 94, 209
Courteille Pavet 145, 163, 164, 262

d'Ohsson Muradjea 80, 179
Devic 194
Donner O. 174

Eisenberg J. 18
Engelmann W. 194

Fa'ik Omer 108
Fleischer H. 104
Flügel G. 79

Gadžanow D.G. 118
Gauthiot R. 173, 174, 177
Germanus J. 115
Ghâlib Edhem 33
Gombocz Z. 197
Groenbech Wilh. 190
Guy-bey (Nar-bey) 103

Hachtmann Otto 227
Hagopian V. 105
Handjeri Al. 109
Helmling A. 105
Holderman P. 104
Horn P. 227
Houtsma M. Th. 120, 144
Huart Cl. 41

Jaubert 125, 148

Kélékian 108
Klaproth J. 145
Kollar A.F. 104
Kraelitz-Greifenhorst 116, 141, 195

Lammens H. 194
Loebel Th. 196

von Luschan Felix 114
Maggio D.F. M. 124
Manissadjian J. 105
Marinkovitch Louka 196
Marquart J. 147
Megiseri Hieronymi 103
Mehren 25
Melich J. 197
Meillet A. 94, 209
Mordtmann J. 20
Morris 51
Müllendorf 58
Muchliński Ant. 194

Paasonen H. 172
Palló M. 190
Paul Horn 60
Peisker J. 192
Pekotsch L. 105
Printz W. 198

Raquette G. 169, 263
Räsänen 113, 116
Razis 109
Reinaud 282
Reinh Köhler 59
Reychman Jan 6
Rust H. 198
Ryer André 103
Ronzevalle L. 197

Şaineanu Laz. (Şăineanu L.) 196, 197
Salemann K. 146
Shaw Rob. 262
Schriefl K. 263
Schinkewitsch Jakob 164, 183
Sköld Hannes 192, 196
Spies Otto 116
Stumme Hans 121

Thury J. 113
Tornberg 75

Vincze F. 115
Vullers I. 196

Wahrmund Ad. 105
Weigand G. 196
Wied K. 105, 107
Whitaker H. 263
Wittek P. 228
Wüstenfeld F. 124

Yanguas Eguilaz 194

Zambaur E. 279
Zenker J.Th. 108

Т. Шевченко. Дари в Чигрині 1649 року. Малюнок до однойменного офорта. Папір, туш. [Пб.]. [III – IV 1844]

Т. Шевченко. Богдан Хмельницький перед кримським ханом. Начерк ескіза. Кольорові олівці. [Н. р. 22.IX 1857]

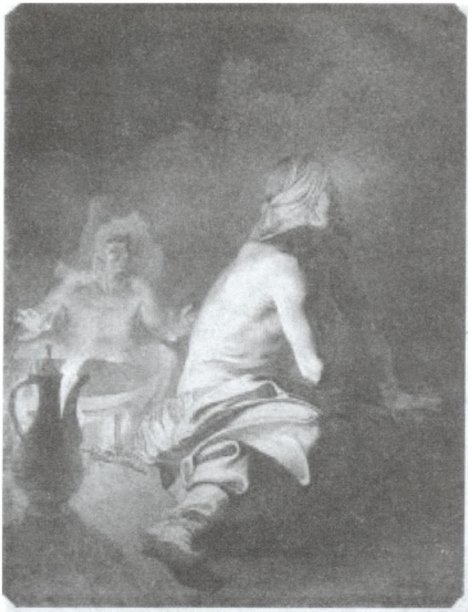

Т. Шевченко. Казахи біля вогню. Папір, олівець, сепія. 1848–1849.

Т. Шевченко. Хлопчик-натурщик. Сепія, червоний олівець. 1860.

ЗМІСТ

Попередні зауваження 5

Історія Туреччини та її письменства.
Письменство XIV–XV вв. 7

Тюрки, їх мови та літератури. 89

Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки 205

Сторінки з історії Крима та кримських татар: 269

До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму. 291

Література кримських татар. 295

История крымских эснафов (цехов).. 335

Переклади з Шевченка турецькою мовою:
“І день іде, і ніч іде...”; “О люди! люди небораки!”. 347

Пояснення та коментарі. 351

Іменний покажчик. 396

Ілюстрації 413

Наукове видання

А. Ю. Кримський

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ
В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ III
ТЮРКОЛОГІЯ

Комп'ютерний набір
Ленго Я. Є.

Літературний редактор
Рог Г. В.

Іменний покажчик
Ленго Я. Є.

Комп'ютерна верстка
Шлягін В. В.,
Приймаченко В. В.

Підписано до друку 23.12.2010.
Формат 70x100/16. Папір офс. Друк офс. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 33,8. Наклад 500. Зам. № 0223-11.

Видавничий дім «Стилос».
04071, Київ-71, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30.
Тел.: (044) 428-72-50, 467-53-50, 467-53-20
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)